

**PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY
WE WROCŁAWIU**

KS. MARIUSZ SZYMAŃSKI

**PSYCHOLOGICZNE ASPEKTY
MSZY ŚWIĘTEJ Z UDZIAŁEM DZIECI**

Praca doktorska

napisana na seminarium naukowym

z psychologii pastoralnej

pod kierunkiem

ks. prof. dra hab. Mariana Wolickiego

WROCŁAW 2008

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów.....	4
Spis tablic statystycznych.....	5
Spis wykresów.....	8
Wstęp.....	11

Rozdział I

Troska Kościoła o udział dzieci w Eucharystii.....	15
1. Duszpasterstwo liturgiczne dzieci na przestrzeni historii Kościoła.....	16
2. Wskazania Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci.....	31
3. Modlitwy Eucharystyczne w Mszach świętych z udziałem dzieci.....	43
4. Lokalne adaptacje liturgiczne.....	50
5. Wychowanie liturgiczne dzieci.....	74

Rozdział II

Psychologiczne uwarunkowania przeżywania Eucharystii

przez dzieci.....	85
1. Rozwój intelektualny dziecka.....	86
2. Rozwój emocjonalny i uczuciowy dziecka.....	100
3. Rozwój społeczny dziecka.....	108
4. Rozwój moralny dziecka.....	114
5. Rozwój religijny dziecka.....	121

Rozdział III

Przedmiot i metody badań.....	136
1. Cel i zakres badań.....	136
2. Narzędzia badawcze i zastosowane metody.....	139
3. Sposób przeprowadzenia badań.....	146
4. Charakterystyka populacji badanej kwestionariuszem.....	150
5. Charakterystyka populacji badanej testami.....	155

Rozdział IV

Postawy dzieci wobec Eucharystii	157
1. Uczestnictwo w Mszy św. z udziałem dzieci, a pragnienie udziału w Eucharystii.....	157
2. Organizowanie Mszy św. z udziałem dzieci, a świadome przeżywanie Eucharystii.....	167
3. Organizowanie Mszy św. z udziałem dzieci, a przyjmowanie Komunii świętej.....	189
4. Organizowanie celebracji dla dzieci, a kult Eucharystii poza Mszą świętą i udział w nabożeństwach pozaliturgicznych.....	197
5. Przynależność do grup religijnych, a postawy wobec Eucharystii.....	213

Rozdział V

Świadomość przeżywanej przez dzieci Liturgii Słowa	225
1. Świadomość przeżywania Liturgii Słowa przez dziewięciolatków.....	226
2. Świadomość przeżywania Liturgii Słowa przez dziesięciolatków.....	231
3. Świadomość przeżywania Liturgii Słowa przez jedenastolatków.....	237
4. Świadomość przeżywania Liturgii Słowa przez dwunastolatków.....	242
5. Rozumienie czytań mszalnych przez dzieci.....	248

Rozdział VI

Podsumowanie wyników i perspektywy dalszych badań	257
Zakończenie.....	267
Bibliografia.....	271
Aneksy.....	292

WYKAZ SKRÓTÓW

- I MED Pierwsza Modlitwa Eucharystyczna w Mszach św. z udziałem dzieci.
- II MED Druga Modlitwa Eucharystyczna w Mszach św. z udziałem dzieci.
- III MED Trzecia Modlitwa Eucharystyczna w Mszach św. z udziałem dzieci.
- K1 Grupa respondentów, którzy nie przyjmowali jeszcze Komunii świętej pod dwiema postaciami.
- K2 Grupa respondentów, którzy przyjmowali Komunię świętą pod dwiema postaciami.
- KKK Katechizm Kościoła Katolickiego.
- KL Konstytucja o liturgii świętej „*Sacrosantum Concilium*”.
- KPK Kodeks Prawa Kanonicznego.
- LD Eksperymentalna propozycja polskiego Lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci.
- LR Lekcjonarz Mszalny.
- MD Grupa porównawcza uczestników Mszy świętej z udziałem dzieci.
- MR Grupa porównawcza uczestników Mszy świętej rodzinnej.

SPIS TABLIC STATYSTYCZNYCH

1. Płeć respondentów badanych kwestionariuszem
2. Szkoła respondentów badanych kwestionariuszem
3. Msza święta respondentów badanych kwestionariuszem
4. Parafia respondentów badanych kwestionariuszem
5. Miejsce zamieszkania respondentów badanych kwestionariuszem
6. Przynależność do grup parafialnych respondentów badanych kwestionariuszem
7. Charakterystyka respondentów badanych testami
8. Częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2007 r.
9. Częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2008 r.
10. Pragnienie uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2007 r.
11. Pragnienie uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2008 r.
12. Miejsce zajmowane w kościele według badań z 2007 r.
13. Miejsce zajmowane w kościele według badań z 2008 r.
14. Okoliczności przeżywanej Eucharystii według badań z 2007 r.
15. Okoliczności przeżywanej Eucharystii według badań z 2008 r.
16. Zainteresowanie podczas Eucharystii według badań z 2007 r.
17. Zainteresowanie podczas Eucharystii według badań z 2008 r.
18. Rozumienie modlitw podczas Eucharystii według badań z 2007 r.
19. Rozumienie modlitw podczas Eucharystii według badań z 2008 r.
20. Rozumienie czytań podczas Eucharystii według badań z 2007 r.
21. Rozumienie czytań podczas Eucharystii według badań z 2008 r.
22. Rozumienie treści Ewangelii według badań z 2007 r.
23. Rozumienie treści Ewangelii według badań z 2008 r.
24. Rozumienie kazania podczas Eucharystii według badań z 2007 r.
25. Rozumienie kazania podczas Eucharystii według badań z 2008 r.
26. Rozumienie tekstów pieśni mszalnych według badań z 2007 r.
27. Rozumienie tekstów pieśni mszalnych według badań z 2008 r.
28. Rozumienie ogłoszeń parafialnych według badań z 2007 r.

29. Rozumienie ogłoszeń parafialnych według badań z 2008 r.
30. Czy katecheza przygotowuje do udziału w Eucharystii?
31. Wychowanie liturgiczne na katechezie według badań z 2007 r.
32. Wychowanie liturgiczne na katechezie według badań z 2008 r.
33. Korelacja między katechezą a przeżyciem przez dzieci Eucharystii
34. Częstotliwość przyjmowania Komunii św. według badań z 2007 r.
35. Częstotliwość przyjmowania Komunii św. według badań z 2008 r.
36. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami
37. Pragnienie przyjmowania Komunii św. pod dwiema postaciami
38. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami, a pragnienie przystępowania do Stołu Eucharystycznej w tej formie
39. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami, a możliwość podwyższenia wskaźnika „communicantes” wśród dzieci
40. Korelacja pomiędzy udzielaniem Komunii św. pod dwiema postaciami, a częstym przystępowaniem dzieci do Stołu Eucharystycznego
41. Udział w adoracjach Najświętszego Sakramentu według badań z 2007 r.
42. Udział w adoracjach Najświętszego Sakramentu według badań z 2008 r.
43. Prywatna modlitwa w kościele według badań z 2007 r.
44. Prywatna modlitwa w kościele według badań z 2008 r.
45. Udział w procesjach eucharystycznych według badań z 2007 r.
46. Udział w procesjach eucharystycznych według badań z 2008 r.
47. Udział w nabożeństwach pozaliturgicznych według badań z 2007 r.
48. Udział w nabożeństwach pozaliturgicznych według badań z 2008 r.
49. Przynależność do grup parafialnych, a częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MD
50. Przynależność do grup parafialnych, a częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MR
51. Przynależność do grup parafialnych, a pragnienie udziału w Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MD
52. Przynależność do grup parafialnych, a pragnienie udziału w Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MR

53. Przynależność do grup parafialnych, a świadome przeżywanie Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MD
54. Przynależność do grup parafialnych, a świadome przeżywanie Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MR
55. Przynależność do grup parafialnych, a przyjmowanie Komunii św. na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MD
56. Przynależność do grup parafialnych, a przyjmowanie Komunii św. na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MR
57. Korelacja pomiędzy przynależnością do wspólnot religijnych, a postawą dzieci wobec Eucharystii

SPIS WYKRESÓW

1. Częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2007 r.
2. Częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2008 r.
3. Pragnienie uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2007 r.
4. Pragnienie uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2008 r.
5. Miejsce zajmowane w kościele według badań z 2007 r.
6. Miejsce zajmowane w kościele według badań z 2008 r.
7. Okoliczności przeżywanej Eucharystii według badań z 2007 r.
8. Okoliczności przeżywanej Eucharystii według badań z 2008 r.
9. Zainteresowanie podczas Eucharystii według badań z 2007 r.
10. Zainteresowanie podczas Eucharystii według badań z 2008 r.
11. Rozumienie modlitw podczas Eucharystii według badań z 2007 r.
12. Rozumienie modlitw podczas Eucharystii według badań z 2008 r.
13. Rozumienie czytań podczas Eucharystii według badań z 2007 r.
14. Rozumienie czytań podczas Eucharystii według badań z 2008 r.
15. Rozumienie treści Ewangelii według badań z 2007 r.
16. Rozumienie treści Ewangelii według badań z 2008 r.
17. Rozumienie kazania według badań z 2007 r.
18. Rozumienie kazania według badań z 2008 r.
19. Rozumienie tekstów pieśni mszalnych według badań z 2007 r.
20. Rozumienie tekstów pieśni mszalnych według badań z 2008 r.
21. Rozumienie ogłoszeń parafialnych według badań z 2007 r.
22. Rozumienie ogłoszeń parafialnych według badań z 2008 r.
23. Czy katecheza przygotowuje do udziału w Eucharystii?
24. Wychowanie liturgiczne na katechezie według badań z 2007 r.
25. Wychowanie liturgiczne na katechezie według badań z 2007 r.
26. Częstotliwość przyjmowania Komunii św. według badań z 2007 r.
27. Częstotliwość przyjmowania Komunii św. według badań z 2008 r.
28. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami
29. Pragnienie przyjmowania Komunii św. pod dwiema postaciami

30. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami, a pragnienie przystępowania do Stołu Eucharystycznej w tej formie
31. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami, a możliwość podwyższenia wskaźnika „communicantes” wśród dzieci
32. Udział w adoracjach Najświętszego Sakramentu według badań z 2007 r.
33. Udział w adoracjach Najświętszego Sakramentu według badań z 2008 r.
34. Prywatna modlitwa w kościele według badań z 2007 r.
35. Prywatna modlitwa w kościele według badań z 2008 r.
36. Udział w procesjach eucharystycznych według badań z 2007 r.
37. Udział w procesjach eucharystycznych według badań z 2008 r.
38. Udział w nabożeństwach pozaliturgicznych według badań z 2007 r.
39. Udział w nabożeństwach pozaliturgicznych według badań z 2008 r.
40. Przynależność do grup parafialnych, a częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii (grupa MD)
41. Przynależność do grup parafialnych, a częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii (grupa MR)
42. Przynależność do grup parafialnych, a pragnienie udziału w Eucharystii (grupa MD)
43. Przynależność do grup parafialnych, a pragnienie udziału w Eucharystii (grupa MR)
44. Przynależność do grup parafialnych, a świadome przeżywanie Eucharystii (grupa MD)
45. Przynależność do grup parafialnych, a świadome przeżywanie Eucharystii (grupa MR)
46. Przynależność do grup parafialnych, a przyjmowanie Komunii św. (grupa MD)
47. Przynależność do grup parafialnych, a przyjmowanie Komunii św. (grupa MR)
48. Rozumienie czytań mszalnych Adwentu przez dzieci w klasie III szkoły podstawowej
49. Rozumienie czytań mszalnych Wielkiego Postu przez dzieci w klasie III szkoły podstawowej

50. Rozumienie czytań mszalnych Okresu Wielkanocnego przez dzieci w klasie III szkoły podstawowej
51. Rozumienie czytań mszalnych Adwentu przez dzieci w klasie IV szkoły podstawowej
52. Rozumienie czytań mszalnych Wielkiego Postu przez dzieci w klasie IV szkoły podstawowej
53. Rozumienie czytań mszalnych Okresu Wielkanocnego przez dzieci w klasie IV szkoły podstawowej
54. Rozumienie czytań mszalnych Adwentu przez dzieci w klasie V szkoły podstawowej
55. Rozumienie czytań mszalnych Wielkiego Postu przez dzieci w klasie V szkoły podstawowej
56. Rozumienie czytań mszalnych Okresu Wielkanocnego przez dzieci w klasie V szkoły podstawowej
57. Rozumienie czytań mszalnych Adwentu przez dzieci w klasie VI szkoły podstawowej
58. Rozumienie czytań mszalnych Wielkiego Postu przez dzieci w klasie VI szkoły podstawowej
59. Rozumienie czytań mszalnych Okresu Wielkanocnego przez dzieci w klasie VI szkoły podstawowej
60. Rozumienie perykop biblijnych przez dzieci w klasie III szkoły podstawowej
61. Rozumienie perykop biblijnych przez dzieci w klasie IV szkoły podstawowej
62. Rozumienie perykop biblijnych przez dzieci w klasie V szkoły podstawowej
63. Rozumienie perykop biblijnych przez dzieci w klasie VI szkoły podstawowej
64. Zmiany w stopniu rozumienia perykop biblijnych w zależności od wieku dziecka

WSTĘP

Jezus Chrystus podczas swej publicznej działalności nakazał swym uczniom: „Pozwólcie dzieciom przychodzić do Mnie, nie przeszkadzajcie im; do takich, bowiem należy królestwo Boże” (Mk 10, 14). Następnie „brał dzieci w objęcia, kładł na nie ręce i błogosławił je” (Mk 10, 16).

Kościół, idąc za swym Mistrzem, nie pozostawia dzieci samym sobie¹. Od czasów apostoelskich, przez średniowiecze aż po czasy nowożytne Kościół troszczy się o udział dzieci w Eucharystii. Ta wielowiekowa piecza zaowocowała w XX wieku, po Soborze Watykańskim II licznymi reformami, które miały na celu wprowadzenie dzieci w pełne, świadome i czynne uczestnictwo w obrzędach liturgicznych². Punktem kulminacyjnym przemian w tej dziedzinie było wydanie w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci³ oraz specjalnych Modlitw Eucharystycznych na Mszę św. z udziałem dzieci.

W ślad za reformami ogólnokościelnymi w poszczególnych krajach poszły lokalne zalecenia episkopatów i miejscowe adaptacje liturgiczne. Miały one na celu dostosowanie obrzędów liturgicznych do dzieci, zgodnie z miejscowymi zwyczajami i tradycją. W Polsce biskupi wydali takie zalecenia, podczas 155 Konferencji Episkopatu Polski⁴. Polskie zalecenia duszpasterskie nawiązują wprost do dyrektorium ogłoszonego przez Kongregację Kultu Bożego.

Realizacja wskazań Kościoła dotyczących Mszy świętej z udziałem dzieci wielokrotnie stawała się przedmiotem sympozjów naukowych, dyskusji i polemik, a nawet wymiany opinii na internetowym forum liturgicznym⁵.

¹ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 3, w: *To czyńcie na Moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 220.

² KL, nr 14.

³ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 219-235.

⁴ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Zalecenia duszpasterskie w związku z dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, w: *To czyńcie na moją pamiątkę*, dz. cyt., s. 236-240.

⁵ *Opinie internautów*, www.forum.pascha.org.pl (2007-08-28).

W roku 1990, pod hasłem „Msza święta z udziałem dzieci”, odbyło się VI Łądzkie Sympozjum Liturgiczne⁶. W Polsce na ten temat ukazało się wiele publikacji m. in.: F. Blachnickiego, A. Długosza, Cz. Krakowiaka, R. Pierskały, M. Demczuka, A. Duraka, W. Głowy, J. Charytańskiego, J. Stefańskiego, G. Kusza, M. Zająca, T. Urbana, Z. Wita i J. Dunina-Borkowskiego. Trzeba dodać, że R. Pierskała opracował eksperymentalną propozycję polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci⁷.

W toczących się polemikach można dostrzec, że posoborowe reformy i adaptacje liturgiczne w Mszach świętych z udziałem dzieci, mają wielu zwolenników jak i przeciwników. Dla pierwszych nowe możliwości stały się okazją do wraźnia innowacji w liturgicznym wychowaniu dzieci. Natomiast dla drugich źródłem niepokoju, że w liturgii zostanie zniszczone sacrum. Te napięcia i kontrowersje były inspiracją dla podjętych poszukiwań naukowych. Z podzielonych zdań i opinii na omawiany temat, stworzono problem badawczy pracy, który można sformułować w następujących pytaniach: Jak uczestnictwo w specjalnej Mszy św. dla dzieci wpływa na postawy wobec Eucharystii? Jakie czynniki wpływają na świadome, pełne i aktywne przeżycie Eucharystii przez dzieci? Jak uczestnictwo w specjalnej Mszy świętej dla dzieci wpływa na pobożność eucharystyczną i udział w życiu religijnym parafii? Czy istnieje potrzeba korzystania ze specjalnego lekcjonarza podczas celebracji Liturgii Słowa z dziećmi? Odpowiedzi, na tak postawione pytania mogą pomóc nie tylko duszpasterzom i katechetom w przygotowaniu i celebracji liturgicznych z dziećmi, ale także rodzicom w religijnym wychowaniu i samym dzieciom w owocnym przeżyciu Eucharystii.

Zagadnieniem Mszy świętej z udziałem dzieci zajmowano się dotąd przede wszystkim rozpatrując problem na płaszczyźnie teologicznej. Sformułowany problem badawczy pracy wymaga spojrzenia psychologicznego, opartego na rzetelnych badaniach empirycznych. Ten nowy aspekt wyznaczył perspektywę dla podjętych badań niniejszej pracy.

⁶ A. DURAK, *Łądzkie Sympozjum Liturgiczne. Zarys historyczny*, w: *Łądzkie Sympozja Liturgiczne*, pod red. A. Duraka, Kraków 1997, s. 31-36.

⁷ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do Mszy świętej z udziałem dzieci*, Opole 1996.

Badaniami objęto dzieci szkół podstawowych po przyjęciu I Komunii świętej, czyli klasy III-VI. Przedział wiekowy został określony celowo, zgodnie ze wskazaniem rzymskiego dyrektorium, które uczy, że Kościół ma obowiązek otaczać szczególną opieką dzieci ochrzczone, które mają być wprowadzone w pełni inicjacji chrześcijańskiej przez sakramenty Eucharystii i Bierzmowania oraz te, które niedawno przystąpiły do pierwszej Komunii świętej⁸.

Badania zostały przeprowadzone w 2007 i 2008 roku w trzech dolnośląskich środowiskach: Wałbrzychu, Jaworze i Miłkowicach. Decydującym kryterium w wyborze terenu badań był fakt sprawowania w parafii specjalnej Mszy świętej z udziałem dzieci. W procesie badawczym posłużono się kwestionariuszem „Moja Msza święta” badającym postawy dzieci wobec Eucharystii oraz testami diagnozującymi świadomość przeżywanej przez dzieci Liturgii Słowa. Analiza wyników badań i sformułowanie wniosków stało się możliwe dzięki zastosowaniu odpowiednich metod statystycznych.

Praca składa się z dwóch części: teoretycznej i empirycznej. Część teoretyczna stanowi wprowadzenie w problematykę prowadzonych badań. Tworzą ją dwa rozdziały: teologiczny i psychologiczny. Pierwszy z nich omawia troskę Kościoła o udział dzieci w Eucharystii, drugi zaś pokazuje psychologiczne uwarunkowania przeżywania Eucharystii przez dzieci. Troska Kościoła została ukazana od czasów apostoelskich aż do współczesności, z akcentem położonym na reformy liturgiczne, dokonane w Kościele po Soborze Watykańskim II. Obok wskazań rzymskiego dyrektorium i szczegółowego omówienia specjalnych Modlitw Eucharystycznych na Mszę św. z udziałem dzieci oraz zasad eucharystycznego wychowania, znaleźć można szerokie spojrzenie na lokalne adaptacje liturgiczne, dokonane w wybranych krajach: Niemczech, Francji, Włoszech, Słowacji, Stanach Zjednoczonych i innych krajach anglojęzycznych. Drugi rozdział w teoretycznej części pracy omawia szczegółowo rozwój intelektualny, emocjonalny i uczuciowy, społeczny, moralny i religijny dziecka, ukazując go jako podmiotowe uwarunkowania przeżywania Eucharystii.

⁸ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 1, dz. cyt., s. 219.

Część empiryczna pracy rozpoczyna się od przedstawienia metodologii naukowych poszukiwań, a następnie prezentuje analizę wyników przeprowadzonych badań. W kolejnych rozdziałach ukazane są postawy dzieci wobec Eucharystii, świadomość przeżywanej Liturgii Słowa oraz wnioski i perspektywa dla dalszych poszukiwań naukowych w tej dziedzinie. Wyniki badań przedstawiono obrazowo w postaci tablic statystycznych i wykresów, a także w formie opisowej, która pozwala właściwie odczytać prezentację graficzną.

W końcowej części praca posiada aneksy. Znajdują się w nich: Kwestionariusz „Moja Msza święta”, badający postawy dzieci wobec Eucharystii; zestawienie czytań mszalnych z Lekcjonarza Mszalnego i eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci; testy do badań świadomości przeżywanej Liturgii Słowa wraz z odpowiadającymi im zestawami czytań biblijnych oraz z instrukcją dla katechety do prowadzenia badań.

Głównym źródłem pracy były wyniki przeprowadzonych badań empirycznych. Stały się one podstawą do opracowania drugiej części pracy. Natomiast dla części pierwszej, wprowadzającej w problematykę badań, źródłem stała się literatura teologiczna i psychologiczna. W pierwszej, czołowe miejsce zajmują księgi liturgiczne i dokumenty Kościoła dotyczące Mszy świętej z udziałem dzieci, a następnie polskojęzyczne opracowania liturgiczne i pastoralne odnoszące się do tego zagadnienia. Ponadto, w opracowaniu zagadnienia lokalnych adaptacji w różnych krajach, posłużono się obcojęzyczną literaturą przedmiotu. Wykorzystano opracowania w języku angielskim, niemieckim, włoskim, francuskim i słowackim.

ROZDZIAŁ I

TROSKA KOŚCIOŁA O UDZIAŁ DZIECI W EUCHARYSTII

Kościół żyje dzięki Eucharystii¹. Dla ludzi ochrzczonych ta prawda jest zaproszeniem do życia Eucharystią. Kościół nieustannie przygotowuje wiernych do jej przeżywania i uczy odpowiedzialnego budowania przyszłości w oparciu o życie eucharystyczne we wspólnocie Kościoła².

Troska o udział dzieci w liturgii jest zjawiskiem znanym w historii. Ich udział w kulcie był już w starożytności wyraźnie zaznaczany i posiadał swoje określone formy. Najstarsze dokumenty religii antycznej Grecji czy Rzymu wspominają o udziale dzieci, zarówno dziewcząt jak i chłopców, śpiewających przy składaniu ofiar. W Grecji święta i uroczystości traktowano jako elementy wychowawcze. Szkoły oddawano pod opiekę bogów, a uroczystości na ich cześć obchodzono wspólnie, z obowiązkowym udziałem dzieci. Podobnie w Izraelu znany jest udział dzieci w kulcie, np. powitanie szabatu w domu rodzinnym, noszenie modlitewników w synagodze, trzymanie świec, otrzymywanie błogosławieństwa przez dzieci, pomoc w ozdabianiu przedmiotów liturgicznych, udział w pielgrzymkach, przestrzeganie nakazów postnych, odczytywanie Pisma przez dzieci oraz niesienie chorągiewek w procesji. W chrześcijaństwie także, już od pierwszych wieków, widoczna jest szczególna troska o udział dzieci w sprawowanych czynnościach liturgicznych³.

Kościół, idąc za swoim Mistrzem Jezusem Chrystusem, który „*brał w objęcia dzieci i błogosławił*” (Mk 10, 16), nie pozostawia najmłodszych samym sobie⁴. Szczególną opieką otacza dzieci przygotowujące się do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej oraz te, które niedawno przystąpiły do stołu

¹ JAN PAWEŁ II, *Encyklika o Eucharystii w życiu Kościoła* nr 1, Poznań 2003, s. 3.

² S. SUWIŃSKI, *Wychowanie dziecka do życia Eucharystią*, „Ateneum Kapłańskie” 147 (2006) s. 61.

³ B. NADOLSKI, *Liturgika*, t. 4, Poznań 1992, s. 237.

⁴ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 3, w: *To czyńcie na Moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 220.

eucharystycznego. Czyni to mając na uwadze, warunki współczesnego życia, które nie wywierają korzystnego wpływu na rozwój duchowy dzieci. Zdarza się często, że sami rodzice za mało troszczą się o to, by wypełnić zobowiązania wychowania chrześcijańskiego, podjęte podczas chrztu swoich dzieci⁵.

1. DUSZPASTERSTWO LITURGICZNE DZIECI NA PRZESTRZENI HISTORII KOŚCIOŁA

W starożytności Eucharystia stanowiła dla chrześcijan centrum ich życia. Księga Dziejów Apostolskich świadczy o tym, że pierwsi chrześcijanie, którzy przyjęli chrzest, trwali „w łamaniu chleba i na modlitwie dziękczynnej”. W tych pierwszych eucharystycznych ceremoniach uczestniczyły całe rodziny, w tym także małe dzieci. Wyraźnym przykładem jest setnik Korneliusz i strażnik więzienia w Filippi, który przyjął chrzest wraz z całym swym domem. (Dz 16, 33)⁶.

Ojcowie Kościoła, tak na Wschodzie jak i na Zachodzie, wielokrotnie w swym nauczaniu ukazywali miejsce dziecka we wspólnocie Kościoła. Praktykę uczestnictwa dzieci w życiu sakramentalnym Kościoła pierwszych wieków potwierdzają wyraźnie świadectwa św. Cypriana i św. Augustyna⁷, a przede wszystkim katechezy chrzcielne świętego Jana Chryzostoma, który nazwany jest „doktorem Eucharystii”⁸.

W starożytności istniała praktyka udzielania Komunii świętej małym dzieciom, także niemowlętom. Przepisy prawne starożytnych ksiąg obrzędowych świadczą o tym, że do trzynastego wieku udzielano Komunię świętą dzieciom już przy chrzcie świętym. Aby jednak zapobiec niebezpieczeństwu wypłucia konsekrowanego Chleba przez dzieci, a zwłaszcza przez niemowlęta, wszedł zwyczaj podawania małym dzieciom Eucharystii pod postacią samego wina.

⁵ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 3, dz. cyt., s. 119.

⁶ M. ZAJĄC, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, „Currenda” 3 (2005), s. 342.

⁷ G. BEDOUELLE, *Pozwólcie dzieciom przychodzić do mnie. Refleksja nad miejscem dziecka w Kościele*, „Communio” 5 (1985), s. 54.

⁸ M. STAROWIEYSKI (RED.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, Kraków 1997, s. 345.

Trzeba dodać, że była to częsta praktyka, stosowana w stosunku do dzieci już ochrzczonych⁹.

Prawny nakaz uczestnictwa dzieci w życiu sakramentalnym wiąże się z uchwałami Soboru Laterańskiego IV¹⁰ w 1215 roku. Wtedy to Kościół nakazał spowiedź i Komunię świętą wiernym, którzy doszli do „używania rozumu”, („*postquam ad annos discretionis*”)¹¹, czyli ukończyli siódmy rok życia. Nauczanie Soboru, wyrażone w 21 kanonie „*O nakazie spowiedzi i związanej z nią tajemnicy oraz o obowiązku przyjmowania Komunii świętej przynajmniej w czasie Paschy*”, nakazuje wierzącemu osobiście przynajmniej raz w roku wyznać swoje grzechy własnemu kapłanowi, a w czasie Paschy przyjąć sakrament Eucharystii. Sankcją za niespełnienie tego obowiązku jest nie wpuszczenie do kościoła, a po śmierci pozbawienie chrześcijańskiego pogrzebu¹².

Także św. Tomasz z Akwinu¹³, uznawany za jednego z największych teologów chrześcijaństwa nauczał, że do sakramentu Eucharystii można dopuścić dzieci, które osiągnęły wiek „używania rozumu” i są w stanie z wiarą przyjąć Komunię świętą¹⁴. Wyraził to w „Sumie Teologicznej” stwierdzając, że: „*kiedy dzieci zaczynają już okazywać takie używanie rozumu, że mają już odpowiedni kult do sakramentu Eucharystii, wtedy można im tego sakramentu udzielić*”¹⁵.

⁹ PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych „Quam singularis” o wcześniejszym dopuszczeniu dzieci do pierwszej Komunii świętej*, w: *Eucharystia w wypowiedziach papieży i innych dokumentach Stolicy Apostolskiej XX w.*, pod red. R. Raka, London 1987, s. 38.

¹⁰ *Powszechny Sobór Laterański IV*, dwunasty sobór powszechny zwołany w 1215 roku do Rzymu w celu reformy Kościoła.
ZOB. M. ZAHAJKIEWICZ, *Laterański Sobór IV*, w: *Encyklopedia Katolicka*, tom 10, Lublin 2004, kol. 531-532.

¹¹ Użyte w dokumencie stwierdzenie „*annos discretionis*” oznacza pełnoletniość, dosłownie „wiek rozeznania”. Średniowieczne komentarze tekstów tego soboru wyjaśniają, że chodzi o wiek siedmiu lat.

¹² SOBÓR LATERAŃSKI IV, *O nakazie spowiedzi i związanej z nią tajemnicy oraz o obowiązku przyjmowania Komunii świętej przynajmniej w czasie Paschy*, kan. 21, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, oprac. A. Baron, tom II, Kraków 2003, s. 259.
Zob. też: J. DYL, *Sobory Powszechne w drugim tysiącleciu chrześcijaństwa*, Tarnów 1997, s.44.

¹³ *Tomasz z Akwinu (1225-1274)*, stworzył zwarty system nauki filozoficznej i teologii katolickiej, zwany tomizmem. Wywarł głęboki wpływ na ukierunkowanie zachodniej myśli chrześcijańskiej
Zob. *Święty Tomasz z Akwinu, prezbiter i doktor Kościoła*, <http://www.brewiarz.katolik.pl/czytelnia/swieci/01-28.php3> (18-08-2007).

¹⁴ M. ZAJĄC, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, art. cyt., s. 342.

¹⁵ ŚW. TOMASZ, *Suma Teologiczna*, cz. III, kwestia 80, art. 9.

W tym czasie, idąc po myśli świętego Tomasza z Akwinu wyznaczono 10-11 rok życia jako odpowiedni do przyjmowania Komunii świętej¹⁶.

Sobór Trydencki¹⁷ potwierdził naukę dekretu laterańskiego oraz potępił przeciwników udzielania dzieciom Komunii świętej¹⁸. W dekrecie o Komunii małych dzieci¹⁹ sobór, nie potępiając starożytnego zwyczaju udzielania Komunii małym dzieciom i niemowlętom, podkreśla, że „z żadnego względu nie należy zobowiązywać małych dzieci, które nie mają jeszcze pełnego używania rozumu, do przyjmowania Komunii”²⁰. W kanonie 4 XXI sesji Ojcowie soboru wyraźnie potępiają poglądy twierdzących, że Komunię świętą należy udzielać dzieciom, które nie doszły jeszcze do używania rozumu²¹. Soborowe nauczanie dotyczące udzielania Komunii świętej dzieciom jest wyraźnym wskazaniem wynikającym z nauki zawartej w Dekrecie o Najświętszym Sakramencie²². Czytamy w nim: „Jeśli ktoś przeczy temu, że każdy poszczególny wierny Chrystusa obojga płci, po dojściu do używania rozumu, obowiązany jest przynajmniej raz w roku na Wielkanoc komunikować według nakazu świętej Matki Kościoła – niech będzie wyłączony ze społeczności wiernych”²³.

Sobór Trydencki nie wskazał jednak precyzyjnie wieku dziecka, który określałby owe „dojście do używania rozumu”. Katechizm Rzymski²⁴, wydany po soborze uczy, że nikt nie może tego lepiej określić od rodziców dziecka i kapłana, któremu dzieci wyznają swe grzechy. Do nich należy osąd i określenie,

¹⁶ K. CZAJA, *Wczesna komunია święta w perspektywie ujęć historycznych*, <http://www.nspj-paprocany.katowice.opoka.org.pl/teksty/tekst07.htm> (27-10-2007).

¹⁷ *Powszechny Sobór Trydencki*, dziewiętnasty sobór powszechny, zwołany w 1545 roku przez papieża Pawła III, zakończył się 1563 roku za pontyfikatu Piusa IV. Zob. *Sobór Trydencki*, <http://www.papieze.pl/sobory.php?what=sobor&id=19> (18-08-2007)

¹⁸ PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych* „*Quam singularis*”, dz. cyt., s. 39.

¹⁹ SOBÓR TRYDENCKI, *Nauka o Komunii pod dwiema postaciami i Komunii małych dzieci*, Sesja XXI, (1562), w: *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, oprac. S. Głowa, Poznań 1997, s. 406-410.

²⁰ Tamże, s. 409.

²¹ Tamże, s. 410.

²² SOBÓR TRYDENCKI, *Dekret o Najświętszym Sakramencie, Sesja XIII (1551)*, w: *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, oprac. S. Głowa, Poznań 1997, s.397-406.

²³ Tamże, s.406.

²⁴ *Katechizm Rzymski*, *Catechismus romanus*, napisany został na polecenie ojców Soboru Trydenckiego. Zawiera pozytywny wykład podstaw wiary katolickiej i życia chrześcijańskiego. W swej strukturze i treści zawiera działy obejmujące całość życia chrześcijańskiego: wiara, życie sakramentalne, przykazania, modlitwa. Zob. M. RUSIECKI, *Katechizm rzymski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, k. 1052-1054.

czy dzieci już zdobyły odpowiednią znajomość sakramentu Eucharystii i czy w swoich pragnieniach są gotowe przyjąć Komunię świętą²⁵.

Zaistniała, po Soborze Trydenckim, sytuacja z jednej strony bardzo umocniła rolę rodziców i kapłana w wychowaniu religijnym dziecka, z drugiej zaś strony, nie określając precyzyjnie wieku dopuszczenia dziecka do Komunii świętej, doprowadziła to tego, że z biegiem czasu wkradały się błędy i nadużycia. Najwyraźniejszymi były te, które próbowały opóźnić wiek inicjacji eucharystycznej dziecka. Już po soborze, gdy w wyniku polemik z protestantami zrodził się zwyczaj urządzania uroczystości pierwszokomunijnej dla podkreślenia znaczenia Eucharystii w życiu chrześcijanina, przesunięto wiek pierwszej Komunii świętej na 14 rok życia. Uczyniono to, ze względu na rzekome trudności związane opanowaniem wiedzy katechizmowej przed przystąpieniem do sakramentu²⁶.

Do największych jednak nadużyć doszło w XVII wieku. Wtedy to do stołu eucharystycznego dopuszczano dzieci szesnastoletnie, gdyż dopiero takie uważano za dojrzałe²⁷. Sytuacja ta powstała zapewne pod wpływem nauk jansenistów²⁸, którzy w swej przesadnej ostrożności i pod pozorem obrony czci Najświętszego Sakramentu twierdzili, że Eucharystia jest nagrodą, a nie lekarstwem, które ma nas uwolnić od codziennych przeciwności i ustrzec od grzechów śmiertelnych – jak uczył Sobór Trydencki²⁹.

Kościół niejednokrotnie ustosunkowywał się do błędów i nadużyć, które opóźniając wiek pierwszej Komunii Świętej, odsuwały dzieci od pełnego udziału w Eucharystii. Papież Benedykt XIII³⁰ w uchwałach Synodu Rzymskiego

²⁵ PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych „Quam singularis”*, dz. cyt., s. 42.

²⁶ M. ZAJĄC, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, art. cyt., s. 343.

²⁷ K. CZAJA, *Wczesna komunія święta w perspektywie ujęć historycznych*, art. cyt., (2007-10-27).

²⁸ *Jansenizm* to nurt teologiczny oraz ruch religijny, intelektualny, społeczny i polityczny XVII i XVIII wieku powstały na tle sporów dotyczących łaski Bożej i wolnej woli człowieka. Janseniści występowali przeciwko częstej komunii świętej oraz postulowali surową praktykę pokutną i rygorystyczne warunki przyjmowania Eucharystii, takie jak: wielodniowa pokuta poprzedzająca przyjęcie Komunii św., oraz długoletnie oczekiwanie na możliwość przyjęcia Komunii św. dla tych, którzy popełnili grzech śmiertelny.
Zob. J. WALKUSZ, *Jansenizm*, w: *Encyklopedia Katolicka*, tom 7, Lublin 1997, k. 989-994.

²⁹ PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych „Quam singularis”*, dz. cyt., s. 40.

³⁰ BENEDYKT XIII, Pietro Francesco Orsini (1649-1730), przeciwnik jansenizmu.
Zob. S. LITAK, *Benedykt XIII*, w: *Encyklopedia katolicka*, tom. 2, Lublin 1989, k. 218-219.

nauczał, że obowiązek przyjmowania Komunii świętej powstaje wówczas, gdy dzieci dojdą do wieku, w którym potrafią odróżnić prawdziwe Ciało Jezusa Chrystusa od zwyczajnego chleba. Uczył, że dzieci przystępujące do Stołu Pańskiego powinny cechować się należną pobożnością i uszanowaniem dla Eucharystii³¹. Podobnie papież Pius IX³² w liście do biskupów francuskich, z dnia 12 marca 1866 roku, surowo zganił rozpowszechnioną w niektórych diecezjach praktykę odkładania pierwszej Komunii świętej do wieku dojrzałego³³. Zdarzało się też, że Stolica Apostolska odrzucała uchwały synodów lokalnych, jeśli te wykazywały nadużycia w tym względzie. Stało się tak 15 marca 1851 roku, gdy Święta Kongregacja odrzuciła uchwałę Synodu krajowego w Rouen, która zabraniała przystępowania do Komunii świętej dzieciom przed dwunastym rokiem życia³⁴.

Początek wieku dwudziestego przyniósł nowe rozwiązania dotyczące udziału dzieci w Eucharystii. Już w roku 1905 papież Pius X³⁵ wydał dekret „*Sacra tridentina synodus*” o codziennej Komunii świętej. Podkreślił w nim, że częsta, a nawet codzienna Komunia święta ma być dozwolona wszystkim wiernym, czyli także dzieciom. Warunkiem godnego jej przyjęcia jest stan łaski i dobra intencja, rozumiana jako pragnienie przystąpienia do Stołu Pańskiego z sercem prostym i pobożnym³⁶. Motywem przyjęcia Komunii świętej ma być szczerą chęć podobania się Bogu i zjednoczenia się z Nim więzami miłości. Za przeciwieństwo dobrej intencji należy zaś traktować samo przyzwyczajenie oraz próżność. Dekret podkreśla, że do godnego przyjęcia Komunii świętej wystarcza bycie wolnym od grzechów śmiertelnych i posiadanie silnego pragnienia nie popełniania ich w przyszłości³⁷.

³¹ PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych* „*Quam singularis*”, dz. cyt., s. 41-42.

³² PIUS IX, Giovanni Maria Ferretii (1792-1878). Papież od 1848 do 1887 roku.
Zob. J. KOWALSKI, *Poczet Papieży*, Warszawa 1986, s.161-162.

³³ PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych* „*Quam singularis*”, dz. cyt., s. 42.

³⁴ Tamże, s. 42.

³⁵ PIUS X, Giuseppe Sarto. (1835-1914) Papież do 1903 do 1914 roku.
Zob. J. KOWALSKI, *Poczet Papieży*, dz. cyt., s. 164-165.

³⁶ PIUS X, *Dekret Świętej Kongregacji Soboru o codziennej komunii świętej*, w: *Eucharystia w wypowiedziach papieży i innych dokumentach Stolicy Apostolskiej XX w.*, pod red. R. Raka, London 1987, s. 34.

³⁷ Tamże, s. 34-35.

Kolejnym krokiem papieża Piusa X było obniżenie wieku dopuszczania dzieci do pierwszej Komunii świętej. W roku 1910 w Dekrecie „*Quam singularis*” wskazuje, że „*wiekem rozeznania tak, co do spowiedzi jak i co do Komunii jest wiek, w którym dziecko zaczyna rozumować*”, czyli około siódmego roku życia³⁸. W dokumencie papież używa nowych terminów: „*jako taka znajomość niektórych prawd wiary*” oraz „*jako takie używanie rozumu*” określając nimi warunki, jakie dziecko musi spełniać, aby mogło przystąpić do ołtarza. Poucza przez to, że nie potrzeba pełnej znajomości prawd wiary ani też pełnego używania rozumu, żeby dopuścić dziecko do spowiedzi i Komunii świętej. Celem, jaki przyświecał papieżowi i świętej Kongregacji było całkowite usunięcie skutków błędów przeszłości oraz zbliżenie dzieci do Jezusa Chrystusa³⁹.

Na podstawie nauczania zawartego w papieskim „*Quam singularis*” wnioskować można, że od siódmego roku życia dziecko jest zobowiązane przykazaniem dotyczącym spowiedzi i Komunii świętej. Z dokumentu wynika też, że do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej nie jest konieczna pełna i doskonała znajomość nauki chrześcijańskiej, ale tylko taka, by dziecko stosownie do swego rozwoju umysłowego przyswoiło sobie prawdy wiary konieczne do zbawienia⁴⁰.

W świetle papieskiego dekretu troska o to, by dziecko wypełniło przykazanie, dotyczące spowiedzi i Komunii św., spada głównie na jego opiekunów: rodziców, spowiednika, nauczyciela i proboszcza. Dopuszczenie dziecka do pierwszej Komunii świętej zależy od decyzji rodziców i spowiednika, zadaniem pozostałych jest dołożenie wszelkich starań, by dzieci jak najczęściej przystępowały do Stołu Pańskiego, a nawet codziennie, o ile jest to możliwe⁴¹.

Ważność i przełomowość dokumentu Piusa X wyraża się w nakazie podania go do wiadomości nie tylko biskupom i duchowieństwu, lecz także zarządzenie corocznego odczytywania go wiernym w ojczystym języku w okresie spowiedzi wielkanocnej. Trzeba dodać, że biskupi zostali przez

³⁸ PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych „Quam singularis”*, dz. cyt., s. 43.

³⁹ Tamże, s. 42.

⁴⁰ Tamże, s. 43.

⁴¹ Tamże, s. 43.

papieża zobowiązani do zdawania, co pięć lat relacji o wykonywaniu zarządzeń dekretu w swoich diecezjach⁴².

Ten sam papież Pius X, jeszcze w 1903 roku, w dokumencie: „*Motu Proprio o muzyce kościelnej*”⁴³, wprowadził pojęcie „*aktywnego uczestnictwa*”. Stało się ono kluczem całego ruchu liturgicznego XX wieku. W odniesieniu do dzieci oznaczało to jednak na razie tylko przyjmowanie Komunii świętej. Dlatego pojawiały się nowe dążenia do realizacji wskazania aktywnego uczestnictwa w stosunku do dzieci, szczególnie dla lepszego zrozumienia tajemnicy Eucharystii. W tym celu rozwinęła się katecheza eucharystyczna, która wyjaśniała prawdy wiary dotyczące Eucharystii oraz komentowała ceremonie Mszy świętej. Pojawiały się też nowe tendencje pragnące dostosować liturgię do dzieci, aby była przez nich lepiej rozumiana⁴⁴.

Jak widać, przez wieki podejmowano starania mające na celu zachętę oraz zobowiązanie dzieci do udziału w celebracjach eucharystycznych. Jednak, od starożytności aż do XX wieku, nie wypracowano żadnych form liturgicznych uwzględniających wiek uczestników i związany z nim stopień dojrzałości ogólnej i religijnej. Przez całe wieki liturgia Kościoła kształtowała się pod kątem potrzeb dorosłych. Fakt, że uczestniczyły w niej dzieci, nie miał wpływu na obrzędy, dobór tekstów biblijnych i eucharystycznych Mszy świętych. Problemem tym zaczęto zajmować się dopiero od czasu powstania ruchu liturgicznego. Pierwsze próby w tej dziedzinie wiążą się z tzw. „*mszami szkolnymi*”, które w niektórych parafiach pojawiły się już w latach dwudziestych XX wieku. Chodziło w nich głównie o odpowiedni komentarz, dobór śpiewów, niekiedy wspólną recytację tekstów w języku ojczystym, procesję z darami do ołtarza⁴⁵.

Przełomem w duszpasterstwie liturgicznym dzieci, były reformy Soboru Watykańskiego II. To właśnie w tym duchu, w drugiej połowie XX wieku,

⁴² PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych* „*Quam singularis*”, dz. cyt., s. 44.

⁴³ PIUS X, *Motu proprio o muzyce kościelnej*, w: *Cantare Missam*, oprac. A. Filaber, Warszawa 1993, s. 7-17.

⁴⁴ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, „*Communio*” 3 (1985), s. 108.

⁴⁵ CZ. KRAKOWIAK, *Modlitwy Eucharystyczne we Mszach świętych z udziałem dzieci*, „*Anamnesis*” 17 (1998/1999) s. 61.

dokonały się liczne adaptacje liturgii, mające na celu przystosowanie liturgii Mszy świętej do poziomu rozwojowego dziecka.

Soborowa *Konstytucja o świętej liturgii* mówi, że Kościół „*pragnie wszystkich wiernych prowadzić do pełnego, świadomego i czynnego udziału w obrzędach liturgicznych*”⁴⁶. Od soboru, działania mające na celu dostosowanie celebracji liturgicznych do poziomu dzieci, otrzymały podstawy teologiczne i prawne. Zasada czynnego i świadomego uczestnictwa w liturgii nie odnosi się tylko do dorosłych, ale także, a może nawet bardziej do dzieci uczestniczących w liturgii mszalnej. Dzieci są uprawnione i zobowiązane do uczestnictwa w liturgii już na mocy przyjętego chrztu. Aby dzieciom pomóc przygotować się do Eucharystii, soborowa konstytucja zaleca odpowiednie wychowanie liturgiczne, a dla lepszego przeżycia dopuszcza wprowadzenie dostosowań rytualnych, przy zachowaniu istoty rytu rzymskiego. Jak widać, problem uczestnictwa dzieci w liturgii mszalnej – od czasów Soboru Watykańskiego II – jest rozpatrywany i rozwiązywany w oparciu o dwie naczelne zasady reformy i odnowy liturgicznej: *participatio actuosa*, czyli zasady czynnego uczestnictwa oraz *adaptatio*, czyli dostosowania liturgii do potrzeb konkretnego zgromadzenia⁴⁷.

Po Soborze Watykańskim II, problemem pełnego, świadomego i czynnego uczestnictwa dzieci w Eucharystii, wnikliwie zajął się pierwszy Synod Biskupów w Rzymie, w 1967 roku. Wtedy to przewodniczący rady do wprowadzania w życie wskazań *Konstytucji o świętej liturgii* wyjaśnił, że nie chodzi o tworzenie jakiegoś specjalnego obrzędu, lecz o pozostawienie, skrócenie bądź wyłączenie określonych elementów obrzędu istniejącego, a także o wybór właściwych tekstów⁴⁸. Materiały synodalne, wzbogacone o liczne sugestie nadesłane przez poszczególne episkopaty, stały się bezpośrednim impulsem do podjęcia przez Stolicę Apostolską prac nad specjalnym dokumentem poświęconym liturgii Mszy świętej z udziałem dzieci oraz określenia zakresu dopuszczalnych adaptacji⁴⁹.

⁴⁶ KL, nr 14.

⁴⁷ CZ. KRAKOWIAK, *Modlitwy Eucharystyczne we Mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt., s. 61.

⁴⁸ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 109.

⁴⁹ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia Mszy świętej z udziałem dzieci*, w: *Mszał księgą życia chrześcijańskiego*, pod red. B. Nadolskiego. Poznań 1989, s. 436-437.

Zagadnieniem adaptacji liturgicznych dla dzieci zajęto się wtedy, gdy nowy *Mszal Rzymski* ukazał odnowioną liturgię Mszy świętej. Dokonało się to w 1969 roku we *Wprowadzeniu Ogólnym do nowego Mszału* oraz w samym nowym Mszale z 1970 roku⁵⁰. Wówczas to po raz pierwszy Kongregacja Kultu Bożego zajęła się problemem uczestnictwa dzieci w liturgii mszalnej. Odbyło się to na posiedzeniu sekretariatu Kongregacji w dniu 15 marca 1971 roku. Pracom przewodniczył kard. A. Tabera, a relatorem został mianowany abp A. Bugnini⁵¹.

Po powołaniu komisji, Kongregacja spraw Kultu Bożego rozesała listownie prośbę do 109 przewodniczących Krajowych Komisji liturgicznych z petycją, aby w ciągu miesiąca nadesłano wota, opinie, projekty i postulaty na temat Eucharystii z udziałem dzieci. Wyjątkowo krótki okres czasu przeznaczony na odpowiedź spowodował, że zaledwie 54 kraje przysłały swe opracowania⁵². Z otrzymanego materiału wynikało, że oczekuje się pewnego rodzaju dyktorium zawierającego konkretne wskazania odnośnie do adaptacji liturgii Mszy świętej dla dzieci. Ponadto istnieje potrzeba dokładnego wskazania części Mszy świętych, których nigdy nie wolno opuszczać ani zmieniać, a które mogą być poddane adaptacjom. Gdy chodzi o teksty mszalne oraz czytania biblijne, w stawianych oczekiwaniach podkreślona została potrzeba doboru odpowiednich tekstów pod kontrolą znawców nie tylko liturgii, ale i katechezy⁵³.

Komisja zajmująca się przygotowaniem dyktorium w swoich pracach oparła się na doświadczeniach niemieckiego Episkopatu, który w roku 1970 wydał wytyczne dotyczące sprawowania Liturgii Słowa z udziałem dzieci oraz w roku 1972 dotyczące sprawowania Eucharystii⁵⁴. Ponadto w pracach komisji brali udział biskupi różnych krajów, uczeni oraz duszpasterze z całego świata, którzy w redagowaniu dokumentu wykorzystywali wyniki nauk

⁵⁰ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 109-110.

⁵¹ CZ. KRAKOWIAK, *Czy specjalna liturgia mszy dla dzieci?* „Collectanea Theologica” 57 (1987), s. 52.

⁵² J. STEFAŃSKI, *Modlitwy Eucharystyczne z udziałem dzieci – nowa szansa pastoralna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 41 (1988) s. 428.

⁵³ CZ. KRAKOWIAK, *Czy specjalna liturgia mszy dla dzieci?* art. cyt., s. 52-53.

⁵⁴ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 109-110.

humanistycznych, głównie psychologii rozwojowej, pedagogiki i socjologii⁵⁵. Prace komisji zostały zakończone wydaniem *Directorium de missis cum pueris – Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*⁵⁶. Zostało ono zatwierdzone przez papieża Pawła VI i opublikowane 1 listopada 1973 roku⁵⁷.

Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci, jako dokument liturgiczny stanowi uzupełnienie „*Wprowadzenia do nowego Mszału Rzymskiego*”. Dlatego w celu prawidłowego zrozumienia jego wskazań zawsze należy widzieć je na tle tego wprowadzenia. Jest to unikalny dokument w historii liturgii, stanowiący jedyny i obowiązujący dla całego Kościoła normatyw określający miejsce dzieci w liturgii oraz możliwości dostosowywania do nich form liturgicznych. Wydanie dokumentu spotkało się z powszechnym i pozytywnym przyjęciem. Uznano go za jeden z najważniejszych posoborowych dokumentów dotyczących liturgii.⁵⁸

Wartości i znaczenia dyrektorium należy dopatrywać się także w tym, że po raz pierwszy uznano dziecko za pełnoprawnego uczestnika liturgii Mszy świętej ze wszystkimi konsekwencjami z tego wynikającymi. Fakt ten wiązał się niewątpliwie z ogólną tendencją dowartościowania dziecka w różnych dziedzinach życia społecznego. Bezpośredni jednak wpływ na zajęcie się tym problemem miały wyniki badań nauk teologicznych i humanistycznych.⁵⁹ Potwierdzone to zostało wyraźnie w treści dokumentu: „*Współczesna psychologia w sposób przekonujący wskazuje, że religijne przeżycia w okresie niemowlęstwa i wczesnego dzieciństwa wywierają głęboki wpływ na formację dzieci dzięki wyjątkowej chłonności religijnej, jaką się odznaczają*”⁶⁰.

Wydane przez Stolicę Apostolską dyrektorium świadczy o tym, że Kościół nie tylko zachęca dzieci, aby już od najmłodszych lat brały udział we

⁵⁵ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, w: *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego*, pod red. H.J. Sobeczko, Opole 2005, s. 286-287.

⁵⁶ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 219-235.

⁵⁷ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 109-110.

⁵⁸ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 286-287.

⁵⁹ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia Mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 438.

⁶⁰ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 2, dz. cyt., s. 220.

Mszy świętej, ale także stwarza im odpowiednie warunki świadomego i czynnego uczestnictwa w liturgii⁶¹.

Wytyczne dokumentu posiadają charakter ogólny i odnoszą się do całego Kościoła powszechnego. Ich celem jest jednak inspirowanie Konferencji Episkopatów poszczególnych krajów, aby stosownie do własnych potrzeb i miejscowych warunków dokonały szczegółowych adaptacji liturgii Mszy świętych dla dzieci. Nie chodzi jednak o to, by były tworzone odrębne formy liturgiczne, lecz tylko o to, aby były wprowadzane potrzebne modyfikacje, konieczne do owocnego uczestnictwa dzieci w Eucharystii⁶².

Podczas przygotowania *Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, pojawiła się potrzeba opracowania specjalnych Modlitw Eucharystycznych dla dzieci. Liczne prośby w tej sprawie napłynęły do Kongregacji spraw Kultu Bożego, okresie od września 1971 do września 1973. Były to petycje zarówno indywidualnych biskupów, jak też Konferencji Episkopatów m. in. Niemiec, Holandii, Malezji, Australii, Francji, Belgii, Stanów Zjednoczonych. Kongregacja na prośby dotyczące modlitw odpowiadała wówczas z rezerwą, odsyłając rozwiązanie problemu do przyszłości, gdyż komisja była zajęta redagowaniem głównego dokumentu. Jednakże już wtedy Kongregacja zezwoliła trzem Episkopatom na używanie specjalnych Modlitw Eucharystycznych dla dzieci. Pierwsze zezwolenie, wydane Niemcom Zachodnim 26 czerwca 1970 roku, dotyczyło specjalnej Modlitwy Eucharystycznej we Mszy świętej z udziałem dzieci głuchoniemych. Kolejne zezwolenie, dotyczące Modlitwy Eucharystycznej z okazji pierwszej Komunii Świętej, zostało wydane Kościołowi na Filipinach, w dniu 16 marca 1971. Trzecie takie pozwolenie wydano dla Australii w roku 1973 z okazji Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego w Melbourne. Zezwolenia te miały jednak tylko charakter czasowy i eksperymentalny. Ponadto, Episkopatowi Szwajcarii zezwolono na używanie skróconych wersji I i IV Modlitwy Eucharystycznej podczas mszy z dziećmi. Poza wymienionymi Modlitwami Eucharystycznymi, w różnych krajach używano innych kanonów bez odpowiedniej aprobaty Stolicy Apostolskiej.

⁶¹ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia Mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 439.

⁶² Tamże, s. 440.

Miały one tylko pozwolenia lokalnego Episkopatu i były stosowane „*ad experimentum*”. Tak było m. in. w Belgii, Holandii i Hiszpanii⁶³.

W październiku 1973 roku Kongregacja Kultu Bożego zwróciła się z pisemną prośbą do papieża, proponując opracowanie Modlitw Eucharystycznych „*pro pueris*” przeznaczonych dla całego świata. Wymieniono w niej biskupów oraz poszczególne Episkopaty, które prosiły o specjalne teksty kanony dla dzieci. Wspomniany został również fakt istnienia w niektórych krajach takich formularzy, które są używane bez aprobaty Stolicy Apostolskiej. Kongregacja podając przykłady tekstów bez aprobaty podkreśliła, że często operują one infantylnym językiem, przez co obniżają godność Mszy świętej. Dlatego w argumentacji prośby skierowanej do papieża kongregacja zaznaczyła, że właściwym rozwiązaniem będzie przygotowanie oficjalnych tekstów modlitw eucharystycznych przeznaczonych dla całego Kościoła⁶⁴.

Pozytywna odpowiedź papieża na prośbę Kongregacji była znana już w przeciągu miesiąca. W dniu 23 października 1973 roku Sekretarz Stanu zakomunikował, że Ojciec Święty polecił przygotowanie dwóch lub trzech modlitw eucharystycznych dla dzieci, przeznaczonych dla całego Kościoła. Kongregacja natychmiast powołała specjalną Komisję roboczą dla opracowania tekstów nowych modlitw. Trzeba dodać, że dla kontynuacji myśli zawartej we wskazaniach dyrektorium, na przewodniczącego i sekretarza komisji wyznaczono tych samych specjalistów, którzy pełnili je w zespole redagującym dyrektorium⁶⁵.

Komisja opracowując teksty modlitw eucharystycznych pracowała według następujących kryteriów redakcyjnych:

- język anafory powinien odpowiadać doświadczeniom religijnym dzieci i ułatwiać im uczestnictwo we Mszy świętej oraz prowadzić do liturgii mszalnej z dorosłymi;

⁶³ J. STEFAŃSKI, *Modlitwy Eucharystyczne z udziałem dzieci – nowa szansa pastoralna*, art. cyt., s. 427-428.

⁶⁴ Tamże, s. 429-430.

⁶⁵ Tamże, s. 430.

- celem uniknięcia ciągłego powtarzania tych samych tekstów należy przygotować trzy modlitwy eucharystyczne, uwzględniając również zróżnicowanie środowisk pastoralnych;
- przystosowanie anafory do poziomu umysłowego dzieci i stopnia ich rozwoju religijnego nie może oznaczać odejścia od istotnej struktury oraz treści modlitwy eucharystycznej; dotyczy to zwłaszcza dialogu przed prefacją, Sanctus, słów ustanowienia i końcowej doksologii; forma językowa takich modlitw nie może osłabiać treści teologicznej anafory;
- celem większego włączenia dzieci w liturgię modlitwy eucharystycznej należy wprowadzić liczniejsze aklamacje w formie dialogu;
- ze względów formalnych teksty nowych anafor zostaną przygotowane w języku łacińskim, lecz nie będą przeznaczone do użytku ani nawet nie będą stanowiły podstawy do przekładu na języki ojczyste; tekst ostateczny będzie opublikowany w głównych językach świata, co ma ułatwić przekład trudniejszych formuł teologicznych na różne języki współczesne zgodnie z kulturą i tradycją Kościoła lokalnego⁶⁶.

W czasie prac komisji przygotowującej nowe modlitwy eucharystyczne dla dzieci, postanowiono opracować trzy projekty w oparciu o teksty już używane w liturgii. Dla projektu I MED wzorem roboczym była modlitwa pochodząca z Kanady i uzupełniona o tekst z Holandii. Dla projektu II MED – tekst pochodzący z Francji, a dla projektu III MED – cała propozycja powstała w środowisku niemieckich katechetów oraz Instytutu Liturgicznego w Trierze⁶⁷.

Przygotowane propozycje zostały rozesłane do 49 biegłych z całego świata w dniu 7 grudnia 1973 roku. Projekty były zredagowane w języku francuskim i niemieckim, ale dołączono do nich tłumaczenia w głównych językach świata zachodniego. W wyznaczonym terminie do komisji wróciły 34 odpowiedzi, nad którymi komisja debatowała już w styczniu 1974 roku. Po korektach i naniesionych poprawkach już w marcu teksty trzech modlitw zostały przesłane do Kongregacji Doktryny Wiary w celu sprawdzenia poprawności

⁶⁶ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 288-289.

⁶⁷ Tamże, s. 288.

doktrynalnej. Po dwóch miesiącach udzielono odpowiedzi, nie zgłaszając żadnych zastrzeżeń doktrynalnych⁶⁸.

Następnie, w dniu 15 maja 1974 roku, Kongregacja Kultu Bożego skierowała prośbę do papieża Pawła VI o zatwierdzenie proponowanych tekstów i dołączenie ich do Mszału Rzymskiego. Ostateczną decyzję papieża Pawła VI w sprawie Modlitw Eucharystycznych dla dzieci zakomunikował Sekretarz Stanu w dniu 26 października 1974 roku, podając:

- wszystkie teksty Modlitw Eucharystycznych, przygotowane przez Kongregację Kultu Bożego, w tym trzy Modlitwy „*pro pueris*” i dwie na Rok Święty, można stosować „*ad experimentum*” w liturgii przez trzy lata w okresie do końca 1977; w tym jednak okresie nie powinny być one włączone do Mszału Rzymskiego ani też nie należy ich oficjalnie publikować;
- teksty nowych Modlitw Eucharystycznych będą wysłane tylko tym przewodniczącym Konferencji Episkopatów, którzy wyrażą taką prośbę; odpowiednia Konferencja Episkopatu może jednak wybrać tylko jeden tekst Modlitwy „*pro pueris*” i jeden na Rok Święty;
- nie jest wymagany wierny przekład z oryginału łacińskiego; wystarczy zachować istotny sens treści Modlitw Eucharystycznych; słowa ustanowienia należy wiernie oddać;
- należy ustalić kategorie wieku dzieci oraz określić bliżej okoliczności celebracji Mszy świętych z udziałem dzieci; modlitwy „*pro pueris*” przeznaczone są zasadniczo dla dzieci, które podlegają obowiązkowi szkoły podstawowej⁶⁹.

Zatwierdzone teksty Modlitw Eucharystycznych Mszy świętych z udziałem dzieci zostały oficjalnie ogłoszone w dniu 1 listopada 1974 roku. Broszura w języku łacińskim „*Preces Eucharisticae pro Missis cum pueris et de reconciliatione*”, licząca 49 stron obok tekstów anafor zawierała także wstęp ogólny do Mszy św. z udziałem dzieci. Zamieszczone teksty łacińskie nie były przeznaczone do użytku liturgicznego, lecz stanowiły podstawę tłumaczeń na

⁶⁸ J. STEFAŃSKI, *Modlitwy Eucharystyczne z udziałem dzieci – nowa szansa pastoralna*, art. cyt., s. 432-433.

⁶⁹ Tamże s. 434.

języki współczesne⁷⁰. Obok wersji łacińskich tekst pierwszej modlitwy został opublikowany także w języku francuskim, a tekst trzeciej w niemieckim⁷¹.

Czasowe zezwolenie na używanie modlitw zostało przedłużone na następne trzy lata przez papieża Pawła VI w dniu 10 grudnia 1977 roku. Ostateczna decyzja o przedłużeniu możliwości korzystania z nowych Modlitw Eucharystycznych na okres nieograniczony została podjęta przez papieża Jana Pawła II, 13 grudnia 1980 roku⁷².

„*Mszał Rzymski dla diecezji polskich*”, wydany w 1986 roku, był jednym z pierwszych mszałów na świecie, do którego włączono także trzy nowe modlitwy eucharystyczne do Mszy św. z udziałem dzieci⁷³. Polski przekład anafor jest oceniany bardzo wysoko, tłumaczenie jest wiernym odzwierciedleniem dokonany nie tylko z oficjalnego tekstu łacińskiego, ale także z oryginału francuskiego i niemieckiego⁷⁴.

Od czasu wydania dyrektorium oraz włączenia nowych modlitw eucharystycznych do mszału, Kościół zachęca i przygotowuje dzieci do udziału w Eucharystii. Papież Jan Paweł II, gdy zwracał się do najmłodszych, często nawiązywał do tajemnicy Eucharystii. W liście napisanym z okazji Roku Rodziny zachęcał dzieci do uczestnictwa w Eucharystii i częstego przyjmowania Komunii świętej. Ukazał w nim przykłady świętych dzieci, dla których Eucharystia była źródłem duchowej siły. Wymienił wtedy św. Agnieszkę z Rzymu, św. Agatę męczennicę z Sycylii, św. Tarsycjusza, którego nazwał męczennikiem Eucharystii⁷⁵. Także papież Benedykt XVI podczas spotkania z dziećmi w Roku Eucharystii zachęcał je, aby często uczestniczyły w Eucharystii, przyjmowały Komunię świętą oraz adorowały Najświętszy Sakrament⁷⁶.

⁷⁰ CZ. KRAKOWIAK, *Modlitwy Eucharystyczne we Mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt., s. 64.

⁷¹ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 289.

⁷² J. STEFAŃSKI, *Modlitwy Eucharystyczne z udziałem dzieci – nowa szansa pastoralna*, art. cyt., s. 435.

⁷³ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 289.

⁷⁴ Tamże, s. 299.

⁷⁵ JAN PAWEŁ II, *List do dzieci w roku rodziny 1994*, w: Wybór listów Ojca Świętego Jana Pawła II, pod red. P. Słabek, tom 1, Kraków 1997, s. 342.

⁷⁶ BENEDYKT XVI, *Niech Jezus będzie waszym Przyjacielem*, „L'Osservatore Romano” 1 (2006), s. 47-49.

Troszcząc się o przygotowanie dzieci do udziału w Eucharystii, Kościół wzywa wszystkich, którzy mają wpływ na wychowanie, aby wspólnie troszczyli się o przygotowanie ich do przeżycia Eucharystii⁷⁷. Według nakazu Prawa Kanonicznego obowiązek ten spoczywa przede wszystkim na rodzicach, dla których wychowanie religijne jest pierwszym prawem i najpoważniejszym obowiązkiem⁷⁸. Eucharystyczne wychowanie dzieci w rodzinie obejmuje: wprowadzenie do udziału we Mszy świętej, przygotowanie do I Komunii świętej oraz przygotowanie do dojrzałego korzystania z Eucharystii⁷⁹. W wychowaniu liturgicznym obok rodziców ważne miejsce zajmuje katecheza. Ukazuje ona znaczenie liturgii i sakramentów, wychowuje do modlitwy, dziękczynienia, czynienia pokuty, odmawiania modlitw, kształtuje ducha wspólnoty oraz pomaga właściwie zrozumieć znaczenie symboli liturgicznych⁸⁰.

2. WSKAZANIA DYREKTORIUM O MSZACH ŚWIĘTYCH Z UDZIAŁEM DZIECI

Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci przygotowane przez Kongregację Kultu Bożego zostało wydane 1 listopada 1973 roku. Stanowi ono jedyny dokument w historii liturgii, obowiązujący dla całego Kościoła. Określa miejsce dzieci w liturgii oraz możliwości tworzenia dla nich odpowiedniej formy liturgicznej. Uczy, że zgromadzenia liturgicznego dzieci nie można traktować jak zgromadzenia dorosłych. Sprawując Eucharystię z udziałem dzieci należy zawsze uwzględniać faktyczne ich możliwości i potrzeby, a także sposób przeżywania wiary w wieku dziecięcym⁸¹.

Dokument nie jest zbiorem recept lub chwytów duszpasterskich uczących, jak od strony technicznej lepiej zorganizować Msze święte z dziećmi. Obok

⁷⁷ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 9, dz. cyt., s. 220.

⁷⁸ KPK, kan 226 §2, kan 1136.

⁷⁹ J. R. SZTYCHMILER, *Rodzicielski obowiązek wychowania dzieci do życia eucharystycznego*, „Katecheta” 32 (1988), s. 19.

⁸⁰ KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Dyrektorium ogólne o katechizacji* nr 85, Poznań 1998, s. 70.

⁸¹ CZ. KRAKOWIAK, *Czy specjalna liturgia mszy świętej dla dzieci?* dz. cyt., s. 54-55.

wskazań i możliwości adaptacyjnych, ostrzega przed nadużyciami i oderwaniem formacji liturgicznej od formacji ogólnoludzkiej i chrześcijańskiej⁸².

Dokument, obowiązek uczestnictwa dzieci w liturgii, uzasadnia argumentami antropologicznymi i teologicznymi⁸³. Antropologicznym jest stwierdzenie: „*Współczesna psychologia w sposób przekonujący wskazuje, że religijne przeżycia niemowlęctwa i wczesnego dzieciństwa wywierają głęboki wpływ na formację dzieci dzięki wyjątkowej chłonności religijnej, jaką się odznaczają*”⁸⁴. Natomiast teologicznym jest fakt chrztu świętego, gdyż „*Kościół ma obowiązek otaczać szczególną opieką dzieci ochrzczone, które mają być wprowadzone w pełnię inicjacji chrześcijańskiej*”⁸⁵.

Zasady kształtowania liturgii Mszy świętej podane w dokumencie odnoszą się do dzieci młodszych, które jeszcze nie weszły w okres tzw. „preadolescencji”⁸⁶. Okres ten przypada na wiek 10-12 lat, kiedy to zaczynają zachodzić radykalne zmiany fizyczne i psychiczne oraz rozpoczyna się dorastanie fizjologiczne, społeczne, emocjonalne i kulturowe⁸⁷.

Ze wskazań dyrektorium wynika, że należy stworzyć taki styl celebracji, który sprawi, że dzieci będą czuły się pełnoprawnymi członkami zgromadzenia liturgicznego. A także stosownie do swych możliwości oraz natury liturgii będą czuły się jej współtwórcami⁸⁸. Dyrektorium wskazuje drogę realizacji myśli soborowej, aby uczestnictwo dzieci w liturgii było pełne, świadome i aktywne. Dąży do tego przez wskazanie granic i możliwości dostosowania liturgii do poziomu rozwoju psychicznego i religijnego dziecka⁸⁹.

⁸² F. BLACHNICKI, *Pastoralne założenia dyrektorium a nasze możliwości*, „Ruch biblijny i liturgiczny” nr 2-3 (1977), s. 146.

⁸³ W. NOWAK, E. DĄBROWSKA, *W trosce o wychowanie dzieci do udziału w liturgii Mszy świętej*, Olsztyn 1993, s. 8.

⁸⁴ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 2, dz. cyt., s. 220.

⁸⁵ Tamże, s. 219.

⁸⁶ Tamże, s. 221.

⁸⁷ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Podstawa programowa katechezy Kościoła Katolickiego w Polsce*, Kraków 2001, s. 34.

⁸⁸ CZ. KRAKOWIAK, *Czy specjalna liturgia mszy świętej dla dzieci?* art. cyt., s. 54-55.

⁸⁹ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 117-118.

Dziecko uczestnicząc w Eucharystii powinno świadomie ją przeżywać. Pomocą w zrozumieniu poszczególnych czynności liturgicznych są komentarze i stosowne wyjaśnienia. Posoborowa liturgia stworzyła ku temu nowe możliwości. Dopuszcza się wyjaśnianie znaczenia czynności liturgicznych, już nie tylko poza liturgią, lecz także podczas jej sprawowania. Można to czynić na początku liturgii, przed czytaniem, przed prefacją oraz przed obrzędem rozesłania. W ten sposób pomaga się wiernym bardziej świadomie przeżyć celebrację liturgiczną⁹⁰.

Dla lepszego zrozumienia liturgii przez dzieci, można wprowadzić elementy wizualne, a także techniczne środki ekspresji, które działając na wzrok pomogą lepiej poznać wielkie dzieła Boże. Dopuszcza się też wykorzystanie w homilii obrazów przygotowanych przez dzieci, w celu zilustrowania prezentowanych treści oraz wywołania głębszych przeżyć religijnych⁹¹.

Mówiąc o świadomym uczestnictwie, dyrektorium przypomina o istniejących granicach zrozumienia liturgii. W celebracji ze względu na sprawowaną tajemnicę, nie jest możliwe, aby wszystkie elementy mogły być przez dzieci w pełni zrozumiałe. Należy pamiętać, że liturgia ze swej natury nie należy wyłącznie do sfery myśli. A zatem świadomego uczestnictwa nie wolno utożsamiać z doskonałym zrozumieniem wszystkiego, co się dzieje podczas celebracji liturgicznej⁹². Argumentując tę myśl, dokument odwołuje się do powszechnego doświadczenia. W drugim numerze stwierdza, że także w codziennym życiu dzieci nie rozumieją wszystkiego, co przeżywają razem z dorosłymi⁹³. Istnieje też niebezpieczeństwo, że gdyby ktoś chciał utożsamiać „świadome uczestnictwo” z „doskonałym zrozumieniem”, mógłby niespostrzeżenie usunąć z liturgii element tajemnicy, który stanowi przecież istotę Eucharystii⁹⁴. Prawdę o tej tajemnicy wyrażają cztery aklamacje po

⁹⁰ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 118.

⁹¹ J. GRYGOTOWICZ, *Zastosowanie środków audiowizualnych do udziału dzieci w Mszy świętej*, „Ruch biblijny i liturgiczny” nr 2-3, (1977), s. 152.

⁹² CZ. KRAKOWIAK, *Czy specjalna liturgia mszy świętej dla dzieci?* art. cyt., s. 55.

⁹³ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 441.

⁹⁴ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 118.

przeistoczeniu: „*Oto wielka tajemnica wiary*”, „*Wielka jest tajemnica naszej wiary*”, „*Uwielbiamy Tajemnicę Wiary*” oraz „*Tajemnica Wiary*”.

Dyrektorium, w myśl soborowego wskazania na czynne uczestnictwo w liturgii, zwraca uwagę na troskliwe pielęgnowanie w Mszach świętych z dziećmi odpowiednich ruchów i postaw ciała. Wyniki badań psychologii mówią, że dzieci intensywniej przeżywają rzeczywistość w aktywnym działaniu. Mając to na uwadze, w dokumencie nakazane jest, aby możliwie jak największą grupę dzieci aktywizować podczas sprawowanej liturgii⁹⁵.

Rzymski dokument przestrzega jednak, że nie chodzi tylko o zwykły, zewnętrzny aktywizm, jak np. podczas zabawy. Aktywne uczestnictwo w liturgii ma służyć zrozumieniu i przeżyciu sprawowanej tajemnicy. Powinno ono być połączone z wewnętrznym zaangażowaniem, na miarę możliwości dziecka. Osiągnięciu tego celu mają służyć chwile ciszy i modlitwa w milczeniu połączona z medytacją. Tych elementów nie może zabraknąć we mszy z dziećmi. Całą celebrację musi cechować klimat modlitwy, przez którą człowiek, także dziecko, nawiązuje zbawczy dialog z Bogiem⁹⁶.

Dla lepszego zrozumienia wskazania „*aktywne uczestnictwo*” należy stwierdzić, że nie chodzi o zewnętrzny aktywizm, ale o aktywne uczestnictwo dzieci w przeżywanej Eucharystii. Liturgia nie jest terapią zajęciową ani dziecięcą zabawą nawet, jeśli dziecko w pewnym sensie „bawi się” podczas sprawowanej Mszy świętej. Nie należy też doprowadzać do zmęczenia dziecka nadmierną aktywnością. Zawsze należy pamiętać, że celem aktywności jest pomoc dziecku w głębszym uczestnictwie. Wszystkie formy aktywizowania muszą być wybierane i oceniane w kontekście celu, jakim jest lepsze rozumienie i głębsze przeżywanie przez dziecko Eucharystii. Przy aktywizacji dziecka należy też pamiętać, że ma ona przygotować je do uczestnictwa w liturgii dorosłych. Wynika z tego, że jeśli jakaś forma aktywności nie spełniała tych zadań, należy ją odrzucić. Należy z takich form zrezygnować także wtedy, jeśli

⁹⁵ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 119.

⁹⁶ CZ. KRAKOWIAK, *Czy specjalna liturgia mszy świętej dla dzieci?* art. cyt., s. 55.

w danym przypadku samo dziecko lub inni obecni są zachwyceni taką metodą aktywizującą⁹⁷.

Należy też pamiętać, że sprawowanie liturgii mszalnej dla dzieci nie może przerodzić się w katechezę. Choć występują w niej także elementy katechetyczne, muszą one posiadać charakter mistagogiczny, który wprowadzi dziecko w tajemnicę wiary, przeżywaną podczas Eucharystii⁹⁸.

Cechą charakterystyczną dyrektorium jest zezwolenie na dokonywanie w liturgii adaptacji pod kątem potrzeb dzieci. Może być ona dostosowana do sposobu myślenia i możliwości pojmowania dzieci. Adaptacje są nie tylko dopuszczane, lecz wielokrotnie wprost zalecane⁹⁹.

Dokument, mówiąc o potrzebie dostosowania liturgii Mszy świętej do potrzeb dzieci podkreśla, że domaga się tego sama psychologia wieku dziecięcego. Przeżycia religijne dzieci istotnie różnią się od sposobu przeżywania wiary przez dorosłych.¹⁰⁰ Także język dzieci różni się zasadniczo od języka dorosłych. Dlatego właśnie język liturgii z udziałem dzieci musi charakteryzować się: prostotą, konkretnością, sytuacyjnością oraz uczuciowym wdziękiem¹⁰¹.

Dostosowując liturgię do dzieci, należy wystrzegać się jałowej manii adaptacyjnej. Dostosowywanie nie może być traktowane jako cel najwyższy. Kryterium adaptacyjnym jest nie tyle odpowiedź na pytanie „czy nowe formy trafią do ludzi?”, ile raczej „co one przyniosą?”. Nie chodzi o wynajdowanie nowych form, ani też przeobrażanie starych, lecz o celebrowanie tajemnicy Chrystusa poprzez słowa i symbole, które pomogą w lepszym przeżyciu¹⁰².

Dokonywanie adaptacji według wskazań dyrektorium ma pomóc dzieciom lepiej poznać i zrozumieć liturgię oraz doprowadzić do udziału w liturgii

⁹⁷ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 119-120.

⁹⁸ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 441.

⁹⁹ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 123-124.

¹⁰⁰ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia Mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 440.

¹⁰¹ J. TARNOWSKI, *Język modlitwy liturgicznej a język dziecka*, „Ruch biblijny i liturgiczny” nr 2-3 (1977), s. 134.

¹⁰² J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 123-124.

dorosłych. Msza święta dla dzieci, ze swej natury ma charakter przejściowy i czasowy. Jest jakby pomostem prowadzącym do Mszy świętej dla dorosłych¹⁰³.

W trosce Kościoła o pełne, świadome i czynne uczestnictwo dzieci w Eucharystii, rzymskie dyrektorium wskazuje zasady dotyczące sprawowania Mszy świętych z dziećmi. Podaje przy tym dwie możliwe formy celebracji liturgicznych: *Msza święta dla dorosłych z udziałem dzieci*¹⁰⁴ oraz *Msza święta dla dzieci z udziałem nielicznych dorosłych*¹⁰⁵.

Pierwsza z nich, Msza święta dla dorosłych z udziałem dzieci, jest najstarszą formą udziału dzieci w Eucharystii. Do niedawna przeważała ona w praktyce duszpasterskiej, a w niektórych parafiach do dziś jest to niestety jedyna forma. Dzieci podczas tak sprawowanej liturgii mszalnej mają możliwość uczenia się od dorosłych wspólnej modlitwy oraz sposobu udziału w obrzędach liturgicznych¹⁰⁶.

W liturgii dorosłych z udziałem dzieci zakres adaptacji jest ograniczony. Zależy od ilości i wieku dzieci uczestniczących w Eucharystii. Ważne jest jednak, aby dzieci uczestniczące w liturgii mszalnej zostały przez kapłana „zauważone” i włączone we wspólną celebrację. Bezwzględnym minimum w tym względzie jest homilia i pouczenia kierowane bezpośrednio do dzieci. Należy to jednak czynić w taki sposób, aby także dorośli wynieśli z tego duchową korzyść¹⁰⁷. Wskazane jest również powierzenie dzieciom niektórych funkcji liturgicznych, jak przynoszenie darów do ołtarza i wykonywanie niektórych śpiewów¹⁰⁸.

Omawiana forma liturgiczna ma uzasadnienie, gdyż korzyści duchowe odnoszą z niej zarówno dzieci jak i dorośli. Obecność dorosłych staje się dla dzieci świadectwem ich wiary i miłości. Udział dzieci przypomina dorosłym, że one także należą do wspólnoty parafialnej i mają w niej swoje miejsce.

¹⁰³ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia Mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 440.

¹⁰⁴ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci 16-19*, dz. cyt., s. 204-225.

¹⁰⁵ Tamże, s. 224-234.

¹⁰⁶ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 445-446.

¹⁰⁷ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce Kościoła w Polsce*, „Teologia i Człowiek” 4 (2004), s. 131.

¹⁰⁸ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 445-446.

Eucharystia przeżywana w gronie najbliższych sprzyja pielęgnowaniu ducha chrześcijańskiego w rodzinach. Msze święte rodzinne są celem, do którego zmierza liturgia dzieci¹⁰⁹. Chociaż rzymskie dyrektorium nie używa wprost wyrażenia „*Msza święta rodzinna*”, to ta forma stanowi de facto przedmiot rozważań drugiego rozdziału, mówiącego o Mszy świętej dla dorosłych z udziałem dzieci¹¹⁰.

Druga forma celebracji, czyli *Msza święta dla dzieci z udziałem dorosłych* posiada szerszą skalę dopuszczalnych adaptacji. Dzięki temu dzieci na swój sposób mogą przeżywać tajemnicę wiary poprzez obrzędy liturgiczne i modlitwy, zgodnie z prawami psychologii dziecięcej. Aby jednak nie wytworzyła się duża różnica między Mszą św. dla dzieci a Mszą św. dla dorosłych, nigdy nie należy zmieniać następujących elementów liturgii: aklamacji i odpowiedzi wiernych na pozdrowienia kapłana, modlitwy Pańskiej i formuły trynitarniej na końcu błogosławieństwa¹¹¹.

Liturgia w tej formie zalecana jest do sprawowana w dni powszednie. Wymaga ona jednak starannego przygotowania liturgii w zakresie: formularza mszalnego, śpiewów, czytań biblijnych, wezwań modlitwy powszechnej, miejsca sprawowanej liturgii oraz osób spełniających funkcje liturgiczne¹¹². Dzieci należy włączyć w próby liturgiczne, co przyczyni się do wytworzenia poczucia wspólnego celebrowania Mszy świętej. W tym celu można wykorzystać metody aktywizujące w katechezie¹¹³, a w samo przygotowanie włączyć katechetów¹¹⁴.

¹⁰⁹ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 446.

¹¹⁰ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 113.

¹¹¹ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 38-39, dz. cyt., s. 231.

¹¹² CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 442.

¹¹³ Metody aktywizujące w polskiej literaturze katechetycznej zostały w ostatnich latach dość dobrze opracowane. Oto wybrane pozycje:
R. CHAŁUPNIAK (red.), *Aktywizacja w katechezie - szansa czy zagrożenie?*, Opole 2002;
S. KULPACZYŃSKI (red.), *Aktywizowanie katechizowanych*, Lublin 1997;
Z. BARCIŃSKI, *Konstruowanie scenariuszy katechetycznych z wykorzystaniem metod aktywizujących*, Poznań 2004;
Z. BARCIŃSKI (red.), *Metody aktywizujące w katechezie. Część I*, Lublin 1998;
Z. BARCIŃSKI (red.), *Metody aktywizujące w katechezie. Część II*, Lublin 1999;
Z. BARCIŃSKI (red.), *Metody aktywizujące w katechezie. Część III*, Lublin 2000;
Z. BARCIŃSKI (red.), *Metody aktywizujące w katechezie. Część IV*, Lublin 2001.

¹¹⁴ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 125.

W tak sprawowanej liturgii ważny jest odpowiedni podział funkcji. Należy jak największą liczbę dzieci zaangażować w wykonywanie czynności liturgicznych. Dyrektorium wśród funkcji i zadań, które można powierzyć dzieciom, wymienia: przygotowanie miejsca celebracji, funkcję kantora, śpiew i grę na instrumentach, funkcję lektora, podawanie wezwań modlitwy powszechnej, procesję z darami oraz podawanie motywów dziękczynienia przed prefacją. Nie znaczy to jednak, że dzieci w takich Mszach świętych muszą pełnić wszystkie funkcje liturgiczne. Niektóre z nich można powierzyć dorosłym uczestnikom. Obecność dorosłych ma na celu współuczestnictwo w sprawowanej liturgii, a w miarę potrzeby może pomóc dzieciom w świadomym i czynnym przeżyciu¹¹⁵.

W obrzędach wstępnych duże znaczenie mają słowa wprowadzenia w liturgię dnia oraz akt pokuty, który można zastąpić obrzędem poświęcenia i pokropienia wodą. W czasie liturgii słowa Bożego można opuścić niektóre czytania lub wybrać inne, jeśli wyznaczone na dany dzień wydają się zbyt trudne dla dzieci. Przy wyborze czytań należy mieć na uwadze okres liturgiczny. Dopuszczalne jest również skracanie czytań, pod warunkiem zachowania jego sensu i ciągłości myśli. Nie wolno jednak posługiwać się parafrazami Pisma świętego. Zalecane jest natomiast przed czytaniem wprowadzanie krótkiego komentarza, który ułatwi dzieciom zrozumienie i przyjęcie słowa Bożego. Duża dowolność jest również w doborze śpiewów międzylekcyjnych. Można zaśpiewać psalm responsoryjny i Alleluja, sam śpiew przed ewangelią, albo też zachować milczenie. W wypadkach, gdy czyta się jedynie Ewangelię, śpiew może nastąpić po homilii. Homilia spełnia ważną rolę w liturgii z udziałem dzieci. Dla skutecznego nawiązania kontaktu z dziećmi, a przez to lepszego przyjęcia słowa Bożego, można homilię głosić w formie dialogu. Stosownym jest też wcześniejsze zapoznanie dzieci z treścią czytań biblijnych, a nawet tematem homilii¹¹⁶.

Największe znaczenie w Mszy świętej z udziałem dzieci ma Modlitwa Eucharystyczna. Jest ona punktem kulminacyjnym całego obrzędu. W czasie

¹¹⁵ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, w: dz. cyt., s. 446.

¹¹⁶ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 126.

odmawiania anafory powinna być wytworzona atmosfera sprzyjająca skoncentrowaniu uwagi dzieci na rzeczywistej obecności Chrystusa na ołtarzu pod postaciami chleba i wina. Odpowiedni nastrój ma pomóc dzieciom przeżyć tajemnicę ofiarowania i dziękczynienia, jakie dokonują się w Eucharystii¹¹⁷.

W obrzędach Komunii świętej oraz zakończenia istnieje duża dowolność wyboru elementów liturgii. Dla ważności tego obrzędu wystarczy zachować modlitwę Pańską, łamanie chleba i formułę przed Komunią świętą: „*Oto Baranek Boży...*” Należy jednak zwrócić szczególną uwagę na procesję komunijną, której towarzyszy odpowiedni śpiew. W obrzędzie zakończenia, przed rozesłaniem, zaleca się krótkie słowo kapłana, tzw. „słowo życia”, streszczające główną myśl liturgii dnia. Ma ono stanowić zachętę do wprowadzenia w życie prawdy usłyszanej i przeżytej podczas liturgii. „Słowo życia” w dużym stopniu może przyczynić się do lepszego wiązania liturgii z codziennym życiem¹¹⁸.

Istotne miejsce w liturgii Mszy świętej zajmują modlitwy odmawiane głośno przez celebransa, tzw. modlitwy prezydencjalne. Składają się one z formularza mszalnego i anafory. W omawianych Mszach świętych są one poważnym problemem¹¹⁹. Samo wprowadzenie języka ojczystego nie rozwiązuje tej trudności, gdyż, jak podkreśla dyrektorium, słowa i znaki nie zostały wystarczająco przystosowane do mentalności dziecka. Modlitwy zawarte w mszale przeznaczone są dla dorosłych i zdarza się, że nawet przez nich nie zawsze są zrozumiałe. Wyrażone są językiem pojęciowym i abstrakcyjnym, podczas gdy język dziecka jest konkretny i obrazowy. Dlatego bardzo często sformułowania modlitw są niejasne dla dzieci¹²⁰.

Czas i miejsce sprawowania liturgii są istotnymi czynnikami wpływającymi na owocne przeżycie Eucharystii przez dzieci. Miejsce powinno być dostosowane do liczby i wieku uczestników oraz spełnianych przez nich czynności liturgicznych. Odpowiednio wybrany czas Eucharystii powinien

¹¹⁷ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 52, dz. cyt., s. 234.

¹¹⁸ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 126.

¹¹⁹ Tamże, s. 126.

¹²⁰ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 443.

służyć dzieciom otwarciu się na Słowo Boże i świadomemu przeżyciu Eucharystii. Codzienne odprawianie Mszy świętych dla tych samych dzieci nie jest wskazane. Może ono doprowadzić do zniechęcenia oraz spowodować nieodpowiednie przygotowanie się do przeżywania Eucharystii. Obowiązek doboru odpowiedniego czasu i miejsca sprawowania liturgii spoczywa na kapłanie – celebransie liturgii mszalnej¹²¹.

Celebrans Mszy świętej z udziałem dzieci jest odpowiedzialny za całość sprawowanej liturgii, przede wszystkim za jej sposób i styl. Zależy od niego zewnętrzna poprawność obrzędów liturgicznych, a także religijne przeżycie jej uczestników¹²². Dokumenty Kościoła zobowiązują wszystkich kapłanów do ciągłego doskonalenia „*ars celebrandi*”¹²³. Szczególnie odnosi się to jednak do kapłanów sprawujących Msze święte z udziałem dzieci. W Eucharystii z udziałem dzieci ważne jest stworzenie pewnego rodzaju atmosfery rodzinnej – „*familiaritis*”, która ułatwia wzajemny kontakt, a przez to wspólną celebrację. Wskazane jest, aby Mszę świętą dla dzieci sprawował kapłan dobrze znany dzieciom. Nie powinien jednak tego czynić duchowny, któremu trudno nawiązać kontakt z dziećmi. Celebrować taką liturgię powinien kapłan dobrze znający psychologię dziecka. Cechować go powinna spontaniczność zachowań powstałych w czasie celebracji, posługiwanie się językiem prostym i zrozumiałym dla dzieci. Zwracając się do dzieci powinien czynić to w słowach serdecznych, nacechowanych miłością, aby przez to cała liturgia stała się radosnym spotkaniem z Jezusem. Kapłan musi zwracać uwagę na prostotę, dostojność i piękno w gestach. Ważny jest też właściwy dobór słownictwa, mówienie bez pośpiechu i zachowanie odpowiednich przerw¹²⁴. Celebrans mówiąc musi mieć na uwadze, że zwraca się do umysłu i serca dziecka¹²⁵.

Można stwierdzić, że dobór odpowiedniego kapłana na przewodniczącego liturgii z dziećmi w dużym stopniu decyduje o kształcie i przebiegu celebracji.

¹²¹ W. GŁOWA, *Eucharystia z udziałem dzieci*, „Collectanea Theologica” 58 (1988), s. 65.

¹²² CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 446.

¹²³ BENEDYKT XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła „Sacramentum caritatis”* nr 38-42, Poznań 2007, s. 53-58.

¹²⁴ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 133.

¹²⁵ CZ. KRAKOWIAK, *Liturgia mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 447.

Można powiedzieć, że we Mszach świętych z udziałem dzieci bardzo dużo zależy nie tylko od przygotowania uczestników, doboru odpowiednich tekstów, ale także od roli samego przewodniczącego liturgii¹²⁶.

Śpiew i muzyka mają pierwszorzędne znaczenie w Mszach świętych z udziałem dzieci. One poprzez swój liryczny charakter pomagają wejść w świat liturgicznych znaków¹²⁷.

Podczas Mszy św. dla dorosłych z udziałem dzieci zalecane jest wykonanie przez dzieci jednego lub kilku śpiewów. Stosunkowo łatwo można to zrealizować, gdy w Eucharystii uczestniczy schola dziecięca lub jest kantor dziecięcy. Dzięki temu dzieci zajmują swoje miejsce w zgromadzeniu liturgicznym i mają możliwość zaangażowania w przebieg celebracji. Śpiew dzieci wnosi w liturgię pewnego rodzaju świeżość, naturalność, prostotę i dynamizm. Należy jednak pamiętać, aby nie kształtować Eucharystii na wzór koncertu. Dziecko - solista lub cały chór nie powinny być postrzegane jako występ „gwiazdy”¹²⁸.

W Mszach św. dla dzieci z udziałem dorosłych śpiew i muzyka wymagają dobrego przygotowania. Konieczna jest współpraca z katechetami i rodzicami. Trzeba wiedzieć, że krótkie próby śpiewu przed liturgią nie wystarczą do odpowiedniego przygotowania. Wyrazem docenienia roli śpiewu jest fakt, że Dyrektorium zaleca śpiewać z dziećmi dialogi mszalne, przede wszystkim dialog przed prefacją. Dla ułatwienia dzieciom udziału w śpiewach: *Chwała, Wierzę, Święty i Baranku Boży* dopuszcza się korzystanie z ludowych parafraz, zatwierdzonych przez kompetentną władzę. Zezwala się także na opuszczenie w obrzędach wstępnych jakiegoś elementu i skoncentrowanie się na jednym ze śpiewów, ze względu na dużą ilość śpiewów tej części liturgii. Pomiędzy czytaniem zaleca się śpiewanie psalmu responsoryjnego z wersetami dostosowanymi do mentalności dzieci. Ważne jest, aby dzieci zawsze śpiewały refren psalmu. Warto tu zaznaczyć, że śpiew wykonywany podczas Eucharystii

¹²⁶ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 134.

¹²⁷ G. M. SKOP, *Śpiewy i muzyka w mszach z udziałem dzieci*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 2-3 (1977), s. 135.

¹²⁸ Tamże, s. 136.

powinien być dzieciom bliski i znany nie tylko z Mszy świętej, ale także z katechezy¹²⁹.

Dyrektorium mówi także o pożyteczności muzyki instrumentalnej, zwłaszcza tej wykonywanej przez same dzieci. Zadaniem instrumentów jest towarzyszenie śpiewom i stworzenie odpowiedniego klimatu dla medytacji. Gra na instrumentach muzycznych jest też wyrazem świątecznej radości i oddania chwały Bogu. Jednak nie może ona przeszkadzać śpiewom i wprowadzać w nastrój zabawy, powodujący rozproszenia. Autorom dyrektorium z całą pewnością nie chodzi o to, aby małe dziecko grało na organach czy fisharmonii, ale o to, by pozwolić grać na instrumentach jemu dostępnych. Takimi instrumentami mogą być: flety proste, fujarki, gitara, mandolina, instrumenty perkusyjne z tzw. instrumentarium Orffa. W skład instrumentarium Orffa wchodzi instrumenty perkusyjne o nieokreślonej wysokości dźwięku: bębny, talerze, kastaniety, trójkąty, grzechotki i o określonej wysokości dźwięku: dzwonki, ksylofony, metalofony, kotły, cymbały¹³⁰. Dopuszcza się także możliwość posługiwania się muzyką odtwarzaną w sposób mechaniczny z płyt i taśm. Z takiej oprawy muzycznej należy korzystać z rozwagą i wielką roztropnością według norm ustalonych przez Komisję Episkopatu¹³¹.

Podsumowując można stwierdzić, że dyrektorium zwraca uwagę na wiele istotnych aspektów dotyczących Mszy świętych z udziałem dzieci. Podkreśla, że liturgia winna być tak sprawowana, aby prowadziła do udziału w Mszy świętej dla dorosłych. W tym celu nakazuje dołożenie wszelkich starań, aby przeżywały Eucharystię świadomie i aktywnie. Zwraca uwagę na odpowiedni dobór czasu i miejsca celebracji. Nakazuje również staranne przygotowanie uczestników do przeżycia Eucharystii¹³².

¹²⁹ G. M. SKOP, *Śpiewy i muzyka w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 136-137.

¹³⁰ Tamże, s. 136-137.

¹³¹ R. MICHAŁEK, *Prawno-liturgiczne problemy Dyrektorium o mszach z udziałem dzieci*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 2-3 (1977), s. 94.

¹³² J. SZPET, *Liturgia mszy świętej dla dzieci*, „Katecheta” 1 (1988) s. 12-13.

3. MODLITWY EUCHARYSTYCZNE W MSZY ŚWIĘTEJ Z UDZIAŁEM DZIECI

Posoborowe adaptacje liturgiczne dla dzieci, obejmujące swym zakresem cały Kościół Powszechny, wyraziły się w opracowaniu tekstów specjalnych Modlitw Eucharystycznych na Mszę św. z udziałem dzieci.

Modlitwa Eucharystyczna zajmuje centralne miejsce w liturgii mszalnej. W Mszale Pawła VI znajdowały się cztery takie modlitwy. Jednak tylko druga nadawała się do stosowania we Mszach świętych z dziećmi. Była najkrótsza, lecz jednak nie w pełni zrozumiała dla najmłodszych. Zaistniała wtedy potrzeba przygotowania specjalnych kanonów odpowiadających dzieciom. W tym celu Kongregacja Kultu Bożego przygotowała trzy specjalne Modlitwy Eucharystyczne na Mszę świętą z udziałem dzieci. Zostały one ogłoszone 1 listopada 1974 roku, czyli w pierwszą rocznicę wydania Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci¹³³.

Modlitwy Eucharystyczne w Mszach świętych z udziałem dzieci nie zmieniają żadnych istotnych części kanonu. Prawdy zawarte w anamniezie czy epiklezie podają zgodnie z tradycją wszystko, co konieczne. Wyrażone jest to jednak w języku prostszym i dostosowanym do mentalności dzieci.¹³⁴ Uproszczony język pozbawiony jest infantylizmu. Modlitwy w swej strukturze składają się z: dialogu wprowadzającego, dziękczynienia – prefacji, epiklezy przedkonsekracyjnej, opisu ustanowienia, anamnezy, epiklezy komunijnej, modlitwy wstawienniczej i doksologii. Tekst I i II modlitwy powstał w środowisku francuskim, a III w niemieckim. Dostosowane są do wieku dzieci¹³⁵.

Pierwsza Modlitwa Eucharystyczna dla dzieci¹³⁶ przeznaczona jest dla dzieci najmłodszych, jak wskazuje na to jej język oraz treść. Dostosowana jest do

¹³³ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce duszpasterskiej Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 127.

¹³⁴ Z. WIT, *Specjalne modlitwy eucharystyczne*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 4 (1977), s. 100.

¹³⁵ B. NADOLSKI, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach świętych z dziećmi*, „Katecheta” 20 (1976) s. 76.

¹³⁶ *I modlitwa eucharystyczna w mszy z udziałem dzieci „Bóg naszym Ojcem”*, w: *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*, wyd. 1, Poznań 1986, s. 355*-358*.

wieku dzieci przedszkolnych oraz pierwszych klas szkoły podstawowej¹³⁷. Modlitwę zatytułowano „*Bóg jest naszym Ojcem*”. Wyraża ona w swojej treści wychwalanie Boga za wszystko, pobudzając do refleksji nad tym, co Bóg uczynił dla człowieka¹³⁸.

W modlitwie uderza prostota języka i przystępny sposób przedstawiania dzieciom prawd wiary. Wprowadza dziecko w pełny podziw i wdzięczność Bogu za wszystko, czym obdarzył On człowieka. Widać w niej zachwyt nad słońcem, gwiazdami, światłem oraz całym światem. Centrum hymnu wdzięczności dla Boga jest Osoba Jezusa Chrystusa. Dziękujemy Bogu Ojcu za dar Jego Syna, przez którego zechciał być bliżej człowieka. Bliskość Boga była widoczna w cudach Jezusa, gdy uzdrawiał chorych, przebaczał grzechy, stawał się przyjacielem dzieci i ubogich oraz ofiarował swe życie na krzyżu za zbawienie świata. Wymienione powody wdzięczności pobudzają dziecko do spontanicznego okrzyku wyrażonego w aklamacji „*Tobie chwała na wieki!*”. To osobiste dziękczynienie wprowadza dziecko w modlitwę całego Kościoła. Gdy modli się stopniowo uświadamia sobie, że stanowi część wspólnoty Kościoła. Osobistym prośbom zanoszonym do Boga towarzyszy modlitwa Ojca świętego, biskupa, świętych, Najświętszej Maryi Panny, Apostołów, męczenników itd.¹³⁹.

Obraz Boga ukazany w pierwszej Modlitwie Eucharystycznej odpowiada rozwojowi umysłowemu dziecka. W tym wieku dziecko nie potrafi jeszcze oderwać się od konkretności, a pojęcie Boga nosi w sobie cechy antropomorfizmu. Teksty kanonów pozbawione są antropomorfizmu, gdyż takie wyobrażenia Boga zanikają z biegiem lat. W ich miejsce ukazane są następujące przymioty Boga: świętość i wszechmoc, a także stworzenie świata i panowanie nad nim¹⁴⁰.

Tajemnicę zgromadzenia wspólnoty liturgicznej przy Bogu akcentują pierwsze słowa modlitwy: „*Boże nasz Ojczy, Ty nas zgromadziłeś*”. Słowa te uświadamiają dzieciom prawdę, że sam Bóg nas gromadzi i jednoczy. Również

¹³⁷ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce duszpasterskiej Kościoła w Polsce*, art. cyt. s. 128.

¹³⁸ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 293.

¹³⁹ J. STEFAŃSKI, *Modlitwy Eucharystyczne z udziałem dzieci – nowa szansa pastoralna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 41 (1988) s. 435-436.

¹⁴⁰ M. DEMCZUK, *Formacyjny wymiar modlitw eucharystycznych w mszach świętych z udziałem dzieci*, „Communio” 14 (1994) nr 4, s. 118.

dalsze słowa: „*stoimy przy Tobie*” podkreślają bliską obecność Boga i przywołują słowa Ewangelii: „*gdzie dwaj albo trzej zebrani w imię moje, tam jestem pośród nich*” (Mt 18, 22)¹⁴¹.

Modlitwa wstawiennicza obejmuje „*wszystkich ludzi, których kochamy*”. Powodem jej jest sam Bóg, który pierwszy nas ukochał i pamięta o wszystkich ludziach. Wymienia się w niej zmarłych, cierpiących, smutnych, chrześcijan oraz wszystkich ludzi na całym świecie¹⁴².

Druga Modlitwa Eucharystyczna na Mszę świętą z udziałem dzieci¹⁴³ przeznaczona jest dla dzieci, które przystąpiły do I Komunii świętej. Jej treść skoncentrowana jest na miłości Ojca do całego świata, centralnym temacie nauczania Jezusa.¹⁴⁴ Przejawem miłości Boga jest stworzenie „*wielkiego i pięknego świata*” i dar Jego Syna, Jezusa Chrystusa. Za tę miłość dziękujemy i uwielbiamy Boga, jak to wyraźnie widać w słowach prefacji. Jezus, nazwany „*przyjacielem dzieci i ubogich*”, uczy nas, jak mamy kochać Boga i bliźnich. Uwalnia również serca ludzi od zła i nienawiści, które niszczą przyjaźń i czynią ludzi nieszczęśliwymi. Objawieniem nieskończonej miłości Ojca jest ustanowienie Eucharystii w czasie Ostatniej Wieczerzy¹⁴⁵.

Doświadczenie miłości Ojca podczas Eucharystii pobudza dzieci do codziennego życia w duchu miłości. Doznając tej miłości polecamy Bogu w modlitwie „*tych wszystkich, których kochamy oraz tych, których kochamy jeszcze za mało*”. Wspominając zmarłych, prosimy, abyśmy razem z Kościołem w niebie na wieki śpiewali Bogu pieśń chwały¹⁴⁶.

Umieszczenie w kanonach dla dzieci prawdy o Bogu, który jest nieskończoną miłością, jest bardzo istotne z pedagogicznego punktu widzenia. Doświadczenie miłości przez dziecko jest najistotniejszym elementem formacyjnym i gwarantem prawidłowego wychowania. Samo pojęcie „miłość”

¹⁴¹ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 294.

¹⁴² CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce duszpasterskiej Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 128.

¹⁴³ *II modlitwa eucharystyczna w mszy z udziałem dzieci „Bóg nas miłuje”*, w: *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*, wyd. 1, Poznań 1986, s. 359*-362*.

¹⁴⁴ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 295.

¹⁴⁵ CZ. KRAKOWIAK, *Modlitwy Eucharystyczne we Mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt., s. 68.

¹⁴⁶ Tamże, s. 68.

staje się dla dziecka mało zrozumiałe, albowiem jest objęte terminem ogólnym. Dziecko, które wyraża i rozumie w sposób konkretny, o wiele łatwiej przyswoi sobie słowo „kocham”, niż pojęcie „miłość”. W Modlitwach Eucharystycznych dla dzieci występują oba te określenia, jednakże ich kolejność nie jest przypadkowa. Najpierw pojawia się słowo „kocham”, a dopiero potem „miłość” np. „Ty tak nas kochasz [...] dziękujemy Ci za tę wielką miłość”. Taka argumentacja usprawiedliwia wprowadzenie do tekstów modlitw trudno zrozumiałego dla dziecka pojęcia „miłość”, które stanowi o istocie Boga. Dziecko, które pozna słowo „miłość”, w przyszłości uczestnicząc w Eucharystii z dorosłymi, łatwiej będzie mogło w pełni zrozumieć jego treść i znaczenie. Ponadto doświadczenie miłości Boga i ludzi prawidłowo ukształtuje jego miłość i nauczy kochać Boga i bliźnich¹⁴⁷.

Trzecia Modlitwa Eucharystyczna na Mszę świętą z udziałem dzieci¹⁴⁸ przeznaczona jest dla dzieci najstarszych. Można tu wskazać dzieci ostatnich klas szkoły podstawowej. Cechą odróżniającą ten kanon, od dwóch wcześniejszych, jest możliwość wprowadzenia tekstów zmiennych, dostosowanych do okresu liturgicznego. Teksty zmienne występują w trzech miejscach: w prefacji, po śpiewie „Święty” oraz w epiklezie przedkomunijnej.¹⁴⁹ Tematem wiodącym tej modlitwy jest dziękczynienie Bogu. Tę wdzięczność wyrażamy za wspólnotę Kościoła, za udział w otrzymanych od Boga darach oraz za to wszystko, co uczynił dla naszego zbawienia¹⁵⁰.

Wdzięczność Bogu wyrażana w modlitwie dotyczy konkretnych darów, ponieważ dziecko rozumie i wyraża się w sposób konkretny. Radosna wdzięczność jest ważnym elementem, który decyduje o uczestnictwie dzieci w Eucharystii. Uczucia zadowolenia i radości wprowadzają pogodny nastrój w czasie Mszy świętej i warunkują chętny w niej udział dzieci. Wyrobienie

¹⁴⁷ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 295.

¹⁴⁸ *III modlitwa eucharystyczna w mszy z udziałem dzieci „Dziękujemy Ci, Boże”*, w: *Mszał Rzymski dla diecezji polskich*, wyd. 1, Poznań 1986, s. 363*-367*.

¹⁴⁹ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 296.

¹⁵⁰ CZ. KRAKOWIAK, *Modlitwy Eucharystyczne we Mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt. s. 68.

postawy radosnej wdzięczności ma wpływ na późniejsze przeżywanie Mszy świętej dla dorosłych, która rozumiana jest jako świąteczna uczta¹⁵¹.

W treści tej modlitwy Kościół uświadamia dziecku rolę wspólnoty wierzących w drodze do nieba. Dziecko dostrzega, że nie jest samo i uczy się modlić razem z innymi oraz za innych ludzi. Do wspólnoty należą: papież, biskup diecezjalny, kapłani, rodzice i wszyscy chrześcijanie. Obejmuje ona także wszystkich cierpiących i smutnych, zmarłych oraz świętych, którzy nieustannie wielbią Boga. Jezus obiecał spełnienie ich ziemskiej pielgrzymki, kiedy razem przebywać będą w chwale Boga. Dlatego modlitwa zakończona jest słowami eschatologicznej nadziei: „spraw, abyśmy wszyscy z Chrystusem, z Najświętszą Maryją Panną, Matką Bożą i wszystkimi świętymi, przebywali u Ciebie na wieki”¹⁵².

Teologia wszystkich Modlitw Eucharystycznych w Mszach świętych z udziałem dzieci jest wybitnie trynitarna i bazuje na modelach starożytnych anafor. Teologiczne treści zostały ukazane w bardzo prosty sposób: Posłany przez Ojca Syn niesie zbawienie wszystkim ludziom¹⁵³. W tak prosty sposób ukazana jest cała ekonomia zbawienia w nastroju radości i dziękczynienia. Dlatego obok treści ukazujących Boga Ojca, Jezusa Chrystusa i Ducha Świętego, wyraźnie widać tematy dziękczynienia i radości.

Treścią przewodnią kanonów na Msze święte z dziećmi jest idea Bożego Ojcostwa. W pierwszej modlitwie Bóg nazywany jest Ojcem aż osiem razy, w drugiej – sześć razy, a w trzeciej aż dziesięć razy. Bóg Ojciec określany jest często jako Święty, nasz Ojciec, najlepszy Ojciec i Ojciec wszechmogący. Ukazywany jest jako ten, który kocha wszystkich ludzi, a Jego miłość przejawia się w stworzeniu świata i ludzi oraz nieustannej opiece nad nimi. Wyrazem tej miłości jest dzieło odkupienia dokonane przez Jego Syna. I MED ukazuje wielkość Boga Ojca oraz Jego działanie w świecie i dla ludzi. II MED mówi o miłości Ojca, której dowodem jest stworzenie świata i posłanie na świat Swego Syna. III MED podkreśla, że Ojciec stworzył ludzi, aby dla Niego żyli i kochali

¹⁵¹ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 296.

¹⁵² Tamże, s. 297.

¹⁵³ A. DURAK, *Nowe modlitwy eucharystyczne*, w: *Mszał księgą życia chrześcijańskiego*, pod red. B. Nadolskiego, Poznań 1989, s. 116.

się wzajemnie. Ponadto ta ostatnia, w okresie Narodzenia Pańskiego, ukazuje Ojca posyłającego Syna. Natomiast w okresie paschalnym Ojciec określany jest jako Pan wszystkiego, co żyje. On nas powołuje do życia doczesnego i pragnie dla nas wiecznego szczęścia. Takie przedstawienie osoby Boga Ojca rodzi w sposób naturalny odpowiedź w postaci uwielbienia, które wyrażają poszczególne aklamacje¹⁵⁴.

We wszystkich trzech modlitwach eucharystycznych bardzo wyraźny jest aspekt chrystologiczny. Jezus Chrystus nazywany jest Synem, który został posłany przez Ojca: „*Ty posłałeś nam Swojego ukochanego Syna, Pana Jezusa*”. Przedstawiony jest jako ten, który przynosi zbawienie, „*aby nas prowadził do Ciebie i uwolnił serca ludzi od zła*”. Zbawienie dokonane przez Jezusa opisane jest jako droga do Ojca. Wszystkie anafory bardzo wyraźnie akcentują prawdę, że Jezus jest jedynym Pośrednikiem między Bogiem i człowiekiem. I MED ukazuje Jezusa, który przyszedł zbawić wszystkich ludzi, uzdrawiał chorych, przebaczał grzechy, błogosławił dzieci, wszystkim ukazywał miłość Ojca. II MED podkreśla, że do Ojca modlimy się razem z Jezusem, który prowadzi nas do Niego. Posłany przez Ojca Jezus jest przyjacielem dzieci i ubogich. Uczy kochać Boga i bliźnich. Uwalnia serca ludzi od zła i usuwa z nich nienawiść, która niszczy przyjaźń i odbiera szczęście. W Eucharystii wspominamy śmierć i zmartwychwstanie Jezusa, Zbawiciela świata obecnego podczas każdej Mszy świętej. Ofiarujemy Go Ojcu, a z Nim nas samych. III MED podkreśla, że Jezus jest posłany przez Ojca przypomina ludziom prawdę o Bożym dziecięctwie i uczy ludzi wzajemnej miłości. Przychodząc na świat obdarzył nas światłem Ducha Świętego dla zrozumienia prawdy, że Bóg jest naszym Ojcem, a my wszyscy braćmi i siostrami. Ukazana droga miłości prowadzi do życia wiecznego. Chrystologia III MED akcentuje aspekt eschatologiczny, przypominając, że „*Chrystus przyjdzie w chwale*”¹⁵⁵.

Obecność i działanie Ducha Świętego w anaforach akcentują głównie epiklezy: konsekracyjna i komunijna. Duch Święty sprawia, że dary chleba i wina stają się Ciałem i Krwią Jezusa Chrystusa. On też jednoczy w radości

¹⁵⁴ CZ. KRAKOWIAK, *Modlitwy Eucharystyczne we Mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt, s. 70.

¹⁵⁵ Tamże, s. 71.

uczestników Eucharystii, którzy przyjmują Ciało i Krew Chrystusa. Duch Święty jest obiecany przez Chrystusa darem, który pomaga nam w religijnym życiu: „*będzie pomagał żyć z Tobą*”. Jest Duchem miłości Ojca jednoczącym wspólnotę Kościoła. Światło Ducha Świętego prowadzi do poznania Boga jako Ojca i do powszechnego braterstwa między ludźmi¹⁵⁶.

Teksty Modlitw Eucharystycznych dla dzieci zawierają liczne motywy dziękczynienia. Widać to nie tylko w prefacjach, ale także w innych częściach anafory. W I MED dziękujemy Bogu Ojcu za to, że pamięta o ludziach, jest blisko nas i za to, że posłał na świat Swojego Syna. Motywem dziękczynienia jest także dar życia i słowo Boga, które oświeca ludzkie umysły. W II MED dziękczynienie Ojcu składane jest za całe stworzenie, wielki i piękny świat, za miłość Boga, za Jezusa Chrystusa, za zjednoczenie z Nim oraz za jedną rodzinę dzieci Bożych. III MED, która już w swym tytule akcentuje dziękczynienie, zawiera najwięcej motywów wdzięczności: stworzenie, wezwanie do życia z Bogiem, wezwanie do wzajemnej miłości, możliwość życia we wspólnocie oraz za wszystkie dary otrzymane od Boga¹⁵⁷.

W kanonach Mszy św. z dziećmi jest wiele razy mowa o radości. Pierwszym jej powodem jest fakt uczestnictwa w zgromadzeniu liturgicznym. Tą radością dzielimy się z innymi w czasie każdej Mszy świętej. I MED przypomina, że zjednoczeni we wspólnej radości pamiętamy też o tych, którzy są cierpiący i smutni. II MED uświadamia nam radość, którą jest możliwość modlitwy i śpiewu z Jezusem ku chwale Ojca. III MED uczy czerpać radość ze spotkania z Jezusem w czasie Eucharystii i nieść innym ludziom, wprowadzając przez to pokój¹⁵⁸.

Omawiane modlitwy posiadają charakter formacyjny. Kształtują odpowiednią postawę wobec Boga oraz uczą w sposób pełny, świadomy i czynny uczestniczyć w liturgii Kościoła. Formują ducha prawdziwej modlitwy, od uwielbienia przez dziękczynienie aż do prośby, którą jest modlitwa wstawiennicza. Kształtują w dziecku postawę uwielbienia Boga za wszystkie

¹⁵⁶ CZ. KRAKOWIAK, *Modlitwy Eucharystyczne we Mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt, s. 71-72.

¹⁵⁷ Tamże, s. 72.

¹⁵⁸ Tamże, s. 72.

dary, jakimi nas obdarzył. Taka pedagogia jest zgodna z rozwojem psychicznym małego dziecka, dla którego wszystko, co je otacza jest wspaniałe i cudowne. Uwielbienie przeradza się w radosne dziękczynienie. Mówiąc „dziękuję” dziecko nawiązuje dialog z Bogiem, odpowiadając na Jego działanie. Kolejną postawą dziecka wobec Boga jest modlitwa prośby, w której wyraża się miłość do drugiego człowieka. W prawidłowym procesie formacyjnym dziecko musi także nauczyć się prosić. Słowo „proszę” i „dziękuję”, pomaga zrozumieć dziecku, że nie jest ono samo, że żyje we wspólnocie i tworzy relacje z Bogiem oraz innymi ludźmi¹⁵⁹.

Analiza trzech Modlitw Eucharystycznych Mszy świętych z udziałem dzieci pozwala dostrzec rolę, jaką odgrywają one, pomagając dzieciom głębiej przeżyć Eucharystię. Dzięki tym modlitwom jest możliwy do zrealizowania, soborowy postulat świadomego i czynnego uczestnictwa w liturgii. Modlitwy wyrażone są w języku zrozumiałym dla dzieci, poza nielicznymi wyjątkami, dotyczącymi sformułowań słownych. Ukazane w nich prawdy wiary dziecko poznaje, przyjmuje i uczy się wypełniać¹⁶⁰.

Polski przekład tych modlitw jest wysoko oceniany. Język i sposób oddania treści sprawia, że polskie tłumaczenie jest wiernym przekładem, dokonany nie tylko z oficjalnego tekstu łacińskiego, lecz także z francuskiego i niemieckiego oryginału¹⁶¹.

4. LOKALNE ADAPTACJE LITURGICZNE

Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci zaleca Konferencjom Biskupów lub poszczególnym Biskupom dokonywanie pewnych adaptacji we Mszy świętej z udziałem dzieci, które są konieczne na ich terenie, a które z natury rzeczy nie znalazły się w ogólnym dyrektorium¹⁶².

¹⁵⁹ M. DEMCZUK, *Formacyjny wymiar modlitw eucharystycznych w mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt., s. 121-123.

¹⁶⁰ Tamże, s. 133.

¹⁶¹ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 298.

¹⁶² KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 5, dz. cyt., s. 220-221.

Adaptacja (*łac. adaptare – dostosować, przystosować*) oznacza dostosowanie Dobrej Nowiny do poziomu słuchacza. Adaptacje w zakresie liturgii dotyczą różnych obszarów: muzyka, obrzędy, postawy ciała, kolory itd.¹⁶³.

Dostosowania w liturgii dokonują się na pięciu różnych poziomach, często wzajemnie ze sobą powiązanych: (1) adaptacja języka symboli i znaków liturgicznych do potrzeb duchowych człowieka XX wieku; (2) adaptacje na poziomie przystosowań kulturowych (inkulturacja, akulturacja); (3) adaptacje na poziomie przystosowań ksiąg liturgicznych na języki narodowe; (4) adaptacje zarezerwowane Konferencjom Episkopatów; (3) adaptacje w gestii każdego celebransa¹⁶⁴.

Te ostatnie przysługujące celebransowi określane są jako akomodacje, polegające na dostosowaniu obrzędów i tekstów liturgicznych dla potrzeb konkretnego zgromadzenia liturgicznego. Terminologia odróżnia je od adaptacji poszczególnych części liturgii Mszy świętej, które wchodzą w zakres kompetencji biskupa diecezjalnego i Konferencji Biskupów¹⁶⁵.

Trudno przedstawić wszystkie adaptacje dokonane po roku 1973, które miały na celu dostosowanie Mszy świętej do dzieci. Warto jednak, w kontekście prezentowania adaptacji dokonanych w Polsce, pokazać działania, jakie dokonały się w innych krajach, np. Niemczech, Francji, Włoszech, Słowacji, Stanach Zjednoczonych i innych krajach anglojęzycznych. Nie jest to pełny obraz adaptacji liturgicznych dokonanych w Kościele Powszechnym, ale tylko przykłady mające na celu pokazanie posoborowych reform Mszy św. z udziałem dzieci.

Kościół w Polsce z wdzięcznością przyjął Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci. Biskupi zebrani na 155 Konferencji Episkopatu Polski w Warszawie wyrazili głębokie pragnienie, aby zapoznanie się ze wskazaniami dokumentu i wprowadzenie ich w życie przyczyniło się skutecznie

¹⁶³ B. NADOLSKI, *Leksykon liturgii*, Poznań 2006, s. 31.

¹⁶⁴ J. STEFAŃSKI, *Adaptacje liturgiczne przyszłością odnowy liturgicznej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 43 (1990) s. 26.

¹⁶⁵ CZ. KRAKOWIAK, *Adaptacja, akomodacja i inkulturacja*, „Anamnesis” 11 (2005), nr 41, <http://www.kkbids.episkopat.pl/anamnesis/41/13.htm> (2007-12-31).

do odnowy i pogłębienia udziału dzieci we Mszach świętych. W związku z tym zostały wydane specjalne zalecenia duszpasterskie Episkopatu Polski o Mszach świętych z udziałem dzieci. Biskupi przypominają w swym dokumencie te wskazania dyrektorium, które w parafiach i kościołach w Polsce są najbardziej aktualne i które powinny być realizowane na pierwszym miejscu¹⁶⁶.

Biskupi w dokumencie podkreślają, że wprowadzenie w liturgię Mszy świętej winno się odbywać w ścisłej łączności z całokształtem wychowania, wdrażania do obowiązków ogólnoludzkich i chrześcijańskich. Szczególną rolę odgrywa tu katecheza, która wprowadza w liturgię słowa, zapoznaje z tekstami Mszy świętej i modlitwami oraz kształtuje postawy eucharystyczne¹⁶⁷.

Dokument zaleca szczególną troskę o obecność dzieci na niedzielnej i świątecznej Eucharystii oraz o aktywne w niej uczestnictwo. W dokumencie czytamy, że w niedziele i święta w miarę możliwości w każdej parafii należy odprawiać specjalną Mszę św. dla dzieci, a jeżeli to nie jest możliwe, trzeba przynajmniej sprawować liturgię z homilią skierowaną do dzieci. Nie należy jednak wymagać od dzieci uczestnictwa wyłącznie w tej Mszy świętej, zwłaszcza wtedy, gdy dzieci mają zwyczaj przychodzić do kościoła wspólnie z rodzicami o innej porze. Ponadto, gdzie warunki na to pozwalają, zezwala się odprawić osobno liturgię słowa dla dzieci¹⁶⁸.

Biskupi polscy zachęcają do sprawowania Mszy świętej dla dzieci także w dni powszednie. Takie celebracje mają być przeznaczone dla mniejszych grup, na przykład dla dzieci przedszkolnych lub dla poszczególnych klas, dla ministrantów, scholi itp. W dokumencie pasterze Kościoła w Polsce przypominają, że częsty udział dzieci w liturgii przyczynia się do pogłębienia formacji religijnej¹⁶⁹.

Wprowadzenie dzieci w świadome, czynne i pełne uczestnictwo we Eucharystii powinno dokonywać się przede wszystkim w okresie przygotowania do pierwszej Komunii świętej. Zasadniczym celem katechizacji winno być

¹⁶⁶ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Zalecenia duszpasterskie w związku z dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, w: *To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 236-240.

¹⁶⁷ Tamże, nr 1, s. 237.

¹⁶⁸ Tamże, nr 2, s. 237-238.

¹⁶⁹ Tamże, nr 3, s. 238.

kształtowanie u dzieci i ich rodziców postaw eucharystycznych. W związku z tym biskupi zalecają, aby pogłębiać i uaktywnić uczestnictwo dzieci w liturgii wspólnie z rodzicami¹⁷⁰. W Polsce istnieje praktyka programowej i wczesnej pierwszej Komunii świętej. Programowa organizowana jest na ogół w miesiącu maju lub czerwcu, pod koniec drugiej klasy szkoły podstawowej¹⁷¹. W niektórych środowiskach duszpasterskich żywa jest praktyka wczesnej Komunii świętej, do której przystępują także dzieci przedszkolne¹⁷². W archidiecezji katowickiej praktyka taka jest tak bardzo powszechna, że jedną trzecią neokomunikantów stanowią dzieci przedszkolne¹⁷³. Wyrazem troski o pobożność eucharystyczną, jest zalecenie biskupów polskich, aby dzieci, w roku przyjęcia pierwszej Komunii świętej, brały udział w zorganizowanej grupie, w procesji eucharystycznej podczas uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej¹⁷⁴.

Zalecenia Episkopatu Polski, wydane w związku z Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci, podkreślają znaczenie nabożeństw pozaliturgicznych oraz zwyczajów związanych z rokiem liturgicznym. Nabożeństwa słowa Bożego, których organizowanie zaleca się zwłaszcza w okresie Adwentu i Wielkiego Postu, uczą szacunku wobec Bożego słowa. Są spotkaniem z Chrystusem, który poucza, oświeca i wzywa do świętego życia. W ten sposób stanowią one dobre przygotowanie do właściwego przeżywania liturgii słowa we Mszy świętej. Ważną rolę odgrywają również zwyczaje związane z rokiem liturgicznym, które angażując dzieci emocjonalnie, przyczyniają się do ożywienia i utrwalenia przeżyć religijnych związanych z głównymi uroczystościami liturgicznymi¹⁷⁵.

¹⁷⁰ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Zalecenia duszpasterskie w związku z dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, nr 4, dz. cyt., s. 238.

¹⁷¹ J. SZCZEPAŃSKI, *Pierwsza Komunia dzieci w Kościele rzymskokatolickim w Europie zachodniej i w Polsce*, Kraków 2003, s. 194.

¹⁷² M. WĘCLAWSKI, *Podstawy teologiczne i duszpasterskie wczesnej pierwszej Komunii Świętej*, w: *Wczesna komunია święta*, pod red. J. Próchniewicz, Poznań-Warszawa 2005, s. 19.

¹⁷³ E. SZCZOTOK, *Wczesna komunია święta*, w: *Program duszpasterski na rok 1992/93*, Katowice 1992, s. 250.

¹⁷⁴ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Instrukcja o kulcie tajemnicy eucharystycznej poza Mszą świętą* nr 14, w: *To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, dz. cyt., s. 320.

¹⁷⁵ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Zalecenia duszpasterskie w związku z dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, nr 5-6, dz. cyt., s. 238-139.

Biskupi polscy przypominają, że wychowanie dzieci do obojętnego i owocnego udziału we Mszy świętej jest zadaniem całej rodziny chrześcijańskiej. W związku z tym biskupi pouczają, że szczególnie przydatne jest organizowanie specjalnych konferencji dla rodziców i wychowawców. Podczas nich trzeba podkreślać wartość wspólnej modlitwy w rodzinie oraz usilnie do nich zachęcać i pouczać, jak rodzice mają wprowadzać swoje dziecko od najmłodszych lat w życie modlitwy i postawę ofiarną¹⁷⁶.

W związku z tym, że dzieci powinny nauczyć się uczestniczenia we Mszy świętej odprawianej z udziałem dorosłych, biskupi zalecają ograniczać adaptacje liturgiczne do rzeczy prawdziwie koniecznych. W stosowaniu adaptacji obowiązują następujące zasady:

- a) wprowadzenia i zachęty celebransa, mają być krótkie i dobrze przygotowane pod względem teologicznym;
- b) nie należy wprowadzać zmian w zakresie zmniejszenia liczby wstępnych elementów obrzędowych Mszy;
- c) wolno zmniejszać liczbę czytań nawet do jednego (Ewangelia) i odmawiać Skład Apostolski;
- d) przystosowując treść modlitw mszalnych (kolekta, modlitwa nad darami, modlitwa po Komunii św.) do potrzeb dzieci, należy przygotować je na piśmie;
- e) dzieci należy uczyć tradycyjnych pieśni kościelnych, a nowe pieśni wolno wprowadzać, jeżeli ich słowa i melodia są zatwierdzone przez kompetentną władzę kościelną;
- f) oprócz organów wolno używać także innych instrumentów, ale ich zestaw ma być zgodny z naszą tradycją w tym względzie oraz w naszych warunkach nie wolno stosować muzyki mechanicznie odtwarzanej.
- g) obrazy wykonywane przez dzieci, o których mowa w dyrektorium nr 36, można umieszczać w gablotach w przedsionku kościoła¹⁷⁷.

Wypełniając zalecenia Episkopatu, duszpasterze w Polsce przygotowujący Mszę świętą z udziałem dzieci, mogą wybrać z mszału modlitwy odpowiednie dla dzieci, z uwzględnieniem charakteru okresu liturgicznego. Możliwe jest też

¹⁷⁶ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Zalecenia duszpasterskie w związku z dyrektorem o Mszach świętych z udziałem dzieci*, nr 7, dz. cyt., s. 239.

¹⁷⁷ Tamże, nr 8-9, s. 239-240.

dokonanie przekształceń w taki sposób, aby teksty były bardziej zrozumiałe dla dzieci, tzn. wyrażone językiem prostym, konkretnym i obrazowym. Zadanie to nie jest łatwe i wymaga wysiłku, a często i pracy zespołowej. Korzystając z tego uprawnienia należy jednak zawsze dokonać takich adaptacji na piśmie, aby uniknąć niewłaściwie pojętej improwizacji. Taka sytuacja ukazuje potrzebę przygotowania odrębnego mszału na Mszę św. z udziałem dzieci, jak to zrobiono w innych krajach¹⁷⁸.

Mszał rzymski dla diecezji polskich wydany w 1986 roku zawiera trzy Modlitwy Eucharystyczne na Mszę św. z udziałem dzieci. Instrukcja Episkopatu Polski dotycząca polskiego wydania Mszału Rzymskiego podkreśla, że kapłani mogą wykorzystywać ich teksty w zależności od potrzeb wiernych. Należy jednak ściśle przestrzegać przepisów podanych przez tekstami tych modlitw¹⁷⁹.

W polskim wydaniu Mszału Rzymskiego „*Wprowadzenie do modlitw eucharystycznych w Mszach św. z udziałem dzieci*”, składające się z osiemnastu punktów, zawiera wytyczne dla kapłanów, którzy podczas celebracji z dziećmi będą posługiwać się tymi modlitwami¹⁸⁰. W polskim wydaniu skrócono i zmodyfikowano wprowadzenie do modlitw eucharystycznych mszy z udziałem dzieci. Opuszczono zupełnie numery 23-25 mówiące o poszczególnych anaforach. Porównując do niemieckiego mszału, można zauważyć, że znacznie zmniejszono również liczbę aklamacji, choć istnieje możliwość ich zwiększania. W I MED zatytułowanej „*Bóg jest naszym Ojcem*”, zrezygnowano z podziału na trzy części śpiewu Sanctus, wprowadzając w prefacji powtarzaną dwa razy aklamację „*Tobie chwała na wieki*”. Po anamnezie zamieszczono do wyboru cztery formuły aklamacji, jak w Mszach św. z dorosłymi. W III MED zatytułowanej „*Bóg nas miłuje*”, w prefacji nie wprowadzono żadnych aklamacji, podczas gdy w tekście łacińskim cztery razy powtarza się słowa „*Wielbimy Cię Panie, za miłość Twoją*”. Opuszczono również aklamacje

¹⁷⁸ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce duszpasterskiej Kościoła w Polsce*, „Teologia i Człowiek” 4 (2004) s. 126-127.

¹⁷⁹ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Instrukcja Episkopatu Polski dla duchowieństwa w związku z wydaniem nowego mszału ołtarzowego nr 11*, w: *To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 326.

¹⁸⁰ *Wprowadzenie do modlitw eucharystycznych w mszach z udziałem dzieci*, w: *Mszał rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, s. 353*-354*.

bezpośrednio przed epiklezą konsekuracyjną „*Błogosławiony, który idzie w Imię Pańskie. Hosanna na wysokości*”. Po konsekracji opuszczono powtarzaną dwa razy aklamację „*Jezus Chrystus za nas wydany*”, zachowując tradycyjną aklamację po słowach: „*Oto wielka tajemnica wiary*”. W polskim tłumaczeniu nie występuje także aklamacja po anamnezie „*Chwała i cześć Bogu naszemu*” lub „*Chwalimy Ciebie i wystawiamy. Dzięki Ci składamy*”. Opuszczono też, występujące w tekście łacińskim modlitwy wstawienniczej, trzy aklamacje: „*Aby stanowili jedno na Twoją chwałę*”. W III MED zatytułowanej „*Dziękujemy Ci, Boże*” dołączono teksty zmienne w prefacji i przed epiklezą konsekuracyjną na okres Narodzenia Pańskiego i czas Wielkanocny. Zmieniono brzmienie trzy razy powtarzanej aklamacji po anamnezie z „*Za Twoją dobroć chwalimy Cię Boże i dzięki Ci składamy*” na: „*Tobie chwała na wieki*” (jak w prefacji I MED). W polskim wydaniu Mszału Rzymskiego nie zamieszczono żadnych melodii prefacji ani aklamacji, mimo że Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci zaleca, aby liturgia mszalna z dziećmi była śpiewana¹⁸¹. W nowym Mszale z roku 2003 Modlitwy Eucharystyczne w Mszach św. z udziałem dzieci znajdują się w Dodatku VI, na końcu mszału¹⁸².

W Polsce pozostaje problem przygotowania specjalnych formularzy mszalnych dla dzieci oraz ułożenie do nich lekcjonarza. W niektórych krajach zrealizowano już to zadanie kilka lat po wydaniu rzymskiego dyrektorium. Niestety, w Polsce poza zachętami dzieci do uczestnictwa we Mszy świętej i umieszczeniu w mszale modlitw eucharystycznych, nie uczyniono nic więcej, aby ułatwić dzieciom udział w liturgii mszalnej. Nie wydano lekcjonarza na Mszę św. z udziałem dzieci, który przybliżyłby dzieciom bogate treści biblijne oraz nie przygotowano specjalnego mszału, który wprowadziłby dzieci w skarbiec liturgicznych modlitw Kościoła¹⁸³. W. Danielski w Encyklopedii

¹⁸¹ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce duszpasterskiej Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 130.

¹⁸² B. NADOLSKI, *Leksykon Liturgii*, dz. cyt., s. 443.

¹⁸³ CZ. KRAKOWIAK, *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce duszpasterskiej Kościoła w Polsce*, art. cyt., s. 134.

Katolickiej zapewnia, że w Polsce przygotowywany jest lekcjonarz dostosowany do rozwoju psychicznego i religijnego dzieci¹⁸⁴.

Diakonia Liturgiczna Ruchu Światło - Życie pracowała przez lata nad przygotowaniem specjalnego mszału¹⁸⁵ oraz lekcjonarza¹⁸⁶ Oaz Rekolekcyjnych. Wydane księgi liturgiczne, które są wykorzystywane na rekolekcjach Oaz Dzieci Bożych, mogą stanowić odpowiednią pomoc w wychowaniu liturgicznym dzieci. Używając ich w mszach oazowych, konieczne jest przy tym kształtowanie pobożności eucharystycznej dzieci w oparciu o przygotowane materiały formacyjne na poszczególne stopnie rekolekcji Oazy Dzieci Bożych¹⁸⁷. Niezaspokojonym pragnieniem pozostaje potrzeba wydania specjalnych ksiąg liturgicznych dla Oaz Dzieci Bożych według Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci. Wydanie specjalnego mszału i lekcjonarza dla dzieci uchroniłoby od niezdrowego eksperymentowania i samowoli, a przyczyniło się do trwania w jedności z Kościołem¹⁸⁸.

Próbie zbudowania propozycji polskiego lekcjonarza do Mszy świętej z udziałem dzieci podjął ks. Rudolf Pierskała. Zestaw perykop biblijnych wybranych w tym lekcjonarzu, autor podzielił na dwie części. Pierwsza koncentruje się wokół spotkania dziecka z tajemnicą Jezusa Chrystusa w roku liturgicznym, druga zaś obejmuje perykopy biblijne dotyczące spotkania z tajemnicą Jezusa Chrystusa we wspólnocie Kościoła¹⁸⁹. Ks. Pierskała odwołując się do zasad współczesnej teologii biblijnej, modeli katechizacji i etapów rozwoju psychicznego dziecka uzasadnił przekonująco potrzebę i reguły adaptacji tekstów biblijnych dla dzieci, uwzględniając postulaty Kościoła, dotyczące tego problemu. Zaproponowana propozycja polskiego lekcjonarza

¹⁸⁴ W. DANIELSKI, M. STRASZEWICZ, *Lekcjonarz*, w: Encyklopedia Katolicka, tom 10, Lublin 2004, kol. 718.

¹⁸⁵ *Mszał oaz rekolekcyjnych Ruchu Światło-Życie*, Krościenko 2002.

¹⁸⁶ *Lekcjonarz oaz rekolekcyjnych Ruchu Światło-Życie*, Kraków 2006.

¹⁸⁷ *Podręcznik Oazy Dzieci Bożych I stopnia*, Tarnów 1993;
Podręcznik Oazy Dzieci Bożych II stopnia, Kraków 1983;
Podręcznik Oazy Dzieci Bożych III stopnia, Kraków 1985.

¹⁸⁸ S. HARTLIEB, *Msza święta oazowa?*, <http://www.wieczernik.oaza.pl/artukul.php?aid=514>, (2007.12.27).

¹⁸⁹ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy świętej z udziałem dzieci*, Opole 1996, s. 50.

z tekstami biblijnymi dla dzieci zasługuje, aby została wydana w postaci studyjnej, aby mogła stać się przedmiotem szerokiej dyskusji liturgistów, katechetów i pastoralistów¹⁹⁰.

Pomoce liturgiczne wydawane w Polsce w ostatnich latach zawierają specjalne dodatki na Msze św. z udziałem dzieci. Są w nich teksty wprowadzenia i rozesłania, wezwania aktu pokuty i modlitwy wiernych, a także sugestie homiletyczne wraz z przykładem do kazania dla dzieci¹⁹¹. Ponadto na rynku można znaleźć wiele propozycji pomocy homiletycznych z kazaniem dla dzieci, m. in. autorstwa: bp Antoniego Długosza i ks. Romana Ceglarka¹⁹², ks. Jerzego Machnacza¹⁹³ i O. Rafała Szymkowiaka¹⁹⁴. Wiele pomocy można znaleźć również w internecie. Ojcowie Kapucyni stworzyli nawet specjalną stronę internetową, zatytułowaną „*Kapucyni i dzieci*”, na której można znaleźć materiały przydatne w przygotowaniu i celebrowaniu Eucharystii z dziećmi¹⁹⁵.

Na szczególną uwagę zasługują wskazania liturgiczno-katechetyczne krajów niemieckojęzycznych, gdyż Komisja zajmująca się przygotowaniem dyktorium w swoich pracach oparła się głównie na doświadczeniach niemieckiego Episkopatu. Warto wspomnieć, że Niemcy w 1970 roku, czyli jeszcze przed ogłoszeniem rzymskiego dokumentu, wydały własne wytyczne odnoszące się do celebrowania Liturgii Słowa z dziećmi, a w 1972 roku

¹⁹⁰ J. KOPEĆ, *Przemowa do książki Słowo Boże dla dzieci*, w: R. Pierskała, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy świętej z udziałem dzieci*, Opole 1996, s. 8.

¹⁹¹ L. SMOLIŃSKI, *Modlitwy powszechne Mszy św. z udziałem dzieci*, w: *Modlitwy powszechne*, pod red. B. Kapusty, Poznań 2007.

¹⁹² A. DŁUGOSZ, R. CEGLAREK, *Słowa Jezusa prowadzą do nieba. Kazania dla dzieci rok A*, Częstochowa 2004;
A. DŁUGOSZ, R. CEGLAREK, *Słowa Jezusa prowadzą do nieba. Kazania dla dzieci rok B*, Częstochowa 2005;
A. DŁUGOSZ, R. CEGLAREK, *Słowa Jezusa prowadzą do nieba. Kazania dla dzieci rok C*, Częstochowa 2006.

¹⁹³ J. MACHNACZ, *Kazania dla dzieci A*, Kraków 1989;
J. MACHNACZ, *Kazania dla dzieci B*, Kraków 1989;
J. MACHNACZ, *Kazania dla dzieci C*, Kraków 1990.

¹⁹⁴ R. SZYMKOWIAK, *Czy Pan Bóg robi konfitury? Kazania dla dzieci na rok A*, Kraków 2007;
R. SZYMKOWIAK, *Ile waży grosik? Kazania dla dzieci na rok B*, Kraków 2005;
R. SZYMKOWIAK, *Dlaczego nie ma duchowych kosiarek? Kazania dla dzieci na rok C*, Kraków 2006.

¹⁹⁵ *Kapucyni i dzieci*, <http://www.dzieci.kapucyni.krakow.pl>, (2007-12-27).

dotyczące sprawowania Eucharystii z udziałem dzieci¹⁹⁶. Publikacja zawierała praktyczne wskazania dla przygotowania i celebrowania liturgii z udziałem dzieci. Dyrektywy, chociaż dotyczyły celebracji z dziećmi do 12 roku życia, w przypadku niektórych grup zezwalały na podniesienie podanej granicy wiekowej. Ponadto wskazania obejmowały także dzieci młodsze, słabiej przygotowane religijnie oraz opóźnione w nauce i rozwoju psychicznym¹⁹⁷. Ze środowiska niemieckich katechetów oraz Instytutu Liturgicznego w Trierze pochodził także projekt III MED¹⁹⁸.

Opracowaniem niemieckich wskazań dotyczących sprawowania Mszy świętej z dziećmi zajmuje się Związek Niemieckich Katechetów w Monachium¹⁹⁹ oraz Niemiecki Instytut Liturgiczny w Trierze²⁰⁰. Zalecenia podawane wspólnie przez te organizacje są wypełnieniem wskazań Wspólnego Synodu Biskupów Niemieckich (1971-1975). Synodalna instrukcja liturgiczna w czwartym rozdziale podkreśla, że ważnym elementem wychowania religijnego jest wprowadzenie dziecka do świętowania Eucharystii. Jest to podstawowe zadanie rodziców. Parafia zaś ma w tym zadaniu pomagać, zwłaszcza tym rodzicom, którzy są daleko od Kościoła. W tym celu w parafiach istnieją grupy, które przygotowują Mszę św. dla dzieci „*Kindergottesdienste*”. Przygotowuje się ją w charakterze mszy rodzinnej „*Familiengottesdienste*”. Dzieje się to po to, aby dzieci mogły zdobywać doświadczenia religijne przez wiarę rodziców²⁰¹.

Najnowsze wskazania dotyczące celebrowania mszy świętej z dziećmi zostały opublikowane w książce *Gottesdienst mit Kindern* wydanej w roku 2006 przez Związek Niemieckich Katechetów w Monachium i Niemiecki Instytut Liturgiczny w Trewirze²⁰². Publikacja w pierwszej części przypomina Dyrektorium o Mszach św. dla dzieci, a w drugiej podaje szczegółowe wskazania

¹⁹⁶ J. HERMANS, *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, art. cyt., s. 109-110.

¹⁹⁷ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 181-182.

¹⁹⁸ R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 288.

¹⁹⁹ DEUTSCHER KATECHETEN-VEREIN E.V. (DKV), <http://www.katecheten-verein.de> (2007-10-11).

²⁰⁰ DEUTSCHES LITURGISCHES INSTITUT, <http://www.liturgie.de> (2007-10-11).

²⁰¹ L. BERTSCH (RED.) *Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland (1971-1975)*, Offizielle Gesamtausgabe I, tłum. M. Sztorc, Herder Freiburg-Basel-Wien 1976, s. 207-209.

²⁰² DEUTSCHER KATECHETEN-VEREIN E.V., DEUTSCHES LITURGISCHES INSTITUT, *Gottesdienst mit Kindern*, tłum. M. Sztorc, Monachium 2006.

dotyczące celebrowania Eucharystii. Publikacja wzbogacona została literaturą pokazującą księgi liturgiczne, lokalne zalecenia, a także pomoce i materiały na mszę z dziećmi. Wśród wymienionych pozycji na szczególną uwagę zasługuje dwutomowy Leksjonarz na Mszę św. z dziećmi²⁰³.

Wskazania zawarte w *Gottesdienst mit Kindern* dotyczą celebrowania Eucharystii z dziećmi w wieku do 12 roku życia. Przygotowując Mszę św. dla dzieci powinno się wziąć pod uwagę następujące czynniki: wiek i pochodzenie uczestników, gotowość do współpracy oraz upośledzenia umysłowe. Msza św. dla dzieci ma się składać z podstawowych struktur, które nie powinny być zbyt rozbudowane, aby dzieci nie odczuwały zmęczenia²⁰⁴. Specjalne Msze św. można organizować już dla dzieci przedszkolnych. Należy przy tym pamiętać, że osoby w tym wieku potrzebują dużo ruchu. Należy, zatem stworzyć taki klimat, aby najmłodsi mogli aktywnie uczestniczyć w celebracji, nie przeszkadzając przy tym innym wiernym²⁰⁵. Zalecenia dotyczące muzyki podczas liturgii podkreślają, że wskazane jest, aby dzieci same grały na różnych instrumentach. Stopniowo powinny być też wprowadzane do świadomego słuchania pieśni liturgicznych, wykonywanych na organach. Dopuszczalna jest również muzyka z kaset i płyt, gdy nie ma innych możliwości nauczania dzieci śpiewów liturgicznych²⁰⁶.

Należy też zwrócić uwagę, że niemieckie wskazania używają wyrażen „Msza św. z dziećmi” (*mit Kindern*) lub „Msza św. dla dzieci” (*für Kinder*), podczas gdy podobne dokumenty innych krajów mówią raczej o „Mszy św. z udziałem dzieci”. W niemieckich wskazaniach widać wyraźnie soborową troskę Kościoła o pełny, świadomy i czynny udział dzieci w sprawowanej liturgii²⁰⁷. W wielu parafiach kraju jest zwyczaj, że w niedziele są organizowane

²⁰³ *Lektionar für Gottesdienste mit Kindern*. Studienausgabe für die katholischen Bistümer im deutschen Sprachgebiet, t. I, Dresden 1983;
Lektionar für Gottesdienste mit Kindern. Studienausgabe für die katholischen Bistümer im deutschen Sprachgebiet, t. II, Dresden 1985.

²⁰⁴ DEUTSCHER KATECHETEN-VEREIN E.V., DEUTSCHES LITURGISCHES INSTITUT, *Gottesdienst mit Kindern*, dz.cyt., s. 29-30.

²⁰⁵ MATTHIAS KLEIS, *Gottesdienste mit Kleinkindern*, tłum. M. Sztorc, Mainz 1984, s. 32-67.

²⁰⁶ DEUTSCHER KATECHETEN-VEREIN E.V., DEUTSCHES LITURGISCHES INSTITUT, *Gottesdienst mit Kindern*, dz.cyt., s. 30.

²⁰⁷ KL, nr 14.

specjalne Msze św. dla dzieci²⁰⁸. W takiej liturgii dzieci są aktywowane poprzez gesty, postawy ciała, pełnione funkcje liturgiczne, dialogowane homilie, wiersze i komentarze. Świadomemu uczestniczeniu służą: język dostosowany do dzieci, odpowiednie teksty biblijne, zmienione teksty modlitw, komentarze wyjaśniające obrzędy, znaki i symbole, odpowiednie śpiewy i muzyka, dialogowane formy Glorii, Credo i Modlitwy Pańskiej. Liturgia taka sprawowana jest w ten sposób, aby dzieci odbierały ją wszystkimi zmysłami. Dzieci uczestniczą w niej nie tylko przez słuchanie, ale i patrzenie, mówienie, odczuwanie i przeżywanie²⁰⁹.

Niemieckie wskazania uczą, jak w praktyczny i prosty sposób zrealizować wytyczne Dyrektorium o Mszach św. dla dzieci. Realizacja tych wskazań ma prowadzić dzieci do radości uczestnictwa w liturgii oraz przeżywania jej wszystkimi zmysłami. Wychowanie liturgiczne, realizując postulat dyrektorium o zachowaniu milczenia, ma nauczyć zachowania go po wezwaniu „Módlmy się”, po czytaniach, w czasie modlitwy wiernych, przed prefacją, przed łamaniem chleba oraz przed i po komunii świętej²¹⁰.

Godne zauważenia są także adaptacje liturgiczne, które dokonane zostały we Francji oraz krajach frankofońskich. Warto przypomnieć, że Francja była jednym z tych krajów, które najbardziej zaangażowały się w przygotowanie materiału „ad experimentum” do Mszy św. z udziałem dzieci²¹¹. Stąd pochodził projekt II Modlitwy Eucharystycznej na Mszę świętą z udziałem dzieci²¹².

Wśród pozycji, które ukazały się w języku francuskim na temat Mszy świętej z udziałem dzieci, na uwagę zasługuje, wydana w roku 1974, książka „*Célébrer la messe avec les enfants*”²¹³. Pozycja została przygotowana na

²⁰⁸ W. WEIRER, *Subjekte ihres Glaubens? Zur Rolle von Kindern in der kirchlichen Pastoral*, „Theologisch-praktische Quartalschrift 3(1999), tłum. M. Sztorc, s. 258.

²⁰⁹ B. JEGGLE-MERZ, *Gemeinsam feiern: Leitlinien für eine gottesdienstliche Praxis*, „Theologisch-praktische Quartalschrift 3(1999) tłum. M. Sztorc, s. 286-287.

²¹⁰ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 37, dz. cyt, s. 230-231.

²¹¹ A. DURAK, *Msza z udziałem dzieci w liturgicznej literaturze francusko-hispańskiej*, „Collectanea Theologica” 62 (1992) s. 112.

²¹² R. PIERSKAŁA, *Modlitwy Eucharystyczne w mszach z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 288.

²¹³ COMMISSION EPISCOPALE FRANCOPHONE DE LITURGIE, *Célébrer la messe avec les enfants*, tłum. B. Pasierbiewicz., Paris 1983, s. 2.

zlecenie komisji liturgicznych Francji, Belgii i Szwajcarii. Jest owocem pracy Francuskiego Narodowego Centrum Pastoralno-Liturgicznego, Francuskiego Centrum nauczania religii, Belgijskiej Międzynarodowej Komisji Pastoralno-Liturgicznej oraz Szwajcarskiego Centrum Liturgicznego. Dzięki współpracy tych instytucji powstał swego rodzaju podręcznik dla duszpasterzy zawierający szczegółowe wskazania na temat adaptacji Mszy św. z udziałem dzieci w krajach frankofońskich Europy i Afryki Północnej²¹⁴. Pod dokumentem zatwierdzającym opracowanie 6 grudnia 1974 roku podpisali się przedstawiciele komisji liturgicznych episkopatów: Francji, Szwajcarii, Belgii, Luksemburga oraz frankofońskich krajów Afryki Północnej²¹⁵. W książce można znaleźć konkretne propozycje oraz konspekty celebracji z dziećmi. Są tam wskazówki dla duszpasterzy oraz animatorów, którzy pomagają w przygotowaniach dzieci do Mszy świętej. Szukając odpowiedzi na pytanie: Jak dobrze przeprowadzić celebrację z dziećmi, w omawianej pozycji można znaleźć konkretne metody i techniki przydatne w przygotowaniu i celebrowaniu mszy świętej z dziećmi.

Cenną pomocą duszpasterską w przygotowaniu celebracji dla dzieci jest strona internetowa zatytułowana: „Liturgia słowa z dziećmi” „*Liturgie de la Parole avec les enfants*” zawierająca materiały do przygotowania i celebracji Liturgii Słowa z dziećmi²¹⁶. Portal prowadzony jest przez Stowarzyszenie badań i studiów katechetycznych „AREC” (*Association de recherches et d'études catéchétiques*), posiada aprobatę kompetentnej władzy kościelnej: „*Nihil Obstat*” (Paris, 08.07.2000, M. Dupuy) oraz „*Imprimatur*” (Paris, 09.07.2000, M. Vidal). Autorzy zaznaczają, że celem ich projektu jest wprowadzenie dzieci w świadome, czynne i pełne uczestnictwo w liturgii. W realizacji tego biorą pod uwagę potrzebę spontanicznej aktywności dziecka i podejmują działania mające na celu dostosowanie liturgii do poziomu rozwoju dziecka, poprzez różne formy

²¹⁴ A. DURAK, *Msza z udziałem dzieci w liturgicznej literaturze francusko-hiszpańskiej*, „*Collectanea Theologica*” 62 (1992) s. 113.

²¹⁵ COMMISSION EPISCOPALE FRANCOPHONE DE LITURGIE, *Célébrer la messe avec les enfants*, dz. cyt, s. 12.

²¹⁶ ASSOCIATION DE RECHERCHES ET D'ÉTUDES CATÉCHÉTIQUES, *Liturgie de la Parole avec les enfants*, <http://www.liturgie-enfants.com>, tłum. B. Pasierbiewicz, (2008.09.06).

ekspresji: słowo, śpiew, taniec, muzykę instrumentalną i prace wykonywane przez same dzieci²¹⁷.

Konkretne wskazania liturgiczne dotyczą: czasu i miejsca celebracji, przebiegu liturgii, zaangażowania dorosłych, tematu i myśli przewodniej, wytycznych dla prowadzącego liturgię i dla animatorów oraz doboru konkretnych tekstów na liturgię. Na portalu znajdują się także konspekty celebracji liturgii słowa z dziećmi w niedziele i święta. Zawierają one zestawy tekstów biblijnych oraz wskazówki do przygotowania homilii wraz z propozycją pytań do dialogowanych kazań, a także zestawem środków dydaktycznych do wykorzystania podczas liturgii. Autorzy zaznaczają, że podane propozycje mogą być wykorzystywane w parafii, grupach, rodzinach, a także w czasie spotkań modlitewnych.

Omawiając adaptacje liturgiczne, jakie dokonują się w krajach frankofońskich, trzeba przypomnieć dwa lekcjonarze wydane dla dzieci w Belgii w 1968 roku. Pierwszy z nich to Lekcjonarz dla dzieci od 7 do 12 lat „*Lectionnaire biblique pour les enfants de 7 à 12 ans*”. Opracowanie tej książki miało cel katechetyczno - pedagogiczny. Nie była to zwykła kompilacja tekstów, nawet bardzo dobrze dobranych, ale narzędzie kształcenia biblijnego i katechetycznego, którego wartość zależała ostatecznie od użytku, jaki uczyniono z niego dla formowania wiary dzieci. Czytania lekcjonarza zostały zgrupowane wokół kilku tematów nie tylko życia chrześcijańskiego, ale także doświadczenia dostępnego dzieciom. Wśród tematów znalazły się: działanie łaski, uwielbienie Boga przez stworzenia, uwielbienie Boga przez dzieła człowieka, Amen, wzajemna miłość, powołanie, wiara, Duch Święty, wierność, radość, światło, ofiara, pokój, przebaczenie, dzielenie się, męka, ubóstwo, lud kapłański, lud prorocki, żywe kamienie, modlitwa, służba, jedność, posłuszeństwo, szczerłość, praca²¹⁸. W lekcjonarzu zaproponowano również zestawy modlitw i śpiewów przystosowanych do każdego tematu. Powstanie lekcjonarza było szczególnie interesującym eksperymentem pobudzającym

²¹⁷ ASSOCIATION DE RECHERCHES ET D'ÉTUDES CATÉCHÉTIQUES, *Liturgie de la Parole avec les enfants*, <http://www.liturgie-enfants.com/horiz.htm>, tłum. B. Pasierbiewicz (2008-09-06).

²¹⁸ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 169.

refleksję i dalsze poszukiwania wszystkich szczerze troszczących się o rozwój wiary biblijnej dzieci. Korzystanie z lekcjonarza przyczyniło się do bardziej świadomego i pełniejszego uczestnictwa dzieci w Eucharystii niedzielnej oraz w dni powszednie²¹⁹. Drugą księgą liturgiczną jest *Lecjonarz dla dzieci na letnie obozy wakacyjne „Lectionnaire pour les messes de camps”*, wydany w Belgii w roku 1968 przez *Międzydiecezjalną Komisję Duszpasterstwa Liturgicznego*. Teksty biblijne dobierane były do lekcjonarza w oparciu o doświadczenia uczestnika wspólnoty obozowej. Struktura książki opierała się na schemacie czterech istotnych założeń obozu: obóz jest określoną wspólnotą, obóz pozwala przeżywać sytuacje symboliczne, obóz odwołuje się do określonego stylu życia, obóz pozwala odkrywać przyrodę²²⁰.

We Włoszech adaptacje liturgiczne w zakresie dostosowania obrzędów Mszy świętej do dzieci rozpoczęły się już w latach siedemdziesiątych, bezpośrednio po ogłoszeniu Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci. Już w roku 1976 został wydany mszał i studyjny lekcjonarz.

W roku 1976, został wydany we Włoszech specjalny mszał na Mszę św. z udziałem dzieci zatytułowany „*La messa dei fanciulli*”²²¹. We wprowadzeniu do książki znajduje się dekret promulgacyjny liturgiczną księgę i Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci²²² oraz instrukcję Włoskiego Episkopatu dotyczącą mszału i sprawowania Mszy św. z dziećmi na terenie Włoch²²³, a także wprowadzenie do trzech Modlitw Eucharystycznych²²⁴.

Struktura Eucharystii we włoskim mszale dla dzieci odpowiada obrzędowi Mszy świętej we włoskim przekładzie Mszału Rzymskiego²²⁵. W całej księdze

²¹⁹ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 173.

²²⁰ Tamże, s. 174.

²²¹ CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *La messa dei fanciulli*, tłum. D. Drapiewski, Roma 1976.

²²² SACRA CONGREGAZIONE PER IL CELTO DIVINO, *Direttorio per le messe dei fanciulli*, w: Conferenza Episkopale Italiana, *La messa dei fanciulli*, dz. cyt, s. 7-20.

²²³ CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *La partecipazione dei fanciulli alla Santa Messa*, w: Conferenza Episkopale Italiana, *La messa dei fanciulli*, dz. cyt, s. 21-23.

²²⁴ CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *Premesse alle Preghiere Eucaristiche*, w: Conferenza Episkopale Italiana, *La messa dei fanciulli*, dz. cyt, s. 25-27.

²²⁵ CONFERENZA EPISCOPALE ITALIANA, *Messale Romano*, Roma 1983.

widoczne są dostosowania poszczególnych części liturgii do mentalności dziecka. W obrzędach wstępnych wprowadzenia do aktu pokuty sformułowane są językiem prostym i zrozumiałym dla dzieci, hymn Gloria podzielony jest na części, aby mógł być intonowany przez celebransa, a następnie wykonywany naprzemiennie przez solistę i zgromadzenie wiernych²²⁶. Na zakończenie liturgii słowa wyznania wiary na pierwszym miejscu proponowane jest w formie Składu Apostolskiego, a następnie według formuły nicejsko-konstantynopolitańskiej²²⁷. Centralną część mszału zajmują trzy modlitwy eucharystyczne w Mszach św. z udziałem dzieci. Trzecia modlitwa podana jest w pięciu wersjach: na okres zwykły, Adwent, Boże Narodzenie, Wielki Post i Okres Wielkanocny²²⁸. Obrzędy Komunii św. zawierają specjalne wprowadzenia do Modlitwy Pańskiej, w których celebrans zwraca się do dzieci prostymi i zrozumiałymi dla nich słowami²²⁹.

W mszale znajduje się specjalny dodatek, zawierający zbiór modlitw prezydenjalnych: trzy na Adwent, trzy na Boże Narodzenie, dwie na Wielki Post, cztery na Okres Wielkanocny oraz trzy na Okres zwykły, a także trzy na rozpoczęcie roku katechetycznego. Dodatek zawiera również specjalne melodie aklamacji do trzech modlitw eucharystycznych dla dzieci²³⁰. W roku 2000, w Rzymie został wydany trzydziestostronicowy mszałik podręczny dla uczestników liturgii, w którym znajdują się wszystkie modlitwy i teksty liturgiczne z włoskiego mszału dla dzieci²³¹.

Obok wydanego mszału dla dzieci wydano studyjną wersję Lekcjonarza do Mszy świętej z udziałem dzieci²³². Lekcjonarz w tej formie stanowi model dla kształtowania Liturgii Słowa Bożego podczas Mszy świętej z udziałem dzieci²³³.

²²⁶ CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *La messa dei fanciulli*, tłum. D. Drapiewski, Roma 1976, s. 31-37.

²²⁷ Tamże, s. 39-40.

²²⁸ Tamże, s. 44-79.

²²⁹ Tamże, s. 80-81.

²³⁰ Tamże, dz. cyt, s. 89-114.

²³¹ CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *La messa dei fanciulli*, tłum. D. Drapiewski, Roma 2000.

²³² CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *Lezionario per le Messe con i fanciulli*, Roma 1976.

²³³ E. MAZZA, *Il Lezionario dei fanciulli. Elementari per una valutazione*, „Rivista liturgica” 65 (1978), tłum. D. Drapiewski, s. 249.

Zawiera czytania ułożone według zestawu tematów dostosowanych do roku liturgicznego i katechetycznego. Teksty czytań zostały poprzedzone wprowadzeniem pastoralnym, w którym umieszczono wskazania z Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci dotyczące Liturgii Słowa. Wprowadzenie podaje także uzasadnienie układu czytań, kryteria doboru tekstów i zasady korzystania z lekcjonarza. Lekcjonarz podzielony jest na dwanaście grup tematycznych, z których osiem powiązanych jest z rokiem liturgicznym w następującym układzie: Adwent, Boże Narodzenie, okres w ciągu roku przed Wielkim Postem, Wielki Post, Wielki Tydzień, Okres Wielkanocny, okres zwykły po Zesłaniu Ducha Świętego i czas ostatnich tygodni roku liturgicznego. Cztery grupy tekstów biblijnych dotyczą specjalnych tematów: Eucharystia, pokuta, święci i początek roku katechetycznego.²³⁴ Warto dodać, że we Włoszech jeszcze przed ogłoszeniem Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci, był używany wakacyjny lekcjonarz podczas letnich obozów dzieci i młodzieży²³⁵. Na całość lekcjonarza składały się 22 tematy dotyczące formacji i wychowania chrześcijańskiego podczas obozów skautowskich, dlatego nazywano go również „*Lekcjonarzem Skaltów*” (*Lezionario scout*). Wybór tematów dotyczył stosunku młodego człowieka do Boga, do innych ludzi i do samego siebie. Kolejność tematów przedstawiała się następująco: przyrzeczenie, służba Bogu, służba Kościołowi, służba ojczyźnie, miłość bliźniego, płomienna odpowiedź, czujność, posługa, powołanie i życie przywódcy, Ewangelia dla młodzieńców, szczerłość, wielkoduszność, przyjaźń, gościnność, posłuszeństwo, radość, ubóstwo, prostota, droga, namiot, objawienie Boga w stworzeniu, człowiek i świat w historii zbawienia²³⁶.

Obecnie we Włoszech nadal podejmowane są działania mające na celu wprowadzenie dzieci w przeżywanie Eucharystii. Biskupi Włoscy wydali w roku 1999 instrukcję zawierającą wskazania dotyczące troski duszpasterskiej nad

²³⁴ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 175-176.

²³⁵ ASSOCIAZIONE GUIDE ITALIANE, *Ordo Lectionum per le Messe nei campi estivi 1967 approvato dal Consilium*, tłum. D. Drapiewski, Roma 1967.

²³⁶ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy świętej z udziałem dzieci*, Opole 1996, s. 167.

dziećmi w wieku 7-14 lat²³⁷. Ponadto w ostatnich latach w literaturze włoskiej można znaleźć nowe publikacje dotyczące zagadnienia Mszy świętej z udziałem dzieci. S. Sirboni po 40 latach od Synodu Biskupów w roku 1967 stawia pytania źródłowe i wyraża spostrzeżenia na temat sprawowania Mszy św. z dziećmi oraz Mszy św. dla dorosłych z udziałem dzieci²³⁸. L. Guglielmoni podejmuje zagadnienie modlitwy wiernych podczas celebracji z dziećmi, przypominając wskazania teologiczno-liturgiczne dotyczące tej części liturgii²³⁹. Problematykę Mszy św. z dziećmi podejmuje również Enrico Mazza – profesor liturgiki z Mediolanu²⁴⁰.

Ważne adaptacje liturgiczne dotyczące Mszy św. z udziałem dzieci dokonały się także na Słowacji. Tam działania mające na celu dostosowanie liturgii do poziomu dzieci miały miejsce jeszcze przed Soborem Watykańskim II. Pierwsze takie próby reform w tym zakresie dokonały się już w pierwszej połowie XX wieku i były związane z wydaniem w 1937 roku *Obrzędu Pierwszej Komunii świętej dzieci*²⁴¹. Później, w roku 1943, został ten obrzęd poprawiony i wydany jako *Uroczystość Pierwszej Komunii świętej w słowackiej Agencji Liturgicznej*²⁴².

Po reformach Soboru Watykańskiego II i po wydaniu Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci, wydano na Słowacji w roku 1983, wspólnie z *II Modlitwą Eucharystyczną dla Mszy św. z udziałem dzieci*, nowy *Obrzęd pierwszej Komunii świętej*. Wymienione teksty liturgiczne, które zostały dołączone do wydanego w tym roku dyrektorium mszalnego, bardzo szybko

²³⁷ CONFERENZA EPISCOPALE ITALIANA, *L'iniziazione cristiana. Orientamenti per l'iniziazione dei fanciulli e dei ragazzi dai 7 ai 14 anni*, tłum. D. Drapiewski, Torino 1999.

²³⁸ S. SIRBONI, *La messa con i fanciulli: questioni di fondo e osservazioni*, „Rivista di pastorale liturgica” 1 (2007) tłum. D. Drapiewski, s. 37.

²³⁹ L. GUGLIELMONI, *La preghiera dei fedeli nelle messe con i fanciulli*, „Rivista di pastorale liturgica” 5 (1980) tłum. D. Drapiewski, s. 56-63.

²⁴⁰ E. MAZZA, *Per un quadro pastorale della Messa con i fanciulli*, „Rivista di pastorale liturgica” 3 (1977) s. 58-62.

Zob. też: E. MAZZA, *Un problema nella trasmissione della fede: a Messa con i fanciulli*, „Notiziario” 25 (2006) tłum. D. Drapiewski, s. 19-30.

²⁴¹ *De Prima Puerorum Communionem Generali w: Rituale omnium lat. Rit. Dioecesium Slovacchiae*, tłum. G. Rydzewski, Spišská Kapitula 1937, s. 140-147.

²⁴² A. AKIMJAK, *Sakramenty inicjacji na Słowacji*, w: *Sakramenty inicjacji w liturgii i w praktyce duszpasterskiej*, pod red. R. Pierskały, Opole 1996, s. 42.

zaczęły być używane na terenie słowackich diecezji²⁴³. Najważniejszym jednak dowodem troski Kościoła słowackiego o udział dzieci w Eucharystii jest specjalny mszał dla dzieci, wydany w 1992 roku²⁴⁴ i Lekcjonarz na Mszę św. z udziałem dzieci²⁴⁵.

Słowacki mszał na Mszę św. z udziałem dzieci jest zatytułowany „*Slávenie svätej omše za účasti detí*”. Teksty liturgiczne, które weszły w skład mszału zostały zatwierdzone i dopuszczone do używania w liturgii przez Świętą Kongregację Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów 29 października 1982 roku.²⁴⁶ W pierwszej części księgi znajduje się słowacki przekład Dyrektorium o Mszy św. z udziałem dzieci²⁴⁷ oraz lokalne wprowadzenie do Modlitw Eucharystycznych w Mszach św. z dziećmi²⁴⁸. Dopełnieniem mszału jest specjalnie wydany lekcjonarz na Mszę św. z udziałem dzieci, zatytułowany „*Lekcionár na omše za účasti detí*”. Księga została zatwierdzona i dopuszczona do używania w liturgii z dziećmi przez Świętą Kongregację Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, 22 kwietnia 1986 roku²⁴⁹. W pierwszej części lekcjonarza znajdują się wskazania teologiczno - pastoralne dotyczące Liturgii Słowa Bożego w Mszach św. z udziałem dziećmi²⁵⁰.

Struktura Mszy świętej z udziałem dzieci ukazana w słowackim mszale i lekcjonarzu odpowiada ogólnym wskazaniom dotyczącym celebracji Eucharystii, jednakże zawiera dodatkowe elementy, których nie znajdziemy np. w Mszale rzymskim dla diecezji polskich.

W obrzędach wstępnych, po pozdrowieniu, a przed aktem pokuty znajdują się trzy formy wprowadzenia dzieci w liturgię Mszy świętej (*Úkon kajúcnosti*).

²⁴³ A. AKIMJAK, *Sakramenty inicjacji na Słowacji*, dz. cyt., s. 42-43.

²⁴⁴ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Slávenie svätej omše za účasti detí*, tłum. G. Rydzewski, Banská Bystrica 1992.

²⁴⁵ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Lekcionár na omše za účasti detí*, tłum. G. Rydzewski, Banská Bystrica 1992.

²⁴⁶ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Slávenie svätej omše za účasti detí*, dz. cyt., s. 6.

²⁴⁷ POSVÄTNÁ KONGREGÁCIA PRE BOHOSLUŽBU, *Smernice pre omše za účasti detí*, w: Slovenská liturgická komisia, *Slávenie svätej omše za účasti detí*, dz. cyt., s. 9-26.

²⁴⁸ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Eucharistické modlitby pre omše s deťmi*, w: Slovenská liturgická komisia, *Slávenie svätej omše za účasti detí*, dz. cyt., s. 27-32.

²⁴⁹ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Lekcionár na omše za účasti detí*, dz. cyt., s. 6.

²⁵⁰ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Čítanie a vysvetľovanie Božieho Slova v omši s deťmi*, w: *Lekcionár na omše za účasti detí*, dz. cyt., 9-11.

Teksty wprowadzeń rozpoczynające się od słów „*Drogie dzieci...*” (*Drahé deti*), są napisane prostym i zrozumiałym dla dzieci językiem. Przypominają dzieciom i innym uczestnikom liturgii sens przybycia do Domu Bożego, prawdę o obecności Pana Jezusa Chrystusa, który wszystkich tu zebrał oraz wprowadzają do otwartości na słowo Boga i przyjęcie eucharystycznych darów. Słowa wprowadzenia kończą się wezwaniem do aktu pokuty²⁵¹. Hymn „*Chwała na wysokości Bogu*” jest w formie dialogowanej, gdzie na rozpoczęcie pierwsze zdanie intonuje kapłan, a następnie śpiew wykonuje kantor na przemian z całym zgromadzeniem liturgicznym²⁵². Obrzędy wstępne kończy kolekta. Przewodniczący liturgii może wybrać odpowiednią modlitwę dla dzieci z Mszału Rzymskiego lub skorzystać z zestawów specjalnych tekstów modlitw prezydencjalnych przygotowanych na Mszę św. z dziećmi. Modlitwy muszą być jednak dostosowane do przeżywanego okresu liturgicznego²⁵³.

Słowacki mszał dla dzieci zawiera zbiór specjalnych modlitw prezydencjalnych: kolektę (*Modlitba dňa*), modlitwę nad darami (*Nad obetnými darami*) i modlitwę po Komunii św. (*Po prijímaní*). W mszale znajdują się trzy zestawy modlitw na Adwent, trzy na okres Narodzenia Pańskiego, dwie na Wielki Post, trzy na okres Wielkanocny, trzy na okres zwykły oraz na Uroczystość Zesłania Ducha Świętego, a także na mszę dziękczynną. Modlitwy celebransy są sformułowane językiem prostym i zrozumiałym dla dzieci²⁵⁴.

Teksty biblijne liturgii słowa na Mszy św. z dzieci bierze się ze specjalnego lekcjonarza, dostosowanego do takich celebracji. Lekcjonarz jest ułożony według kolejnych okresów roku liturgicznego. Znajdują się w nim tematyczne formularze liturgii słowa składające się z I czytania ze Starego lub Nowego Testamentu, psalmu responsoryjnego, aklamacji przed Ewangelią oraz perykopy z Ewangelii. W całym lekcjonarzu jest 6 takich formularzy na Adwent, 5 na okres Bożego Narodzenia, 8 na Wielki Post, 7 na okres Wielkanocny oraz 27 na czas „w ciągu roku” z podziałem na 8 przed Wielkim Postem i 19 po Zesłaniu Ducha Świętego. Ponadto w lekcjonarzu jest jeszcze 14 formularzy

²⁵¹ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Slávenie svätej omše za účasti detí*, dz. cyt., s. 36-37.

²⁵² Tamże, s. 41-42.

²⁵³ Tamże, s. 125.

²⁵⁴ Tamże, s. 126-141.

o tajemnicy Eucharystii, 7 o tajemnicy pojednania, 3 o Najświętszej Maryi Pannie, a także o świętych męczennikach, pasterzach, dziewicach oraz Mszy św. wotywnych: o Duchu Świętym i o Najświętszym Imieniu Jezusa²⁵⁵. Można w nim także znaleźć, ułożone na poszczególne okresy liturgiczne, zapisy nutowe specjalnych melodii psalmów międzylekcyjnych oraz aklamacji przed Ewangelią²⁵⁶.

Po homilii, która zawsze jest zalecana podczas Mszy św. z dziećmi następuje wyznanie wiary. Słowacki mszał dla dzieci podaje dwie formy wyznania wiary. Jest to Skład Apostolski (*Apostolské vyznanie viery*) lub Credo mszalne (*Nicejsko-carohradské vyznanie viery*)²⁵⁷.

W słowackim mszale na Mszę św. z udziałem dzieci znajdują się teksty modlitwy powszechnej, dostosowane do okresu roku kościelnego. Wezwania modlitw sformułowane są w języku zrozumiałym dla dzieci. Zdania są krótkie, proste i konkretnie wyrażają intencję modlitwy²⁵⁸.

Na szczególną uwagę w tej księdze liturgicznej zasługuje sposób opracowania trzech Modlitw Eucharystycznych. Charakteryzują się one zapisem nutowym prefacji poszczególnych kanonów, także prefacji dialogowanych. Ponadto III Modlitwa Eucharystyczna posiada pięć wersji: na Adwent, okres Narodzenia Pańskiego, Wielkiego Postu, Wielkanocny oraz zwykły. Każdy kanon kończy się wielką doksologią, która posiada dwie melodie: tradycyjną oraz prostszą napisaną specjalnie dla dzieci²⁵⁹.

Ważnym dodatkiem słowackich ksiąg liturgicznych na mszę z dziećmi jest *Obrzęd przyjęcia I Komunii świętej*, który znajduje się w ostatniej części lekcjonarza. Na szczególną uwagę zasługują specjalne komentarze wypowiedane przez przewodniczącego liturgii bezpośrednio do dzieci: na początku liturgii, przed odnowieniem przyrzeczeń chrzcielnych, przy składaniu darów chleba

²⁵⁵ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Lekcionár na omše za účasti detí*, dz. cyt., s. 13-261.

²⁵⁶ Tamże, s. 263-323.

²⁵⁷ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Slávenie svätej omše za účasti detí*, dz. cyt., s. 45-47.

²⁵⁸ Tamże, s. 143-155.

²⁵⁹ Tamże, dz. cyt., s. 53-111.

i wina na ołtarzu oraz przed obrzędami Komunii świętej. Zdania tekstów są krótkie i sformułowane w języku zrozumiałym dla dzieci²⁶⁰.

Podsumowując należy stwierdzić, że słowackie adaptacje liturgiczne, mające na celu dostosowanie Mszy świętej do udziału w niej dzieci, poszły bardzo daleko. Efektem są specjalne księgi liturgiczne: mszał i lekcjonarz, które przez prostotę języka dostosowaną do mentalności dziecka, tematykę myśli przewodnich liturgii, mogą wpłynąć na świadome, aktywne i pełne przeżycie Eucharystii przez dzieci. Cennym atutem tych opracowań jest wypełnienie zaleceń rzymskiego dyrektorium dotyczących śpiewu i muzyki w Mszy św. dla dzieci²⁶¹.

W krajach anglojęzycznych, po wydaniu rzymskiego Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci, adaptacje liturgiczne najbardziej widoczne są w przystosowaniu Liturgii słowa do poziomu i mentalności dziecka. Reformy w tej dziedzinie zaowocowały również wydaniem, w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, specjalnego lekcjonarza na Mszę św. z dziećmi²⁶². Lekcjonarz został zaaprobowany i przyjęty dla wszystkich stanów USA podczas Konferencji Plenarnej Biskupów Katolickich Stanów Zjednoczonych, w listopadzie 2005 roku²⁶³.

Wprowadzenie do księgi zaleca organizowanie oddzielnej Liturgii Słowa dla dzieci, jeśli pozwalają na to warunki²⁶⁴. Dzieci zbierają się z całym zgromadzeniem, aby sprawować obrzędy wstępne. Na zakończenie kolekty,

²⁶⁰ SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Slávenie svätej omše za účasti detí*, dz. cyt., s. 375-343.

²⁶¹ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 30-32, dz. cyt., s. 228-229.

²⁶² NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Lectionary for Masses With Children: Sundays of Cycle A and Weekdays*, Washington 1994;
NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Lectionary for Masses With Children: Sundays of Cycle B and Weekdays*, Washington 1993;
NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Lectionary for Masses With Children: Sundays of Cycle C and Weekdays*, Washington 1994;
NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Lectionary for Masses With Children: Weekdays. Study edition*, Collegeville 1993.

²⁶³ B. ROLLER, *Bishops approve Lectionary for Masses with Children*, "Clarion Herald" 26 (2005), tłum. L. Idzikowski, s. 9.

²⁶⁴ UNITED STATES CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Introduction: Lectionary for Masses With Children* nr 7, w: *To listen and Tell*, pod red. K. Dooley, tłum. L. Idzikowski, Washington 1993, s. 3.

przed pierwszym czytaniem, celebrans może formalnie odesłać dzieci, wraz z przewodniczącym ich liturgii słowa, do miejsca, gdzie będą przeżywać swoją własną liturgię. Celebrans może dokonać prezentacji księgi lekcjonarza i przekazać go uroczyście przewodniczącemu Liturgii Słowa dla dzieci. Po modlitwie powszechnej, przed rozpoczęciem liturgii eucharystycznej, dzieci wracają do swoich rodzin, znajdujących się w głównym zgromadzeniu wiernych²⁶⁵.

Obok Lekcjonarza i jego wprowadzenia, biskupi poszczególnych krajów, wydali własne zalecenia dotyczące sprawowania Mszy świętej z dziećmi w lokalnych warunkach. Charakterystyczne jest jednak, że wszyscy biskupi krajów anglojęzycznych zwracają szczególną uwagę na celebrowanie liturgii słowa z dziećmi.

Biskupi Anglii i Walii wydali specjalny dokument w celu wyjaśnienia i pomocy w celebrowaniu liturgii słowa z dziećmi. Dokument zawiera wskazówki dostosowujące liturgię do lokalnych potrzeb i warunków, zgodnie z zaleceniami Dyrektorium o Mszach św. z dziećmi²⁶⁶. Zalecenia posiadają również bardzo praktyczny dodatek, będący streszczeniem dyrektorium, zawierającym w punktach główne wskazania rzymskiego dokumentu²⁶⁷.

W Stanach Zjednoczonych działania, mające na celu dostosowanie liturgii do dzieci, zostały przedstawione na łamach liturgicznego biuletynu „*Adoremus*”, wydawanego w Saint Louis w stanie Missouri. Susan Benofy w cyklu swoich artykułów zatytułowanych: „*Co zrobiliśmy z naszymi dziećmi?*” interpretuje wskazania Dyrektorium o Mszach św. z dziećmi²⁶⁸ oraz dokonuje prezentacji Modlitw Eucharystycznych i Lekcjonarza na Mszę świętą z dziećmi²⁶⁹. W ostatnim artykule w tym cyklu przedstawione zostały konkretne zalecenia dotyczące organizacji oddzielnej Liturgii Słowa z dziećmi, takie jak: miejsce

²⁶⁵ UNITED STATES CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Introduction: Lectionary for Masses With Children*, nr 7, dz. cyt., s. 3.

²⁶⁶ LITURGY OFFICE BISHOPS' CONFERENCE OF ENGLAND & WALES, *Liturgy of the Word with children*, tłum. L. Idzikowski, London 1996.

²⁶⁷ Tamże, s. 19-22.

²⁶⁸ S. BENOFY, *What Have We Done to Our Children? Part I*, „*Adoremus Bulletin*” 8 (2003), <http://www.adoremus.org/1103ChildrenLiturgy.html>, tłum. L. Idzikowski, (2007-12-30).

²⁶⁹ S. BENOFY, *What Have We Done to Our Children? Part II*, „*Adoremus Bulletin*” 9 (2003/2004), <http://www.adoremus.org/1203ChildrenLiturgy.html>, tłum. L. Idzikowski, (2007-12-30).

celebracji, kwalifikacje przewodniczącego liturgii i osoby głoszącej homilię, metody pracy z tekstem biblijnym oraz spodziewane efekty sprawowanej liturgii z dziećmi²⁷⁰.

Wskazania lokalne biskupów Australii, dotyczące tego zagadnienia, znaleźć można na stronie internetowej *Komisji Liturgicznej Archidiecezji Brisbane*²⁷¹. Znajdują się tam wskazania opracowane wspólnie przez *Komisję Liturgiczną i Katolicki Instytut Edukacyjny Archidiecezji Brisbane*, które mają pomóc zorganizować liturgię z dziećmi²⁷². Na portalu można znaleźć propozycję sześciu metod aktywnej pracy z dziećmi, pomagających słuchać i rozważać słowo Boże. Pierwszą z nich jest metoda „*Chorus Plays*”, polegająca na tym, że chór prezentuje opowieść biblijną w formie dialogu, powtarzając najważniejsze zdania tekstu. Druga metoda to „*Echo mimes*”, która polega na pokazywaniu gestów, które towarzyszą poszczególnym fragmentom czytany przez lektora. Ta metoda proponowana jest w pracy z dziećmi młodszymi, w wieku 4-8 lat. Następną proponowaną metodą „*Frozen tableaux*” przeznaczona jest dla starszych dzieci, które są zdolne wcześniej przygotować inscenizację scenki biblijnej i zaprezentować ją w czasie proklamowanego słowa Bożego. Kolejne metody „*Liquid Pictures*” i „*Echo reflection*” są proponowane w pracy z dziećmi najstarszymi, w wieku 9-14 lat. Ostatnią metodą jest „*Rap*”, który polega na rapowaniu tekstu biblijnego²⁷³.

Funkcję przewodniczącego liturgii słowa z dziećmi, nie zawsze pełni kapłan lub diakon, ale przygotowany do tej funkcji lider. Dla takich liderów zostały przygotowane specjalne materiały demonstrujące jak należy celebrować liturgię słowa z dziećmi. Pomoce z instruktażowym nagraniem wideo pokazują liderom, nauczycielom, katechetom, służbie liturgicznej oraz diakonii muzycznej, jak należy celebrować Liturgię Słowa w oddzielnym zgromadzeniu.

²⁷⁰ S. BENOFY, *What Have We Done to Our Children? Part III*, “Adoremus Bulletin” 10 (2004), <http://www.adoremus.org/0204ChildrenLiturgy.html>, tłum. L. Idzikowski (2007-12-30).

²⁷¹ THE LITURGICAL COMMISSION OF THE ARCHDIOCESE OF BRISBANE, <http://www.litcom.net.au/index.php>, tłum. L. Idzikowski, (2007.12.30).

²⁷² THE LITURGICAL COMMISSION AND BRISBANE CATHOLIC EDUCATION, *Children's Liturgy*, <http://www.litcom.net.au/documents/childrensliturgy/index.php>, tłum. L. Idzikowski (2007.12.30).

²⁷³ THE LITURGICAL COMMISSION AND BRISBANE CATHOLIC EDUCATION, *Bible story techniques for children's liturgy*, <http://www.litcom.net.au/documents/childrensliturgy/techniques.php>, tłum. L. Idzikowski (2007.12.30).

Wskazania dotyczą stosowania lekcjonarza, głoszenia homilii, oraz metod aktywizujących dzieci podczas liturgii²⁷⁴.

Po Soborze Watykańskim II, działania mające na celu dostosowania liturgii Mszy świętej, do poziomu rozwojowego dzieci, zaowocowały wydaniem specjalnych ksiąg liturgicznych, opracowaniem lokalnych wskazań, a także wypracowaniem nowych metod pobudzających dzieci do świadomego, czynnego i pełnego uczestnictwa w Eucharystii.

5. WYCHOWANIE LITURGICZNE DZIECI

Wielką troską Soboru Watykańskiego II była odnowa liturgii. Dzięki temu wszyscy wierni mogą w niej uczestniczyć w sposób pełny, świadomy i czynny. Również dzieci, na mocy chrztu świętego, uprawnione są do uczestnictwa w Eucharystii. Istnieje uzasadnione zastrzeżenie, że gesty i słowa Mszy świętej nie zostały jeszcze wystarczająco dostosowane do mentalności dzieci, a stykanie się z niezrozumiałymi elementami liturgii może doprowadzić ich do dużych braków duchowych. Wynika stąd potrzeba odpowiedniego wprowadzenia dzieci w liturgię Mszy świętej²⁷⁵.

Wprowadzenie dziecka w liturgię Mszy świętej traktowane jest jako swoiste wychowanie. Jest ono realizowane dwiema drogami: „*przez liturgię*” i „*do liturgii*”. Droga pierwsza to wychowanie uczestniczące, realizowane przez sprawowanie i uczestnictwo w Eucharystii. Druga zaś droga to wychowanie przygotowujące, dokonywane przez wychowanie do liturgii oraz przez katechezę²⁷⁶.

Wychowanie liturgiczne stanowi istotną część wychowania religijnego. Jako wprowadzenie w liturgię obejmuje zarówno wychowanie eucharystyczne, jak i przygotowanie do przeżycia liturgii słowa. Mówiąc o wychowaniu

²⁷⁴ M. LEONARD, *Children - Liturgy and the Word. Leader's guide*, tłum. R. Giers, Chicago 1997.

²⁷⁵ T. URBAN, *Wprowadzenie dzieci w liturgię mszy świętej*, „*Studia Pelpińskie*” 12 (1981), s. 167-168.

²⁷⁶ W. NOWAK, E. DĄBROWSKA, *W trosce o wychowanie dzieci do udziału w liturgii Mszy świętej*, Olsztyn 1993, s. 7.

eucharystycznym należy wprowadzić pewne rozróżnienie między wychowaniem do uczestnictwa we Mszy świętej, a wychowaniem do przyjmowania Komunii świętej. Ten podział jest wprowadzony jedynie z powodów religijnowych. Msza święta i Komunia święta stanowią nierozdzielną jedność, określaną jako liturgia eucharystyczna, a wprowadzenie w jej przeżycie określane jest terminem wychowanie eucharystyczne²⁷⁷.

Religijno-pedagogiczne rozdzielenie Mszy świętej i Komunii świętej jest widoczne w obowiązujących programach katechetycznych²⁷⁸. Według nich najpierw przygotowuje się dzieci do uczestnictwa we Mszy świętej, a dopiero później przewidziane jest przygotowanie do przyjęcia Komunii świętej. Innym powodem takiego oddzielnego traktowania jest niebezpieczeństwo rutyny. Przeżywanie tych rzeczywistości oddzielnie, chociaż stanowią jedną całość, chroni przed bezmyślnym przyjmowaniem Komunii świętej podczas każdej Mszy świętej²⁷⁹.

Obok wychowania eucharystycznego, ważne miejsce w wychowaniu liturgicznym zajmuje wprowadzenie w Liturgię Słowa. Zrozumienie czytań mszalnych wpływa na pełne przeżycie Mszy świętej. Zdarza się jednak często, że dzieci nie rozumieją czytanych tekstów Pisma świętego. W pełniejszym zrozumieniu ich treści pomocna jest katecheza biblijna, która odgrywa ważną rolę w wychowaniu liturgicznym²⁸⁰.

Celem liturgicznego wychowania jest zrozumienie i współudział w przeżywanej Eucharystii. Dojrzewa się do tego często przez długie lata i dochodzi dopiero w okresie dorosłości. Wychowanie religijne dzieci polega na

²⁷⁷ G. HANSEMANN, *Wychowanie religijne*, Warszawa 1988, s. 214.

²⁷⁸ Do udziału w Eucharystii wychowuje już katecheza przedszkolna. *Podstawa programowa katechezy w przedszkolu* wśród celów katechetycznych wymienia: Wprowadzenie do uczestnictwa w liturgii (pkt. 13) oraz Wprowadzenie w rozumienie podstawowych znaków i czynności liturgicznych (pkt. 11). Do pełnego zaś przeżycia Eucharystii i przyjęcia Komunii świętej dziecko przygotowywane jest podczas katechezy w trzech pierwszych klasach szkoły podstawowej. *Podstawa programowa katechezy inicjacji w sakramenty* wśród celów katechetycznych wymienia: Uzdolnienie do pełnego i aktywnego uczestnictwa w Eucharystii (pkt. 8), a wśród zadań nauki religii podaje: Wprowadzenie uczniów do pełnego uczestnictwa we Mszy świętej (pkt. 6). Zob. KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 2001, s. 13-33.

²⁷⁹ G. HANSEMANN, *Wychowanie religijne*, dz. cyt., s. 215.

²⁸⁰ W. NOWAK, E. DĄBROWSKA, *W trosce o wychowanie dzieci do udziału w liturgii Mszy świętej*, dz. cyt., s. 21.

doprowadzeniu do pewnych „zaczątków” zrozumienia i współdziałania, aby całkowity brak rozumienia liturgii nie wywołał u nich niechęci i znudzenia²⁸¹.

Wychowanie do zrozumienia Eucharystii zakłada spojrzenie na Mszę świętą jako pamiątkę wydarzeń z Wieczernika i Golgoty. Widzieć w niej należy pamiątkę ofiary i uczty.²⁸² Z pedagogicznego punktu widzenia zwraca się najpierw uwagę na aspekt uczty, a dopiero potem na aspekt ofiary. Pojęcie uczty jest dla dzieci bardziej zrozumiałe niż kultyczna czynność ofiarnicza. Punktem wyjścia w eucharystycznym wychowaniu jest wydarzenie Ostatniej Wieczerzy²⁸³. W kontekście nauki o Uczcie Pańskiej mówi się o ofiarniczym charakterze Eucharystii, podkreślając obecność ofiarowanego i zmartwychwstałego Chrystusa. Bez kontekstu uczty nie zaleca się mówić dzieciom o ofierze. Dzieci nie mają autentycznego rozumienia pojęcia ofiary kultycznej, a samo wyrażenie „ofiara” kojarzy się im raczej z czymś nieprzyjemnym²⁸⁴.

Wychowanie liturgiczne jest nie tylko przekazem teologicznej wiedzy dotyczącej Eucharystii, ale przede wszystkim kształtowaniem postaw eucharystycznych²⁸⁵. Postawa zawiera czynnik myślowy, uczuciowy oraz element działania. Na postawę eucharystyczną składa się stan świadomości religijnej oraz stopień powiązania Eucharystii z doświadczeniem życiowym²⁸⁶. Postawa eucharystyczna to pewien stały stosunek do Eucharystii, który powstaje dzięki czynnikom poznawczym, emocjonalnym i działaniowym²⁸⁷.

Postawa miłości jest pierwszoplanową postawą eucharystyczną, gdyż Bóg w Eucharystii ukazuje najwyższą formę miłości. Kształtowanie tej postawy ściśle

²⁸¹ G. HANSEMANN, *Wychowanie religijne*, dz. cyt., s. 219-220.

²⁸² M. ZAJĄC, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, „Currenda” 3 (2005) s. 351.

²⁸³ G. HANSEMANN, *Wychowanie religijne*, dz. cyt., s. 222-223.

²⁸⁴ Tamże, s. 224.

²⁸⁵ M. ZAJĄC, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, art. cyt., s. 352.

²⁸⁶ G. KUSZ, *Kształtowanie postaw eucharystycznych dzieci w świetle dyrektorium o mszach świętych z dziełem dzieci*, „Katecheta” 1 (1988), s. 4.

²⁸⁷ J. CHARYTAŃSKI, *Wychowanie eucharystyczne po I Komunii świętej*, „Katecheta” 32 (1988), s. 23.

łączy się z ukazaniem Eucharystii w aspekcie uczty²⁸⁸. Zwraca się tu szczególną uwagę na doświadczenie miłości w życiu codziennym. Poczucie radości bycia kochanym i możliwości kochania występuje już u najmłodszych dzieci. Katecheza przedszkolna nawiązuje do dziecięcych doświadczeń miłości i oświeca je opowiadaniem o nadprzyrodzonej miłości Boga objawionej w czasie Ostatniej Wieczerzy²⁸⁹. Chrystus wybrał ucztę jako znak objawiający miłość Ojca. Właściwe zrozumienie tego znaku może być utrudnione faktem zanikania w społeczeństwie zwyczaju wspólnych rodzinnych posiłków. W tej sytuacji można odnieść się do wieczerzy wigilijnej, śniadania wielkanocnego oraz rodzinnych spotkań przy stole związanych z uroczystościami religijnymi, takimi jak pierwsza Komunia św., ślub, czy chrzest²⁹⁰.

Eucharystyczna postawa miłości jednoczy uczestników Eucharystii. Sprawia, że łączy wszystkich z Chrystusem w jedno Ciało. Z miłości rodzi się jedność. Komunia św. odnawia, umacnia i pogłębia wszczepienie w Kościół, dokonane w sakramencie chrztu²⁹¹. W tym kontekście kształtuje się postawę jedności, ukazując właściwe rozumienie Kościoła i sakramentów. Ucząc o sakramentach jako nadprzyrodzonych środkach udzielających łaski, zwraca się również uwagę na aspekt eklezjotwórczy. Ukazując tajemnicę Kościoła rozwija się świadomość potrzeby świadczenia miłości poprzez troskę o zbawienie bliźnich, pomoc ubogim i czynienie świata bardziej godnym człowieka²⁹². Mówiąc o jedności wspólnoty, zwraca się uwagę, że liturgię celebrować cała wspólnota, ponieważ liturgia jest czynnością całego Kościoła²⁹³.

Kolejną postawą eucharystyczną jest postawa współofiarywania. Kształtowana jest ona w kontekście daru Boga i odpowiedzi człowieka na Jego

²⁸⁸ M. ZAJĄC, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, art. cyt., s. 352-353.

²⁸⁹ J. CHARYTAŃSKI, *Wychowanie eucharystyczne po I Komunii świętej*, dz. cyt., s. 25.

²⁹⁰ G. KUSZ, *Kształtowanie postaw eucharystycznych dzieci w świetle dyrektorium o mszach świętych z dziełem dzieci*, dz. cyt., s. 9-10.

²⁹¹ KKK, nr 1396.

²⁹² W. KUBIK, *Jak wychować do udziału w Eucharystii*, w: *Liturgia domus Carissima*, pod red. A. Durak, Warszawa 1998, s. 286-287.

²⁹³ Cz. KRAKOWIAK, *Formacja katechizowanych do świadomego i czynnego udziału we Mszy świętej*, „Roczniki Teologiczne” 6 (1999), s. 310.
Zob. też: S. SZCZEPANIEC, *Liturgię celebrować cała wspólnota*, „Liturgia Sacra” 2 (1996) nr 1-2, s. 71-72.

miłość. Eucharystia uobecnia zbawczą ofiarę Jezusa na krzyżu. Udział w niej jest współofiarowaniem, które polega na zgodności naszego wewnętrznego nastawienia z ofiarniczą postawą Chrystusa. Zasadniczym rysem tej postawy jest bezgraniczne posłuszeństwo i miłość do Ojca, wyrażająca się w miłości bliźniego.²⁹⁴ Katechizm Kościoła Katolickiego przypomina, że eucharystyczna ofiara Chrystusa jest ofiarą Kościoła. W Eucharystii razem z Chrystusem ofiaruje się Kościół. Ofiara Chrystusa w Eucharystii staje się ofiarą członków Kościoła - Jego Mistycznego Ciała²⁹⁵.

Kształtując w dziecku postawę współofiarowania podkreśla się, że postawa ta powinna obejmować całe życie. Musi być związana z pracą nad sobą i trudem rezygnacji z zachcianek, a niekiedy nawet z przysługujących praw na korzyść drugiego człowieka. Postawa taka cierpliwie znosi cierpienia, a radości i sukcesy łączy z dziękczynną ofiarą składaną Bogu²⁹⁶. Świadome włączanie się dziecka w ofiarę Chrystusa i Kościoła doprowadzi do głębokiego uczestnictwa w Eucharystii²⁹⁷.

Postawa współofiarowania ściśle związana jest z właściwym rozumieniem wspomnienia i uobecnienia. Kościół celebrując Eucharystię wspomina i uobecnia Paschę Chrystusa. Wychowanie eucharystyczne uświadamia głęboki sens pełnego wiary rozpamiętywania i pełnej nadziei prośby. Ta wielka tajemnica we właściwym wychowaniu jest systematycznie i cierpliwie wprowadzana. Taka formacja doprowadza do żywego, aktywnego i skutecznego uczestnictwa w Eucharystii²⁹⁸.

Tajemnica Eucharystii przeniknięta jest dziękczynieniem. Uczestnictwo w niej wymaga właściwie ukształtowanej podstawy wdzięczności. Postawa ta rodzi się z doświadczenia obdarowywania oraz umiejętności dziękowania i radości z otrzymanego daru. Tym darem jest otaczający świat, życie ludzkie,

²⁹⁴ G. KUSZ, *Kształtowanie postaw eucharystycznych dzieci w świetle dyktorium o mszach świętych z dziełem dzieci*, dz. cyt., s. 9.

²⁹⁵ KKK, nr 1368.

²⁹⁶ M. ZAJĄC, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, art. cyt., s. 352.

²⁹⁷ W. KUBIK, *Jak wychować do udziału w Eucharystii*, dz. cyt., s. 284-285.

²⁹⁸ Tamże, s. 283-284.

bliskie osoby²⁹⁹. Postawę wdzięczności religijnej kształtuje się na bazie ludzkiej postawy wdzięczności wobec innych ludzi. W ten sposób, ukazując dary Boga, kształtuje się postawę wdzięczności religijnej³⁰⁰.

Udział w Eucharystii wymaga postawy słuchania słowa Bożego. W świecie, w którym dominują środki społecznego przekazu zanika zmysł słuchania, umiejętność skupienia i zdolność wyciszenia się³⁰¹. Środowisko nie zawsze przygotowuje dziecko do poprawnego odbioru ludzkiego słowa. Dziecko przejmuje także negatywne wzorce od dorosłych, którzy często nie szanują tego, co ono chce powiedzieć. Postawa szacunku dla ludzkiego słowa jest istotna, ponieważ jest fundamentem, na którym budowana jest postawa otwartości na słowo Boże³⁰².

Pierwszym warunkiem w kształtowaniu postawy wobec słowa Bożego jest uświadomienie, że w liturgii sam Chrystus mówi do człowieka, a liturgia słowa jest dialogiem z Bogiem. Usłyszane słowo Boże wymaga odpowiedzi ze strony człowieka³⁰³. Kształtowanie tej postawy jest wychowaniem do dialogu wiary. Zachęcając dzieci do podejmowania dialogu z Bogiem, należy szukać nowych sposobów pomagających dzieciom otwierać się na słowo Boga. W katechezie pomocą jest przypominanie tekstów niedzielnych czytań mszalnych. W rodzinie sprawdzoną formą jest prenumerata prasy katolickiej, w której są teksty czytań biblijnych zaopatrzone komentarzem i wyjaśnieniem³⁰⁴.

Wymienione postawy zakładają kształtowanie postawy prawdziwej wiary. W wychowaniu religijnym kształtowana jest wiara dzieci uczestniczących w Eucharystii, aby pod osłoną widzialnych znaków mogły odkrywać niewidzialną obecność Chrystusa. Wychowanie eucharystyczne uczy dzieci praktykowania adoracji Najświętszego Sakramentu. Postawa adoracji wprowadza

²⁹⁹ G. KUSZ, *Kształtowanie postaw eucharystycznych dzieci w świetle dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt., s. 10.

³⁰⁰ J. CHARYTAŃSKI, *Wychowanie eucharystyczne po I Komunii świętej*, dz. cyt., s. 26.

³⁰¹ G. KUSZ, *Kształtowanie postaw eucharystycznych dzieci w świetle dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci*, art. cyt., s. 11.

³⁰² A. DŁUGOSZ, *Wpływ katechezy na wychowanie eucharystyczne dzieci*, w: *Eucharystia - źródłem życia*, pod red. S. Grzybka, Kraków 1987, s. 183.

³⁰³ W. NOWAK, E. DĄBROWSKA, *W trosce o wychowanie dzieci do udziału w liturgii Mszy świętej*, dz. cyt., s. 20-21.

³⁰⁴ W. KUBIK, *Jak wychować do udziału w Eucharystii*, dz. cyt., s. 282-283.

dziecko w indywidualny i bezpośredni kontakt z Chrystusem Eucharystycznym³⁰⁵.

Wychowanie do współdziałania w Eucharystii stopniowo włącza dzieci w przeżywanie liturgii eucharystycznej. Dokonuje się ono przez ukazanie poszczególnych aktów liturgii, z których składa się cała celebracja. Proces ten jest efektywniejszy, gdy towarzyszą mu słowa i gesty³⁰⁶. Tłumaczenie znaczenia znaków, czynności oraz tekstów mszalnych pokazuje zewnętrzną strukturę celebracji oraz jej głęboką treść wewnętrzną. Pozwala to świadomie uczestniczyć dziecku w Eucharystii³⁰⁷.

Uczestnicy liturgii spotykają się z żywym Chrystusem, działającym w sposób pełny i rzeczywisty. Eucharystia jako komunia życia z Bogiem ma charakter osobowego spotkania Boga z ludźmi i ludzi z Bogiem. W wychowaniu należy kształtować postawę dialogu, aby modlitwa była świadomą rozmową, a nie bezmyślnym powtarzaniem słów. Pomocą w dochodzeniu do dialogu wiary podczas Eucharystii jest modlitwa podejmowana poza liturgią, np. w czasie katechezy³⁰⁸. Na kształtowanie ducha prawdziwej modlitwy ogromny wpływ ma nauczanie szacunku dla przedmiotów religijnych oraz umiejętności udziału we wspólnocie liturgicznej³⁰⁹.

Wychowanie do udziału w Eucharystii jest ważnym odcinkiem wychowania religijnego, do którego są zobowiązani rodzice³¹⁰. Prawo kanoniczne zobowiązuje rodziców do chrześcijańskiego wychowywania dzieci zgodnie z nauką przekazywaną przez Kościół³¹¹. Wychowanie religijne dzieci jest pierwszym prawem i najpoważniejszym obowiązkiem rodziców katolickich³¹². Katolickie wychowanie dzieci jest sprawą tak ważną, że prawo

³⁰⁵ M. ZAJĄC, *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do I spowiedzi i Komunii świętej*, art. cyt., s. 353.

³⁰⁶ G. HANSEMANN, *Wychowanie religijne*, dz. cyt., s. 229-230.

³⁰⁷ W. KUBIK, *Jak wychować do udziału w Eucharystii*, dz. cyt., s. 278-279.

³⁰⁸ Tamże, s. 279-280.

³⁰⁹ G. HANSEMANN, *Wychowanie religijne*, dz. cyt., s. 229-230.

³¹⁰ R. SZTYCHMILER, *Rodzicielski obowiązek wychowania dzieci do życia eucharystycznego*, art. cyt., s. 18.

³¹¹ KPK, kan. 226 § 2.

³¹² KPK, kan. 1136, kan. 793 § 1.

kanoniczne wielokrotnie podkreśla ten obowiązek³¹³. Ponadto przewiduje sankcje karne, takie jak ekskomunika lub inna słuszna kara, dla rodziców katolickich, którzy nie dopełnią swego obowiązku i wychowują dziecko według zasad przeciwnych religii katolickiej³¹⁴. W świetle norm prawnych można stwierdzić, że ciążyący na rodzicach obowiązek chrześcijańskiego wychowania dzieci jest nie tylko obowiązkiem moralnym, lecz także jednym z najpoważniejszych obowiązków prawnych wiążących ich odpowiedzialnością karną³¹⁵.

Zadania wychowawcze rodziny katolickiej nazywane są katechezą rodzinną. Dziecko w rodzinie, dzięki psychologicznemu mechanizmowi uczenia się przez naśladowanie, wzrasta w wierze dzięki przykładowi wiary rodziców. Katecheza rodzinna jest prawdziwą szkołą chrześcijańskiego życia. Przykład rodziców modlących się z dziećmi, kształtuje na całe życie w psychice dziecka niezatarte znamię³¹⁶.

W domowej katechezie rodzice kształtują u dzieci postawy eucharystyczne przez codzienne zachowania rodzinne. Uważne słuchanie, przepraszenie, przebaczenie, wdzięczność, gesty powitania uczą właściwych zachowań międzyludzkich, a przez to wpływają na kształtowanie postaw eucharystycznych. W świadomym przeżyciu uczty eucharystycznej pomagają doświadczenia przeżywania wspólnych posiłków przy rodzinnym stole³¹⁷.

W wychowaniu eucharystycznym najistotniejszą rolę odgrywa uczestnictwo dzieci w Eucharystii razem ze swoimi rodzicami i innymi członkami rodziny. Przypominają o tym wskazania Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci, a także szczegółowe zalecenia Konferencji Episkopatu Polski. Aby przykład rodzinnego uczestnictwa w liturgii był skuteczny, musi być on procesem jednolitym i ciągłym, ogarniającym całe rodziny. Dorośli członkowie

³¹³ R. SZTYCHMILER, *Rodzicielski obowiązek wychowania dzieci do życia eucharystycznego*, art. cyt., s. 18.

³¹⁴ KPK, kan. 1366.

³¹⁵ R. SZTYCHMILER, *Rodzicielski obowiązek wychowania dzieci do życia eucharystycznego*, dz. cyt., s. 18.

³¹⁶ T. URBAN, *Wprowadzenie dzieci w liturgię mszy świętej*, dz. cyt., s. 170.

³¹⁷ A. DŁUGOSZ, *Dyrektorium mszy św. dla dzieci wielką szansą duszpasterską*, „Katecheta” 1 (2001) s. 5.

rodziny, uczestnicząc w liturgii, uczą dzieci stosownego i godnego zachowania podczas Mszy świętej. Domowa katecheza całych rodzin owocnie wpływa na uczestnictwo dzieci w Eucharystii³¹⁸.

Rodzice, wychowując do uczestnictwa we Mszy świętej, od najmłodszych lat zapoznają dziecko z budynkiem kościelnym i panującą w nim atmosferą. Przebywanie w kościele powinno kojarzyć się dziecku z przyjemnymi odczuciami. Kościół nie może być miejscem kojarzącym się tylko z nudą i koniecznością spokojnego siedzenia. Dlatego należy odpowiednio dawkować obecność małego dziecka na Mszy świętej niedzielnej, aby nie doprowadzić do zniechęcenia. Pomoc rodziców w tym względzie powinna być dostosowana do możliwości dziecka. Przesadna apodyktyczność nie jest najlepszym rozwiązaniem. Sprzeciw dziecka wobec pójścia na Mszę świętą należy wykorzystać jako okazję do rozmowy z dzieckiem, stawiania pytań i udzielania na nie odpowiedzi³¹⁹.

Obok wychowania religijnego w rodzinie, zasadnicze znaczenie w formacji dzieci do udziału w Eucharystii spełnia katecheza. Jej zadaniem jest nie tylko teoretyczne pokazanie liturgii, ale także prowadzenie do przeżycia spotkania z Chrystusem obecnym podczas sprawowanej Eucharystii³²⁰. Katecheza wychowuje do prawdziwej modlitwy, dziękczynienia, czynienia pokuty, do ducha wspólnoty i właściwego zrozumienia symboliki. To wszystko jest konieczne do prawdziwego życia liturgicznego³²¹.

Katecheza liturgiczna przybliży dzieciom praktyki religijne i rozbudza umiłowanie świętych tajemnic. Czyni to ukazując bogactwo wewnętrznej treści liturgii, która jest zawarta w symbolach, znakach, czynnościach sakramentalnych, zwyczajach, modlitwach i czytaniach liturgicznych³²². Wychowanie liturgiczne na katechezie jest nie tylko realizowane przez

³¹⁸ R. SZTYCHMILER, *Rodzicielski obowiązek wychowania dzieci do życia eucharystycznego*, dz. cyt., s. 19.

³¹⁹ A. SKRECKO, *Wychowanie liturgiczne*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/ID/wych_liturg.html (11.02.2007).

³²⁰ CZ. KRAKOWIAK, *Formacja katechizowanych do świadomego i czynnego udziału we Mszy świętej*, „Roczniki Teologiczne” 6 (1999), s. 305-306.

³²¹ KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Dyrektorium ogólne o katechizacji* nr 85, Poznań 1998, s. 70.

³²² T. URBAN, *Wprowadzenie dzieci w liturgię mszy świętej*, dz. cyt., s. 173.

nauczanie, ale także poprzez panującą atmosferę wspólnoty, życzliwe odnoszenie się, wzajemną odpowiedzialność i chęć niesienia pomocy w trudnych sytuacjach³²³.

Punktem wyjścia katechezy eucharystycznej są tajemnice roku liturgicznego, modlitwy, obrzędy Mszy świętej, zwłaszcza wielka modlitwa eucharystyczna. Katecheza zwraca uwagę na sposoby obecności Chrystusa w liturgii: w Słowie, w zgromadzeniu wiernych, w osobie celebransa, a przede wszystkim pod postaciami eucharystycznymi³²⁴.

Wychowaniem liturgicznym zajmuje się katecheza na wszystkich szczeblach nauki. Przedszkolna pomaga zrozumieć podstawowe znaki i czynności liturgiczne³²⁵. W pierwszym etapie edukacyjnym (klasy I-III) wprowadza do pełnego i aktywnego uczestnictwa w Eucharystii oraz uczy modlitwy liturgicznej³²⁶. Katecheza drugiego etapu edukacyjnego (klasy IV-VI) uczy czynnego, świadomego i radosnego włączenia się w liturgię Kościoła, kształtuje umiejętność symbolizowania oraz wprowadza w przeżywanie roku liturgicznego³²⁷. W gimnazjum kształtowana jest postawa wiązania Eucharystii z innymi sakramentami³²⁸. W szkole ponadgimnazjalnej ukazuje się zobowiązania płynące z przeżywania Eucharystii³²⁹.

Prawidłowa formacja liturgiczna dzieci uzależniona jest od różnego rodzaju nabożeństw: adoracji Najświętszego Sakramentu, różańca, drogi krzyżowej, gorzkich żali, nabożeństw majowych i czerwcowych, czy modlitwa przy żłóbku. Nabożeństwa te doskonale przygotowują do udziału we Mszy świętej. Posiadają one elementy celebracji Eucharystycznej, takie jak: pozdrowienie, milczenie, uwielbienie i wspólny śpiew. W nabożeństwach dostosowuje się fragmenty słowa Bożego według intelektualnych możliwości dzieci. Ważną rolę odgrywają też nabożeństwa słowa Bożego, przypominające

³²³ A. DŁUGOSZ, *Dyrektorium mszy św. dla dzieci wielką szansą duszpasterską*, dz. cyt., s. 5.

³²⁴ A. DŁUGOSZ, *Wpływ katechezy na wychowanie eucharystyczne dzieci*, dz. cyt., s. 178.

³²⁵ KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Podstawa programowa katechezy Kościoła Katolickiego w Polsce*, dz. cyt., s. 16.

³²⁶ Tamże, s. 25.

³²⁷ Tamże, s. 36-37.

³²⁸ Tamże, s. 52.

³²⁹ Tamże, s. 73.

strukturę Liturgii słowa, gdyż nauczą dzieci odpowiedniego słuchania czytań mszalnych. Należy jednak wystrzegać się, aby nabożeństwa przybierając charakter dydaktyczny nie zmieniły się w przegadaną katechezę³³⁰. Celebracje i nabożeństwa uczą dzieci gestów, znaków i symboli liturgicznych obecnych podczas sprawowanej Eucharystii³³¹.

³³⁰ T. URBAN, *Wprowadzenie dzieci w liturgię mszy świętej*, dz. cyt., s. 193-194.

³³¹ G. KUSZ, *Kształtowanie postaw eucharystycznych dzieci w świetle dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 11.

ROZDZIAŁ II

PSYCHOLOGICZNE UWARUNKOWANIA PRZEŻYWANIA

EUCHARYSTII PRZEZ DZIECI

Dziecko przeżywa Eucharystię inaczej niż człowiek dorosły. Stopień świadomego, aktywnego i pełnego uczestnictwa dziecka w Mszy świętej zależy od poziomu jego rozwoju psychicznego, oraz od ograniczeń rozwojowych w niego wynikających. Udział dziecka w liturgii zależy, więc od poziomu jego rozwoju intelektualnego, emocjonalnego, społecznego, moralnego i religijnego.

W rozważaniach na temat udziału dziecka w Eucharystii nie może zabraknąć refleksji na temat uwarunkowań i ograniczeń psychologicznych wynikających z prawidłowości rozwojowych dziecka. Zagadnienie to zostanie przedstawione w kolejnych paragrafach tego rozdziału, z uwzględnieniem charakterystycznych cech okresu przedszkolnego i młodszego wieku szkolnego.

Wiek przedszkolny, nazywany w psychologii okresem średniego dzieciństwa, to czas między 3. a 7. rokiem życia. W tym czasie w psychice dziecka zachodzą typowe i charakterystyczne zmiany, które pozwalają wyodrębnić ten czas od innych okresów rozwojowych. Okres średniego dzieciństwa dzieli się na trzy fazy rozwojowe: faza wczesna (od 3 do 4 lat), faza średnia (od 4 do 5 ½ lat) i faza późna (5 ½ do 7 lat)¹. Charakterystyczny dla tego okresu jest intensywny rozwój sprawności motorycznych, znaczące osiągnięcia w rozwoju orientacji w przestrzeni, postępy w myśleniu opartym na wyobrażeniach, zmiany w kontaktach z rówieśnikami².

Młodszy wiek szkolny, zwany także późnym dzieciństwem, obejmuje okres trwający od 7 do 11-12 lat. Stanowi on dla dziecka i jego rodziny rodzaj pomostu między dzieciństwem a adolescencją. Pierwsza klasa szkoły

¹ M. PRZETACZNIK, *Wiek przedszkolny*, w: Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży, pod red. M. Żebrowskiej, Warszawa 1982, s. 416-417.

² M. KIELAR-TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, w: Psychologia, pod red. J. Strelaua, t. 1, Gdańsk 2000, s. 299.

podstawowej jest takim pomostem między wiekiem przedszkolnym a szkolnym. Klasa szósta stanowi przejście od fazy dzieciństwa do fazy dorastania, czyli okresu wczesnej adolescencji³. Można w nim wyróżnić trzy fazy: pierwsza obejmująca wiek 7-8 lat, druga – lata 9-10 i trzecia do 11-13 roku życia⁴.

1. ROZWÓJ INTELEKTUALNY DZIECKA

Okres dzieciństwa to czas, w którym następuje silny rozwój intelektualny dziecka. Bardzo wyraźne przemiany można zauważyć w okresie przedszkolnym oraz wieku szkolnym dziecka. Widoczne są one w rozwoju sprawności percepcyjnych, orientacji w czasie i przestrzeni, rozumowaniu przyczynowo-skutkowym, pamięci i czynnościach myślowych, symbolizowaniu, sprawnościach językowych oraz logicznych operacjach.

Wiek przedszkolny, który jest czasem szybkiego rozwoju i dojrzewania fizycznego, wpływa na rozwój układu nerwowego dziecka. W ten sposób tworzą się podstawy dla rozwoju intelektualnego i emocjonalnego dziecka⁵. Wiek przedszkolny zwany jest okresem myślenia i wyobrażeń przedoperacyjnych. Podstawą myślenia dziecka przedszkolnego jest dwoistość stanów i przekształceń. Właściwość ta polega na nierozzerwalnym związku, jaki zachodzi między aspektem operatywnym, a aspektem figuratywnym myślenia. Dziecko w tym czasie nie potrafi oddzielić myślenia od jego treści, tego, co przekształcalne, od samego przekształcenia. W myśleniu dziecko posługuje się specyficzną formą logiki, nazywaną przez Piageta intuicją dziecięcą. Wykorzystuje ona w rozumowaniu metodę transdukcji, czyli swobodnego zestawiania ze sobą elementów (obrazów umysłowych) w ciągu na podstawie

³ R. STEFAŃSKA-KLAR, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, w: Psychologia rozwoju człowieka, pod. red. B. Harwas-Napierały, J. Trempała, t. 2, Warszawa 2006, s. 130.

⁴ L. WOŁOSZYNOWA, *Młodszy wiek szkolny*, w: Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży, pod red. M. Żebrowskiej, Warszawa 1982, s. 521.

⁵ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w wieku przedszkolnym*, w: Wychowanie dziecka w wieku przedszkolnym, pod. red. E. Osewskiej i J. Stali, Tarnów 2005, s. 49.

spozstrzeganych przez siebie właściwości. Taki sposób rozumowania prowadzi często dzieci przedszkolne do wniosków zaskakujących dorosłych⁶.

Mówiąc o rozwoju intelektualnym dziecka w wieku przedszkolnym, należy mieć na uwadze zmiany zachodzące w sprawnościach percepcyjnych, rozumowaniu przyczynowo-skutkowym, pamięci i czynnościach myślowych oraz funkcji symbolicznej⁷.

Postępujące w tym okresie dojrzewanie mózgu dziecka sprzyja lepszej integracji sensomotorycznej. W efekcie starsze dzieci przedszkolne są w stanie śledzić wzrokiem i chwytać poruszającą się piłkę, potrafią rozpoznawać kilka kształtów geometrycznych i kilka liter alfabetu, a także wyodrębnić i rozpoznać przedmiot uwikłany w nową konfigurację. Lepiej jednak rozpoznają figury realistyczne niż geometryczne. W tym okresie dzieci zaczynają rozpoznawać litery, choć nie potrafią jeszcze identyfikować poszczególnych liter alfabetu. Największą trudnością sprawiają im litery mające podobne kształty, zwłaszcza te, które są zwierciadlanymi odbiciami innych. Podobnie pewne trudności sprawia im rozpoznawanie wszystkich figur. Ich poznawanie następuje wraz z rozwojem według kolejności: koło, kwadrat, trójkąt, krzyżyk, spirala. Dużą trudność sprawia dzieciom dokładne ujmowanie wielkości i proporcji przedmiotów oraz ich części składowych. Szczególną trudność sprawia dzieciom uchwycenie zależności między wielkością przedmiotu, a zmieniającą się odległością, w jakiej obiekt ten pozostaje w stosunku do spostrzegającego. W tym czasie wzrasta też zdolność odróżniania barw i odcieni barwnych. Dzieci opanowują nazwy kolorów i poprawnie stosują je w odniesieniu do barw podstawowych. Wzrasta także wrażliwość słuchowa dzieci i to zarówno w zakresie słuchu muzycznego jak i fonematycznego⁸.

Dziecko w wieku przedszkolnym ujmuje czas subiektywnie, czego przejawem jest egocentryzm czasowy. Dziecko stawia w centrum wydarzenia

⁶ J. ŁUCZYŃSKI, *Rozwój inteligencji*, w: Encyklopedia psychologii, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 745.

⁷ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w wieku przedszkolnym*, dz. cyt., s. 52.

⁸ M. KIELAR-TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, w: Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka, t.2, pod red. B. Harwas - Napierały, J. Trempały, Warszawa 2006, s. 85-86.

rozgrywające się w teraźniejszości i dotyczące jego samego. Jego orientacja w czasie zależy, więc od indywidualnych doświadczeń. Dziecko wcześniej zdobywa orientację w większych przedziałach czasu. Najpierw orientuje się w porach dnia, roku, potem w dniach tygodnia, a wreszcie w godzinach. Zdobywanie orientacji w czasie odbywa się na zasadzie przeciwieństwa: dzień-noc, lato-zima, dzień powszedni-święteczny. Dopiero później dostrzega różnice między zbliżonymi do siebie okresami, np. wieczorem i nocą, wiosną i latem. Dzieci przedszkolne używają słowa „czas” w trzech znaczeniach: pora właściwa na wykonanie czegoś; wyodrębniony okres, w którym coś się dzieje; oraz rodzaj rachuby czasu. Ponadto dzieci sześciolatki używają słowa „czas” w znaczeniu nieprzerwanego trwania⁹.

W wieku przedszkolnym dziecko potrafi rozpoznawać wiele miejsc i opowiadać o nich. Poszczególne miejsca wiąże z osobami, obiektami i zdarzeniami, a ma trudności z odtwarzaniem miejsc z przypadkowo umieszczonymi przedmiotami. Dzieci opisując znane im pomieszczenia układają jedne przedmioty w relacji do innych (obiektywne kodowanie przestrzeni), a nie w relacji do swojego ciała (subiektywne kodowanie przestrzeni). Jedynie w nieznanym otoczeniu dzieci mają tendencję do porządkowania przedmiotów według punktu odniesienia, jakim jest ich własne ciało. Dziecko w tym wieku poznaje przestrzeń w działaniu oraz potrafi przywoływać w wyobraźni przestrzenie znane i tworzyć nowe, a także rozpoznawać przestrzenie na obrazkach¹⁰.

Wśród wielu poglądów, zmierzających do wyjaśnienia dziecięcego rozumowania przyczynowo-skutkowego, na uwagę zasługuje teoria J. Piageta. Według niego, dziecko w okresie przedszkolnym znajduje się w tzw. stadium przedoperacyjnym rozwoju poznawczego. Jest to długi okres przejściowy, który kończy się pojawieniem myślenia operacyjnego¹¹. Z rozwojem mowy dziecko staje się zdolne do myślenia symbolicznego. Jest to znak, że w umyśle dziecka powstała reprezentacja świata zewnętrznego, choć możliwości intelektualne są

⁹ M. KIELAR-TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 86-89.

¹⁰ Tamże, s. 89-90.

¹¹ J. TREMPAŁA, *Rozwój poznawczy*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 3, pod red. B. Harwas-Napierały, J. Trempały, Warszawa 2001, s. 23.

jeszcze bardziej zdominowane przez spostrzeżenia niż pojęciowe ujmowanie rzeczywistości. W stadium tym dziecko, aby rozwiązać problem w sposób logiczny potrzebuje manipulacji i eksperymentowania na rzeczywistych przedmiotach, np. liczenie na patyczkach czy palcach. Stąd dziecko czteroletnie zapytane „ile masz lat”, pokaże cztery palce. J. Piaget opisał ograniczenia, jakim podlega dziecięce myślenie w tym stadium¹².

Pierwszym z nich jest egocentryzm, który polega na niezdolności ujmowania świata z innego punktu widzenia, niż własny. Jeśli zapytamy dziecko, jak coś wygląda z innej strony, to opisze swoją własną perspektywę. Stąd np. mała dziewczynka stwierdzi, że ma siostrę, ale zaprzeczy, że jej siostra ma siostrę¹³.

Egocentryzm dziecka przedszkolnego przejawia się w animizmie, antropomorfizmie i artyficyalizmie¹⁴. Animizm rozumowania dziecięcego objawia się w tendencji, aby traktować rzeczy jako żywe i wyposażone w intencje. Początkowo dla dziecka żywy jest każdy przedmiot, który wykonuje jakąś czynność, jeśli tylko przynosi pożytek człowiekowi: paląca się lampa, grzejący piec, świecący księżyc¹⁵. Antropomorfizm oznacza z kolei przypisywanie zwierzętom przeżyć i myśli, których dziecko samo doświadcza, np. „miś boi się w nocy”¹⁶. Z animizmem powiązany jest artyficyalizm, czy wznawianie poglądu, że naturalne obiekty i zjawiska ludzie stworzyli dla swoich celów¹⁷. Według takiego sposobu myślenia cały wszechświat jest zrobiony w następujący sposób: po zrobieniu kamieni zasadzono je i dlatego wyrosły góry; jeziora zostały wykopane przez ludzi, a miasta istniały wcześniej niż jeziora, nad którymi są położone¹⁸.

Następnym ograniczeniem myślenia dziecięcego, zdaniem J. Piageta, jest centracja. Oznacza ona tendencję do koncentrowania uwagi na jednym aspekcie

¹² M. PRZETACZNIK - GIEROWSKA, G. MAKIELLO - JARZA, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1985, s. 148-149.

¹³ R. VASTA, M. M. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, Warszawa 1995, s. 286.

¹⁴ M. PRZETACZNIK, *Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 447.

¹⁵ J. PIAGET, *Studia z psychologii dziecka*, Warszawa 2006, s. 34.

¹⁶ M. PRZETACZNIK, *Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 447.

¹⁷ R. VASTA, M. M. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 289.

¹⁸ J. PIAGET, *Studia z psychologii dziecka*, dz. cyt., s. 35.

sytuacji, przy jednoczesnym pomijaniu innych, nawet bardzo istotnych szczegółów. Niezdolność dziecka do decentracji ilustrują eksperymenty nad pojęciami stałości. Jeżeli poprosimy dziecko, które nie posiada umiejętności decentracji, aby powiedziało, gdzie znajduje się więcej plasteliny – w kulce czy placku, który powstał z kulki o takiej samej ilości plasteliny – dziecko wskaże na plack. Dzieje się tak, ponieważ dziecko na poziomie przedoperacyjnym nie posiada wykształconego pojęcia stałości, czy nie potrafi zrozumieć, że ilość plasteliny zostaje taka sama nawet wtedy, gdy zmieni się jej wygląd i kształt¹⁹.

Kolejnym ograniczeniem jest nieodwracalność myślenia, która sprawia u dziecka niezdolność powrotu w myślach do punktu początkowego. Przedszkolaki nie potrafią w myślach obrócić biegu zdarzeń, ich myślenie jest tak samo sztywne jak sposób spostrzegania. Sztywność myślenia dostrzec można również w niezdolności do dostosowania się do zmian zachodzących w wyglądzie zewnętrznym przedmiotów. Jedną właściwość czy cechą, która w rzeczywistości jest bez znaczenia, może zdominować całe myślenie o danej rzeczy²⁰.

Dzieci przedszkolne nie są jeszcze zdolne ani do myślenia indukcyjnego, ani dedukcyjnego, tj. przechodzenia od szczegółu do ogółu lub od ogółu do szczegółu. W zamian prezentują typ myślenia, określany przez Piageta mianem transdukcyjnego. Rozumowanie to zakłada związek przyczynowy między dwoma konkretnymi elementami, podczas gdy faktycznie takiego związku nie ma, bo po prostu dwa elementy występują jednocześnie. Dzieci mogą też odwrócić związek przyczynowo-skutkowy np. „Pan spadł z roweru, bo złamał rękę”²¹.

Skutkiem przedstawionych powyżej ograniczeń jest nieumiejętność różnicowania świata zewnętrznego – fizycznego, od wewnętrznego-

¹⁹ A. BIRCH, *Psychologia rozwojowa w zarysie. Od niemowlęctwa do dorosłości*, Warszawa 2007, s. 43-45.

²⁰ H. RUDOLPH SCHAFFER, *Psychologia dziecka*, Warszawa 2006, s. 199.

²¹ Tamże, s. 199-200.

psychicznego. Stąd też myślenie dziecka przedszkolnego charakteryzuje się pomieszczeniem praw fizycznych z moralnymi oraz determinizmu z powinnością²².

Zmiany rozwojowe w pamięci dziecka w okresie przedszkolnym dotyczą w pierwszym rzędzie pojemności pamięci. W wyniku dojrzewania dzieci są w stanie zapamiętać coraz większą liczbę cyfr, liter oraz słów. Dzięki temu większość dzieci w 4-5 roku życia jest w stanie powiedzieć z pamięci szereg złożony z czterech cyfr, a w szóstym roku życia jest w stanie uczynić to samo odnośnie do szeregu złożonego z sześciu cyfr²³.

Następne zmiany dotyczą strategii pamięciowych. Dzieci przedszkolne, gdy chcą coś zapamiętać, często stosują strategię powtarzania i organizowania²⁴. Zmianie ulega także sposób porządkowania materiału. W tym celu dzieci w okresie przedszkolnym zaczynają stosować poznawcze kategorie znaczeniowe, jak np. pożywienie, pojazdy, zwierzęta. Dzieci w okresie przedszkolnym stosują czynności prestrategiczne, tzn. takie, które są podejmowane nie ze względu na zapamiętywanie, ale ze względu na inny cel. Okazało się, że dzieci w 4 roku życia w sytuacji nazywania przez badającego otaczających go obiektów, poszukiwały tych obiektów wzrokiem. Dzieci w 6 roku życia koncentrowały się natomiast na wypowiedzanym zdaniu²⁵. Dzięki stosowaniu takich strategii pamięciowych, u dzieci przedszkolnych wzrasta zdolność do odtwarzania i wzbogacania informacji w sposób świadomy i systematyczny²⁶.

Kolejne zmiany dotyczą metapamięci. Okazało się, że dzieci w 5 roku życia są zdolne do refleksji na temat zapamiętywania. Wskazują na to ich wypowiedzi, iż łatwiej jest zapamiętać krótką listę słów niż dłuższą, łatwiej nauczyć się wiersza znanego niż nowego, łatwiej przypomnieć sobie to, co było wczoraj, niż to, co działo się przed miesiącem²⁷.

²² C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w wieku przedszkolnym*, dz. cyt., s. 54.

²³ M. KIELAR - TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 90.

²⁴ M. JAGODZIŃSKA, *Wykonywanie zadań pamięciowych przez małe dzieci w warunkach laboratoryjnych i naturalnych*, „Psychologia Wychowawcza” 3 (1997), s. 206.

²⁵ Tamże, s. 213.

²⁶ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w wieku przedszkolnym*, dz. cyt., s. 55.

²⁷ M. KIELAR - TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 91.

Dziecko w wieku przedszkolnym stosuje takie czynności myślowe, jak porównywanie, szeregowanie i klasyfikowanie.

Porównywanie obiektów ze sobą pozwala wykryć cechy podobne jak i cechy je rozróżniające. Choć proces poszukiwania cech wspólnych, czyli podobnych jest dla dzieci trudniejszy od wynajdywania różnic, to w okresie przedszkolnym dzieci zdobywają tę umiejętność dostrzegania wspólnych elementów w porównywanych przedmiotach²⁸.

Porównywanie jest fundamentem nabycia przez dziecko umiejętności szeregowania. Szeregowanie jest czynnością umysłową, polegającą na wykrywaniu różnic między obiektami²⁹. Już na początku okresu przedszkolnego dziecko jest w stanie zestawić obok siebie przedmioty tej samej klasy, choć różniące się rozmiarem, np. dużą i małą piłkę. W ten sposób powstają tzw. małe szeregi. Dzieci w 5 roku życia dokonują tzw. szeregowania empirycznego, które polega na losowym wybieraniu elementów, np. patyczków, i układaniu ich według wzrastającej lub malejącej wartości. Cechą szczególną tego procesu jest fakt, że dotyczy on tylko dwóch elementów sąsiadujących ze sobą, pomiędzy którymi dziecko ustala relację większości, albo relację mniejszości. Jednocześnie stosowanie tych dwóch operacji wykracza poza możliwości dziecka. Kolejną formą szeregowania jest tzw. szeregowanie systematyczne, które pojawia się już u dzieci w 5 roku życia. Charakterystyczną cechą tego procesu jest równoczesne ujmowanie relacji większy-mniejszy oraz wstawianie dodatkowych elementów w szereg³⁰.

Następną czynnością umysłową stosowaną przez dziecko w wieku przedszkolnym, jest klasyfikowanie, które polega na grupowaniu przedmiotów na podstawie podobieństwa. Czynność ta jest trudniejsza, niż czynność porównywania, gdyż odkrywanie podobieństw między obiektami jest czynnością trudniejszą niż wykrywanie różnic. Pierwszą formą klasyfikowania jest tworzenie tzw. zbiorów figuratywnych, powstających w oparciu o zasadę użytku,

²⁸ M. PRZETACZNIK - GIEROWSKA, G.MAKIELLO - JARŻA, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, dz. cyt., s. 158.

²⁹ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt, s. 304.

³⁰ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w wieku przedszkolnym*, dz. cyt., s. 56.

np. z trójkąta i kwadratu można zbudować domek, lub występowania bliskości przestrzennej, np. talerz i łyżka. Następną formą klasyfikowania są tzw. zbiory niefiguracywne, które pozwalają wyodrębnić dzieciom przedszkolnym małe grupy, które następnie łączą w większe, stosując metodę wstępującą. Podobnie dzielą na mniejsze, stosując metodę zstępującą. Jednak tak, jak w przypadku szeregowania, dzieci nie są w stanie stosować tych dwóch metod równocześnie. Klasyfikacja odzwierciedla tu obrazy znane dziecku z otoczenia³¹. Kolejną formą jest klasyfikacja multiplikacyjna, która pozwala dziecku na stosowanie więcej niż jednego kryterium w tworzeniu zbiorów, np. kryterium kształtu i koloru, prowadząc do rozwoju tzw. klasyfikacji hierarchicznej. Ta pozwala dziecku na swobodne łączenie metody wstępującej i zstępującej oraz ilościowe, treściowe i logiczne porównywanie zbiorów i podzbiorów³².

Istotny przełom w rozwoju umysłowym dziecka stanowi zdolność do myślenia o przedmiotach bez konieczności bezpośredniego z nimi kontaktu oraz zdolność do działań symbolicznych. Dzięki takim umiejętnościom dziecko za pomocą symboli i znaków jest w stanie wyrażać siebie i swoje przeżycia. Jednak posługiwanie się symbolami jest możliwe tylko wówczas, gdy dziecko posiada umysłową reprezentację rzeczywistości i potrafi ujmować relację między oznaczanym i oznaczającym. Wówczas możemy powiedzieć, że dziecko posiada zdolności do symbolicznego ujmowania rzeczywistości, czyli nabyło umiejętność posługiwania się funkcją symboliczną³³. Funkcja ta wyraża się w umiejętności zastosowania jednej rzeczy jako symbolu reprezentującego coś innego. Symbole mogą przyjmować różne postacie. Mogą to być ruchy ciała, obrazy umysłowe, przedmioty fizyczne i słowa³⁴. Rozwój funkcji symbolicznej dziecka przedszkolnego najlepiej, zdaniem J. Piageta, obrazują zmiany zachodzące w zabawie oraz rysunku³⁵.

Zabawa jest formą wyjściową dla każdej aktywności, ćwiczeniem ożywiającym ją na marginesie właściwego treningu i wzmagającym ją swoim

³¹ J. PIAGET, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 76-77.

³² M. KIELAR-TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 93.

³³ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 299.

³⁴ R. VESTA, M. M. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 284.

³⁵ J. PIAGET, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 76-77.

wpływem³⁶. Zabawa symboliczna polega na zastępowaniu jednych przedmiotów innymi. W takiej zabawie dziecko naśladuje nie rzeczywistości, ale asymiluje świat do swojej reprezentacji rzeczywistości. Inaczej mówiąc, przedstawia w zabawie to, co wie o danej rzeczywistości³⁷. Początek zabawy symbolicznej ma swoje korzenie w prostych formach aktywności dziecka i opiera się na zastępowaniu jednych przedmiotów drugimi, czyli rozumieniu relacji między znaczący - znaczony. Choć w początkowych formach zabawy symbolicznej widać jeszcze podobieństwo między obiektem zastępowanym i zastępującym, to z czasem podobieństwo to zanika i dowolny rekwizyt może zastępować realny przedmiot, np. patyczek może być patyczkiem, pełnić rolę łyżki lub słuchawki telefonicznej³⁸. Taka zabawa pozwala ćwiczyć wyobraźnię i asymilować świat do dziecięcego „ego”. J. Piaget wyróżnił dwa stadia rozwoju zabawy. Pierwsze stadium dotyczy dzieci pomiędzy 1 a 4 rokiem życia, a drugie stadium dzieci pomiędzy 4 a 7 rokiem życia. W pierwszym okresie zachodzi projekcja symbolicznych schematów na nowe obiekty, rozdział między indeksami i działaniami oraz kombinacja symboli. W drugiej fazie zabawa symboliczna staje się uporządkowana i następuje odtwarzanie rzeczywistości w zabawie, a role uczestników stają się nawzajem dopełniające³⁹.

Według J. Piageta, kolejnym elementem obrazującym zmiany zachodzące w funkcji symbolicznej dziecka przedszkolnego, jest rysunek. Łączy on w sobie ikoniczne i symboliczne aspekty oznaczania. Rysunki dzieci przedszkolnych charakteryzują następujące cechy:

1. organizowanie się języka graficznego, co znajduje wyraz w przestrzeganiu reguł składniowych dotyczących, ułożenia elementów w poziomie i pionie, porządkowania przestrzeni na osi góra-dół oraz łączenia elementów;
2. symboliczne ujmowanie formy, co wyraża się w znajdowaniu typowych form dla przedstawienia danej kategorii, np. człowieka, domu, drzewa;

³⁶ J. PIAGET, *Studia z psychologii dziecka*, dz. cyt., s. 31.

³⁷ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 300.

³⁸ M. PRZETACZNIK, *Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 429.

³⁹ M. KIELAR - TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 99-100.

3. oderwanie się od uwarunkowań percepcyjnych i przedstawienie wiedzy o rzeczywistości. Rysunki dziecięce tego okresu cechuje: wzrokowość (dziecko uwydatnia w rysunku najistotniejsze cechy rysowanego obiektu), przejrzystość (dziecko rysuje to, co wie, ignorując granice świata wizualnego) oraz przekształcanie rysowanych obiektów (dziecko dokonuje przekształceń, by przedstawić trójwymiarowe obiekty na dwuwymiarowej płaszczyźnie);
4. zaznaczenie subiektywnego stosunku do przedstawianego obiektu – dla dziecięcych rysunków charakterystyczne są przekształcenia afektywne;
5. trudności w przedstawianiu trójwymiarowej przestrzeni na dwuwymiarowej płaszczyźnie kartki; problem ten rozwiązują dzieci stosując kolejno w rozwoju: układ pasowy, układ topograficzny i układ kulisowy;
6. zaznacza się zależność rysunku od kontekstu kulturowego⁴⁰.

W wieku przedszkolnym dziecko rozbudowuje zasób słownictwa oraz nabywa umiejętności stosowania reguł gramatycznych, które pozwalają na sprawne komunikowanie się w sprawach codziennych. W tym okresie dziecko opanowuje dziennie do 10 nowych słów. Oprócz opanowania słów występujących w ich języku ojczystym, dzieci tworzą wiele nowych słów, tzw. neologizmów. W ich budowaniu korzystają z zasad gramatyki języka ojczystego⁴¹.

W tym wieku dziecko opanowuje wiele sprawności komunikacyjnych. Jedną z nich jest umiejętność opowiadania. Opowiadania dzieci przedszkolnych przedstawiają najczęściej konflikty interpersonalne. Młodsze dzieci opowiadają zwykle o wydarzeniach codziennych, a starsze podejmują w swych opowiadaniach tematy fikcyjne, znane z literatury, telewizji lub też będące wytworami ich wyobraźni⁴².

W średnim dzieciństwie dziecko doskonali się w umiejętności prowadzenia konwersacji. W tym procesie uczy się uwzględniać punkt widzenia

⁴⁰ M. KIELAR - TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 100-102.

⁴¹ Tamże, s. 107.

⁴² Tamże, s. 108-109.

odbiorcy. Początkowo wypowiedzi egocentryczne (echolalie, monologowanie) z biegiem czasu zastępowane przez społeczne formy wypowiedzi (pytania, prośby i zaprzeczenia). Dziecko uczy się słuchać i analizować wypowiedzi partnera, chociaż nie zawsze potrafi odnaleźć w nich istotne informacje, oraz uczy się modyfikować swoje komunikaty w zależności od potrzeb odbiorcy. Poznaje zwroty językowe służące w nawiązywaniu i podtrzymywaniu interakcji⁴³.

Mówiąc o rozwoju intelektualnym dziecka w okresie szkoły podstawowej należy uwzględnić zmiany zachodzące w uwadze, pamięci, myśleniu oraz operacjach logicznych. Ważnym aspektem rozwoju intelektualnego dziecka w tym okresie jest także nauka czytania i pisanie⁴⁴.

Podstawowe znaczenie dla rozwoju procesów poznawczych dziecka ma zdolność skupienia uwagi. Sprawia ona, że dziecko mogąc skupić się na przedmiocie percepcji, treści zadania, czy kontroli czynności własnej, jest zdolne do zdobycia zorganizowanego doświadczenia. Dzięki uwadze możliwe jest zarówno uzyskanie potrzebnych informacji, jak i ich przetworzenie i zapamiętanie. Dokonuje się to za pośrednictwem ukierunkowanego przeglądu eksponowanych bodźców, eliminacji bodźców zbędnych lub nieadekwatnych do oczekiwań, zahamowania działań impulsywnych oraz selekcji i kontroli reakcji właściwych. We wcześniejszym okresie uwaga dziecka miała charakter mimowolny i wyrażała się jej skupieniem na wyrazistych cechach nowego bodźca oraz na bodźcach abstrakcyjnych o dużej intensywności. Dzieci w tym okresie mogą różnić się stopniem koncentracji uwagi i umiejętnością skupiania uwagi dowolnej. Jest to zależne od cech indywidualnych, takich jak np. temperament⁴⁵.

W okresie późnego dzieciństwa następuje dalszy rozwój pamięci. Następuje on w kierunku od pamięci mechanicznej do logicznej. Dzieci szkolne

⁴³ M. KIELAR - TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 111.

⁴⁴ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w szkole podstawowej*, w: *Wychowanie dzieci w młodszym wieku szkolnym*, pod red. J. Stali, t. 1, Tarnów 2006, s. 49.

⁴⁵ R. STEFAŃSKA-KLAR, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, t. II, pod red. B. Harwas - Napierały i J. Trempały, Warszawa 2006, s. 134.

starają się zrozumieć treści tego, czego się uczą, dokonują samodzielnej analizy, przekształcenia i organizacji informacji zawartych w materiale⁴⁶. W tym procesie wykorzystują strategie pamięciowe: powtarzanie – polegające na wielokrotnym powtarzaniu informacji; organizowanie – polegające na przedstawianiu informacji i nadawaniu im bardziej znanej formy; przepracowywanie – polegające na tworzeniu związków pomiędzy informacjami; uwagę selektywną – polegającą na wybiórczym zwracaniu uwagi na informacje, które później mają być przywołane oraz odzyskiwaniu informacji – polegającym na szukaniu sposobów, aby zachowane wiadomości stały się łatwiejsze do zapamiętania⁴⁷.

Rozwojowi pamięci w tym okresie służy także wzrost wiedzy na temat samej pamięci tzw. metapamięci. Zawiera ona wiedzę nie tylko o strategiach pamięciowych, ale także o własnej pamięci⁴⁸. Ponadto pod koniec młodszego wieku szkolnego dzieci nie tylko dysponują osobistą wiedzą na temat pamięci i skutecznego zapamiętywania, ale potrafią stosować ją w sposób zróżnicowany, zależnie od rodzaju zadania. Przy wyborze strategii pamięciowej kierują się m. in. ilością czasu i wysiłku potrzebnego do nauczenia się danego materiału, jego objętością oraz stopniem złożoności i trudności⁴⁹.

Rozwój uwagi i pamięci stanowi podstawę rozwoju myślenia. W tym okresie następuje przejście od stadium myślenia przedoperacyjnego do stadium operacji konkretnych⁵⁰. Pojęcia tego J. Piaget używa na oznaczenie różnych postaci działań umysłowych, poprzez które dziecko rozwiązuje problemy i rozumie w sposób logiczny⁵¹. Myślenie dziecka na tym etapie charakteryzuje się mniejszym egocentryzmem, umiejętnością decentracji i śledzenia przekształceń, odwracalnością operacji umysłowych oraz świadomością niezmienników⁵².

⁴⁶ R. VASTA, M. M. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 325.

⁴⁷ H. R. SCHAFFER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 278.

⁴⁸ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w szkole podstawowej*, dz. cyt., s. 51.

⁴⁹ R. STEFAŃSKA - KLAR, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s. 135.

⁵⁰ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w szkole podstawowej*, dz. cyt., s. 52-53.

⁵¹ R. VESTA, M. M. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 293.

⁵² C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w szkole podstawowej*, dz. cyt., s. 52-53.

W stadium operacji konkretnych dziecko coraz bardziej rozumie, że inni ludzie mogą mieć własne myślenie o danej sprawie i stąd istnieje konieczność weryfikacji trafności swojego myślenia, poprzez poznawanie poglądów innych. Zdaniem J. Piageta, uwolnienie rozumowania dziecięcego od egocentryzmu na poziomie operacji konkretnych dokonuje się przede wszystkim dzięki interakcjom społecznym z rówieśnikami, które wymuszają na dziecku weryfikację swoich pomysłów⁵³. W efekcie wraz z rozwojem operacji konkretnych miejsce tzw. monologów zbiorowych zajmują wypowiedzi mające na celu wymianę informacji. Mowa zaczyna w tym okresie pełnić rolę komunikatywną, gdzie dzieci nie tylko wypowiadają swoje kwestie, ale także zaczynają słuchać wypowiedzi innych ludzi⁵⁴.

Cechą myślenia dziecka w młodszym wieku szkolnym jest zdolność do decentracji. Dzięki niej w postrzeganiu zdarzeń dziecko już nie tylko koncentruje się na jednym aspekcie pomijając inne, lecz jest w stanie uchwycić wszystkie wymiary rzeczywistości. W ten sposób problemy i zadania są rozwiązywane w sposób bardziej logiczny⁵⁵.

Kolejnym osiągnięciem myślenia w stadium operacji konkretnych jest zdolność do śledzenia przekształceń. Na tym poziomie dziecko uświadamia sobie zależności i wykorzystuje je w rozwiązywaniu problemów. Wiedza na ten temat pozwala dziecku lepiej rozumieć zmiany nastrojów i uczuć u innych osób⁵⁶.

Myślenie dziecka w wieku szkolnym charakteryzuje się także odwracalnością operacji umysłowych. Odwracalność oznacza możliwości koordynowania potencjalnych zakłóceń i przez to dochodzenie do prawidłowego rozwiązywania problemów. J. Piaget wyróżnił dwa rodzaje odwracalności: kompensację i inwersję. Kompensacja polega na tym, że zmiana w jednym wymiarze poznawanej rzeczywistości jest znoszona przez zmianę w innym wymiarze. Inwersja zaś, określana często negacją, oznacza tu realny powrót do pierwotnej sytuacji sprzed operacji myślowej. Myślenie operacjami konkretnymi

⁵³ J. PIAGET, *Mowa i myślenie dziecka*, Warszawa 2005, s. 61.

⁵⁴ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w szkole podstawowej*, dz. cyt., s. 53.

⁵⁵ J. TREMPAŁA, *Rozwój poznawczy*, dz. cyt., s. 23.

⁵⁶ J. S. TURNER, D. B. HELMS, *Rozwój człowieka*, Warszawa 1999, s. 288.

posiada, więc właściwości, których myślenie przedoperacyjne było pozbawione⁵⁷.

Rozumowanie takie posiada jednak nadal pewne ograniczenia. Dziecko w tym okresie nie potrafi przeprowadzić rozumowań, które wymagają jednoczesnego zastosowania inwersji i wzajemnej zwrotności. Prowadzi to do szeregu ograniczeń myślenia dzieci wieku od 7 do 12 roku życia, z których najważniejszym jest jego charakter konkretny. Wynika z tego, że chociaż dziecko potrafi już stosować pewne operacje umysłowe, to jednak nie stanowią one jednolitego i zwartego systemu. W efekcie oznacza to, że dziecko potrafi rozwiązywać problemy oparte o konkretne zasady, ale nie potrafi posługiwać się pojęciami abstrakcyjnymi i rozwiązywać abstrakcyjnych problemów⁵⁸. Niemniej jednak posługiwanie się w myśleniu decentracją i odwracalnością, w wymiarze inwersji i kompensacji, prowadzi do rozwoju umiejętności zachowania stałości, a przez to do rozwoju logicznego myślenia⁵⁹.

Rozwój poznawczy dziecka w młodszym wieku szkolnym znajduje swoje ukoronowanie w rozwoju operacji logicznych. Są one uwewnętrznionymi czynnościami poznawczymi, które pozwalają dziecku na wyciąganie logicznych wniosków. Zdaniem Piageta, operacje umysłowe dziecka szkolnego noszą znamiona logiczności, gdyż spełniają następujące kryteria: (1) mogą zostać zinternalizowane; (2) mogą być wykonane zarówno w myśli jak i w sposób fizyczny; (3) są odwracalne, czyli zakładają istnienie niezmienników; (4) nigdy nie występują pojedynczo, lecz zawsze są powiązane z systemem operacji⁶⁰.

Główną formą działalności dziecka w tym okresie staje się uczenie. Miało ono już miejsce w wieku przedszkolnym, ale tam odbywało się w sposób okolicznościowy i niezamierzony. W tym stadium zabawa przestaje być dominującą formą działalności dziecka. Nie znika ona jednak, lecz raczej zmienia się pod względem formy i treści. Zaczynają dominować zabawy zespołowe i gry tematyczne⁶¹.

⁵⁷ R. VESTA, M. M. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 294.

⁵⁸ J. ŁUCZYŃSKI, *Rozwój inteligencji*, dz. cyt., s. 746.

⁵⁹ J. S. TURNER, D. B. HELMS, *Rozwój człowieka*, dz. cyt., s. 290-291.

⁶⁰ M. KIELAR - TRUSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 307.

⁶¹ L. WOŁOSZYNOWA, *Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s. 544-546.

2. ROZWÓJ EMOCJONALNY I UCZUCIOWY DZIECKA

Terminem „*emocje*” opisujemy szczególną grupę zjawisk czy subiektywnych przeżyć, określanych różnie, jako: uczucia, afekty, nastroje i inne. Nie ma jednej definicji emocji i podobnie jak w przypadku większości pojęć psychologicznych, są one opisywane w różny sposób. Najczęściej opisy te obejmują cztery podstawowe komponenty: (1) czynnik lub wydarzenie wzbudzające lub przyspieszające reakcję; (2) fizjologiczne procesy związane z działaniem mózgu i pozostałych części układu nerwowego; (3) pozytywne lub negatywne doświadczenie związane np. z tendencją do działania, motywacją, uczuciem; (4) reakcje behawioralne wraz z ekspresją mimiczną. W niektórych podejściach wyróżniany jest również piąty komponent – poznawczy⁶².

Omawiając zagadnienie rozwoju emocjonalnego i uczuciowego dziecka należy wymienić emocje i uczucia, które towarzyszą dziecku, a także podać ich właściwości oraz czynniki wpływające na ich intensywność i siłę.

Pod koniec wczesnego dzieciństwa pojawiają się takie emocje jak: duma, wstyd, zazdrość czy zakłopotanie. Powstają one wskutek kontaktów z otoczeniem i rozwijają się w miarę świadomości sukcesu i porażki. W tym czasie dzieci nabywają tzw. umiejętności zaradczych, które pozwalają im manipulować zachowaniami i uczuciami innych osób przez wyrażanie własnych emocji, np. przez śmiech, płacz, przytulanie się. Dzieci przedszkolne nabierają też biegłości w pocieszaniu, droczeniu się i żartowaniu z innymi. Są też zdolne do dzielenia wspólnych przeżyć oraz pomagania, gdy dostrzegą innych w kłopotcie. Zdolność do takich zachowań zależy od poziomu rozwoju poznawczego i językowego dziecka oraz jego doświadczeń. Badania wskazują, że dzieci rodziców empatycznych reagują z troską na zmartwienia innych. Natomiast dzieci karane wykazują mniej zachowań empatycznych i częściej reagują gniewem, lękiem i atakiem fizycznym⁶³.

E. Hurlock wymienia następujące, powszechne rodzaje uczuć wieku dziecięcego: strach, zmartwienie, złość, zazdrość, radość, sympatię i ciekawość.

⁶² H. HURME, *Rozwój emocjonalny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 3, pod red. B. Harwas-Napierały, J. Trempały, Warszawa 2006, s. 46.

⁶³ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 305-306.

W okresie przedszkolnym widoczny jest strach dziecka przed obcymi ludźmi, zwierzętami, sytuacjami, hałasem i nieznanymi wydarzeniami, a także przed ciemnością i samotnością. Pod koniec okresu przedszkolnego pojawia się strach przed chorobą, śmiercią i ośmieszeniem⁶⁴. W wieku przedszkolnym bujna wyobraźnia podsuwa dzieciom różne wyimaginowane sytuacje budzące lęk i zagrożenie. Dzieci lękają się różnych zjawisk przyrodniczych: burzy, czy silnego wiatru. Dziecko miejskie może bać się kontaktu z trawą oraz fruującego na wietrze piórka czy opadającego liścia. Dziecko wiejskie lęka się jazdy windą czy gwaru ulicznego⁶⁵.

Zmartwienie to reakcja o podłożu wyobrazeniowym i nie jest wywołana bezpośrednio jakimś bodźcem ze środowiska. Może powstać pod wpływem książki, filmu, przedstawień czy innych sytuacji z życia codziennego⁶⁶.

W okresie dzieciństwa jedną z najczęstszych reakcji emocjonalnych jest złość. Przedszkolaki złością się, gdy zabiera im się jakaś własność lub przeszkadza w zabawie. Są wrażliwe na wymówki lub karę. Złością się, gdy zabawki nie działają według ich życzeń. Dziecko takie przejawia również zły humor, gdy mu się poleca zrobić coś, czego samo nie chce robić lub, gdy nie daje się czegoś, co chce mieć, albo też nie uda mu się wykonać tego, co usiłuje zrobić⁶⁷. Dzieci w najstarszej grupie przedszkolnej ulegają emocjom gniewu, gdy są oszukane, gdy ktoś odnosi się do nich niesprawiedliwie, gdy są karcone za przewinienia, których nie popełniły⁶⁸.

Kolejnym uczuciem widocznym u dzieci jest zazdrość. Jest ona normalną reakcją na aktualną i przypuszczalną lub faktyczną utratę miłości. Zazdrość jest postawą oburzenia skierowaną przeciwko ludziom, sobie samemu lub przeciw rzeczom. Może przybierać formę wybuchu, podobnego do napadu złego humoru. Osoba zazdrosna jest niepewna uczuć kochanej osoby i boi się je utracić. U dzieci przedszkolnych zazdrość względem osób, występuje najczęściej na

⁶⁴ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, Warszawa 1960, s. 316.

⁶⁵ M. PRZETACZNIK - GIEROWSKA, G. MAKIELŁO-JARŻA, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, dz. cyt., s. 180-181.

⁶⁶ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 322.

⁶⁷ Tamże, s. 326.

⁶⁸ M. PRZETACZNIK - GIEROWSKA, G. MAKIELŁO - JARŻA, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, dz. cyt., s. 182.

podłożu relacji rodzinnych. Powoduje ją niekiedy różnica wieku wśród rodzeństwa. Młodsze dziecko zazdrości starszemu przywilejów, a starsze młodszemu, że jest otaczane większą uwagą i opieką. Zazdrość może także powstawać na tle faworyzowania jednego dziecka przed drugim. W tym wieku zazdrość dotycząca przedmiotów dotyczy najczęściej ilości zabawek i przedmiotów służących do zabawy⁶⁹.

Emocje radości i zadowolenia przedszkolaki osiągają podczas kontaktów zabawowych z rówieśnikami i dorosłymi. Cieszy je pokonywanie trudności. Zadowolenie sprawiają sytuacje, w których aktywność uwieńczona jest sukcesem, a także, gdy wygrywają w różnego rodzaju grach. Śmieją się i cieszą obserwując lub przeżywając różnego rodzaju sytuacje wesołe i komiczne. Podobnie reagują na opowiadania i wierszyki zawierające zabawne sceny⁷⁰.

W okresie przedszkolnym dziecko rozwija w sobie uczucia wyższe. Potrafi obdarzyć trwałym uczuciem osoby opiekujące się nim. Przywiązują się także do zwierząt domowych, otaczają je serdecznością i opieką⁷¹. Sympatia jest reakcją emocjonalną skierowaną na osobę lub rzecz. W latach dziecięcych przejawem sympatii jest nie tylko całowanie, pieszczenie, ściskanie i dotykanie ukochanej osoby lub przedmiotu, ale także silne pragnienie ciągłego przebywania z osobą ukochaną i brania udziału we wszystkich jej czynnościach. Małe dziecko zabiera wszędzie ze sobą zabawkę, którą darzy uczuciem, lub stale chciałoby się bawić z ulubionym zwierzęciem⁷².

Ciekawość u małych dzieci wyraża się w napięciu twarzy, otwarciu ust, wysuwaniu języka i marszczeniu czoła. Okres przedszkolny jest „*wiekem pytań*”. Znaczenie zadawanych przez dziecko pytań w procesie zaspokajania ciekawości zależy w dużym stopniu od odpowiedzi, jakie dziecko otrzymuje od osób, do których zwraca się z pytaniami⁷³. Typowymi reakcjami uczuciowymi w tym okresie są również: dąsanie się w wyniku stłumienia gniewu, płochliwość

⁶⁹ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 332-333.

⁷⁰ M. PRZETACZNIK - GIEROWSKA, G. MAKIELLO - JARŻA, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, dz. cyt., s. 183.

⁷¹ Tamże, s. 185.

⁷² E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 342.

⁷³ Tamże, s. 343-344.

i bojaźliwość w wyniku opanowania strachu, zadowolenie albo dobre samopoczucie⁷⁴.

Uczucia dziecka przedszkolnego cechują się afektywnością i impulsywnością. Emocje są silne i gwałtowne, choć krótkotrwałe. Dziecko wyraża swą radość głośnym śmiechem, gdy wpada w złość – krzyczy i tupie nogami. Reaguje afektywnie nawet na niewspółmiernie słabe bodźce⁷⁵. U małego dziecka mogą trwać zaledwie kilka minut, po czym nagle się kończą. Przebywając z towarzyszami zabawy w tym samym wieku wyraża swoje emocje swobodnie i żywo. Natomiast, gdy znajduje się pod wpływem rodziców lub innych dorosłych, łatwiej potrafi zapanować nad emocjami. Emocje dziecka są intensywne i charakteryzują się dużym stopniem nasilenia, czego wyrazem jest fakt, że nawet błaha sytuacja może wywołać silną sytuację uczuciową. Odnosi się to szczególnie do strachu, gniewu i radości, które wyrażają się w działaniu. Stany emocjonalne dziecka mają charakter przejściowy, polegający na szybkim przechodzeniu od śmiechu do łez, od gniewu do śmiechu, od zazdrości do czułości. W jednej chwili dziecko potrafi przejść od silnych wybuchów emocji do silnych uczuć zupełnie odmiennych. Dziecko wyraża swoje uczucia w sposób niepohamowany⁷⁶. Ta zmienność i niestałość uczuć nazywa się lądarnością uczuciową. W powiązaniu ze znaczną pobudliwością emocji, jak również z łatwością ekspresji stanów uczuciowych, dzieci w wieku przedszkolnym nie są jeszcze emocjonalnie dojrzałe i zrównoważone⁷⁷.

Kontrola emocjonalna w tym okresie jest jeszcze bardzo słaba, ale dziecko zdolne jest do elementarnej powściągliwości. Jest w stanie zrozumieć, że w pewnych sytuacjach nie można np. krzyczeć i potrafi się na jakiś czas od tego powstrzymać⁷⁸. Trzylatek popada w emocjonalne skrajności, czterolatek jest trudny emocjonalnie do opanowania, a w wieku pięciu lat dochodzi do pewnej równowagi. Dziecko w tym wieku wydaje się stabilne i dobrze przystosowane.

⁷⁴ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 309.

⁷⁵ M. PRZETACZNIK, *Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 488.

⁷⁶ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 308-311.

⁷⁷ M. PRZETACZNIKOWA, *Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 488.

⁷⁸ A. MIRSKI, *Rozwój emocjonalny dzieci i młodzieży*, w: *Encyklopedia psychologii*, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 742.

Zmienia się to w następnym roku, gdy pojawiają się reakcje negatywne⁷⁹. Do rozwoju samokontroli i powściągliwości emocjonalnej prowadzi rozwijająca się świadomość oraz wzrost wymagań stawianych przez dorosłych. Jednak nieumiejętne narzucanie norm i wartości może tu prowadzić do konfliktów emocjonalnych, wstydu, hamowania działań, buntu i przekory⁸⁰. Pod koniec jednak okresu przedszkolnego dziecko zdobywa umiejętności powściągnięcia afektów, co jest świadectwem stopniowego osiągnięcia dojrzałości emocjonalnej⁸¹.

U każdego dziecka stan emocjonalny zmienia się w zależności od takich czynników jak: zdrowie, pora dnia i wpływy środowiskowe. Wśród najważniejszych czynników wyznaczających emocjonalność dziecka E. Hurlock wymienia: zmęczenie, zdrowie, porę dnia, poziom inteligencji, środowisko społeczne, stosunki rodzinne i poziom aspiracji⁸².

Początek nauki szkolnej otwiera nowy okres w życiu emocjonalnym dziecka. Życie jest coraz bogatsze, a dziecko nawiązuje liczne więzi emocjonalne z rówieśnikami. Nauka szkolna pobudza emocje związane z aktywnością poznawczą, a sukcesy szkolne stają się przyczyną emocjonalnych przeżyć o charakterze dodatnim. Zdarzają się także w życiu dziecka emocje negatywne, których źródłem jest niesprawiedliwe traktowanie dziecka przez rodziców czy nauczycieli, niechęć rówieśników oraz niepowodzenia szkolne⁸³.

Sfera emocjonalna, jako swoista dziedzina życia psychicznego, ulega w wieku szkolnym dużym przeobrażeniom w kierunku coraz większej intelektualizacji emocji oraz rozwojowi uczuć wyższych, co pozostaje w związku z rozwojem całej osobowości dziecka. Złożoność zjawisk w tej sferze przejawia się u dziecka po pierwsze w tym, iż rozszerza się krąg przedmiotów, zjawisk, zdarzeń i spraw, które wywołują u niego reakcje emocjonalne, a po drugie zmienia się i różnicuje w sposób istotny charakter jego emocjonalnych doznań.

⁷⁹ F. L. ILG, L. B. AMES, S. M. BARKER, *Rozwój psychiczny dziecka od 0 do 10 lat*, Gdańsk 2006, s. 40-46.

⁸⁰ M. TETALA, *Rozwój uczuć religijnych dzieci przedszkolnych*, Lublin 2000, s. 43.

⁸¹ M. PRZETACZNIK - GIEROWSKA, G. MAKIELLO - JARŻA, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, dz. cyt., s. 185.

⁸² E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 346-348.

⁸³ M. PRZETACZNIK - GIEROWSKA, G. MAKIELLO - JARŻA, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, dz. cyt., s. 186.

Proces ten dokonuje się stopniowo, głównie pod wpływem przeobrażeń i osiągnięć w sferze rozwoju umysłowego oraz pod wpływem nowych sytuacji społecznych, w jakich znajduje się dziecko w wieku szkolnym⁸⁴.

Zdolności poznawcze dziecka szkolnego pozwalają na abstrakcyjne ustosunkowanie się do emocji i skłaniają je do coraz mniej osobistej refleksji nad nimi. W tym wieku widać pełną świadomość tego, w jaki sposób panować nad emocjami. Ponadto kształtują się sposoby regulowania emocji u innych osób, np. poprzez znalezienie metody złagodzenia gniewu innego dziecka⁸⁵.

Stabilność emocjonalna uwidacznia się przede wszystkim w większej kontroli ekspresji emocjonalnej. Na początku młodszego wieku szkolnego dziecko wyraża swoje emocje w sposób burzliwy i niekontrolowany, podobnie jak w wieku przedszkolnym. Dopiero w starszych klasach szkoły podstawowej dzieci nabywają umiejętność panowania nad swymi reakcjami emocjonalnymi, które w coraz większym stopniu stają się wolne od lądarności i braku spójności. W zdobywaniu tej kontroli nad emocjami służą grupy rówieśnicze, które wymuszają na dziecku rozumienie sytuacji społecznych w aspekcie złożoności emocji⁸⁶.

Kolejną cechą sfery emocjonalnej dziecka, w okresie późnego dzieciństwa, jest zachowanie stałości uczuć i wartości. W tym wieku dzieci nabywają umiejętność afektywnego myślenia w ramach ciągu zdarzeń, dzięki czemu są w stanie przechowywać w pamięci aspekty uczuć przeszłych i przewidywać aspekty uczuć przyszłych. Fundamentem tego procesu jest zdolność odwracalności w myśleniu⁸⁷.

Dziecko w tym wieku staje się zdolne do przeżywania trwających dłużej stanów emocjonalnych lub nastrojów uczuciowych, które powstają pod wpływem sytuacji i zdarzeń, mających istotne znaczenie dla potrzeb i dążeń dziecka. Te stany emocjonalne mogą być pozytywne lub negatywne, zależnie od

⁸⁴ L. WOŁOŻYNOWA, *Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s. 624.

⁸⁵ H. R. SCHAFFER, *Psychologia dziecka*, Warszawa 2006, s. 175.

⁸⁶ C. OPALACH, *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w szkole podstawowej*, dz. cyt., s. 58.

⁸⁷ A. MATCZAK, *Zarys psychologii rozwoju*, Warszawa 2003, s. 137-138.

tego, czy sytuacje działają w kierunku zaspokajania, czy blokowania potrzeb dziecka⁸⁸.

E. Hurlock wymienia następujące, powszechne rodzaje uczuć wieku dziecięcego: strach, zmartwienie, złość, zazdrość, radość i sympatię. Przeżywanie strachu przez dziecko w wieku szkolnym różni się od emocji przedszkolaka. Chociaż dzieci nadal boją się przedmiotów i konkretnych sytuacji, przeżywają również strach wyimaginowany, oparty na wydarzeniach, fantazji, zjawiskach ponadzmysłowych i odległych. W tym okresie pojawiają się przypadki strachu przed ciemnością, śmiercią i okaleczeniem oraz przed takimi zjawiskami, jak: błyskawica, grzmot, burza. Dzieci przeżywają także strach przed opowiadaniem, filmami i wydarzeniami oglądanymi w telewizji. Coraz częściej boją się o własną osobę. Starsze boją się także ośmieszenia, wyróżniania się oraz niepowodzeń. W tym okresie zaznaczają się różnice pomiędzy bodźcami wywołującymi strach u chłopców i u dziewcząt⁸⁹.

W późnym dzieciństwie częściej pojawiają się u dzieci uczucia zmartwienia i niepokoju. Najpowszechniejsze zmartwienia są związane z domem i stosunkami rodzinnymi oraz problemami szkolnymi. Oprócz nich pojawiają się u dzieci zmartwienia z powodu stanu ich zdrowia, ewentualnej śmierci, przypuszczalnych skaleczeń, niewłaściwego i niespołecznego zachowania się, złych warunków materialnych i nieodpowiedniego ubrania. Tu również widać różnice w stopniu przeżywania zmartwień u dziewcząt i chłopców. Więcej zmartwień przeżywają dziewczęta, a ich uczucia związane są najczęściej ze szkołą i niebezpieczeństwami. Zmartwienia, zwłaszcza częste i intensywne, mogą prowadzić do uczucia stałego niepokoju⁹⁰.

Najczęstszą przyczyną wywoływania złości u dzieci w tym okresie jest sprzeciwianie się ich dążeniom, przeszkadzanie w aktualnym działaniu, ustawiczne wynajdywanie błędów, poszturchiwanie, pouczanie lub robienie niekorzystnych porównań z innymi dziećmi. Dziecko złości się także z powodu własnych pomyłek i własnej nieporadności oraz kiedy wyczuwa, że jest

⁸⁸ L. WOŁOSZYNOWA, *Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s. 625.

⁸⁹ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 317.

⁹⁰ Tamże, s. 323-324.

niesłusznie karane, lekceważone, pomijane lub ośmieszane przez innych. Z chwilą, gdy zainteresowania dziecka rozszerzają się poza dom, pojawia się więcej bodźców do złości i obaw. Chłopcy irytują się pod wpływem niekorzystnych sytuacji i przeszkód, dziewczęta zaś z powodu stawianych zakazów, np. bawienia się poza domem. Do najczęstszych bodźców wywołujących złość u dzieci w tym wieku należą: zawstydzenie za coś, czego dziecko nie zrobiło, oszukanie przez inną osobą, robienie rzeczy niewłaściwych i straszenie. Częste przeżywanie złości może prowadzić do napięć i zahamowań emocjonalnych, które wyraża się w poczuciu bezradności, rozczarowaniu, poczuciu niższości i obawie⁹¹.

W miarę, jak dzieci rozszerzają swoje zainteresowania na sprawy pozarodzinne ulega zmianom także przedmiot uczuć zazdrości. W tym okresie zazdrość może wyrażać się w reakcjach skierowanych na rówieśników, zwłaszcza na tych, którzy osiągają sukces lub są uznawani za przywódców grupy. Dzieci w tym wieku zazdroszą sobie powodzenia w nauce, sukcesów w sporcie, posiadania większej liczby przyjaciół. Zazdrość dzieci szkolnych dotyczy również posiadania większej ilości przedmiotów, lepszego mieszkania, statusu materialnego rodziców, ilości ubrań oraz wyjazdów w atrakcyjne miejsca⁹².

Emocje przyjemne u dzieci szkolnych pojawiają się pod wpływem tych samych bodźców, co u dzieci młodszych. Można tu wymienić: dobre samopoczucie fizyczne, sprzeczne sytuacje, żarty słowne, drobne kłopotliwe sytuacje, nieoczekiwane hałasy. Dziecko w tym wieku reaguje uśmiechem na sytuacje, w których czuje swoją wyższość, szczególnie, gdy osiąga sukcesy. Uczucia te są silniejsze, gdy dziecko jest w grupie, niż wtedy, gdy jest samo. Dziecko odczuwa przyjemność z pokonywania niebezpieczeństw, zwłaszcza wtedy, gdy nie pozwala mu się czegoś robić, ponieważ jest to niebezpieczne. Szczególne zadowolenie w tym wieku dają dziecku żarty i dowcipy na tematy zakazane. Badania nad źródłem zadowolenia i radości u dzieci wykazały, że dzieci starsze bardziej niż młodsze odczuwają przyjemność wyływającą

⁹¹ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 326-327.

⁹² Tamże, s. 332-333.

z odkrycia własnego „ja”, osiągnięć, powodzeń, sukcesów, otrzymanych darów i dobrych stosunków z ludźmi⁹³.

W okresie późnego dzieciństwa, kiedy pojawia się antagonizm między chłopcami a dziewczętami, dziecko przejawia uczucie sympatii w stosunku do rodzeństwa płci odmiennej, jak również do towarzyszy zabawy tej samej lub innej płci. Z chwilą, gdy idzie do szkoły, uzewnętrznienie uczuć uważa za coś dziecinnego i kłopotliwego. Sympatię wobec innych osób przejawia, dlatego, że pragnie z nimi przebywać⁹⁴.

Najwyższą formą życia emocjonalnego, jaka jest dostępna dzieciom w tym wieku, są rozwijające się uczucia wyższe⁹⁵. Należą do nich przede wszystkim uczucia intelektualne, estetyczne oraz uczucia moralno-społeczne. Najintensywniej rozwijają się w tym okresie uczucia intelektualne. Powstają one na kanwie wyzwolonych podczas zabawy uczuć i emocji, jako że wszelkiego rodzaju zadania i ćwiczenia o charakterze dydaktycznym rodzą w dziecku napięcie, chęć walki, współzawodnictwa i zwycięstwa. Ważną rolę w rozwoju emocjonalnym dziecka spełniają też uczucia estetyczne, dostarczane przede wszystkim przez działania plastyczne i muzyczne. Ważne jest, aby dziecko miało wiele okazji do malowania w kolorze, a także odczuwało radość słuchając i śpiewając piosenki. Szczególne zainteresowanie u dzieci wywołują utwory o tempie żywym i szybko zmieniających się motywach melodii. Uczucia społeczno-moralne rozwijają się pod wpływem kontaktów społecznych dziecka. Należą do nich głównie uczucia miłości, życzliwości, współczucia lub też ich negatywne formy, czyli uczucia niechęci wobec innych⁹⁶.

3. ROZWÓJ SPOŁECZNY DZIECKA

W miarę rozwoju świadomości i umiejętności komunikacyjnych oraz rozumienia uczuć i sposobu myślenia innych ludzi wzrastają umiejętności

⁹³ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 336-337.

⁹⁴ Tamże, s. 342-343.

⁹⁵ L. WOŁOSZYNOWA, *Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s. 626.

⁹⁶ M. MADEJ - BABULA, *Edukacja zintegrowana w dialogu z wychowaniem religijnym*, Kraków 2006, s. 61-62.

społeczne dziecka w średnim dzieciństwie. Widać to wyraźnie w zabawach z rówieśnikami, w których dzieci nabywają specyficznych doświadczeń, jakich nie mogłyby zdobyć inaczej. Wchodzą w równoważne interakcje z rówieśnikami i podejmują odpowiedzialną współpracę. Planują i wspólnie ustalają z nimi cele zabaw oraz nawiązują przyjaźnie. W taki sposób przebiega rozwój społeczny dziecka przedszkolnego⁹⁷.

Rozwój społeczny to zdobywanie dojrzałości do współżycia w społeczeństwie. Traktowany jest on przede wszystkim jako przygotowanie dziecka do przyszłego życia w społeczeństwie, poprzez uczenie się kultury grupy i odnajdywania w niej własnej roli⁹⁸. Jest to proces uczenia się dostosowywania do wzorów grup społecznych, obyczajów, tradycji oraz poznawania istoty wspólnoty, systemu porozumiewania się i współdziałania. Żadne dziecko nie rodzi się istotą społeczną w tym znaczeniu, że może łatwo obcować z innymi. Musi ono nauczyć się dostosować do innych, a umiejętność tę może osiągnąć tylko przez przebywanie z różnymi ludźmi⁹⁹.

Uspołecznienie dziecka, tzn. przystosowanie form jego zachowań do wymagań środowiska społecznego, stanowi ważne osiągnięcie rozwojowe okresu przedszkolnego. Trzyletnie dziecko, które jest jeszcze egocentryczne i ledwo uporało się z odróżnieniem siebie od otoczenia – przechodzi w następnych kilku latach głęboką ewolucję i staje się istotą na tyle społecznie przystosowaną do otoczenia, że zdolne jest do uczestnictwa we wspólnych zabawach i zajęciach oraz przygotowane jest do włączenia się w przyszłości, w szerszą społeczność klasy szkolnej¹⁰⁰.

Chociaż stosunki wewnątrzrodzinne mają pierwszorzędne znaczenie dla większości przedszkolaków, rówieśnicy stają się drugim ważnym systemem społecznym¹⁰¹. W tym wieku dzieci naśladują inne dzieci. W jednym z badań stwierdzono, że u dziecka występuje przeciętnie 13 zachowań naśladowczych na

⁹⁷ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 306.

⁹⁸ S. KOWALIK, *Rozwój społeczny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, pod red. B. Harwas - Napierały, J. Trempały, t. 2, Warszawa 2006, s. 72.

⁹⁹ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 349.

¹⁰⁰ M. PRZETACZNIKOWA, *Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 493.

¹⁰¹ R. VESTA, M. H. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, Warszawa 2001, s. 592.

godzinę. Wśród tych zachowań modelowanych wymienić należy: podporządkowywanie się wskazówkom dorosłych, dzielenie się, uczestnictwo społeczne i rozwiązywanie problemów. W tym czasie w procesie uspołeczniania występują także tzw. wzmocnienia, takie jak: udzielanie pomocy, pochwała, uśmiech lub śmiech, przyjazne uczucia i spełnianie próśb. Zachowania społeczne przedszkolaków wyrażają się także w stosowaniu kar, takich jak: niespełnienie prośby, ganień, brak aprobaty, fizyczne atakowanie i ignorowanie. O tym, że zachowania rówieśników pełnią funkcję wzmocnień lub kar, świadczą reakcje na nie innych dzieci. Zauważono, że wzmocnienia wywołują reakcje pozytywne, kary zaś negatywne. Trzeba jednak pamiętać, że wzmocnienia udzielane rówieśnikom mają często charakter niezamierzony¹⁰².

Dla dziecka w wieku przedszkolnym dobrą szkołą społecznego uczenia się są zabawy. Swoistość tej formy działania polega na urzeczywistnieniu potrzeb, realizowanych motywów działania i afektywnych dążeń dziecka. Szczególnie ważne są zabawy w role, które pozwalają odkrywać reguły związane z daną rolą. W takiej zabawie dziecko nie działa zgodnie z narzuconymi regułami, ale samo je ustanawia i im podporządkowuje swoje działanie¹⁰³.

Kontakty społeczne w tym okresie widać wyraźnie w zabawie, która przyjmuje różną postać: od zabaw samotnych, w których dziecko nie przejawia jeszcze aktywności społecznej, poprzez zabawy równoległe, do społecznych form zabawy¹⁰⁴. Zabawy równoległe, to takie, w których dzieci bawią się obok siebie podobnymi rzeczami, ale nie zachodzi jeszcze między nimi prawdziwa interakcja czy współpraca¹⁰⁵. Te ostatnie natomiast mają najpierw postać zabaw wspólnych (zabawa asocjacyjna), w których poszczególne dzieci odgrywają swoją rolę, a następnie zabaw zespołowych (zabawa kooperacyjna), w których wyraźny jest wspólny cel działania¹⁰⁶.

Zabawa dobrze służy zrozumieniu przez dziecko społecznych ról osób dorosłych. Dzieci eksplorują w zabawie różne role społeczne. Przyjmują role

¹⁰² R. VESTA, M. H. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 596.

¹⁰³ M. KIELAR - TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 113.

¹⁰⁴ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 306.

¹⁰⁵ R. VESTA, M. H. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 593.

¹⁰⁶ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 306.

zgodne z płcią, gdzie dziewczynki odgrywają zwykle role kobiece, a chłopcy męskie. Dzieje się tak, gdyż płeć jest biologicznym atrybutem ról społecznych¹⁰⁷.

W okresie przedszkolnym towarzyszami zabaw dziecka są zwykle dorośli członkowie rodziny, rodzeństwo albo dzieci z bezpośredniego sąsiedztwa. Od trzeciego roku życia dziecko wybiera sobie jedną albo dwie osoby, które pragnie mieć przy sobie albo, z którymi pragnie się bawić. Mogą być to dzieci tej samej albo odmiennej płci. Wybierając towarzysza, dziecko przyjmuje każdego, kto się z nim bawi, bez względu na wiek i płeć. Około czwartego roku życia dzieci wolą wybierać towarzyszy własnej płci. Te stosunki między dziećmi tej samej płci rozszerzają się wraz z wiekiem dzieci¹⁰⁸.

Małe dziecko, które z jakiegokolwiek powodu nie ma rzeczywistych towarzyszy zabawy, często wyobraża sobie, że bawi się z innym dzieckiem. Tacy fikcyjni towarzysze zabawy są podobni do rzeczywistych kolegów i posiadają w wyobraźni dziecka imię, określone cechy fizyczne i zdolności działania. Dziecko bawiąc się z wyimaginowanymi towarzyszami zabaw doznaje dużej przyjemności, a to wypełnia lukę w jego życiu społecznym. Badania pokazują, że dziewczynki częściej niż chłopcy bawią się z fikcyjnymi towarzyszami zabawy, a towarzysze ci są dla nich bardziej konkretni, niż dla chłopców. Fikcyjni towarzysze zabaw częściej występują wśród dzieci o wyższej inteligencji, a ponadto u jedynaków oraz wśród rodzeństwa o dużych różnicach wieku. Fikcyjni przyjaciele to przeważnie małe dzieci. Rzadziej są nimi osoby dorosłe, postacie znane z literatury czy zwierzęta. Fikcyjna postać zawsze ma swoje imię, zwykle albo niezwykłe, zapożyczone od rzeczywistych ludzi, z powieści lub zmyślane przez dziecko. Dziecko bawi się z fikcyjną postacią tak, jakby ona była rzeczywistym człowiekiem. Rozmawia z nią i zabiera ze sobą, gdy gdzieś idzie. Bez względu na rodzaj działania dziecko zawsze jest bohaterem, a wyimaginowany towarzysz - uległym uczestnikiem zabawy. Ze względu na to, że większość dzieci w wieku szkolnym, choćby przez krótki czas, bawi się z fikcyjnymi towarzyszami, uważa się to za zjawisko normalne¹⁰⁹.

¹⁰⁷ M. KIELAR - TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s. 114.

¹⁰⁸ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 397.

¹⁰⁹ Tamże, s. 399-400.

W wieku przedszkolnym nawiązują się pierwsze przyjaźnie, które nie są jeszcze trwałe i nie opierają się na wspólnym działaniu. Dzieci spostrzegają przyjaźń jako relację opartą na przyjemnej zabawie i dzieleniu się zabawkami. Dzieci, które się przyjażnią, są wobec siebie bardziej ekspresywne, patrzą na siebie i rozmawiają ze sobą¹¹⁰. Przyjaźń w tym wieku to nietrwała relacja i łatwo kończona. Przyjaciele w przedszkolu to osoby, które są dla siebie miłe i z którymi dobrze się bawić¹¹¹.

Charakterystycznym czasem dla rozwoju społecznego dziecka jest okres szkolny. Na tym etapie rozwojowym pierwszą grupą społeczną dziecka jest rodzina. Również w okresie wczesnoszkolnym jest ona jedną z głównych grup wyznaczających zachowanie dziecka, gdyż jako pierwsza przekazuje mu wzory postępowania i system wartości. Pozytywne relacje emocjonalne w rodzinie sprzyjają kształtowaniu pozytywnych wzorców zachowań, co przyczynia się do budowania właściwych relacji społecznych. Brak wsparcia emocjonalnego w rodzinie wywołuje agresywność, nieposłuszeństwo, kłamstwo, a także hamuje rozwój uczuć wyższych. Niewłaściwa postawa rodziców może być przyczyną niemożliwości nawiązywania trwałych więzi z innymi, prowadzić do konfliktów z rówieśnikami i dorosłymi, a także powodować brak wytrwałości w nauce¹¹².

W okresie późnego dzieciństwa dziecko staje się członkiem formalnej grupy, jaką jest klasa szkolna. Od umiejętności komunikacyjnych dziecka, jego orientacji w zachowaniu innych osób zależy nawiązywanie kontaktów w grupie i odnalezienie w niej swojego miejsca. Może być to pozycja dziecka popularnego, odrzuconego, kontrowersyjnego lub lekceważonego. Dziecko popularne jest lubiane przez rówieśników i chętnie wybierane do wspólnych zabaw. Dziecko odrzucane to takie, z którym nikt z grupy nie chce nawiązywać kontaktu. Kontrowersyjne to takie, które przez jednych jest bardzo lubiane, a przez innych odrzucane. Natomiast dziecko lekceważone to takie, które nie wyróżnia się w grupie i jest niezauważane. Zajmowane pozycje cechuje brak

¹¹⁰ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 306.

¹¹¹ R. VESTA, M. H. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 608.

¹¹² M. MADEJ - BOBULA, *Edukacja zintegrowana w dialogu z wychowaniem religijnym*, Kraków 2006, s. 69-70.

trwałości. Badania wskazały, że najbardziej trwałą jest pozycja dziecka odrzuconego. Pozycję tę zajmują zwykle dzieci, które rzadko rozmawiają z innymi, często wzniesają kłótnie i bójki oraz unikają udziału w działaniach wspomagających współpracę¹¹³.

Jedną z największych zmian rozwojowych w stosunkach z rówieśnikami stanowi wzrost znaczenia grupy jako środowiska, w którym przebiegają interakcje¹¹⁴. Obserwuje się, że dzieci prawidłowo rozwijające się, chętnie włączają się w grupę rówieśniczą. Deformacje rozwojowe manifestują się w zahamowaniach i niepokojem przy zetknięciu się ze środowiskiem szkolnym¹¹⁵. Dzieci tworzą grupy oparte na wspólnych zainteresowaniach i celach. Grupy służą jako źródło samoidentyfikacji i gratyfikacji. Są to społeczności zorganizowane, posiadające zasady oraz normy, którym należy się podporządkować. W grupach widać przywódców oraz osoby podporządkowane¹¹⁶.

Dzieci szkolne w wyborze kolegów i przyjaciół kierują się innymi kryteriami niż dzieci młodsze. Pierwszym czynnikiem wpływającym na ten wybór jest samo środowisko szkolne i sąsiedzkie, w którym dziecko przebywa. Wybiera przyjaciół z najbliższego otoczenia, sąsiedztwa i szkoły. Przy dobieraniu wybiera dzieci podobne sobie pod względem płci, wzrostu, dojrzałości społecznej i zainteresowań. Dzieci starsze biorą też pod uwagę pozycję społeczno-ekonomiczną. Tworząc grupę rówieśniczą wykluczane są osoby z innej szkoły, innego sąsiedztwa czy innej grupy, gdyż wobec nich przejawiają dążenia rywalizacyjne¹¹⁷. Od czasu, kiedy dziecko uczęszcza do szkoły i ma towarzyszy zabawy według swego upodobania, porzuca przeważnie towarzyszy fikcyjnych, chociaż sporadycznie może się jeszcze z nimi bawić, gdy jest samo¹¹⁸.

¹¹³ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 308.

¹¹⁴ R. VESTA, M. H. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, Warszawa 2001, s. 596.

¹¹⁵ M. PORĘBSKA, *Rozwój społeczny dzieci i młodzieży*, w: *Encyklopedia psychologii*, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 761.

¹¹⁶ R. VESTA, M. H. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 599.

¹¹⁷ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 398-399.

¹¹⁸ Tamże, s. 400.

W tym okresie zabawy mają najczęściej charakter kooperacyjny, czyli należą do najwyższej kategorii w hierarchii zabaw. Dziecko szkolne wykazuje umiejętności przyjmowania ról, które sprzyjają podejmowaniu zadań z regułami oraz ogólnej umiejętności kooperacyjnej interakcji z innymi¹¹⁹.

Przyjaźnie w późnym dzieciństwie oparte są na wzajemnym zaufaniu i udzieleniu sobie nawzajem pomocy. Przyjacielem staje się dziecko ze względu na swoje cechy, posiadane przymioty czy uczestniczenie w zabawie. Pod koniec tego okresu, około 11 roku życia, przyjaźń staje się trwałą relacją, opartą na wspólnocie zainteresowań i podobieństwach cech osobowości. Przyjaciele w tym wieku, to osoby, które rozumieją się nawzajem i dzielą się swoimi najintymniejszymi myślami i uczuciami¹²⁰.

4. ROZWÓJ MORALNY DZIECKA

Rozwój moralny jest przedmiotem badań psychologicznych od ponad 70 lat. Badanie rozwoju wartości moralnych u dziecka obejmuje analizę procesu, dzięki któremu dziecko przejmuje od otoczenia i uwewnętrznia reguły i standardy zachowania oczekiwane w społeczeństwie, w którym wzrasta. Uwewnętrznienie, czyli internalizację można zdefiniować jako proces, dzięki któremu standardy i wartości stają się częścią systemu motywacyjnego człowieka i kierują jego zachowaniem, nawet w sytuacji braku nacisku ze strony innych ludzi. Główne teorie, które wyrosły z badań nad rozwojem moralnym, można podzielić na trzy kategorie: (1) Podejście psychodynamiczne, wyrosłe z teorii Freuda; (2) Podejście społecznego uczenia się, odwołujące się do prac Skindera i Bandury; (3) Podejście poznawcze, które znalazło swój wyraz w teoriach Piageta, Kohlberga i Eisenberga¹²¹.

Współczesne badania nad rozwojem moralnym przebiegają w dwóch głównych nurtach. Pierwszy zajmuje się zachowaniem dziecka w „*sytuacjach moralnych*”, badając postępowanie moralne. Drugi zajmuje się wyjaśnianiem

¹¹⁹ R. VESTA, M. H. HAITH, S. A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 596.

¹²⁰ M. KIELAR - TURSKA, *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, dz. cyt., s. 308.

¹²¹ A. BIRCH, *Psychologia rozwojowa w zarysie*, dz. cyt., s. 161-162.

tego, co dzieci myślą o postępowaniu własnym i innych. Nurt ten opisuje rozumowanie moralne, czyli ten aspekt moralnego rozwoju dziecka, który odnosi się do znajomości oraz rozumienia problemów i zasad moralnych¹²².

Do godnego przeżycia przez dziecko Eucharystii potrzebna jest świadomość popełnionego grzechu, na którą bezpośredni wpływ ma znajomość norm moralnych. Warto, zatem przypatrzeć się teoriom J. Piageta i L. Kohlberga, gdyż ich tezy odnoszą się do rozwoju intelektualnych możliwości w zakresie wnioskowania i oceniania moralnego, a nie do rzeczywistych przejawów rozwoju moralnego dzieci. Chociaż trzeba pamiętać, że fakt, iż dziecko potrafi na określonym poziomie zrozumieć problem moralny czy posiada wystarczającą znajomość norm społecznych, nie daje jeszcze gwarancji na właściwe zachowanie się w realnej sytuacji¹²³.

Moralność dziecka w okresie przedszkolnym jest moralnością heteronomiczną. Normy moralne i zasady postępowania dzieci w tym okresie nie wynikają z dobrowolnego wyboru czy też dojścia do nich na zasadzie racjonalnego rozumowania, lecz są narzucone przez dorosłych. W ciągu tego okresu zmieniają się ponadto źródła heteronomii – od narzucania norm moralnych na zasadzie siły – do przyjmowania zasad moralnych na zasadzie szacunku i identyfikacji¹²⁴.

Według Piageta¹²⁵, dzieci do 5 roku życia nie mają rzeczywistego pojęcia moralności. Większość ich zachowań stanowią zabawy i gry z udziałem wyobraźni, nie posiadające reguł formalnych, chociaż czasami pojawiają się pewne ograniczenia, będące częścią zabawy. Okres pomiędzy 5 a 7 rokiem życia w teorii Piageta nazywany jest stadiem tzw. realizmu moralnego, w którym dzieci nie zastanawiają się nad celami i słusnością reguł, nawet wtedy, gdy ich nie rozumieją. W tym czasie reguły postępowania traktują w sposób bezwzględny. Są one postrzegane w ten sam sposób, co prawa fizyczne np.

¹²² R. VESTA, M. M. HAILTH, A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 480.

¹²³ R. STEFAŃSKA-KLAR, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s.136-137.

¹²⁴ A. MIRSKI, *Rozwój moralny*, w: *Encyklopedia psychologii*, pod red. W. Szewczuka, s. 750.

¹²⁵ J. PIAGET stworzył model rozwoju moralnego, który opiera się na zmianach w regułach postępowania dzieci. Składa się on z czterech stadiów. Stadium 1 to okres pomiędzy 2 a 4 rokiem życia, stadium 2 przypada na 5-7 rok życia, stadium 3 to 8-11, 4 to okres 11-12 lat.

prawo grawitacji¹²⁶. Dziecko kierując się zasadą realizmu moralnego jest przekonane, że należy postępować zgodnie z literą, a nie duchem prawa, oraz że nie ma żadnego odstępstwa od reguły. Stąd dziecko w tym wieku może niekiedy postępować nielogicznie¹²⁷.

Kohlberg¹²⁸, wiek przedszkolny, określa jako poziom przedkonwencjonalny. Moralność dziecka w tym czasie wywodzi się z władzy i autorytetu. Dzieci nie potrafią przyjmować tu więcej niż jednego punktu widzenia. Są skłonne do egocentryzmu, zakładając, że ich uczucia podzielią inni. Oceny moralności w tym okresie są kategoriyczne i uwzględniają głównie fizyczne i obiektywne cechy sytuacji. O moralności decydują tu tylko osoby obdarzone autorytetem, tworząc reguły, których należy przestrzegać¹²⁹.

Z tych dwóch teorii wynika, że przed piątym rokiem życia dziecko nie czuje się winne popełnienia czegoś złego. Przyłapano na złym czynie boi się ewentualnych kar i wyjaśnia, dlaczego tak się zachowało. Jeżeli jednak nie jest przyłapano, nie przejmuje się wykroczeniem ani nie czuje się winne, że postępowało niezgodnie ze znanymi już sobie zasadami¹³⁰.

Dziecko w wieku przedszkolnym jest w stanie przyswoić sobie zasady moralnego zachowania. W tym czasie nie wyjaśnia się dziecku, dlaczego jeden czyn jest dobry, a inny zły, lecz poucza się, jak należy postępować. Dziecko nie jest jeszcze w stanie zrozumieć zasad postępowania, ponieważ brak mu jeszcze doświadczenia i dojrzałości umysłowej. Może jednak zrozumieć wielkość i różnorodność przewinień ze względu na surowość kar wiążących się z tymi czynami. Amoralny charakter postępowania dziecka w tym wieku uwidacznia się tym, że do zasad postępowania narzuconych mu przez środowisko dostosowuje się jedynie ze względu na czekającą pochwałę czy nagrodę, bądź dla uniknięcia nagany lub kary. Prowadzi to do właściwego postępowania bez udziału

¹²⁶ R. VESTA, M. M. HAILTH, A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 482.

¹²⁷ M. KIELAR-TURSKA, *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, dz. cyt., s.118.

¹²⁸ L. KOHLBERG, psycholog z Uniwersytetu w Harvardzie ukazał koncepcję rozwoju moralnego, który przebiega przez trzy poziomy: przedkonwencjonalny, konwencjonalny i pokonwencjonalny. Na każdym poziomie są dwa stadia, a w ramach każdego stadium można wyodrębnić komponent społecznej perspektywy i komponent treści moralnej.

¹²⁹ R. VESTA, M. M. HAILTH, A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 485.

¹³⁰ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 532-533.

świadomości. W tym wieku pojęcia słuszności i wykroczenia ustalają się poprzez kojarzenie z właściwymi czynami takich słów, jak „dobry”, „zły”, „niegrzeczny”, „miły”. Skojarzenia te powstają u dziecka dzięki zasadom stosowanym w odniesieniu do konkretnych czynów i sytuacji¹³¹.

Wiek przedszkolny cechuje chęć unikania łamania reguł, za którymi stoją sankcje wsparte siłą, posłuszeństwo i podporządkowanie władzy autorytetów, działanie zorientowane na stosowanie kary. Dominuje tu egocentryczny punkt widzenia, w którym nie bierze się pod uwagę potrzeb innych osób i nie zdaje się sprawy z tego, że różnią się one od potrzeb własnych. Własny punkt widzenia jest zmieszany w tym okresie z punktem widzenia autorytetów¹³².

Dziecko przedszkolne nie jest jeszcze zdolne do oderwanego myślenia i w rezultacie, kiedy definiuje określone „dobre zachowanie się”, robi to określając poszczególne czyny, takie jak posłuszeństwo, pomaganie, podczas gdy myśląc o „złym zachowaniu się” mówi, że polega to na niespełnieniu danych mu poleceń. Jedną z największych trudności w przyswajaniu sobie zasad moralnych wynika z faktu, że obowiązujące sposoby zachowania zmieniają się zależnie od sytuacji, a różnice między sytuacjami są niekiedy zbyt subtelne dla dziecka, żeby mogło je zrozumieć. Dziecku trudno jest zrozumieć, dlaczego złą rzeczą jest wziąć cukierki w sklepie, podczas gdy można to zrobić w domu¹³³.

Pomocą w zachowaniu norm moralnych jest sumienie, które w tym wieku zaczyna się kształtować¹³⁴. O początkach rozwoju sumienia dziecka przedszkolnego świadczy fakt, że około trzeciego roku życia pojawia się poczucie winy, które jest o wiele wcześniejsze niż wartościowanie moralne. Dziecko w tym wieku przyswaja sobie pewne reguły postępowania, a w przypadku ich naruszenia ma poczucie winy. Roztropne uwrażliwianie na

¹³¹ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 532.

¹³² A. MIRSKI, *Rozwój moralny*, dz. cyt., s. 749.

¹³³ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 526.

¹³⁴ SZ. GRZELAK, *Buduje się od fundamentów, czyli o ogromnym znaczeniu wspierania rozwoju dziecka w pierwszych latach*, w: *Małe dziecko - znaczenie wczesnej edukacji*, pod red. T. Ogrodzińskiej, Warszawa 2000, s. 24.

poczucie winy prowadzi do uwrażliwienia na grzech, co jest bardzo istotne w wychowaniu sumienia i kształtowaniu moralności¹³⁵.

W okresie wieku szkolnego następuje wielki skok w rozwoju moralnym – przejście z moralności heteronomicznej na autonomiczną. Ten proces jest skomplikowany i można w nim wyróżnić kilka etapów¹³⁶.

J. Piaget uważa, że dzieci uczęszczające do szkoły w okresie późnego dzieciństwa, znajdują się najpierw w tzw. stadium realizmu moralnego. Okres ten przypada na lata pomiędzy 5 a 7 rokiem życia. Następnie przechodzą przez stadium relatywizmu moralnego, który trwa od około 8 do 11 roku życia i dochodzą do stadium moralności autonomicznej¹³⁷.

Według teorii Piageta, pomiędzy 8 a 11 rokiem życia stopniowo zmienia się nastawienie do reguł. Dzieci zaczynają rozumieć, że reguły są umowami, które stworzyli ludzie, aby pomagać sobie i ochraniać się nawzajem. Przestrzeganie tych reguł jest traktowane raczej jako współdziałanie z innymi niż tylko podporządkowywanie się przepisom. Piaget nazwał ten okres stadium relatywizmu moralnego, w którym dziecko postrzega reguły jako ustalenia umowne, możliwe do zmiany oraz bierze pod uwagę motywy i intencje ludzi przy ocenie ich moralnego postępowania¹³⁸. Reguły mogą zmieniać swoje znaczenie w określonych warunkach i mogą ulec zmianie. Nie oznacza to jednak liberalizmu moralnego, a jedynie odkrycie, że normy mogą powstawać w grupie i być formowane czy przyswajane przez konkretnych ludzi. Pod koniec okresu późnego dzieciństwa dzieci zaczynają przejawiać tzw. moralność autonomiczną, w której liczy się raczej duch reguły, niż litera prawa. Ten rodzaj moralności nakazuje postępować zgodnie z wyznawanymi przez siebie normami, bez względu na okoliczności, np. przymus, obawa przed karą czy oczekiwanie na

¹³⁵ A. SKRECZKO, *Kształtowanie sumienia dziecka*, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/ID/sum.html> (2008-07-14).

¹³⁶ A. MIRSKI, *Rozwój moralny*, dz. cyt., s. 750-751.

¹³⁷ R. STEFAŃSKA - KLAR, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s. 136-137.

¹³⁸ R. VESTA, M. M. HAILTH, A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 482-483.

nagrodę. Satysfakcjonujące jest dla dziecka samo postępowanie zgodnie z normą, dlatego ten okres nazywany jest czasem moralnego pryncypializmu¹³⁹.

W modelu rozwoju moralnego L. Kohlberga, dzieci poniżej 9 roku życia przejawiają moralność przedkonwencjonalną, która charakteryzuje przyjmowanie przez dziecko egocentrycznej perspektywy. W tym wieku za słuszne uważa się zwykle te zachowanie, które odpowiada własnym potrzebom i interesom, a jednocześnie zapewnia wzajemną korzyść w relacjach z innymi¹⁴⁰. Oznacza to, że dziecko w rozwoju moralnym osiąga stadium tzw. indywidualizmu moralnego, w którym moralność jest rozumiana jako troszczenie się o siebie. Dzieci w tym czasie rozumieją, że ludzie mają różne potrzeby i punkty widzenia, jednak nie potrafią jeszcze postawić się w czyimś miejscu. Zachowanie moralne jest spostrzegane jako wartościowe, jeśli służy własnym interesom. Dzieci postrzegają reguły i współpracują z rówieśnikami, mając na uwadze to, co otrzymają w zamian. Społeczne interakcje są traktowane jako transakcje i umowy dające konkretne korzyści¹⁴¹.

Wraz z konsolidowaniem się operacji konkretnych – pod koniec tego okresu, czyli około 9 roku życia – dzieci zaczynają osiągać stadium tzw. konformizmu interpersonalnego na poziomie moralności konwencjonalnej. W stadium tym dziecko za słuszne uważa czynienie tego, czego oczekuje się od osób pełniących w danej grupie określone role¹⁴². Moralność, zatem oznacza robienie tego, za co jest się lubianym. W tym okresie dzieci są zdolne widzieć sytuację z perspektywy innych. Zdają sobie również sprawę, że porozumienie między dwoma osobami może być ważniejsze niż korzyść własna każdej z nich. Fundamentem takiej postawy jest konformizm określający, że właściwe zachowanie to takie, które większość ludzi uznaje za właściwe. Takie rozumienie prowadzi do przekonania, że ludzie, wśród których żyjesz, zaaprobuja cię pod

¹³⁹ R. STEFAŃSKA-KLAR, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s.118.

¹⁴⁰ Tamże, s. 137.

¹⁴¹ R. VESTA, M. M. HAILTH, A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 485.

¹⁴² R. STEFAŃSKA - KLAR, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2 pod red. B. Harwas - Napierały, J. Trempały, Warszawa 2006, s. 137.

warunkiem, że będziesz przestrzegał uznawanych reguł. W myśl tej zasady relacje personalne opierają się na regule „*rób to, co robią inni*”¹⁴³.

Niektóre dzieci pod koniec okresu późnego dzieciństwa osiągają w rozumowaniu moralnym tzw. stadium „*prawo i porządek*”. W tym czasie moralność rozpatrywana jest z punktu widzenia interesu społecznego, a jej podstawę stanowi ściśle przestrzeganie praw i wywiązywanie się z obowiązków. Zasady są takie same dla wszystkich, a potrzeby indywidualne są drugorzędne wobec utrzymania porządku społecznego¹⁴⁴. Moralność w tym okresie opiera się na ścisłym przestrzeganiu praw i wywiązywaniu się z obowiązków. Zasady moralne są widziane jako najlepsze środki w rozwiązaniu interpersonalnych konfliktów¹⁴⁵.

Na formy postępowania w sposób decydujący wpływają rodzice i inni członkowie rodziny. Gdy stosunki rodzinne są dobre, rodzice mają większy wpływ, niż ktokolwiek inny na moralne postępowanie dziecka. Natomiast, gdy stosunki między rodzicami a dziećmi układają się niekorzystnie lub dom dziecka jest rozbity na skutek rozwodu, separacji lub śmierci rodziców, dziecko postępuje źle, a jego moralność się pogarsza. Niekorzystne stosunki między rodzicami a dzieckiem odbijają się często w takich przewinieniach, jak opuszczanie lekcji, nieuczciwość, niszczenie mienia oraz przestępczość młodocianych¹⁴⁶.

W środowisku szkolnym wyraźny wpływ na zachowanie się dziecka mają stosunki, jakie zachodzą pomiędzy dzieckiem a nauczycielem. Gdy stosunek pomiędzy nauczycielem a uczniami jest dobry, następuje poprawa w zachowaniu się poszczególnych dzieci w klasie, wskutek czego podnosi się ogólny poziom moralności¹⁴⁷.

Ważną rolę w kształtowaniu moralności odgrywa Kościół. Tam dziecko uczy się, że pewien sposób postępowania jest zły, ponieważ jest niezgodny z prawami Bożymi i za złe postępowanie czeka nieunikniona kara w przyszłym

¹⁴³ R. VESTA, M. M. HAILTH, A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 485.

¹⁴⁴ R. STEFAŃSKA - KLAR, *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, dz. cyt., s. 137.

¹⁴⁵ R. VESTA, M. M. HAILTH, A. MILLER, *Psychologia dziecka*, dz. cyt., s. 485.

¹⁴⁶ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 555.

¹⁴⁷ Tamże, s. 557.

życiu. Dziecko wie, że nawet, jeśli nie zostało przyłapane na złym uczynku, otrzyma karę w odpowiednim czasie. Wychowanie religijne podkreśla, że zły czyn obraża Boga i czeka za niego kara w przyszłości. Dobra nauka religii pomaga dziecku rozwinąć wewnętrzną kontrolę własnego postępowania. Przeżycia religijne mają duży wpływ na kształtowanie się wartości moralnych dziecka i ułatwiają mu zachowywać się w sposób moralny. W rezultacie nauki religii ważny jest nie tyle zasób religijnych wiadomości, jakie dziecko posiada, ile raczej ustalenie wartości moralnych i ustosunkowanie się do nich. Stwierdzono, że dzieci, które uczęszczają do szkoły niedzielnej lub kościoła, mniej oszukują i pod wieloma względami są bardziej uczciwe niż dzieci, których uczęszczanie jest ograniczone¹⁴⁸.

5. ROZWÓJ RELIGIJNY DZIECKA

Pojęcie rozwoju religijnego odnosi się do zmian, jakie zachodzą w sferze religijności człowieka. We współczesnej psychologii religii religijność traktowana jest jako system tego wszystkiego, co człowiek przeżywa, doznaje, doświadcza, a także tego, co w nim się dzieje, zachodzi i funkcjonuje w bezpośrednim związku z jego ustosunkowaniem się do Boga. Gdy więc mówimy o rozwoju religijnym, mamy na myśli zmiany i przekształcenia w religijności człowieka oraz w wypływających z niej zachowaniach¹⁴⁹.

Omawiając ten rozwój dziecka warto na początku zwrócić uwagę na teorie rozwoju religijnego: D. Elkinda, R. Goldmana i Cz. Walesy, a następnie przedstawić sposób ujmowania rzeczywistości religijnej przez dziecko, a także wymienić przejawy religijności u dziecka przedszkolnego i szkolnego. Wśród nich warte uwagi jest przeanalizowanie świadomości religijnej dziecka oraz uczuć, decyzji, praktyk, doświadczeń i moralności religijnej, a także więzi ze wspólnotą wierzących.

Współczesne badania nad rozwojem religijnym prowadzone są z punktu trzech stanowisk teoretycznych. Po pierwsze z pozycji psychologii rozwojowej,

¹⁴⁸ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 558-559.

¹⁴⁹ J. KRÓL, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religijności*, Opole 1999, s. 100.

z nastawieniem na wyodrębnienie okresów rozwoju religijnego w oparciu o rozwój poznawczy i emocjonalny dziecka. Po drugie, z pozycji psychoanalitycznych, w celu wykazania analogii między obrazem Boga a obrazem rodziców. Wreszcie z pozycji psychologii międzykulturowej, w celu porównania specyfiki rozwoju religijnego w ramach różnych kultur i systemów religijnych¹⁵⁰.

Za najbardziej klasyczne badania, zrealizowane w ramach modelu rozwojowego, można uznać badania D. Elkinda, oparte o teorię J. Piageta. Elkind zaproponował potraktowanie religijności jako pewnej uzewnętrznionej formy adaptacji człowieka do otaczającego świata na poszczególnych etapach rozwoju. W wieku przedszkolnym wyobrażenie Boga kształtuje się w oparciu o zdolności dziecka do posługiwania się symbolami. Są one przekazywane dziecku przez dorosłych na podstawie treści zawartych w Piśmie Świętym lub świadectwie wiarygodnych świadków. Symboliczne wyobrażenia Boga, dostępne w środowisku poszczególnych dzieci, różnią się stopniem swojej szczegółowości. Jeśli dziecko zaakceptowało pojęcie Boga, w wieku szkolnym dochodzi do określenia z nim relacji i nawiązania kontaktu. Przez uczestnictwo w kulcie dziecko określa stosunek między sobą a Bogiem w sposób bardziej bezpośredni i osobisty. Dokonuje się to w modlitwie prywatnej i innych formach kultu¹⁵¹.

Do teorii Piageta nawiązał również R. Goldman. W swoich badaniach interesował się przede wszystkim myśleniem religijnym. Na podstawie otrzymanych wyników badań wyróżnił trzy etapy rozwoju religijnego: okres intuicyjnego, konkretnego i abstrakcyjnego myślenia religijnego. Pierwszy trwa do szóstego roku życia, a więc przypada na wiek przedszkolny dziecka. W tym wieku funkcja symboliczna myślenia umożliwia dziecku wytworzenie pojęcia „Bóg”. Podobnie jak inne pojęcia, tak i pojęcia religijne są nabyte, a niewrodzone. Mają podłoże empiryczne i tworzą się na drodze abstrakcji i analogii. Świat religijny występuje w świadomości dziecka jako przerastający świat zjawiskowy, należący do innego porządku, niosący wyższe nakazy,

¹⁵⁰ J. KRÓL, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religijności*, dz. cyt., s. 107.

¹⁵¹ Tamże, s. 108-109.

wyposażony w niezwykle uprawnienia. Przez pryzmat obrazu ojca dziecko patrzy na świat, wartościuje rzeczy i ludzi oraz kształtuje sobie pojęcie Boga. W tym okresie identyfikuje pojęcie ojca z pojęciem Boga, mając antropomorficzne pojęcie Boga. Okres konkretnego myślenia religijnego odpowiada okresowi operacji konkretnych. W tym okresie proces diwinizacji ojca przekształca się w proces „paternizacji” Boga. Wyobrażenie Boga Ojca kształtuje się na wzór własnego ojca, który otacza dziecko troską i jest źródłem nakazów i zakazów oraz nagród i kar. Na tym etapie rozwojowym dziecka pojęcie Boga jest antropomorficzne. Wraz z rozwojem ta silna identyfikacja obrazu ojca z obrazem Boga ulega rozluźnieniu. Bóg staje się osobą znajdującą się jakby na przedłużeniu linii biegnącej od ojca. Jest wyższy, bardziej dobry, bardziej potężny. Chodzi tu nie o przedłużenie obrazu cielesnego, lecz obrazu afektywno-objektywnego. W zależności od postawy ojca wobec dziecka kształtuje się obraz Boga. Gdy dziecko ma przyjemne doznania w kontaktach z ojcem, jawi się obraz Boga troskliwego, czulego, miłego i miłosiernego, czyli antropomorfizm pozytywny. Gdy dziecko doznaje przykrych doznań w kontaktach z ojcem, kształtuje się antropomorfizm negatywny, w którym obraz Boga jest surowy, siejący zgrozę i karzący¹⁵².

Na podstawie wyników najnowszych badań nad rozwojem religijnym oraz własnych obserwacji i przemyśleń, Cz. Walesa wyróżnił okresy rozwoju religijności człowieka¹⁵³. Są to następujące okresy: *areligijny* (1 rok życia), *pierwszych przejawów religijności dziecka* (2 i 3 rok życia), *religijności magicznej* (od 4 do ok., 7 roku życia), *religijności autorytarno-moralnej* (od 7-8 do ok. 12 roku życia), *kształtowania się religijności autonomicznej* (od ok. 12 do 16-17 roku życia), *stabilności religijnej* (od ok. 25 do ok. 40 lat), *dojrzałości religijnej* (od ok. 40 do ok. 60 lub 70 lat), *religijności eschatologicznej* (od ok. 60 lub 70 lat)¹⁵⁴.

¹⁵² J. KRÓL, *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religijności*, dz. cyt., s. 111-112.

¹⁵³ Tamże, s. 113-115

¹⁵⁴ Cz. WALESA, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, w: *Psychologia religii*, pod red. Z. Chlewińskiego, Lublin 1982, s. 150.

Wiek przedszkolny jest okresem, w którym zachodzą wielkie przemiany w psychice dziecka, również w jego religijności¹⁵⁵. Religijność dziecka w tym okresie, w literaturze przedmiotu określana jest często przymiotnikiem „magiczna”¹⁵⁶. Wyróżnia się tutaj fazę *religijności fantazyjnej* (4-5 rok życia) i *realistycznej* (6-7 lat)¹⁵⁷.

W ujmowaniu rzeczywistości religijnej przez dziecko dominują te same cechy, które określają w tym wieku spojrzenie dziecka na świat, czyli synkretyzm i atomizm, prymitywny realizm, fenomenizm i kontaminacja, dziecięcy egocentryzm, antropomorfizm, artyficzalizm i instrumentalizm, iluzjonizm, animizm i finalizm, alogiczność, nocjonizm, werbalizm, rytualizm oraz nastawienie magiczne. Cechy te wskazują na infantylny sposób ujmowania religijności¹⁵⁸.

Synkretyzm, który polega na całościowym i mglistym ujmowaniu rzeczywistości, wywołuje u dziecka obraz globalny religijnej rzeczywistości, np. jajko wielkanocne może rzutować na całość świąt zmartwychwstania. Atomizm może prowadzić do tego, że czynnik religijny i niereligijny są traktowane całkowicie oddzielnie. Bóg i świat w takim rozumieniu są całkowicie oddzielne, a w poszukiwaniu koordynacji i syntezy dziecko dokonuje zniekształconego obrazu rzeczywistości. Prymitywny realizm i dziecięcy konkretyzm, które przejawiają się w tym, że dziecko przywiązuje większą wagę do danych widzialnych i dotykalnych może prowadzić do tego, że w dziedzinie religijnej bardziej liczyć się będą efekty i konsekwencje materialne niż intencje. W tym ujęciu liczy się, zatem aspekt przedmiotowy, zjawiskowy i widzialny, a nie głębszy, duchowy i intencjonalny. Realizm i konkretyzm religijny są szczególnie ważne dla dziecka w ujmowaniu wydarzeń z życia Jezusa Chrystusa oraz znaczenia świąt religijnych. Dziecko nie ujmuje ich religijnego sensu, ale traktuje to bardzo powierzchownie, np. zmartwychwstanie oznacza powrót do dawnego życia. Fenomenizm, który polega na ujmowaniu przez dziecko aspektu

¹⁵⁵ CZ. WALESKA, *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, w: *Wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym*, pod red. E. Osewskiej, J. Stali, Tarnów 2005, s. 205.

¹⁵⁶ CZ. WALESKA, *Rozwój religijności człowieka*, t. 1, Lublin 2005, s. 172.

¹⁵⁷ R. POMIANOWSKI, CZ. WALESKA, *Dziecko. Rozwój religijny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1985, kol. 530.

¹⁵⁸ CZ. WALESKA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 174-175.

zjawiskowego różnych rzeczy, wydarzeń, procesów i przemian, prowadzi do tego, że dziecko ujmuje zmysłowo rzeczywistość religijną, bez głębszej, centralnej restrukturyzacji. Szczególną formą dziecięcego fenomenizmu jest kontaminacja lub irradycja, która polega na tym, że efekty zjawiskowe jakiegoś działania, czy procesu rzutują na jego efekty duchowe, psychiczne, czy intencjonalne. Egocentryzm, który polega na niezdolności uwzględnienia innego punktu widzenia niż własny, jest szczególnie trudny do zwalczania w sferze życia religijnego. Może on prowadzić do przekonania dziecka, że Bóg istnieje po to, aby je karmić i się nim opiekować, a modlitwa jest po to, aby dziecko mogło otrzymywać więcej korzyści. Antropomorfizm w pojmowaniu Boga, transcendencji i sacrum jest zabarwiony prymitywnym realizmem i egocentryzmem oraz innymi cechami ujmowania przez dziecko rzeczywistości. Polega on na ujmowaniu wszystkiego, w tym także Boga w sposób upodabniający Go do człowieka¹⁵⁹. Dziecko w tym wieku przypisuje jednak Bogu większe możliwości niż zwykłemu człowiekowi. Przedszkolak, gdy myśli o Bogu, to większości Jego przymiotów w ogóle nie uwzględnia, inne neguje, a jeszcze inne zniekształca¹⁶⁰.

Badania dotyczące obrazu Boga w świadomości dziecka przedszkolnego wykazały silnie zaznaczający się egocentryzm i antropomorfizm, zarówno w rysunkach jak i w wypowiedziach dzieci. Dzieci wyraźnie kształtują obraz Boga na modelu człowieka: przydają Bogu ludzkie cechy zewnętrzne i wewnętrzne cechy charakteru oraz przypisują mu ludzkie czynności. Na rysunkach Bóg przedstawiany jest najczęściej pod postacią człowieka. Pod koniec wieku przedszkolnego przedstawiane cechy wskazują na odmienność od cech ludzkich. Dzieci w wypowiedziach podają różne przymioty teologiczne, a w rysunkach zaznaczają się atrybuty boskości¹⁶¹.

Antropomorfizm u dziecka często uwarunkowany jest jego doświadczeniami w dziedzinie religijnej, np. przez opowiadania, ilustracje,

¹⁵⁹ CZ. WALESA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 176-178.

¹⁶⁰ M. TATAŁA, *Religijność dziecka przedszkolnego*, „Wychowanie w przedszkolu” 3 (2002) s. 137-138.

¹⁶¹ M. KIELAR - TURSKA, *Obraz Boga w rysunkach i wypowiedziach dzieci przedszkolnych*, „Wychowanie w przedszkolu” 10 (1997) s. 601.

widowiska sceniczne. W religijności przedszkolaka uwidacznia się także artyficyjizm, który polega na tym, że dziecko przypisuje istnienie wszystkich rzeczy określonemu twórcy. Może być to Bóg lub człowiek. Dzieci mają łatwość rozumienia i wierzenia, że wszystko, co istnieje, zostało stworzone przez Boga. Warto jednak pamiętać, że artyficyjizm jest cechą umysłowości dziecięcej, a nie skutkiem wychowania religijnego¹⁶².

Dziecko ujmuje rzeczywistość w sposób instrumentalny. Odnosi się to także do potrzeb wyższych, które dziecko sprowadza do zaspokajania potrzeb niższych. Może się to przejawiać w traktowaniu Boga, jako tego, który istnieje żeby zaspokajać wszystkie doraźne potrzeby. Dziecko przedszkolne przejawia również iluzjonizm, który polega na fantazyjnych i dziwacznych uzupełnieniach luk w ujmowanej rzeczywistości. Na iluzjonizm szczególnie podatny jest świat religijny dziecka. Według niego dziecko fantazyjnie interpretuje wydarzenia religijne, a opisy życia Jezusa może traktować jak dzieje bohaterów baśni lub bajki, bez uwzględnienia religijnego charakteru. Poprzez animizm, który polega na przypisywaniu martwym przedmiotom życia oraz intencjonalności, może prowadzić do przypisywania cech życia figurom i obrazom świętych. Na rozumienie rzeczywistości religijnej przez dziecko ma również wpływ finalizm, według którego dziecko jest przekonane, że wszystkie rzeczy „zdażają” do określonego celu. W ujmowaniu rzeczywistości religijnej przez dziecko zauważa się wiele nielogiczności, a nawet sprzeczności. W myśleniu przedszkolaka zauważa się także neonizm, który polega na przyswajaniu pojęć religijnych bez wpływu na życie lub inne pojęcia. Przez takie ograniczenie dziecko wierzy w Boga Stworzyciela nieba i ziemi, ale nie wierzy w Jego wszechmoc. Wiąże się z tym werbalizm, który polega na przetwarzaniu wyrazów bez wnikania w ich sens. Dlatego zdarza się często, że dziecko nieświadomie dziwacznie przekształca znane mu sformułowania modlitewne, np. „*naszym w-imię-ojcom*” zamiast „*naszym winowajcom*”, albo „ *błogosławionaś Ty między gwiazdami*” zamiast „ *błogosławionaś Ty między niewiastami*”. Niekiedy nie widzi ono różnicy pomiędzy wyrażeniami poprawnymi, a zniekształconymi. Dziecięcy werbalizm dotyczy jednak nie tylko modlitwy, ale i innych praktyk religijnych,

¹⁶² M. TATAŁA, *Religijność dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 137-138.

a nawet całej religijności. U dzieci w wieku przedszkolnym zauważa się także pewne przejawy rytualizmu, choć bardziej będzie on widoczny u dzieci w młodszym wieku szkolnym¹⁶³.

Religijność przedszkolaka charakteryzuje się tendencjami magicznymi. Uwidaczniają się one w tym, że dziecko wierzy w istnienie jakiejś siły wyższej. Dzieci pięcioletnie wykazują duże zainteresowanie z pogranicza fikcji i rzeczywistości. Wydaje im się, że siła nadprzyrodzona działa według określonych reguł, które mogą poznać i posługiwać się. Wyraża się to w przekonaniu, że przez określoną myśl mogą wpłynąć na otaczającą rzeczywistość, np. rozkazywanie deszczowi, aby nie padał. Takie myślenie połączone jest z przekonaniem, że rzeczywistość może modyfikować za pomocą określonych sposobów, najczęściej rytów¹⁶⁴. Nastawienie magiczne jest najbardziej charakterystyczną cechą ujmowania rzeczywistości przez dzieci przedszkolne. Najbardziej istotna w tym dziecięcym nastawieniu jest: wiara w siłę wyższą, działającą według określonych reguł, którą można się posługiwać, gdy znajdzie się na nią sposób i zastosuje się odpowiednie rytę. Komponenty magiczne są dla dziecka bardziej odczuwalne i angażujące, gdy połączy się je z określonym rytę, ceremoniałem i tajemniczością¹⁶⁵.

Opisane powyżej cechy charakterystyczne w ujmowaniu rzeczywistości religijnej przez dziecko w wieku przedszkolnym ukazują pewnego rodzaju ograniczenia w przeżywaniu religijności. Istnieją jednak obok nich naturalne tendencje dziecka do przekraczania, czyli transcendowania wymienionych ograniczeń. Już małe dziecko wykazuje tendencję do przesuwania uwagi od powierzchownych cech przedmiotów do cech bardziej istotnych. Dziecko uczestnicząc w życiu religijnym dorosłych staje się zdolne do przekraczania sfery zjawiskowej i takiego umysłowego jej transformowania, że staje się ona nośnikiem znaczeń religijnych¹⁶⁶. Transcendowanie może odbywać się nie tylko w sferze intelektualnej, ale także uczuciowej, wolitywnej i działaniowej. Dzięki temu dziecko przedszkolne jest w stanie przekroczyć ograniczenia swego

¹⁶³ CZ. WALESKA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 179-182.

¹⁶⁴ M. TATAŁA, *Religijność dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 137-138.

¹⁶⁵ CZ. WALESKA, *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 206.

¹⁶⁶ CZ. WALESKA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 184.

egocentryzmu i egoizmu oraz innych form ujmowania rzeczywistości. Transcendowaniu sprzyja doskonaląca się funkcja symboliczna, inteligencja intuicyjno-wyobrażeniowa, a także zdolność do elementarnych procesów logicznych oraz możliwość przyswajania zasad poznawczych, decyzyjnych, społecznych, moralnych, estetycznych, uczuciowo - motywacyjnych i religijnych¹⁶⁷. Dzięki rozwojowi funkcji symbolicznej już trzyletnie dziecko jest zdolne tworzyć pierwsze pojęcia religijne, np. Boga, Chrystusa, anioła, krzyża, modlitwy itp., a dzięki zdolności do spontanicznego i krótkotrwałego skupienia zaczyna się rzeczywiście modlić. Rozwój intelektualny umożliwia dziecku zapamiętywanie i samodzielne łączenie słów w modlitwę – najczęściej sytuacyjne prośby i podziękowania, np. dobry Boże, daj zdrowie mamusi. Kształtowanie się wewnętrznej reprezentacji umożliwia dziecku naśladowanie zachowań religijnych dorosłych, a rozwój sprawności emocjonalno-motywacyjnej wzbudza chęć dążenia do ideału osoby naśladowanej¹⁶⁸. Badania wykazały, że dziecko sześciolatek jest zdolne do przeżywania dość skomplikowanych doświadczeń metafizycznych i religijnych¹⁶⁹.

Religijność jako więź lub obcowanie człowieka z Bogiem realizuje się i wyraża poprzez: świadomość, uczucia, decyzje, praktyki, moralność, doświadczenia, formy wyznania wiary oraz więź ze wspólnotą wierzących¹⁷⁰.

W literaturze można znaleźć liczne opisy badań świadomości religijnej dziecka w wieku przedszkolnym. Badania te dotyczą najczęściej wiadomości i pojęć religijnych oraz ich rozumienia. Wyniki badań obejmują, zatem najczęściej jedynie werbalną wiedzę dzieci, czyli zasłyszane i mechaniczne powtarzane frazy, zwroty i określenia religijne. Jest to zwykle wiedza o Bogu, o Jezusie Chrystusie, na temat komunikowania się człowieka z Bogiem, a także o zachowaniach religijnych, o śmierci, aniołach, szatanie¹⁷¹.

¹⁶⁷ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 207.

¹⁶⁸ R. POMIANOWSKI, CZ. WALESA, *Dziecko. Rozwój religijny*, dz. cyt., kol. 530-531.

¹⁶⁹ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 208.

¹⁷⁰ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka*, w: *Wychowanie dzieci w młodszym wieku szkolnym*, t. 2, pod red. J. Stali, Tarnów 2006, s. 22.

¹⁷¹ CZ. WALESA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 185-197.

U dziecka w okresie przedszkolnym uczucia religijne są silne, gwałtowne i krótkotrwałe. Dziecko nie potrafi stłumić ich i opanować w takim stopniu, by nie wpłynęło to na ekspresję. Uczucia dziecka mają swój wyraz w jego zachowaniu, uzewnętrzniają się w ruchach i gestach, mimice, śmiechu i płaczu, jak również w ekspresji werbalnej, słowach i wypowiedziach. W ten sposób dziecko potrafi też wyrażać uczucia religijne. Wśród nich można wskazać na różne formy miłości, miłosierdzia, uwielbienia, podziwu, wdzięczności, radości, szczęścia, zafascynowania, dumy, ufności, ciekawości, jak również bojaźni, lęku, smutku, żalu oraz różnych form współczucia oraz uczuć ambiwalentnych, jak np. szacunku z komponentami błogostanu i trwogi¹⁷². W wyrażaniu uczuć religijnych przez dzieci przeważają uczucia pozytywne nad negatywnymi. W obszarze uczuć pozytywnych dominuje radość. Występuje ona jako pojedyncza kategoria, bądź też w powiązaniu z innymi uczuciami pozytywnymi. Uczucia religijne dzieci zmieniają się wraz z wiekiem i zależą od stopnia rozwoju psychicznego dziecka¹⁷³.

Dzieci przedszkolne przejawiają proste decyzje i metadecyzje o charakterze religijnym. Metadecyzje oznaczają tu plany i postanowienia sięgające w niedaleką przyszłość, np. odpowiednio zachęcone „zbiera” dobre uczynki w czasie Adwentu lub Wielkiego Postu. Istotne jest, że w tym okresie uczynki te symbolicznie zaznacza, np. wklejając kwiatki do zeszytu¹⁷⁴.

Praktyki religijne dzieci przedszkolnych są często naśladowcze i rytualistyczne. Do najczęstszych praktyk tego okresu należy modlitwa. Czynniki motywacyjne są u o wiele ważniejsze niż sprawnościowe¹⁷⁵. Przy odpowiedniej motywacji dziecko przedszkolne jest zdolne modlić się chętnie i z radością¹⁷⁶. Modlitwa małego dziecka ma charakter egocentryczny, dlatego modlitwy mają charakter prośby o zaspokojenie życzeń dziecka¹⁷⁷.

¹⁷² M. TATAŁA, *Rozwój uczuć religijnych dzieci przedszkolnych*, dz. cyt., s. 63.

¹⁷³ M. TATAŁA, M. MAŃKOWSKA, *Uczucia religijne dzieci w wieku przedszkolnym w świetle ich własnych wypowiedzi oraz w percepcji ich matek*, „Roczniki Psychologiczne” 1 (2005) s. 100-101.

¹⁷⁴ CZ. WALESKA, *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 209.

¹⁷⁵ Tamże, s. 210.

¹⁷⁶ R. POMIANOWSKI, CZ. WALESKA, *Dziecko. Rozwój religijny*, dz. cyt., kol. 530-531.

¹⁷⁷ E. HURLOCK, *Rozwój dziecka*, dz. cyt., s. 567.

Moralność religijna dziecka przedszkolnego kształtuje się w ten sposób, że kryteria słuszności lub niesłuszności czynów, motywy ich spełniania oraz uzasadnienia postępowania przenikane są zasadami relacji do Boga¹⁷⁸. Warto przypomnieć, że pod koniec trzeciego roku życia pojawiają się u dziecka pierwsze oznaki wrażliwości moralnej i sumienia¹⁷⁹. Niektóre 5 i 6 letnie dzieci są świadome tego, że złe czyny mają charakter grzechu i przez nie obrażają Boga. Gdy z tą świadomością łączy się gotowość prośby Boga o przebaczenie i chęć wejść na drogę pojednania, świadczy to nie tylko o kształtowaniu się sumienia dziecka, ale także o otwartości psychicznej na sakrament pojednania¹⁸⁰.

Więź dziecka przedszkolnego ze wspólnotą osób wierzących realizuje się przede wszystkim w rodzinie – podczas wspólnych modlitw, chrześcijańskiego spędzania niedziel, świąt i uroczystości rodzinnych. Poza rodziną przejawia się podczas wspólnego uczestnictwa w liturgii, lekcjach religii oraz spotkaniach o charakterze religijnym¹⁸¹. Wprowadzenie dziecka do liturgii Kościoła rozpoczyna się we własnej rodzinie. Takie zdarzenia, jak chrzest, rocznica ślubu i inne uroczystości rodzinne, święta, a nawet celebra wspólnego posiłku, podczas gdy gromadzi się cała rodzina – stanowią szansę do zrozumienia i przeżycia tego, co dzieje się w liturgii wspólnoty osób wierzących. Wprowadzając dziecko do uczestnictwa we Mszy świętej, wydaje się rozsądnym odpowiednio dawkować obecność małego dziecka w kościele tak, aby się do niej nie zraziło. Dziecko może lepiej uczestniczyć we Mszy św., gdy towarzyszy mu osoba, z którą pozostaje w głębokiej więzi emocjonalnej. Gdy zaś ta osoba przystępuje regularnie do Komunii świętej, to w dziecku może obudzić się pragnienie własnej Komunii świętej¹⁸².

Doświadczenia religijne dziecka przedszkolnego zachodzą najczęściej w połączeniu z różnymi wydarzeniami życiowymi. Niektóre dzieci przeżywają w tym wieku nadzwyczajną wdzięczność Bogu za cudownie ocalone życie lub

¹⁷⁸ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 210.

¹⁷⁹ R. POMIANOWSKI, CZ. WALESA, *Dziecko. Rozwój religijny*, dz. cyt., kol. 530.

¹⁸⁰ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 211.

¹⁸¹ Tamże, s. 209.

¹⁸² CZ. WALESA, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, dz. cyt., s. 176.

otrzymane dary. Doświadczenia te bywają głębokie i przerażające, a często powodują zmiany w zachowaniu. Dziecko na przykład zaczyna się długo i w niezwykły sposób modlić, albo też gwałtownie poszukuje określonej informacji poprzez natarczywe pytania. Dziecko przedszkolne jest również zdolne do spontanicznego wyznawania wiary, przyznawania się do wiary przed rówieśnikami, a także gotowe do modlitwy, ofiary i podejmowania decyzji religijnych¹⁸³.

Pod koniec tego okresu, mentalność dziecka ma zabarwienie realistyczne. Naiwny realizm przejawia się nie tylko w dosłownym ujmowaniu zwrotów i przysłów, ale także w kształtowaniu obrazu Boga według zasady antropomorfizmu. Dziecko w tym czasie wyobraża sobie Boga jako kogoś ponad człowiekiem, odpowiednio ubranego, rozmawiającego mocnym głosem, mającego w niebie swój dom i od czasu do czasu schodzącego na ziemię, interweniującego w zdarzenia fizyczne. Wyobrażenie Boga kształtuje się u dziecka na podstawie doświadczeń z osobami bliskimi¹⁸⁴.

Późne dzieciństwo, czyli młodszy wiek szkolny to okres religijności autorytatywno - prawnej. Charakteryzuje się dominacją zewnętrznych form, uzależnionych od autorytetu, czyli wzoru osób znaczących dla dziecka, szczególnie rodziców i wychowawców¹⁸⁵.

W tym czasie wyróżnia się fazę realizmu poznawczego (7-9 rok życia) i praktycznego (10-12 rok życia). Do podstawowych cech religijności w pierwszej fazie należy rytualizm, wyrażający się w mechanicznym ujmowaniu relacji między znakami materialnymi sakramentów i sakramentaliów, a ich duchowymi skutkami. W drugiej fazie w pojęciach i przekonaniach religijnych dziecka dokonują się głębokie zmiany, prowadzące do zaniku prymitywnego antropomorfizmu i interpretacji magicznych. W tym czasie dziecko ujmuje religijność jako powinność i posłuszeństwo ze względu na autorytet Boga i osób starszych. Autorytety religijne traktuje jednak nie jako źródło, cel i ostateczną normę, ale jako stróża spełnianego obowiązku religijnego. Okres ten jest także

¹⁸³ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, dz. cyt., s. 211.

¹⁸⁴ R. POMIANOWSKI, CZ. WALESA, *Dziecko. Rozwój religijny*, dz. cyt., kol. 531.

¹⁸⁵ CZ. WALESA, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów ontogenezy*, dz. cyt., s. 150.

czasem pojawiania się pierwszych wątpliwości w wierze i trudności w życiu religijnym¹⁸⁶.

W okresie religijności autorytatywno - prawnej kształtuje się zwarty system świadomości religijnej, w której skład wchodzi rozumienie pojęć, sytuacji i tekstów religijnych¹⁸⁷. Około ósmego roku życia zarysowuje się coraz wyraźniejsza hierarchia wartości, w której wiara i Bóg stoją na szczycie. Od około dziewiątego roku życia istotny wpływ na zachowanie dziecka wywiera świadomość grzechu. Około dziesiątego roku życia, gdy dziecko zaczyna krytycznie spostrzegać rzeczywistości, zaczynają pojawiać się pierwsze wątpliwości w wierze. Na tle problemu cierpienia i zła pojawia się niekiedy wątpliwość, co do istnienia Boga oraz Jego zbawczego działania. Wątpliwości dotyczą też szczęścia w niebie, możliwości rzeczywistego komunikowania się z Bogiem na modlitwie oraz sposobu interpretacji faktów religijnych¹⁸⁸. Mistrzowie życia wewnętrznego, analizując swą świadomość religijną z młodszego wieku szkolnego, wspominają o aktywnym poszukiwaniu źródeł informacji religijnej już od wieku siedmiu lat. Niektórzy z nich stwierdzają, że już od dziesiątego roku życia kształtowała się u nich perspektywa życiowa o typie powołania do stanu duchownego. Pod koniec tego okresu na skutek konfrontacji swoich przekonań z odmiennymi przekonaniami rówieśników oraz z propagandą antyreligijną, dokonuje się często pogłębienie, a nawet reorganizacja bądź restrukturyzacja świadomości religijnej¹⁸⁹.

Najgłębszą podstawą uczuć religijnych w tym okresie jest świadome obcowanie z Bogiem. Dlatego też nawet największa radość i uniesienie zawiera domieszkę bojaźliwego drżenia, a największy smutek, przygnębienie i żal nie zasłaniają horyzontu nadziei, wzbudzającej radosne zafascynowanie Bogiem. Ta dynamika typu *fascinans - tremens* i odwrotnie, jest najbardziej wyrazista dla uczuć religijnych dziecka z poziomu podstawowego: miłości, radości i uwielbienia oraz gniewu, smutku, strachu i winy¹⁹⁰. Te uczucia religijne mają

¹⁸⁶ R. POMIANOWSKI, CZ. WALESA, *Dziecko. Rozwój religijny*, dz. cyt., kol. 531-532.

¹⁸⁷ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka*, dz. cyt., s. 26.

¹⁸⁸ Tamże, s. 32-33.

¹⁸⁹ CZ. WALESA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 258.

¹⁹⁰ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka*, dz. cyt., s. 27.

zasadniczo charakter sytuacyjny i powstają w odpowiedzi na zdarzenia, które są ważne w życiu religijnym. O znaczeniu i wielkości uczucia rozstrzyga wiara i zaangażowanie dziecka. Niektóre uczucia religijne wykazują charakter jakby absolutny i ostateczny¹⁹¹.

Dzieci w młodszym wieku szkolnym są świadome powagi wyboru w dziedzinie religijnej, a szczególnie wyboru o charakterze metadecyzji, które pojawiają się coraz częściej. Dokonują one niekiedy dalekosiężnych postanowień, np. co do sposobu przeżycia wielkiego postu, a nawet konstruują plany swojej przyszłości. Nie jest znana moc realizacyjna i siła integrująca dziecięcych metadecyzji, ale wydają się one odgrywać bardzo korzystną rolę w rozwoju religijności. Niektóre z tych metadecyzji stopniowo przekształcają się w ideę przewodnią lub też stają się ośrodkiem kształtowania późniejszych ideałów religijnych¹⁹².

Do najczęstszych praktyk religijnych tego okresu należy modlitwa¹⁹³. W modlitwach dziecka przeważają prośby, np. o odnalezienie rzeczy zagubionej czy powodzenie w aktualnych zamierzeniach. Rzadziej w modlitwie zauważa się intencje dziękczynne, gdyż dziecko otrzymane dobra uważa za samo przez się uzasadnione. Gdy natomiast prośba nie zostanie spełniona, dziecko zazwyczaj żywi pretensję do Boga, podobnie jak do rodziców, gdy odmówią spełnienia jego prośby¹⁹⁴. Religijność tego okresu przejawia się w swoistym rytualizmie. Praktyki religijne dziecka w tym okresie są niedoskonałym odbiciem praktyk osób znaczących, a zwłaszcza rodziców. Rytualizm łączy się z werbalizmem oraz pasywnym przyjmowaniem reguł wpajanych przez dorosłych¹⁹⁵. Jeśli jednak we wcześniejszym okresie uczestniczenie dzieci w praktykach religijnych było odpowiednio dawkowane i roztropnie kierowane oraz wyrażało się w sensownym zachowaniu, to w wieku 10-12 lat bywa z radością przez dziecko kontynuowane. Praktyki religijne dają dzieciom dużo satysfakcji, zwłaszcza

¹⁹¹ Cz. WALESA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 267.

¹⁹² Tamże, s. 270.

¹⁹³ Cz. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka*, dz. cyt., s. 28.

¹⁹⁴ R. POMIANOWSKI, Cz. WALESA, *Dziecko. Rozwój religijny*, dz. cyt., kol. 532.

¹⁹⁵ Cz. WALESA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 272.

wtedy, gdy modli się w grupie rówieśniczej i adekwatnie respektuje religijną ciszę oraz praktykuje krótką medytację¹⁹⁶.

Dzieci w młodszym wieku szkolnym zasadniczo dobrze rozumieją podstawowe zagadnienia moralności chrześcijańskiej. Badania wykazały, że przy określaniu dobrego i złego uczynku dzieci najczęściej brały pod uwagę następujące kryteria: działanie zgodnie z wolą Boga oraz działanie przynoszące komuś lub sobie istotną korzyść albo szkodę¹⁹⁷.

Doświadczenia religijne w późnym dzieciństwie łączą się z pierwszą spowiedzią i Komunią świętą. W tym czasie dzieci przeżywają silne poczucie zjednoczenia z Jezusem Chrystusem. Doświadczenia te mogą łączyć się z innymi niezwykłymi wydarzeniami, jak np. poważną chorobą. Często od momentu takiego doświadczenia w życiu dziecka następuje przełom. Niektóre dzieci zaczynają modlić się częściej, dłużej i z większym zaangażowaniem tak, że modlitwa staje się niemal codziennym zwyczajnym i normalnym doświadczeniem Boga¹⁹⁸.

Wyznanie wiary dziecka przejawia się obok modlitwy w podejmowanych decyzjach, które wymagają jasnego i wyraźnego opowiedzenia się za wartością religijną, np. gdy trzeba wybierać między niedzielną Mszą świętą, a atrakcyjną wycieczką. Wiele czynności dziecka, ze względu na ich religijny cel, pobudki i treść, można uważać za wyznanie wiary, które przychodzi lekko i często jakby mimo woli. W niektórych jednak sytuacjach, dziecko przejawia świadomość obowiązku dawania świadectwa swojej wiary. Świadectwo to może być niekiedy drogo okupione. Dziecko, które ucierpiało za wiarę, zazwyczaj staje się bardziej aktywne w zdobywaniu informacji religijnej, w poszukiwaniu więzi ze wspólnotą osób wierzących oraz w praktykach religijnych¹⁹⁹.

Dziecko w wieku od 7 do 11 lat odnajduje w swoich przeżyciach religijnych – nawet i tych prywatnych – element wspólnotowy. Analizując więc dziecka ze wspólnotą osób wierzących, zauważyć można częste w tym okresie procesy transferu instytucjonalnego, czyli przeniesienia przekonań, uczuć

¹⁹⁶ R. POMIANOWSKI, CZ. WALESA, *Dziecko. Rozwój religijny*, dz. cyt., kol. 532.

¹⁹⁷ CZ. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka*, dz. cyt., s. 34.

¹⁹⁸ Tamże, s. 29-30.

¹⁹⁹ Tamże, s. 30-31.

i relacji dotyczących rodziców na „osoby religijne”, takie jak ksiądz, siostra zakonna, katecheta. Proces ten uwidacznia się również w przeniesieniu relacji rodzinnych na instytucje religijne, takie jak wspólnota religijna, parafia czy grupa ministrancka²⁰⁰. Ocena, aprobata i akceptacja zachowania dziecka w tych grupach może mieć decydujące znaczenie dla dalszego rozwoju jego religijności. Dzięki temu dziecko staje się zdolne do udziału w sytuacjach społeczno-liturgicznych, które z kolei dostarczają bodźców do rozwoju jego aktywności religijnej i społecznej²⁰¹.

Omawiając religijność dziecka w młodszym wieku szkolnym należy stwierdzić, że pod koniec tego okresu dziecko ma już ukształtowaną, względnie obiektywną wizję świata, a jego religijność może być wyzbyta z prymitywnego antropomorfizmu oraz interpretacji magicznych. Jego relacje z Bogiem stają się coraz bardziej osobowe, oparte na przekonaniach, a wszystkie struktury treści religijnych stając się coraz bardziej skoordynowane i uhierarchizowane, zaczynają się integrować w zwarty i jednolity system. W religijnym rozwoju zdarzają się jednak sytuacyjnie uwarunkowane dezintegracje. Zdarzają się także nadzwyczajne przemiany, spowodowane niezwykleymi doświadczeniami religijnymi²⁰².

²⁰⁰ Cz. WALESA, *Kształtowanie się religijności dziecka*, dz. cyt., s. 28.

²⁰¹ Cz. WALESA, *Rozwój religijności człowieka*, dz. cyt., s. 271.

²⁰² Tamże, s. 280.

ROZDZIAŁ III

PRZEDMIOT I METODY BADAŃ

Podstawą naukowych poszukiwań jest prawidłowo postawiony problem badawczy. Zostanie on sformułowany wraz z hipotezami badawczymi w paragrafie omawiającym cel i zakres prowadzonych badań. Wartość materiału empirycznego zależy od metod zastosowanych w badaniach oraz sposobu i okoliczności, w jakich badania zostały przeprowadzone, Zostaną one omówione w kolejnych paragrafach niniejszego rozdziału. Na potwierdzenie, właściwego doboru grup eksperymentalnych, zostanie zaprezentowana charakterystyka badanej populacji.

1. CEL I ZAKRES BADAŃ

Posoborowe reformy w zakresie adaptacji Mszy św. z udziałem dzieci stały się dla zwolenników okazją do wdrażania nowych pomysłów duszpasterskich w wychowaniu liturgicznym dzieci, a dla przeciwników - źródłem niepokoju, że w liturgii zostanie zniszczone sacrum. Takie obawy przedstawia m.in. ks. Jacek Dunin-Borkowski w artykule *Msza święta infantylna*. Artykuł został opublikowany w 2002 roku, w grudniowym zeszycie *Więzi* zatytułowanym „*Liturgia w niebezpieczeństwie*”¹. Autor, posoborowe adaptacje nazywa *quasi-reformą*, określając je jako „kościelny McDonald's”, „kato-polo” i „kościelenowela”². Podobnie negatywne opinie o Mszach św. dla dzieci można znaleźć w internecie na forum liturgicznym³. Jednocześnie zwolennicy reform w tej dziedzinie stanowczo bronią specjalne Msze św. dla dzieci. Wielokrotnie na ten temat wypowiadał się i pisał bp Antoni Długosz, który uważa, że wskazania

¹ J. DUNIN-BORKOWSKI, *Msza święta infantylna*, „Więź” 12 (2002), s. 47-54.

² Tamże, s. 48.

³ *Opinie internautów o mszy dla dzieci*, www.forum.pascha.org.pl (2007-08-28).

Kościół odnoszące się do Mszy św. dla dzieci są wielką szansą duszpasterską⁴. Podkreślał też, że rezygnacja z podejmowania trudu organizacji takich Mszy św. byłaby zaniedbaniem⁵.

Z podzielonych zdań i opinii na temat Mszy św. z udziałem dzieci, stworzono problemem dla badań naukowych: Czy psychologicznie uzasadnione jest organizowanie i sprawowanie specjalnych Mszy św. z udziałem dzieci? Sformułowany w ten sposób problem główny, został podzielony na następujące zagadnienia szczegółowe:

- 1) Jak uczestnictwo w specjalnej Mszy św. dla dzieci wpływa na postawy wobec Eucharystii?
- 2) Jakie czynniki wpływają na świadome, pełne i aktywne przeżycie Eucharystii przez dzieci?
- 3) Jak uczestnictwo w specjalnej Mszy św. dla dzieci wpływa na pobożność eucharystyczną i udział w życiu religijnym parafii?
- 4) Czy istnieje potrzeba korzystania ze specjalnego lekcjonarza podczas celebracji Liturgii Słowa z dziećmi?

Postawiony w pytaniach problem postanowiono rozwiązać na gruncie badań empirycznych. Uzyskane w badaniach pilotażowych odpowiedzi pozwalają na sformułowanie kilku hipotez badawczych:

- 1) Uczestnictwo dzieci w specjalnej Mszy świętej, sprawowanej według wskazań rzymskiego dyrektorium i zaleceń episkopatów, ma istotny wpływ na kształtowanie postaw dzieci wobec Eucharystii.
- 2) Na świadome, czynne i aktywne uczestnictwo dzieci w liturgii mają wpływ: uczestnictwo w katechezie, przynależność do grup parafialnych, a także miejsce zajmowane w kościele podczas liturgii.
- 3) Udział w Eucharystii wpływa na pobożność eucharystyczną oraz udział w życiu religijnym parafii. Pierwsza wyraża się w adoracji Najświętszego Sakramentu, aktywnym udziale w procesjach Eucharystycznych oraz w prywatnych nawiedzeniach Najświętszego Sakramentu w kościele. Druga zaś

⁴ A. DŁUGOSZ, *Dyrektorium mszy św. dla dzieci wielką szansą duszpasterską*, „Katecheta” 1 (2001) s. 4-8.

⁵ A. DŁUGOSZ, *Rezygnacja byłaby zaniedbaniem*, „Więź” 3 (2003) s. 77-88.
Zob. też. A. DŁUGOSZ, *Bronię mszy dla dzieci*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZD/bronie_mszydladzieci.html (2007-08-28).

w uczestnictwie w nabożeństwach pozaliturgicznych, takich jak: różaniec, droga krzyżowa, gorzkie żale, nabożeństwa majowe ku czci NMP i czerwcowe ku czci Najświętszego Serca Pana Jezusa, oraz innych nabożeństwach odprawianych w parafiach.

4) Widoczne różnice w stopniu rozumienia przez dzieci czytań Liturgii Słowa z Lekcjonarza Mszałnego i polskiej propozycji eksperymentalnego lekcjonarza na Mszę św. z udziałem dzieci prowadzą do przekonania, że istnieje potrzeba wydania specjalnego lekcjonarza do Liturgii Słowa z dziećmi.

Określenie intensywności różnic oraz związków korelacyjnych zachodzących pomiędzy wymienionymi czynnikami stało się przedmiotem podjętych badań empirycznych. W tym celu skonstruowano odpowiednie narzędzia badawcze oraz dobrano metody umożliwiające zdiagnozowanie, analizę i prezentację wyników badań, co pozwoliło ostatecznie na wyciągnięcie wniosków z przeprowadzonych badań.

Badania zostały przeprowadzone w latach 2007-2008 na terenie trzech dolnośląskich środowisk: jaworskiego osiedla Przyrzecze⁶, w wałbrzyskiej dzielnicy Piaskowa Góra⁷ i w wiejskim środowisku gminy Miłkowice⁸. Przy doborze miejsc do prowadzonych badań zdecydowały kryteria, które umożliwiły dokonanie podziału na dwie grupy porównawcze: grupę uczestników Mszy świętej z udziałem dzieci i grupę uczestników Mszy świętej rodzinnej.

⁶ *Jawor* to miasto i gmina w województwie dolnośląskim, w powiecie jaworskim. Dane z 30 czerwca 2004 wskazują, że miasto zamieszkuje blisko 40 tys. ludzi. Osiedle Przyrzecze rozciąga się nad rzeką Nysą Szaloną w północnej części miasta, a jego mieszkańcy osiedla stanowią najmłodszą część populacji. Duża liczba młodych małżeństw i dzieci zamieszkujących jaworskie Przyrzecze zmusiła duszpasterzy parafii Miłosierdzia Bożego do organizowania w każdą niedzielę specjalnych mszy dla dzieci szkolnych i dla przedszkolaków, a także raz w miesiącu dla drugoklasistów przygotowujących się do pierwszej spowiedzi i komunii świętej.

⁷ *Piaskowa Góra* (przed 1945 r. Sandberg) to dzielnica Wałbrzycha w województwie dolnośląskim. Mieszkańcy dzielnicy należą do trzech parafii: Niepokalanego Poczęcia NMP przy ul. Wyszyńskiego, św. Józefa Robotnika przy ul. Wrocławskiej i św. Wojciecha Biskupa i Męczennika przy ul. Topolowej. Część dzieci należących do tych parafii uczestniczy wraz ze swoimi rodzicami w mszach rodzinnych, a pozostali w specjalnych mszach dla dzieci.

⁸ *Gmina Miłkowice* to gmina wiejska w województwie dolnośląskim, w powiecie legnickim. Według danych z 30 czerwca 2004, gminę zamieszkiwało ponad 6000 osób. Mieszkańcy miejscowości tworzących to środowisko należą do parafii w Miłkowicach, Ulesiu, Grzymalinie, Rzeszotarach, Niedźwiedzicach i Zimnej Wodzie. W kościołach należących do wymienionych parafii nie ma specjalnych mszy świętych dla dzieci, sprawowanych według wskazań rzymskiego dyktorium.

1. Grupę uczestników Mszy św. dla dzieci stanowią ci, którzy przeżywają niedzielną Eucharystię w parafii, gdzie duszpasterze organizują specjalną Mszę św. z udziałem dzieci. Taka celebracja sprawowana jest według wskazań Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci. Charakteryzuje się ona: dużą aktywizacją uczestników, prostotą języka, dialogowanymi kazaniami i śpiewem wykonywanym przez scholę dziecięcą.
2. Grupa uczestników Mszy św. rodzinnej to ci, co przeżywają Eucharystię w parafii, gdzie nie organizuje się specjalnych celebracji dla dzieci.

2. NARZĘDZIA BADAWCZE I ZASTOSOWANE METODY

W badaniach posłużono się narzędziami konstrukcji własnej: kwestionariuszem „Moja Msza święta” oraz testami rozumienia czytań mszalnych. W analizie i prezentacji wyników badań wykorzystano metody statystyczne, które umożliwiły wyciągnięcie właściwych wniosków z przeprowadzonych badań.

A) KWESTIONARIUSZ „MOJA MSZA ŚWIĘTA” – KONSTRUKCJI WŁASNEJ

W celu zbadania postaw dzieci wobec Eucharystii posłużono się kwestionariuszem „Moja Msza święta” (*Aneks nr 1*). Przeznaczony jest on do badań uczniów klasy VI szkoły podstawowej, czyli dzieci, które kończą 12 rok życia. Wiek ten związany jest ze wskazaniem Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci. Nakazuje ono dokonywać adaptacji liturgicznych dla dzieci, które jeszcze nie weszły w okres tzw. „preadolescencji”⁹. Konstrukcja kwestionariusza pozwala zastosować go do badania dzieci, które kończą wiek dziecięcy, przewidziany przez rzymskie dyrektorium.

Kwestionariusz składa się z 18 pytań głównych, w których są także podpunkty, co łącznie stanowi 37 szczegółowych zagadnień. Jedno z zadawanych pytań jest otwarte, co pozwala respondentom szerzej

⁹ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 6, w: *To czyńcie na Moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 221.

wypowiedzieć się na temat przeżywanej Mszy świętej. Ponadto w siedmiu pytaniach znajduje się miejsce na dodatkowe odpowiedzi.

Pierwsze pytanie kwestionariusza dotyczyło sposobu sprawowania Mszy świętej, w której uczestniczy ankietowany. W odpowiedzi na to pytanie należy określić formę sprawowania liturgii i wygłaszanej homilii, opisać udział dzieci w pełnieniu funkcji liturgicznych oraz określić charakter muzyki i śpiewu liturgicznego. Celem tak postawionego pytania było stwierdzenie, czy dziecko uczestniczy w specjalnej Mszy św. dla dzieci, czy też w Mszy św. rodzinnej. Odpowiedź na pytanie przyporządkowywało ankietowanego do odpowiedniej grupy, porównywanej w analizie wyników badań z wypowiedziami pozostałych respondentów.

Przy konstrukcji kwestionariusza zwrócono uwagę na soborowe wskazanie Konstytucji o świętej liturgii, dotyczące świadomego, aktywnego i pełnego uczestnictwa w Mszy świętej¹⁰. Narzędzie bada postawy dzieci wobec Eucharystii, uwzględniając te trzy aspekty uczestnictwa w liturgii. Sprawdza stopień zrozumienia poszczególnych części Mszy świętej, pragnienie uczestnictwa dziecka w liturgii, a także poziom zainteresowania podczas kolejnych części celebracji. Odpowiedzi kwestionariusza pokazują, jak często dziecko uczestniczy w Mszy świętej oraz kiedy przystępuje do Komunii świętej. Narzędzie bada też wpływ przyjmowania Komunii świętej pod dwiema postaciami na częstotliwość przystępowania do Stołu Eucharystycznego. Z ankiety można również dowiedzieć się, jaki wpływ na kształtowanie postawy dziecka wobec Eucharystii mają inne czynniki: katecheza, przynależność do grup parafialnych i miejsce zajmowane w kościele podczas liturgii. Kwestionariusz pokazuje ponadto, w jaki sposób udział w Eucharystii wpływa na pobożność eucharystyczną oraz życie religijne. Osobna grupa pytań dotyczy płci, wieku, miejsca zamieszkania oraz parafii respondentów.

W instrukcji wypełnienia kwestionariusza wraz z prośbą o szczerą odpowiedź znajduje się zapis mówiący, że badanie jest anonimowe, jego wyniki posłużą jedynie do badań naukowych, a odpowiedzi ucznia nie będą mieć

¹⁰ SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucja o świętej liturgii* nr 14, w: Sobór Watykański II, Poznań 1986, s. 45.

wpływu na jego ocenę z religii. Kwestionariusz został tak opracowany, aby badani mogli go wypełnić w szkole podczas jednej godziny lekcyjnej.

Przy konstrukcji kwestionariusza posłużono się sondażem przeprowadzonym w grupie 30 osób należących do dziecięcych grup parafialnych. W badaniu uczestniczyło 17 chłopców z grupy ministrantów oraz 13 dziewczynek ze scholi liturgicznej. Celem sondażu było uzyskanie odpowiedzi na stawiane pytania, które posłużyły jako pomoc w konstrukcji ostatecznej wersji badawczego narzędzia.

B) TESTY ROZUMIENIA CZYTAŃ MSZALNYCH

Testy rozumienia czytań mszalnych zostały skonstruowane w ten sposób, aby zbadać stopień zrozumienia i zapamiętania przez dzieci czytań Liturgii Słowa z Lekcjonarza Mszalnego oraz z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę św. z udziałem dzieci (*zestawienie perykop obu ksiąg znajduje się w aneksie nr 2*).

Testy przeznaczone są dla uczniów szkoły podstawowej, będących w wieku od III do VI klasy. Okres ten obejmuje dzieci, które są już po I Komunii św., przez co mogą w pełni uczestniczyć w sprawowanej Eucharystii, a nie ukończyły jeszcze 12 roku życia, który stanowi górną granicę wieku dzieci, dla których zaleca się dokonywanie adaptacji liturgicznych.

Opracowując testy badawcze, wybrano z obu lekcjonarzy perykopy biblijne trzech niedziel roku liturgicznego: I niedzieli Adwentu – rok A, III niedzieli Wielkanocnej – rok B i V niedzieli Wielkiego Postu – rok C. W badaniach nie uwzględniono czytań z okresu Bożego Narodzenia, gdyż w eksperymentalnym lekcjonarzu dla dzieci, stanowią je teksty zaczerpnięte wprost z Lekcjonarza Mszalnego. Przez taki wybór tekstów chciano objąć wszystkie okresy roku liturgicznego z uwzględnieniem trzech niedzielnych cykli A, B i C.

Do badań przygotowano sześć testów odpowiadających perykopom biblijnym trzech wybranych niedziel, zaczerpniętym z obu lekcjonarzy (*Aneks nr 3*). Każdy test składa się z 10 pytań zamkniętych. Pięć pierwszych pytań diagnozuje stopień zrozumienia czytań przed Ewangelią, a pięć kolejnych

samej Ewangelii. Pytania zostały skonstruowane w oparciu o te, którymi w testach diagnozujących posługują się poloniści, badając u dzieci umiejętność rozumienia czytanego tekstu oraz nauczyciele języków obcych, sprawdzając poziom rozumienia ze słuchu¹¹. Tak skonstruowane testy mają za zadanie zbadać globalne, selektywne i szczegółowe rozumienie przez dzieci tekstu biblijnego podczas Liturgii Słowa.

Testy rozumienia czytań mszalnych nie są narzędziami anonimowymi. Badani uczniowie podpisują je imieniem i nazwiskiem oraz podają swoją klasę. Ta identyfikacja służy przyporządkowaniu ankietowanych do poszczególnych grup wiekowych oraz analizie porównawczej stopnia rozumienia tekstów biblijnych przez poszczególnych badanych. Metryczki testów nie zawierają pytań dotyczących płci badanych osób, gdyż w tym przypadku nie stanowi ona istotnego czynnika wpływającego na wyniki prowadzonej diagnozy, a także nie decyduje o przyporządkowaniu do grupy porównawczej.

Każdy test zawiera krótkie instrukcje dla badanych osób. Na początku znajduje się informacja: „Przeczytaj dokładnie pytanie i odpowiedzi. Zastanów się i zaznacz właściwą odpowiedź”, a na końcu „Sprawdź, czy wszystkie Twoje odpowiedzi są już zaznaczone. Dziękujemy za udzielone odpowiedzi. Teraz oddaj swój test nauczycielowi”.

Do testów rozumienia czytań mszalnych zostały przygotowane zestawy fragmentów biblijnych, wyjęte z Liturgii Słowa wybranych niedziel (*Aneks nr 4*).

¹¹ Przykładowe testy sprawdzające u dzieci rozumienie czytanego tekstu można znaleźć w zbiorach opracowanych dla poszczególnych klas:

L. WÓZEK, *Czytanie ze zrozumieniem dla klasy 3 szkoły podstawowej*, Kraków 2007;

E. WUJCZYK, E. CIĄGOWSKA, *Czytanie ze zrozumieniem. Wybór testów dla szkoły podstawowej – klasa 4*, Kraków 2006;

A. WARZYBOK, *Czytanie ze zrozumieniem dla klasy 5 szkoły podstawowej*, Kraków 2004;

A. WARZYBOK, *Czytanie ze zrozumieniem dla klasy 6 szkoły podstawowej*, Kraków 2007.

Testy służą kształceniu umiejętności: czytania ze zrozumieniem, interpretacji tekstów i wyciągania wniosków. Ponadto testy diagnozujące rozumienie tekstu można w materiałach opracowanych dla badań prowadzonych w poradniach psychologiczno-pedagogicznych:

T. STRABURZYŃSKA, T. ŚLIWIŃSKA, *Seria testów czytania i pisanie dla klas I-III szkoły podstawowej*, Warszawa 1992.

Testy takie znajdują się również w arkuszach sprawdzianów przeprowadzanych w szóstych klasach szkoły podstawowej. Arkusze te są dostępne na stronie internetowej Centralnej Komisji Egzaminacyjnej: www.cke.edu.pl (2008.09.10), a także w wydawanych każdego roku informatorach CKE i innych publikacjach przygotowujących dzieci do sprawdzianu.

„ZESTAW NR 1A” zawiera czytania I niedzieli Adwentu z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza dla dzieci¹². Pierwszy fragment zatytułowany „*Twoim imieniem błogosławi się wszystkie narody*” pochodzi z Księgi Rodzaju (*Rdz 12, 1-2.3b-4a.5.7*), a drugi „*Wysłałem mojego posłańca przed Tobą*” z Ewangelii według świętego Marka (*Mk 1, 1-5.7-8*).

„ZESTAW NR 1B” zawiera czytania I niedzieli Adwentu – roku A z Lekcjonarza Mszalnego¹³. Tekst I czytania zatytułowany „*Pokój królestwa Bożego*” pochodzi z Księgi proroka Izajasza (*Iz 2, 1-5*), II czytania „*Zbliża się nasze zbawienie*” z Listu świętego Pawła Apostoła do Rzymian (*Rz 13, 11-14*) i Ewangelii „*Potrzeba czujności w oczekiwaniu na przyjście Chrystusa*” z Ewangelii według świętego Mateusza (*Mt 24, 37-22*).

„ZESTAW NR 2A” zawiera czytania III Niedzieli Wielkanocnej z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza dla dzieci¹⁴. Pierwszy fragment zatytułowany „*Głosili zmartwychwstanie umarłych mocą Jezusa*” pochodzi z Dziejów Apostolskich (*Dz 4, 1-10, 12*), a drugi „*Pokój wam*” z Ewangelii według świętego Łukasza (*Łk 24, 13-35*).

„ZESTAW NR 2B” zawiera czytania III Niedzieli Wielkanocnej – roku B z Lekcjonarza Mszalnego¹⁵. Tekst I czytania zatytułowany „*Bóg naszych ojców wskrzesił Jezusa*”, pochodzi z Dziejów Apostolskich (*Dz 3, 13-15.17-19*), II czytania „*Chrystus jest ofiarą przebłagalną za nasze grzechy*” z Pierwszego listu świętego Jana Apostoła (*1 J 2, 1-5*) i Ewangelii „*Musiały się wypełnić zapowiedzi Pisma*” z Ewangelii według świętego Łukasza (*Łk 24, 35-48*).

„ZESTAW NR 3A” zawiera czytania V Niedzieli Wielkiego Postu (cykl II: perspektywa pokutna) z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza dla dzieci¹⁶. Pierwszy fragment zatytułowany „*Chrześcijanin nowym człowiekiem*” pochodzi z Listu świętego Pawła Apostoła do Efezjan (*Ef 4,17.20-26.28-32*),

¹² R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy świętej z udziałem dzieci*, Opole 1996, s. 209.

¹³ *Lekcjonarz Mszalny*, t. 1, Poznań - Warszawa 1972, s. 35-38.

¹⁴ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 216.

¹⁵ *Lekcjonarz Mszalny*, t. 2, Poznań - Warszawa 1973, s. 299-301.

¹⁶ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy świętej z udziałem dzieci*, dz. cyt., s. 214.

a drugi „Syn marnotrawny” z Ewangelii według świętego Łukasza (*Łk 15, 1-3. 11-24a*).

„ZESTAW NR 3B” zawiera czytania V Niedzieli Wielkanocnej – roku C z Lekcjonarza Mszalnego¹⁷. Tekst I czytania zatytułowany „*Obietnica nowego wyzwolenia*” pochodzi z Księgi proroka Izajasza (*Iz 43, 16-21*), II czytania „*Upodabniając się do śmierci Chrystusa, dojdę do powstania z martwych*” z Listu świętego Pawła Apostoła do Filipian (*Flp 3, 8-14*) i Ewangelii „*Od tej chwili już nie grzesz*”, z Ewangelii według świętego Jana (*J 8, 1-11*).

Wymienione zestawy czytań zostały przygotowane dla nauczyciela nadzorującego badania, który odczytuje uczniom teksty przed rozwiązywaniem testu. Każdy zestaw zawiera wstęp, zachęcający dzieci do uważnego słuchania Słowa Bożego. Do zestawów czytań została dołączona instrukcja badań dla katechety nadzorującego badania (*Aneks nr 4*).

C) METODY STATYSTYCZNE

Badania prowadzono stosując metody statystyczne. Cały proces badawczy został przeprowadzony w następujących etapach: przygotowanie badania, zebranie materiałów statystycznych, przygotowanie materiałów do opracowania, opracowanie zebranego materiału, prezentacja danych i analiza statystyczna.

W pierwszym etapie wyznaczone zostały cele oraz przedmiot podejmowanych badań, w ujęciu czasowym i terytorialnym. Określono też zakres badań i metodę częściową oraz skonstruowano formularze badawcze: kwestionariusz „*Moja Msza święta*” i sześć testów rozumienia czytań mszalnych. Wraz z tym przygotowano harmonogram i instrukcje statystyczne przygotowywanych badań.

Przed przystąpieniem do badań zasadniczych, przeprowadzono w niewielkiej grupie respondentów badanie pilotażowe. Celem próbki było sprawdzenie czy pytania zostały odpowiednio sformułowane oraz czy są one zrozumiałe dla respondentów. Zbierając materiał statystyczny prowadzono badania wybranymi narzędziami: kwestionariuszem i testami. Na tym etapie

¹⁷ *Lekcjonarz Mszalny*, t. 2, dz. cyt., s. 143-145.

dokonano kontroli zebranego materiału, odrzucając testy zawierające błędy formalne.

Następnym krokiem było przygotowanie materiału statystycznego do opracowania. Na tym etapie dokonano grupowania zebranego materiału. W przypadku badania kwestionariuszem „*Moja Msza święta*” dokonano podziału na cztery grupy porównawcze, według dwóch kryteriów: roku przeprowadzonego badania (2007 i 2008) oraz formy sprawowanej Mszy świętej (MD i MR).

W opracowaniu materiału statystycznego posłużono się metodą zliczania bezpośredniego, używając programu komputerowego Microsoft Office Excel 2003. Dzięki temu otrzymano zbiorcze zestawienia tabelaryczne zebranego materiału statystycznego.

Prezentacji danych statystycznych dokonano stosując trzy metody: tabelaryczną, graficzną i opisową. Podając charakterystykę badanej populacji przedstawiono dane w tablicach statystycznych oraz włączono dane do testu, a analizując wyniki badań wykorzystano wszystkie trzy wymienione wyżej formy prezentacji. Przedstawiając dane w formie graficznej zastosowano histogramy (w przypadku danych zebranych kwestionariuszem „*Moja Msza święta*”) i wykresy liniowe (przy danych zdobytych testami rozumienia czytań mszalnych).

Opracowany i odpowiednio przedstawiony materiał statystyczny stał się punktem wyjścia do analizy i wniosków. Analizę dokonano porównując szeregi statystyczne (przy danych uzyskanych z kwestionariusza „*Moja msza święta*”) oraz poszczególne pozycje tych szeregów (przy danych uzyskanych z testów rozumienia czytań mszalnych). W analizie statystycznej struktury zbiorowości zastosowano dane w postaci liczb bezwzględnych, a także wskaźniki procentowe wyliczane według wzoru: $p_i = \frac{n_i}{N} \cdot 100$. Użyto ich celem przedstawienia udziału poszczególnych części zbiorowości na tle przebadanej populacji, w sposób przejrzysty, czytelny i wyraźniejszy od liczb bezwzględnych. Przy porównywaniu uzyskanych danych zastosowano współczynnik natężenia

wyliczany wzorem: $W_n = \frac{Z_1}{Z_2}$. Użyto go w celu zwiększenia zasobu informacji o zdobytych danych i przejścia do wielkości porównywalnych.

W celu weryfikacji zależności zachodzących pomiędzy cechami wykrytych związków korelacyjnych zastosowano współczynnik korelacji

Pearsona, obliczony wzorem:
$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$
.

Zastosowanie w badaniach metod statystycznych doprowadziło do uogólnień dotyczących przedmiotu prowadzonych badań i do sprecyzowania wniosków.

3. SPOSÓB PRZEPROWADZENIA BADAŃ

Badania przeprowadzono stosując opisane wcześniej narzędzia. W związku z zastosowaniem różnych narzędzi badawczych, sposób przeprowadzenia tych obu badań różni się w swej istocie i przebiegu.

A) BADANIE PROWADZONE KWESTIONARIUSZEM „MOJA MSZA ŚWIĘTA”

W wyborze sposobu przeprowadzenia badań kwestionariuszem „*Moja Msza święta*” kierowano się przede wszystkim koniecznością zapewnienia anonimowości ankietowanym. Wymaganie wynikało z przedmiotu prowadzonych badań, który dotyczył osobistych przeżyć religijnych dzieci, będących w okresie rozwijającej się wiary. Założono, że anonimowość sprzyja prawdziwości otrzymanych wyników, dlatego badani zostali poinformowani, że udzielone przez nich odpowiedzi nie będą miały wpływu na ich ocenę z religii.

Procedura badania była następująca: kwestionariusz zaopatrzone w odpowiednie instrukcje, podające cel prowadzonych badań i podkreślające, że w badaniach chodzi jedynie o wartość naukową udzielanych odpowiedzi. W instrukcji na początku testu znajdował się zapis zachęcający do udzielenia szczerych odpowiedzi, a na końcu dziękujący za trud włożony w rozwiązanie testu.

Badania miały charakter indywidualny, choć były prowadzone w grupie pod nadzorem nauczyciela. Stwarzało to możliwość pomocy badanym dzieciom w kwestiach formalnych. Badani samodzielnie rozwiązywali test w szkole podczas lekcji religii. Gotowe zestawy rozprowadzono przez katechetów, którzy zapoznali uczniów z warunkami uczestniczenia w badaniach oraz udzielali im dodatkowych wyjaśnień.

Czas wypełniania kwestionariusza był ograniczony jednostką lekcyjną. Po zakończeniu badania, katecheta zebrał wypełnione ankiety i przesłał do prowadzącego badania.

Badanie pilotażowe przeprowadzono w kwietniu 2007 roku, w Szkole Podstawowej nr 1 w Jaworze. Objęto nim dwie klasy. Celem tej próbki było sprawdzenie czy pytania zostały odpowiednio sformułowane oraz czy są one zrozumiałe dla respondentów. Łącznie przebadano 58 uczniów klas VI, w tym 31 dziewcząt i 27 chłopców. Analizując zebrany materiał, okazało się, że test został opracowany prawidłowo i jest dostosowany do poziomu intelektualnego respondentów. Czas wypełniania ankiety nie przekroczył 30 minut. Sprawdzony w ten sposób kwestionariusz przeznaczono do prowadzenia badań zasadniczych.

Badania przeprowadzono w trzech środowiskach: w Jaworze na osiedlu Przyrzecze, w wałbrzyskiej dzielnicy Piaskowa Góra oraz w wiejskim środowisku gminy Miłkowice. Objęto nimi uczniów klas VI trzech szkół podstawowych. Badania zostały przeprowadzone w następujących placówkach oświatowych: w Szkole Podstawowej nr 1 w Jaworze - pod nadzorem mgr Elżbiety Szmit, w Publicznej Szkole Podstawowej nr 15 w Wałbrzychu - pod nadzorem mgr Mieczysławy Mierzejewskiej oraz w Szkole Podstawowej w Miłkowicach – pod nadzorem mgr Beaty Berelkowskiej. Wybór szkół był celowy, zależny od faktu organizacji w parafiach uczniów specjalnych Mszy świętych dla dzieci.

Badania zostały przeprowadzone dwukrotnie. Najpierw na przełomie maja i czerwca 2007 roku, a następnie wiosną 2008. Powtórzenie badań w dwóch kolejnych latach miało na celu weryfikację otrzymanych wyników, uzyskanych z przebadania respondentów, dwóch kolejnych roczników urodzenia: 1994 i 1995.

Ogółem przebadano 473 osób, w tym 217 w roku 2007 i 256 w roku następnym. Pierwszym krokiem selekcji było odrzucenie 143 błędnie wypełnionych ankiet, które nie spełniły wymogów formalnych oraz 11 arkuszy wypełnionych przez uczniów starszych wiekiem (ponad 12 lat), którzy znaleźli się w klasie VI, przez fakt powtarzania klasy. Nie uwzględnienie wypowiedzi tych uczniów, było podyktowane określonym zakresem prowadzonych badań. W ten sposób do analizy przeznaczono 319 prawidłowo rozwiązanych testów. Spośród nich wybrano losowo 240 ankiet, dzieląc je na cztery grupy porównawcze:

1. Uczestnicy Mszy św. dla dzieci przebadani w 2007 roku
2. Uczestnicy Mszy św. rodzinnej przebadani w 2007 roku
3. Uczestnicy Mszy św. dla dzieci przebadani w 2008 roku
4. Uczestnicy Mszy św. rodzinnej przebadani w 2008 roku

Każda grupa liczy 60 uczniów, w tym 30 dziewcząt i 30 chłopców. O przynależności do grupy porównawczej decydował rok przeprowadzonego badania oraz odpowiedź na pytanie nr 1 kwestionariusza: *„Jak wygląda Msza święta, w której uczestniczysz?”*.

B) BADANIE TESTAMI ROZUMIENIA CZYTAŃ MSZALNYCH

W wyborze sposobu badań, kierowano się pragnieniem objęcia testami dzieci szkoły podstawowej, które już są po przyjęciu I Komunii św. Postanowiono, zatem, że badania zostaną przeprowadzone na wszystkich czterech poziomach wiekowych w klasach od III do VI.

Na strategię prowadzonych badań istotny wpływ mają wcześniejsze badania pilotażowe. Zostały one przeprowadzone w wybranych klasach III i VI w dwóch szkołach podstawowych: w Publicznej Szkole Podstawowej nr 15 w Wałbrzychu oraz w Integracyjnej Szkole Podstawowej nr 2 w Bolesławcu. Kolejność rozwiązywania testów w obu szkołach była odwrotna. W Wałbrzychu dzieci najpierw rozwiązywały test Lekcjonarza Mszalnego, a następnie z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza dla dzieci. W Bolesławcu było przeciwnie. Ta próbka pozwoliła wyciągnąć wniosek, że dzieci młodsze znacznie lepiej zapamiętują i rozumieją teksty odczytane na początku lekcji,

a trudniej przeczytane później. Stało się to kluczowe w ustalaniu procedury dalszych badań.

Na podstawie wniosków z badań pilotażowych zdecydowano, że w klasach młodszych, tzn. trzecich i czwartych, badanie zostanie przeprowadzone na dwóch oddzielnych lekcjach, a w klasach starszych, tj. piątych i szóstych, podczas tej samej godziny lekcyjnej.

Badania przeprowadzono w wybranych klasach Publicznej Szkoły Podstawowej nr 15 w Wałbrzychu, w pierwszej dekadzie września 2008 roku. Przeprowadzono je we wszystkich oddziałach klas trzecich, czwartych, piątych i szóstych. Nauczycielem nadzorującym była katechetka – p. mgr Mieczysława Mierzejewska. Do jej zadań należało odczytanie dzieciom tekstów biblijnych z przygotowanych zestawów oraz nadzorowanie przebiegu badań, zgodnie z podaną instrukcją, dołączoną do czytań (aneks nr 4). Uczniowie po wysłuchaniu czytań rozwiązywali samodzielnie testy. Czas wypełnienia jednego testu w klasach starszych (piątych i szóstych) nie przekroczył 10 minut, a w klasach młodszych (czwartych i trzecich) – 20 i 15 minut.

Ogółem przebadano 303 osoby, które rozwiązały 597 testów. Każdy uczeń wypełniał dwa testy: pierwszy, dotyczący czytań biblijnych z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza dla dzieci; drugi, po wysłuchaniu czytań z Lekcjonarza Mszalnego. Po przeprowadzonych badaniach, dokonując selekcji zebranego materiału, odrzucono 49 błędnie wypełnionych testów, które nie spełniały wymogów formalnych. Pozostałe testy, w liczbie 548, podzielono na cztery grupy porównawcze, zgodnie z wiekiem i poziomem nauczania. W ten sposób do analizy wyników badań przeznaczono testy w następującej ilości: klasy III – 138 testów, rozwiązanych przez 69 uczniów; klasy czwarte – 128 testów, rozwiązanych przez 64 uczniów; klasy piąte – 136 testów, rozwiązanych przez 68 uczniów; klasy szóste – 146 testów, rozwiązanych przez 73 uczniów.

Przy analizie wyników badań, określając stopień zrozumienia przez dziecko wysłuchanego tekstu, przyjęto skalę procentową, proporcjonalnie odpowiadającą ilości zdobytych punktów. Za każdą prawidłową odpowiedź na jedno z dziesięciu pytań badany uczeń zyskiwał 1 punkt, co w przeliczeniu procentowym odpowiadało 10% stopniowi rozumienia wysłuchanego tekstu.

4. CHARAKTERYSTYKA POPULACJI BADANEJ KWESTIONARIUSZEM

Dane pochodzące z kwestionariusza „*Moja Msza święta*” pozwalają na przeprowadzenie ogólnej charakterystyki badanych osób. Uwzględnia ona płeć, szkołę, parafię, miejsce zamieszkania oraz formę zaangażowania w życie Kościoła, poprzez przynależność do dziecięcych grup parafialnych.

Płeć respondentów badanych kwestionariuszem „*Moja Msza święta*” przedstawia tabela nr 1. Ogółem do analizy wybrano wypowiedzi 240 osób, w tym 120 osób w roku 2007 i taką samą grupę w roku 2008. Wśród respondentów jest 50% dziewcząt i 50% chłopców. Badani stanowią grupę dwunastolatków, uczęszczających do VI szkoły podstawowej, którzy nie ukończyli jeszcze 13 roku życia.

Proporcje respondentów, uczęszczających do szkół, w których prowadzono badania kwestionariuszem, przedstawia tabela nr 2. Ogółem przebadano 240 osób, w tym 37,5% (90 osób) stanowili uczniowie Szkoły Podstawowej nr 1 w Jaworze, 25% (60 osób) uczniowie Publicznej Szkoły Podstawowej nr 15 w Wałbrzychu i 37,5% (90 osób) uczniowie Szkoły Podstawowej w Miłkowicach. Wybór szkół jest związany z uczniami, należącymi do parafii, w których regularnie sprawowana jest specjalna msza święta z udziałem dzieci, bądź do parafii, w których nie ma takich celebracji. Proporcje uczestników Mszy św. dla dzieci i Mszy św. rodzinnych z poszczególnych szkół przedstawia tabela nr 3.

Uczniowie Szkoły Podstawowej nr 1 w Jaworze, to w większości mieszkańcy jaworskiego osiedla Przyrzecze, należący do parafii Miłosierdzia Bożego. Duża liczba młodych małżeństw i dzieci zamieszkujących to osiedle, zmusiła miejscowych duszpasterzy do organizowania w każdą niedzielę specjalnych Mszy św. dla dzieci szkolnych o godz. 11:00 oraz dla przedszkolaków o godz. 14:00. Ponadto raz w miesiącu dla uczniów klas drugich, przygotowujących się do pierwszej spowiedzi i Komunii świętej. Nieliczni uczniowie tej szkoły należą do parafii św. Marcina w Jaworze oraz do innych parafii jaworskiego dekanatu. Znaczna większość przebadanych w tej

Tabela 1. Płeć respondentów badanych kwestionariuszem

	Dziewczęta		Chłopcy		RAZEM	
	N	%	N	%	N	%
Badanie z 2007 roku	60	50%	60	50%	120	50%
Badanie z 2008 roku	60	50%	60	50%	120	50%
RAZEM	120	100%	120	100%	120	100%

Tabela 2. Szkoła respondentów badanych kwestionariuszem

	DZIEWCZĘTA N=120		CHŁOPCY N=120		RAZEM N=240	
	N	%	N	%	N	%
SP 1 – Jawor	45	37,5%	45	37,5%	90	37,5%
PSP 15 – Wałbrzych	30	25,0%	30	25,0%	60	25,0%
SP – Miłkowice	45	37,5%	45	37,5%	90	37,5%
RAZEM	120	100%	120	100%	240	100%

Tabela 3. Msza święta respondentów badanych kwestionariuszem

	JAWOR N=90		WAŁBRZYCH N=60		MIŁKOWICE N=90	
	N	%	N	%	N	%
Msza św. dla dzieci	81	90,0%	33	55,0%	0	0,0%
Msza św. rodzinna	9	10,0%	27	45,0%	90	100,0%
RAZEM	90	100%	60	100%	90	100%

szkole uczniów (90%) uczestniczy regularnie w specjalnych mszach z udziałem dzieci sprawowanych w parafii Miłosierdzia Bożego w Jaworze.

Uczniowie Szkoły Podstawowej nr 15 w Wałbrzychu to mieszkańcy wałbrzyskiej dzielnicy Piaskowa Góra, należący do trzech parafii: Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Józefa Robotnika i św. Wojciecha Biskupa i Męczennika. Nieliczni uczniowie tej szkoły należą do innych parafii miasta Wałbrzycha. Część uczniów tej szkoły należących do tych parafii uczestniczy w specjalnych Mszach św. dla dzieci (55%), a pozostali wraz ze swoimi rodzicami, w Mszach św. rodzinnych (45%). Uczestnicy mszy z udziałem dzieci, deklarują uczestnictwo w niedzielnej Eucharystii w parafii Niepokalanego Poczęcia NMP o godz. 11:00 oraz parafii św. Wojciecha o godz. 11:30.

Uczniowie Szkoły Podstawowej w Miłkowicach tworzą środowisko należące do wiejskich parafii w Miłkowicach, Ulesiu, Grzymalinie, Rzeszotarach i Niedźwiedzicach. Uczniowie tej szkoły, jak wynika z przeprowadzonych badań, nie uczestniczą w specjalnych Mszach św. organizowanych dla dzieci.

Parafie, z których pochodzą respondenci przedstawia tabela nr 4. Wśród badanych przeważają mieszkańcy rzymskokatolickiej parafii Miłosierdzia Bożego w Jaworze (33,75%) oraz parafii Niepokalanego Poczęcia NMP w Miłkowicach (23,33%). Fakt ten ma ogromne znaczenie dla obiektywności badań, gdyż respondenci pochodzący z tych środowisk tworzą największe grupy porównawcze w analizie wyników przeprowadzonych badań.

Miejsce zamieszkania badanych obrazowo przedstawia tabela nr 5. Największa grupa respondentów, tak dziewcząt jak i chłopców, mieszka w mieście (61,25%). 36,25% badanych pochodzi z miasta liczącego 10-50 tys. mieszkańców (Jawor) i 25,0% z miasta, które ma ponad 100 tys. mieszkańców (Wałbrzych). Pozostali badani (38,75%) to mieszkańcy wiosek w gminach: Jawor i Miłkowice.

Wśród respondentów są osoby należące do dziecięcych grup parafialnych. Przynależność do tych grup ukazuje tabela nr 6. Widać wyraźnie, że tylko niewielki procent dzieci, jest zaangażowanych w życie Kościoła, poprzez przynależność do dziecięcych grup parafialnych. Zaledwie jeden na pięciu

Tabela 4. Parafia respondentów badanych kwestionariuszem

	DZIEWCZĘTA N=120		CHŁOPCY N=120		RAZEM N=240	
	N	%	N	%	N	%
Miłosierdzia Bożego w Jaworze	42	35,00	39	32,50	81	33,75
Św. Marcina w Jaworze	2	1,67	4	3,33	6	2,50
Inne parafie dekanatu jaworskiego	1	0,83	2	1,67	3	1,25
Niepokalanego Poczęcia NMP w Wałbrzychu	10	8,33	11	9,17	21	8,75
Św. Wojciecha w Wałbrzychu	13	10,83	14	11,67	27	11,25
Św. Józefa Robotnika w Wałbrzychu	6	5,00	4	3,33	10	4,17
Św. Anny w Wałbrzychu	1	0,83	0	0,00	1	0,42
Zmartwychwstania Pańskiego w Wałbrzychu	0	0,00	1	0,83	1	0,42
Niepokalanego Poczęcia NMP w Miłkowicach	27	22,50	29	24,17	56	23,33
Wniebowzięcia NMP w Ulesiu	7	5,83	6	5,00	13	5,42
NMP Szkaplerznej w Grzymalinie	3	2,50	1	0,83	4	1,67
Św. Antoniego w Niedźwiedzicach	5	4,17	4	3,33	9	3,75
Św. Krzyża w Rzeszotarach	3	2,50	5	4,17	8	3,33
RAZEM	120	100	120	100	240	100

Tabela 5. Miejsce zamieszkania respondentów badanych kwestionariuszem

	DZIEWCZĘTA N=120		CHŁOPCY N=120		RAZEM N=240	
	N	%	N	%	N	%
Wieś	46	38,33	47	39,17	93	38,75
Miasto do 10 tys.	0	0,00	0	0,00	0	0,00
Miasto 10-50 tys.	44	36,67	43	35,83	87	36,25
Miasto 50-100 tys.	0	0,00	0	0,00	0	0,00
Miasto ponad 100 tys.	30	25,00	30	25,00	60	25,00
RAZEM	120	100%	120	100%	240	100%

Tabela 6. Przynależność do grup parafialnych respondentów badanych kwestionariuszem

	DZIEWCZĘTA N=120		CHŁOPCY N=120		RAZEM N=240	
	N	%	N	%	N	%
Służba liturgiczna	0	0,00	16	13,33	16	6,67
Schola parafialna	12	10,00	0	0,00	12	5,00
Caritas młodzieżowy	14	11,67	5	4,16	19	7,91
Teatryk parafialny	0	0,00	1	0,83	1	0,41
ERM	1	0,83	0	0,00	1	0,41
Kółko misyjne	2	1,67	0	0,00	2	0,83
Kółko różańcowe	4	3,33	1	1,67	5	2,08
Nie należy do grup	92	76,67	99	82,50	191	79,58

*Procenty nie sumują się, gdyż niektóre dzieci należą do kilku grup

badanych (dokładnie 20,42%, w tym 23,33% dziewcząt i tylko 17,50% chłopców), należy do formacyjnych grup religijnych istniejących w parafii lub w szkole. Niektóre osoby, spośród badanych należą do kilku wspólnot. Wśród chłopców największą popularnością cieszy się służba liturgiczna (13,33%), a wśród dziewcząt Caritas młodzieżowy (11,67%) oraz schola parafialna (10,00%). Warto zaznaczyć, że aż 79,58% przebadanych uczniów klas VI, czyli 76,67% dziewcząt i 82,50% chłopców nie należy do żadnej z dziecięcych grup religijnych.

5. CHARAKTERYSTYKA POPULACJI BADANEJ TESTAMI

Przeprowadzone badania oraz same testy pozwalają na dokonanie ogólnej charakterystyki badanych osób. Uwzględnia ona płeć badanych, wiek, przynależność do oddziału szkolnego oraz termin badania. Przedstawia to szczegółowo tabela nr 7.

Ogółem do analizy wybrano 548 testów, wypełnionych przez 274 uczniów, gdyż każdy badany rozwiązał dwa testy: pierwszy dotyczący czytań biblijnych z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza dla dzieci; drugi po wysłuchaniu czytań z Lekcjonarza Mszalnego.

Badani to uczniowie wszystkich klas trzecich, czwartych, piątych i szóstych Publicznej Szkoły Podstawowej nr 15 w Wałbrzychu. Badaniem zostali objęci wszyscy uczniowie klasy będący na lekcjach w dniu prowadzonego badania. Wśród przebadanych jest 128 chłopców i 146 dziewczynek.

Uczniowie szkoły, w której przeprowadzono badania, to przede wszystkim mieszkańcy wałbrzyskiej dzielnicy Piaskowa Góra, należący do trzech parafii: Niepokalanego Poczęcia NMP, św. Józefa Robotnika i św. Wojciecha Biskupa i Męczennika. Nieliczni uczniowie szkoły należą do innych parafii, gdyż mieszkają w innych dzielnicach miasta: Podzamcze, Biały Kamień, Szczawienko, Sobięcín i Podgórze oraz w Szczawnie Zdroju, Poniatowie i Dzieńmorowicach.

Tabela 7. Charakterystyka respondentów badanych testami

KLASA	TEST	CHŁOPCY	DZIEWCZYNKI	RAZEM	TERMIN BADANIA
III a	3a	13	13	26	08-09-2008
	3b				09-09-2008
III b	2a	11	11	22	05-09-2008
	2c				09-09-2008
III c	1a	8	13	21	03-09-2008
	1b				04-09-2008
IV a	2a	12	6	18	05-09-2008
	2b				08-09-2008
IV b	1a	11	13	24	05-09-2008
	1b				09-09-2008
IV c	3a	11	11	22	04-09-2008
	3b				10-09-2008
V a	2a	9	13	22	04-09-2008
	2b				04-09-2008
V b	1a	11	11	22	02-09-2008
	1b				02-09-2008
V c	3a	10	14	24	04-09-2008
	3b				04-09-2008
VI a	2a	11	10	21	02-09-2008
	2b				02-09-2008
VI b	3a	8	16	24	03-09-2008
	3b				03-09-2008
VI c	1a	13	15	28	02-09-2008
	1b				02-09-2008
RAZEM		128	146	274	

ROZDZIAŁ IV

POSTAWY DZIECI WOBEC EUCHARYSTII

Postawy dzieci wobec Eucharystii zostały przedstawione w następujących aspektach: pragnienie udziału w liturgii, świadomość przeżywania, przyjmowanie Komunii świętej, kult Eucharystii poza Mszą świętą i udział w nabożeństwach pozaliturgicznych oraz wpływ przynależności do grup religijnych na postawy eucharystyczne. Aspekty te stanowią treść kolejnych paragrafów rozdziału.

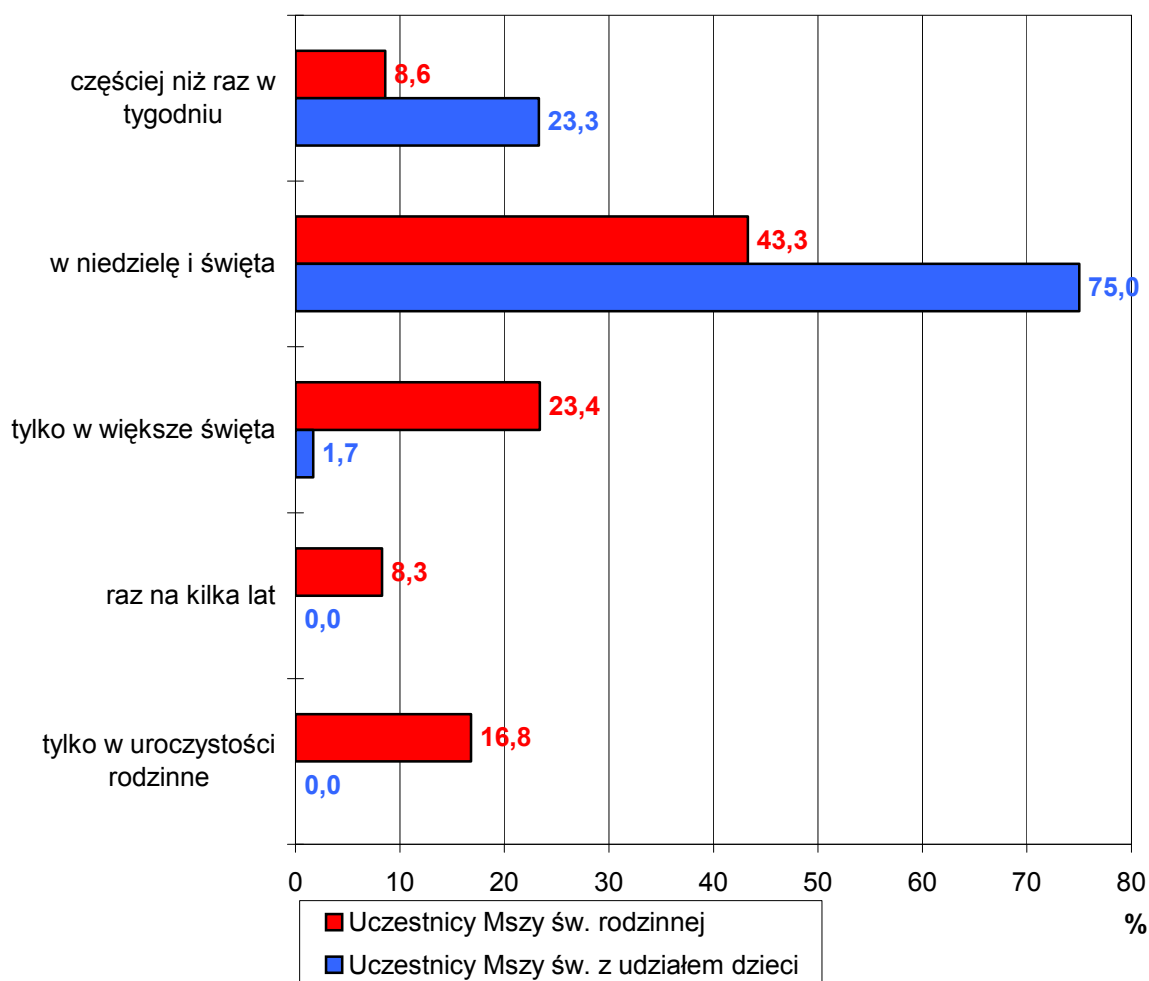
Analizując wyniki badań posłużono się skrótami: „MD” na oznaczenie grupy uczestników Mszy św. z udziałem dzieci oraz „MR” przy omawianiu uczestników Mszy św. rodzinnej. Użyto ich w części opisowej prezentacji danych statystycznych w celu zapewnienia przejrzystości i jasności przedstawianych wyników.

1. UCZESTNICTWO W MSZY ŚW. Z UDZIAŁEM DZIECI, A PRAGNIENIE UDZIAŁU W EUCHARYSTII.

Badanym zadano pytanie: *Jak często uczestniczysz we Mszy św.?* Wyniki z badań przeprowadzonych w roku 2007 ukazuje tabela nr 8 i wykres nr 1, natomiast z badań w 2008 roku – tabela nr 9 i wykres nr 2.

Analizując wypowiedzi respondentów, badanych w 2007 roku, widać wyraźnie, że w niedzielę i święta w Eucharystii częściej uczestniczą te dzieci, które biorą udział w specjalnych Mszach św. dla nich organizowanych (75%) niż te, które uczestniczą w Mszach św. rodzinnych (43,3%). Jeszcze większe różnice widać w dni powszednie. Tutaj statystycznie bierze udział blisko trzy razy (ściśle 2,80) więcej dzieci z grupy MD (23,3%) niż z grupy MR (8,3%). Warto podkreślić, że nikt z grupy MD nie zaznaczył odpowiedzi: „raz w roku”, „raz na kilka lat” ani „tylko w uroczystości rodzinne”, co zdarzało się w grupie MR.

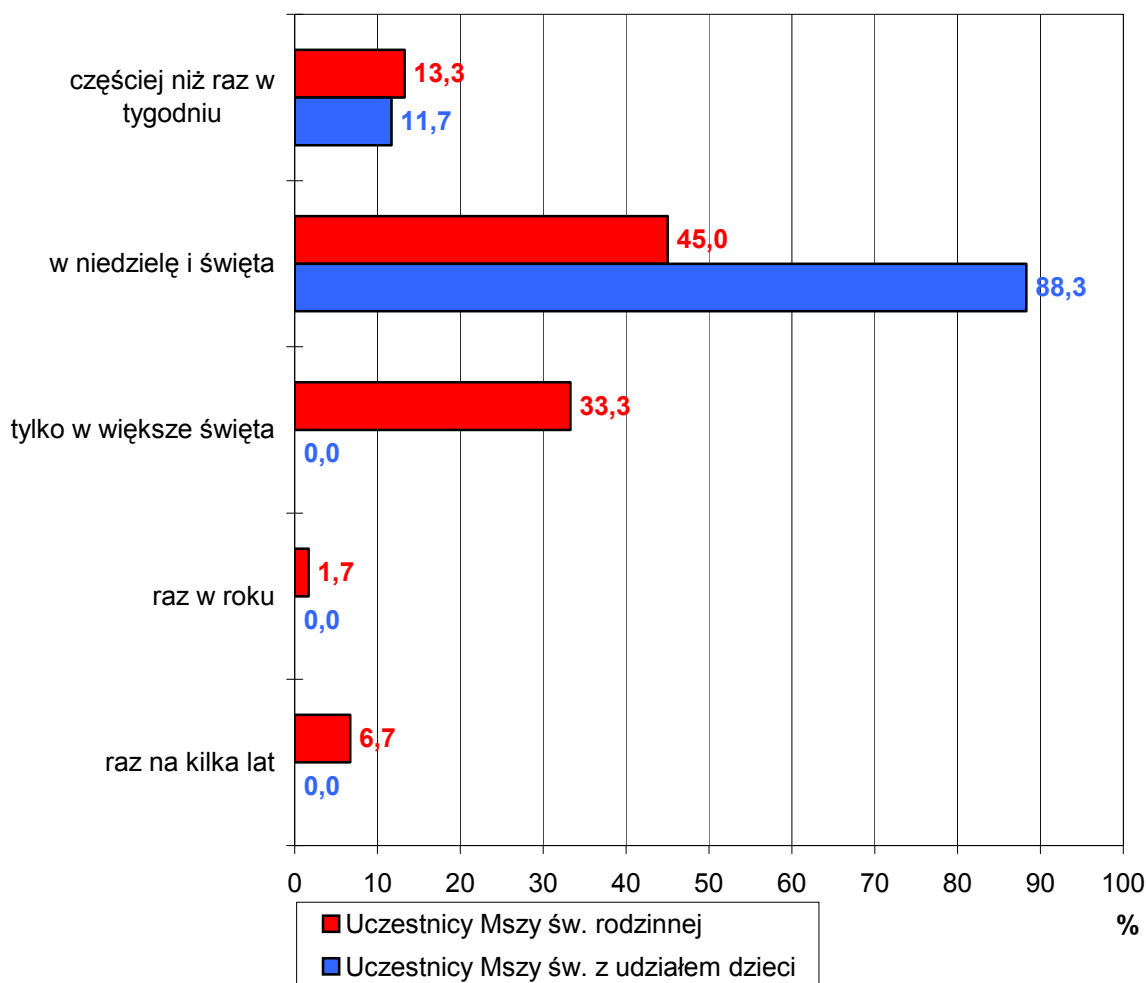
WYKRES nr 1. Częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii (2007r.)

Tab. nr 8. Częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2007 r.

Jak często uczestniczysz w Mszy świętej?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Częściej niż raz w tygodniu	14	23,3	5	8,3	2,80	1,90
W niedzielę i święta	45	75,0	26	43,3	1,73	
Tylko w większe święta	1	1,7	14	23,3	0,07	0,03
Raz na kilka lat	0	0,0	5	8,3	x *	
Tylko w święta rodzinne	0	0,0	10	16,8	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

WYKRES nr 2. Częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii (2008r.)

Tab. nr 9. Częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii w badaniach z 2008 r.

Jak często uczestniczysz w Mszy świętej?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Częściej niż raz w tygodniu	7	11,7	8	13,3	0,88	1,71
W niedzielę i święta	53	88,3	27	45,0	1,96	
Tylko w większe święta	0	0,0	20	22,3	x *	X *
Raz w roku	0	0,0	1	1,7	x *	
Raz na kilka lat	0	0,0	4	6,7	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

Na podstawie wyników badań z 2007 roku, można stwierdzić, że obowiązek uczestnictwa we Mszy świętej w niedzielę i święta oraz pobożną praktykę udziału w Eucharystii w dni powszednie, wypełnia prawie dwa razy (ściśle 1,90) więcej dzieci, które deklarują uczestnictwo w Mszach świętych z udziałem dzieci. Patrząc zaś od strony zaniedbania tego obowiązku zauważa się, że prawie połowa dzieci (ściśle 48,3%) z grupy MR przyznała się, że uczestniczy w Eucharystii tylko w większe święta (23,3%), raz na kilka lat (8,3%), a także tylko w uroczystości rodzinne (16,7%).

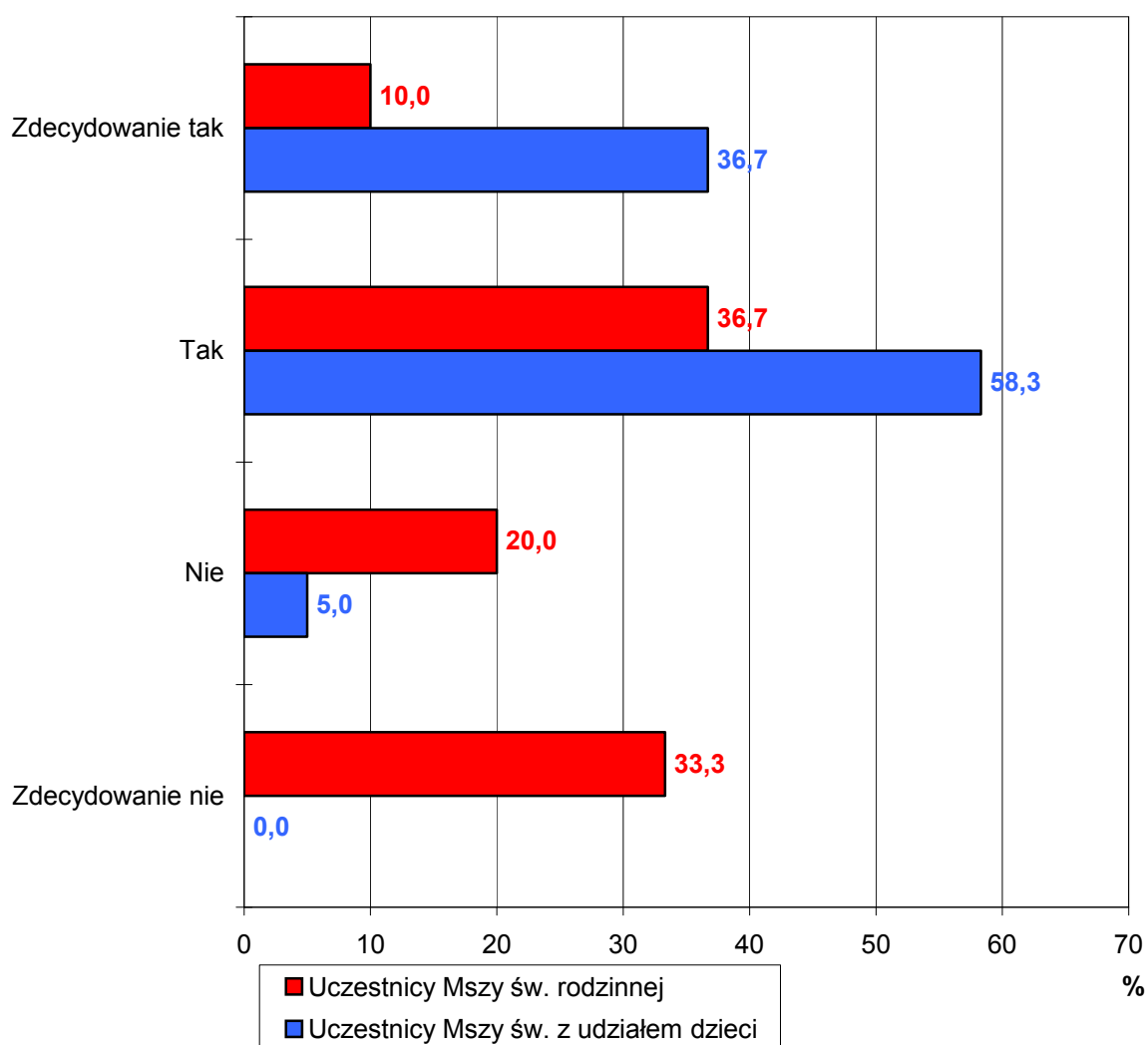
Wyniki te potwierdziły się w następnych badaniach z roku 2008. Analizując wypowiedzi respondentów z tego roku, również widać, że w niedzielę i święta częściej w Eucharystii uczestniczą dzieci z grupy MD (88,3%) niż z grupy MR (45,0%). Trzeba podkreślić, że również tutaj nikt z grupy MD nie zaznaczył odpowiedzi: „tylko w większe święta” „raz w roku”, „raz na kilka lat” ani „tylko w uroczystości rodzinne”, co zdarzało się w grupie MR.

Na podstawie wyników badań z 2008 roku, również można stwierdzić, że obowiązek uczestnictwa w Eucharystii nakazanej w niedzielę i święta, a także dodatkową praktykę udziału w liturgii sprawowanej w dni powszednie, wypełnia prawie dwa razy (ściśle 1,71) więcej dzieci z grupy MD niż MR. Spoglądając na wyniki badań od strony zaniedbywania tego obowiązku można zauważyć, że prawie połowa dzieci (ściśle 41,7%) z grupy MR przyznała się, że uczestniczy w Eucharystii tylko w większe święta (33,3%), raz w roku (1,7%) i raz na kilka lat (6,7%).

W oparciu o badania przeprowadzone w latach 2007-2008 można stwierdzić, że uczestnictwo w Mszach św. organizowanych specjalnie dla dzieci wpływa pozytywnie na frekwencję podczas niedzielnych Mszy świętych oraz przyczynia się do rozwoju pobożności eucharystycznej, wyrażających się przez udział w Mszy świętej w dni powszednie.

Zapytano także respondentów: „*Czy chętnie uczestniczą w Mszy świętej?*” Wyniki z roku 2007 ukazuje tabela nr 10 i wykres nr 3, a z 2008 roku tabela nr 11 i wykres nr 4.

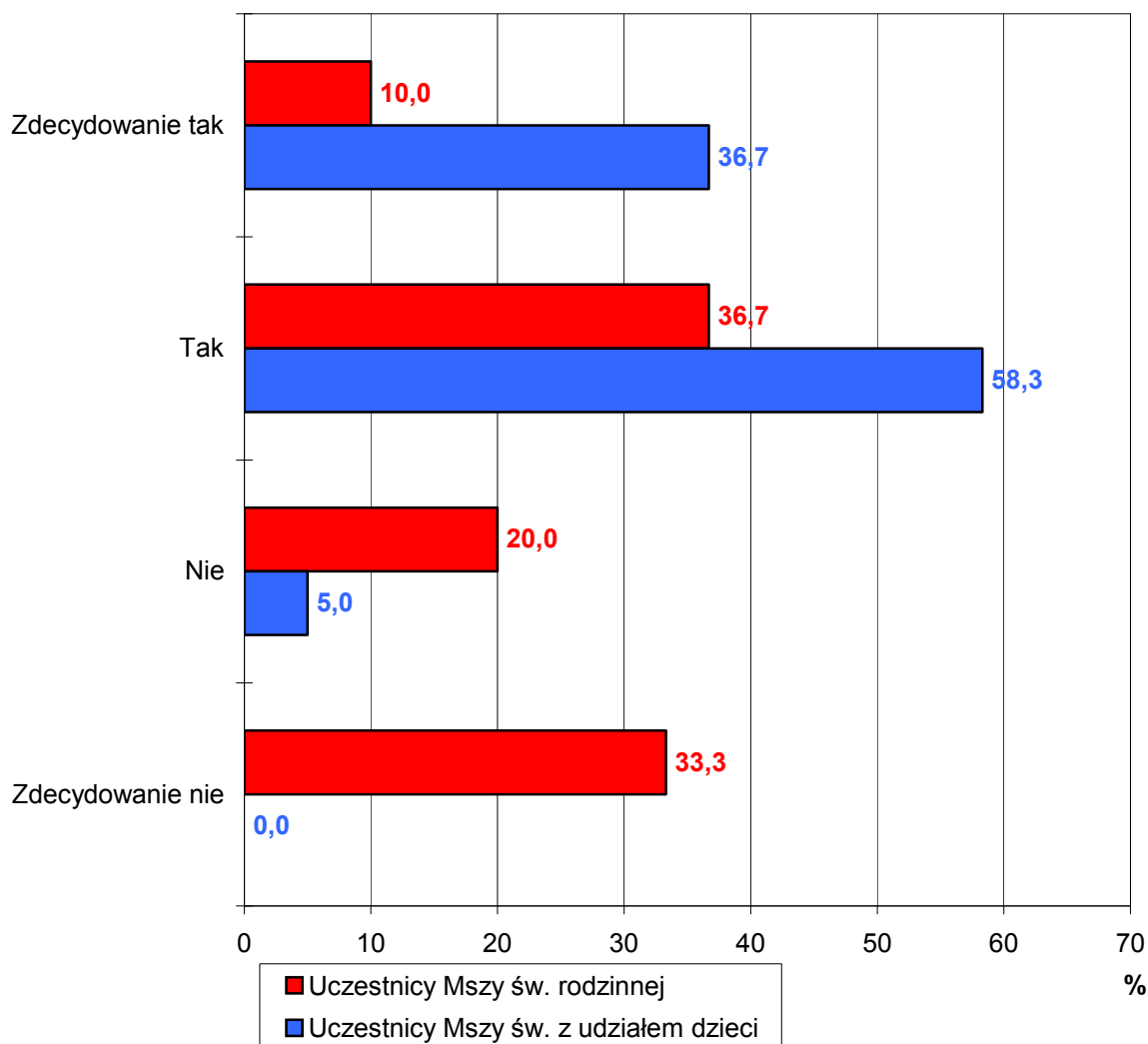
WYKRES nr 3. Pragnienie uczestnictwa w Eucharystii (2007r.)

Tab. nr 10. Pragnienie uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2007 r.

Czy chętnie uczestniczysz w Mszy świętej?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Zdecydowanie tak	22	36,7	6	10,0	3,67	2,04
Tak	35	58,3	22	36,7	1,59	
Nie	3	5,0	12	20,0	0,25	0,09
Zdecydowanie nie	0	0,0	20	33,3	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

WYKRES nr 4. Pragnienie uczestnictwa w Eucharystii (2008r.)

Tab. nr 11. Pragnienie uczestnictwa w Eucharystii według badań z 2008 r.

Czy chętnie uczestniczysz w Mszy świętej?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Zdecydowanie tak	27	45,0	3	5,0	9,00	2,64
Tak	31	51,7	19	31,7	1,63	
Nie	2	3,3	25	41,7	0,08	0,05
Zdecydowanie nie	0	0,0	13	21,7	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

Z rezultatów, uzyskanych w 2007 roku, wynika, że dużo chętniej w Eucharystii uczestniczą dzieci z grupy MD. Odpowiedzi pozytywnej udzieliło aż 95% pytanym, czyli ponad dwa razy więcej (ściśle 2,04) niż w grupie MR. Trzeba dodać, że skrajną odpowiedź „zdecydowanie tak” wybrało prawie cztery razy więcej (ściśle 3,67) osób z grupy MD (36,7%) niż z grupy MR (10%).

Patrząc na wyniki od strony negatywnej zauważyć można, że ponad połowa respondentów (ściśle 53,3%) z grupy MR niechętnie uczestniczy w Eucharystii, w tym aż 33% zaznaczyło skrajną odpowiedź „zdecydowanie nie”. Tak niepokojącej sytuacji nie zauważa się w grupie MD, bo tylko 5% badanych przyznało się, że nie chętnie uczestniczy w Mszy świętej.

Z badań przeprowadzonych w 2007 roku jasno wynika, że dzieci, uczestniczące w Mszach świętych specjalnie dla nich organizowanych, chętniej wypełniają obowiązek uczestnictwa w Eucharystii.

Przedstawione wyniki jeszcze bardziej potwierdziły się w badaniach przeprowadzonych w 2008 roku. Z zebranych danych, wynika i tutaj, że chętniej w Eucharystii uczestniczą dzieci z grupy MD. Odpowiedzi pozytywnej udzieliło aż 96,7% pytanym, czyli prawie trzy razy więcej (ściśle 2,64) niż w grupie MR. W tym roku badań odpowiedź skrajną „zdecydowanie tak” wybrało 45% badanych z grupy MD, czyli aż dziewięć razy więcej (9,00) niż z grupy MR (5,0%).

Patrząc na wyniki z drugiej strony stwierdzić należy, że ponad połowa respondentów (ściśle 62,4%) z grupy MR niechętnie uczestniczy w Eucharystii. Takiej sytuacji nie zauważa się w grupie MD, gdzie zaledwie 3,3% badanych przyznało się, do niechęci uczestnictwa w Mszy świętej.

Z badań przeprowadzonych w 2008 roku wyraźnie wynika, że dzieci, uczestniczące w Mszach świętych specjalnie dla nich organizowanych, chętniej wypełniają obowiązek uczestnictwa w Eucharystii. Dzieci zaś, które nie uczestniczą w takich formach celebracji przyznają się do niechęci uczęszczania na Eucharystię.

Na podstawie badań przeprowadzonych w latach 2007-2008 można stwierdzić, że uczestnictwo w Mszach św. organizowanych specjalnie dla dzieci wpływa pozytywnie na pragnienie uczestnictwa dzieci w Eucharystii.

Umożliwienie, zatem udziału dzieciom w takich celebracjach ma aspekt wychowawczy i wpływa na kształtowanie się pozytywnych postaw wobec Eucharystii, stanowiących istotny element wychowania religijnego.

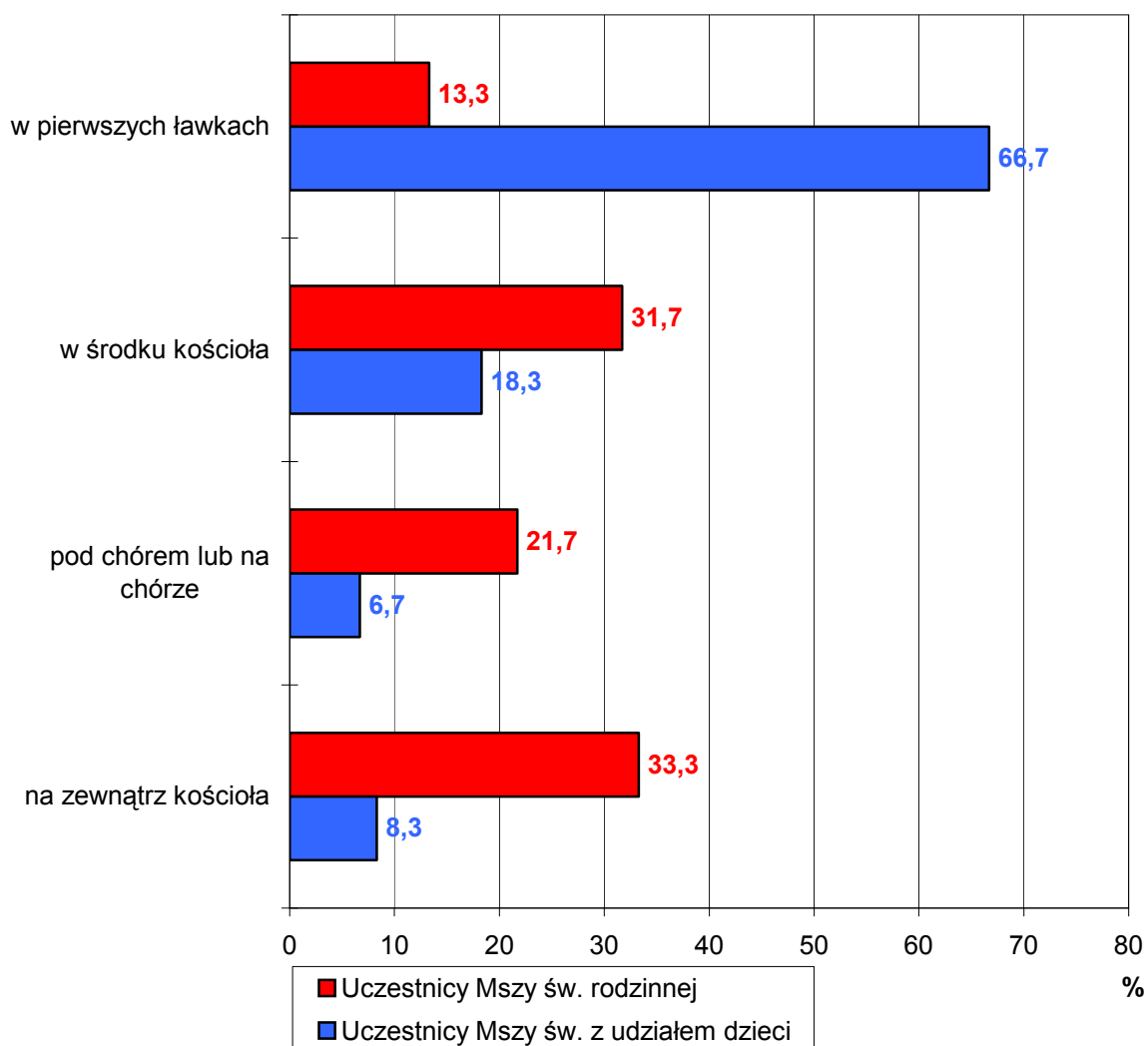
Wyraźne różnice są widoczne także w zależności od miejsca zajmowanego w kościele w czasie Eucharystii. Zapytano dzieci: „*W którym miejscu kościoła najlepiej przeżywasz Mszę św.?*” Odpowiedzi badanych w 2007 roku przedstawia tabela nr 12 i wykres nr 5, a w 2008 roku – tabela nr 13 i wykres nr 6.

Z badań przeprowadzonych w 2007 roku wynika, że pierwsze ławki kościoła chętniej zajmują uczestnicy Mszy świętej z udziałem dzieci (66,7%), podczas gdy uczestnicy Mszy św. rodzinnych wolą przebywać w środku kościoła (31,7%), pod chórem (21,3%) i na zewnątrz kościoła (33,3%). Zwracając uwagę na miejsca w pierwszych ławkach kościoła, można też stwierdzić, że zajmuje je pięć razy (5,0) więcej dzieci z grupy MD (66,7%), niż z grupy MR (13,3%). Można, zatem wnioskować, że dzieci z pierwszej grupy mają dużo lepsze warunki do pełnego zaangażowania się w przeżywaną liturgię.

Przedstawione wyniki częściowo potwierdziły się w badaniach z 2008 roku. Również tutaj widać, że znaczna część dzieci z grupy MD, chętnie zajmuje pierwsze ławki kościoła (45,0%), podczas gdy nadal duża część grupy MR woli przebywać w środku kościoła (21,7%), pod chórem (15,0%), a także na zewnątrz kościoła (31,7%). Pocieszającym jest jednak fakt, że wśród uczestników Mszy św. rodzinnej grupa dzieci chętnie zajmująca pierwsze ławki wzrosła do 31,7%.

Na podstawie badań przeprowadzonych w roku 2007-2008, na temat chętnie zajmowanych miejsc w kościele, można stwierdzić, że dzieci uczestniczące w Mszach św. specjalnie dla nich organizowanych chętnie wybierają miejsca, które pozwalają świadomie przeżywać Eucharystię. Dzieje się tak, dlatego że miejsca w pierwszych ławkach i w środku kościoła umożliwiają obserwowanie akcji liturgicznej rozgrywającej się w prezbiterium. Nie mają takiej możliwości wśród dzieci, które zwykle uczestniczą w Mszach św. rodzinnych, gdyż one zbyt często wolą zajmować miejsca pod chórem lub na zewnątrz kościoła.

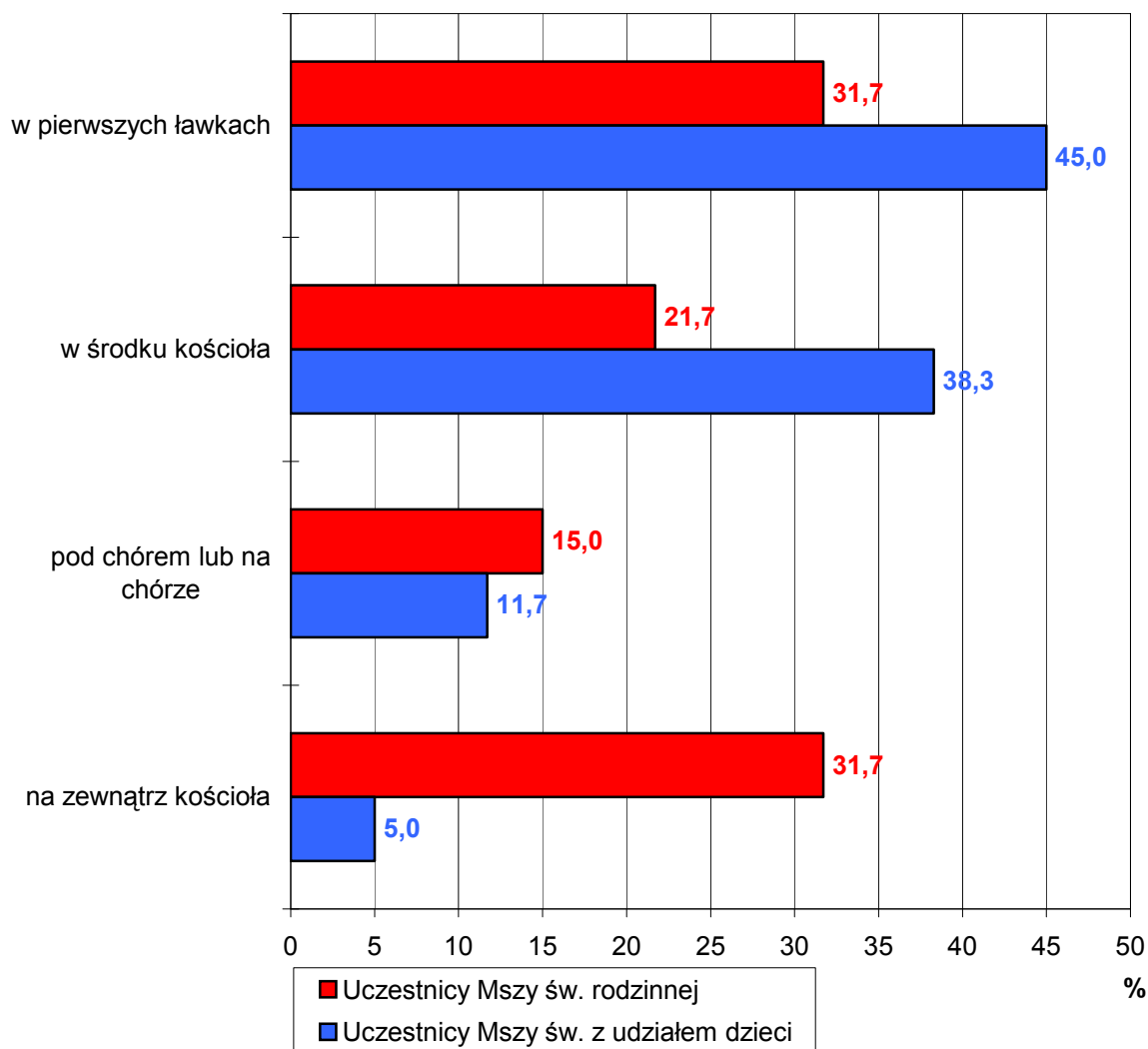
WYKRES nr 5. Miejsce zajmowane w kościele (2007r.)

Tab. nr 12. Miejsce zajmowane w kościele według badań z 2007 r.

W którym miejscu kościoła przeżywasz Mszę świętą?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia W _n
	N ₁	%	N ₂	%	
W pierwszych ławkach	40	66,7	8	13,3	5,00
W środku kościoła	11	18,3	19	31,7	0,58
Na chórze lub pod chórem	4	6,7	13	21,7	0,31
Na zewnątrz kościoła	5	8,3	20	33,3	0,25
RAZEM	60	100	60	100	

WYKRES nr 6. Miejsce zajmowane w kościele (2008r.)

Tab. nr 13. Miejsce zajmowane w kościele według badań z 2008 r.

W którym miejscu kościoła przeżywasz Mszę świętą?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
W pierwszych ławkach	27	45,0	19	31,7	1,42
W środku kościoła	23	38,3	13	21,7	1,77
Na chórze lub pod chórem	7	11,7	9	15,0	0,78
Na zewnątrz kościoła	3	5,0	19	31,7	0,16
RAZEM	60	100	60	100	

Zapytano też dzieci: „Z kim najlepiej przeżywasz Mszę świętą?”. Odpowiedzi badanych w 2007 roku ilustruje tabela nr 14 i wykres nr 7, a respondentów z 2008 roku – tabela nr 15 i wykres nr 8.

W wypowiedziach badanych z wszystkich grup porównawczych widać wyraźne podobieństwa. Są jednak one bardzo istotne dla wyników prowadzonych badań, gdyż pokazują, że znaczna większość dzieci (66,7% w grupie MD i 70,0% w grupie MR) najlepiej przeżywa Mszę świętą między rówieśnikami. Ponadto pewna część respondentów (31,7% z grupy MD i 26,7% z grupy MR) uważa, że owocnie przeżywa Mszę świętą, będąc z rodzicami. W odpowiedzi na tak zadane pytanie wynika również, że dzieci nie lubią uczestniczyć w Eucharystii, będąc w ławce między osobami dorosłymi. Przedstawione wyniki z roku 2007 potwierdzone zostały wynikami z 2008 roku.

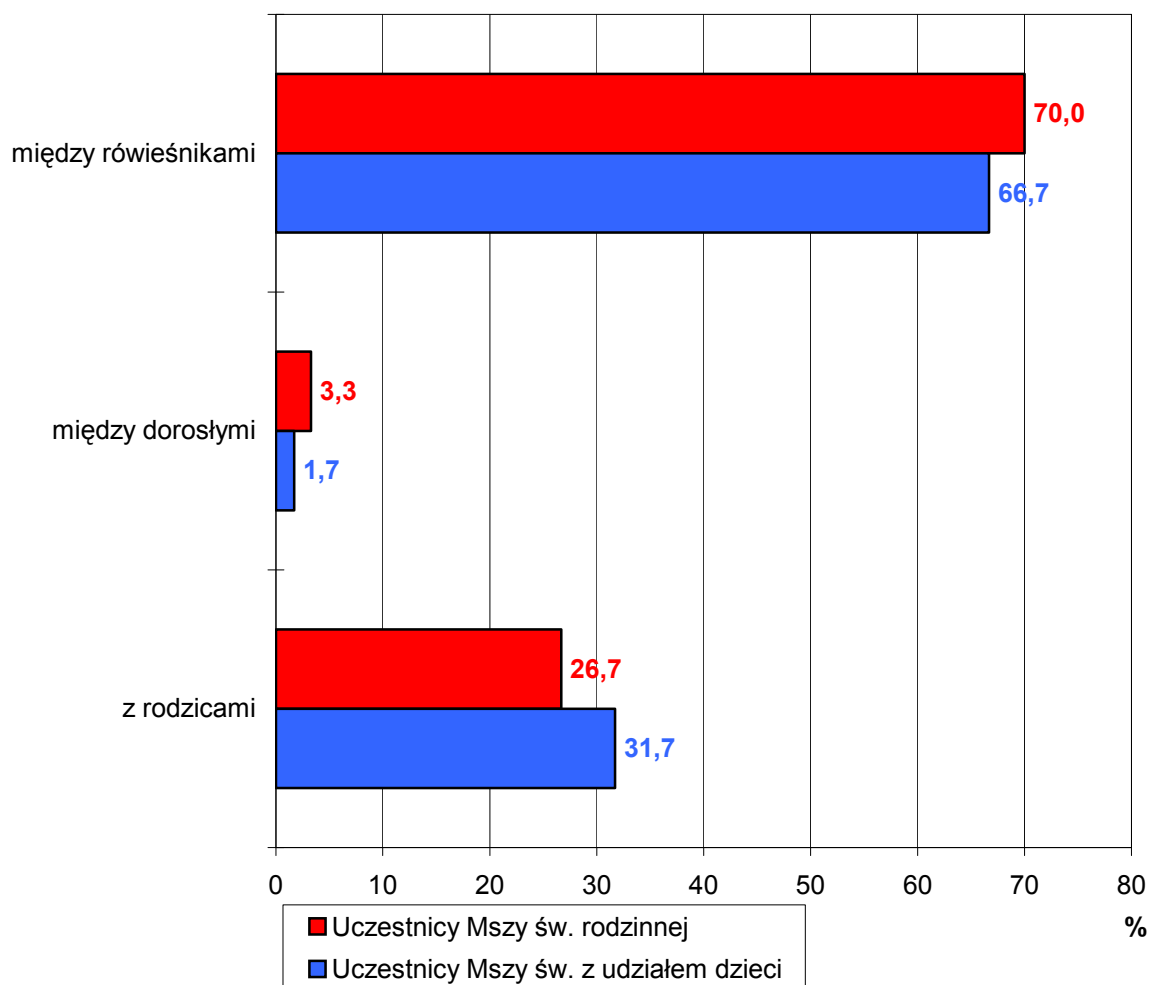
2. ORGANIZOWANIE MSZY ŚW. Z UDZIAŁEM DZIECI, A ŚWIADOME PRZEŻYWANIE EUCHARYSTII.

Na świadome przeżycie Eucharystii wpływa wewnętrzne nastawienie i zainteresowanie podczas kolejnych części liturgii. Analizując wyniki badań widać znaczące różnice w stopniu zainteresowania akcją liturgiczną między dziećmi uczestniczącymi w Mszach św. organizowanych specjalnie dla nich a tymi, które biorą udział w Mszach św. rodzinnych.

Dokładniejsze dane z badań przeprowadzonych w 2007 roku zawiera tabela nr 16 i wykres nr 9, a także tabela nr 17 i wykres nr 10 z badań w 2008 roku.

Z badań przeprowadzonych w 2007 roku wynika, że dzieci z grupy MD przeżywają Eucharystię z zainteresowaniem. Tutaj aż 48,3% badanych przyznaje się do przeżycia całej Mszy św. z wielkim zainteresowaniem, a 51,7% respondentów do zainteresowania podczas niektórych części liturgii. Wśród interesujących części wymieniają: kazanie dialogowane, spontaniczną modlitwę powszechną, śpiewy scholi i wykonywane posługi liturgiczne, takie jak przynoszenie darów oraz czytanie słowa Bożego. Niestety nie można tego powiedzieć o badanych z grupy MR. Tam prawie trzy razy mniej (ściśle 2,73)

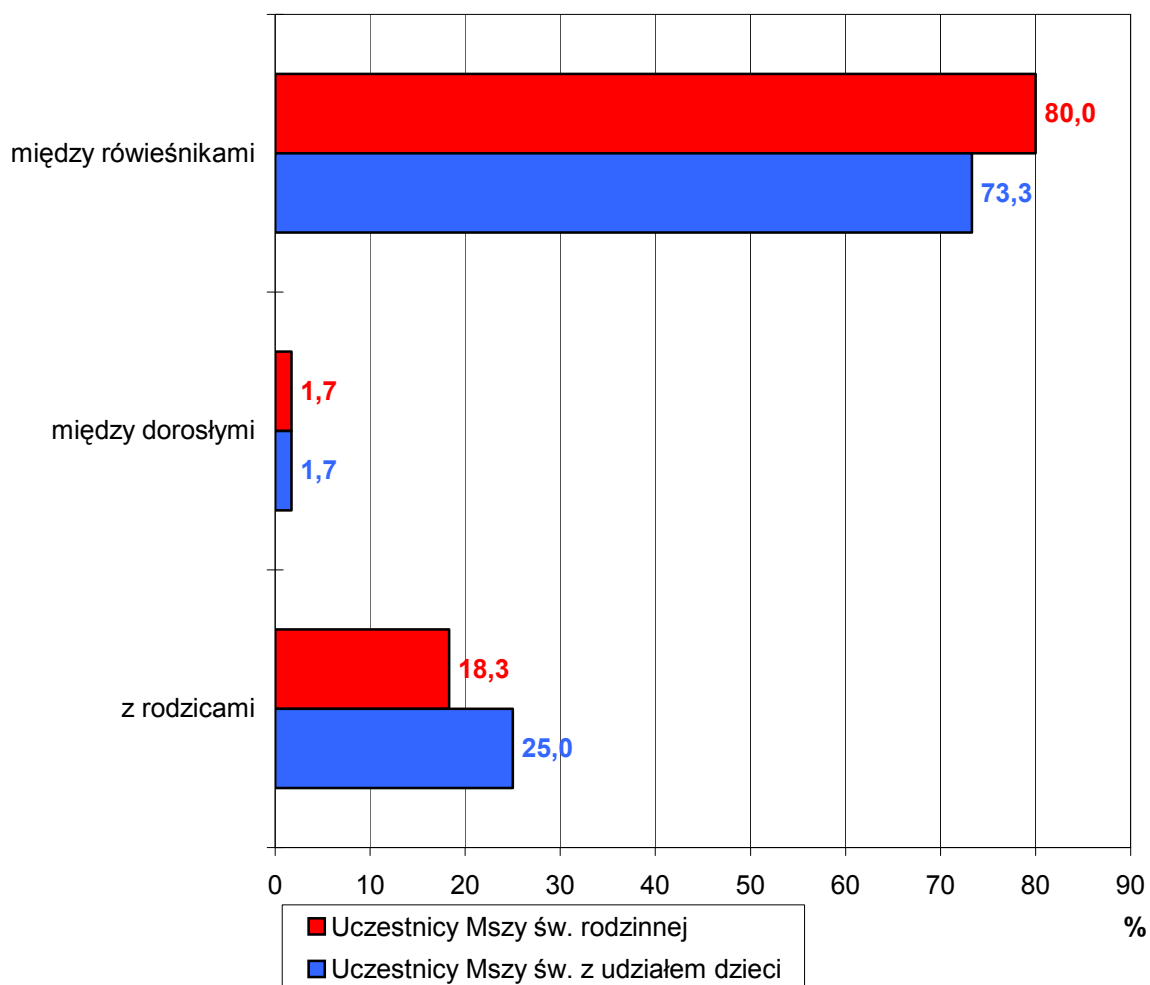
WYKRES nr 7. Okoliczności przeżywanej Eucharystii (2007r.)

Tab. nr 14. Okoliczności przeżywanej Eucharystii według badań z 2007 r.

Z kim najlepiej jest Ci przeżywać Mszę św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Między rówieśnikami	40	66,7	42	70,0	0,95
Między dorosłymi	1	1,7	2	3,3	0,50
Z rodzicami	19	31,7	16	26,7	1,19
RAZEM	60	100	60	100	

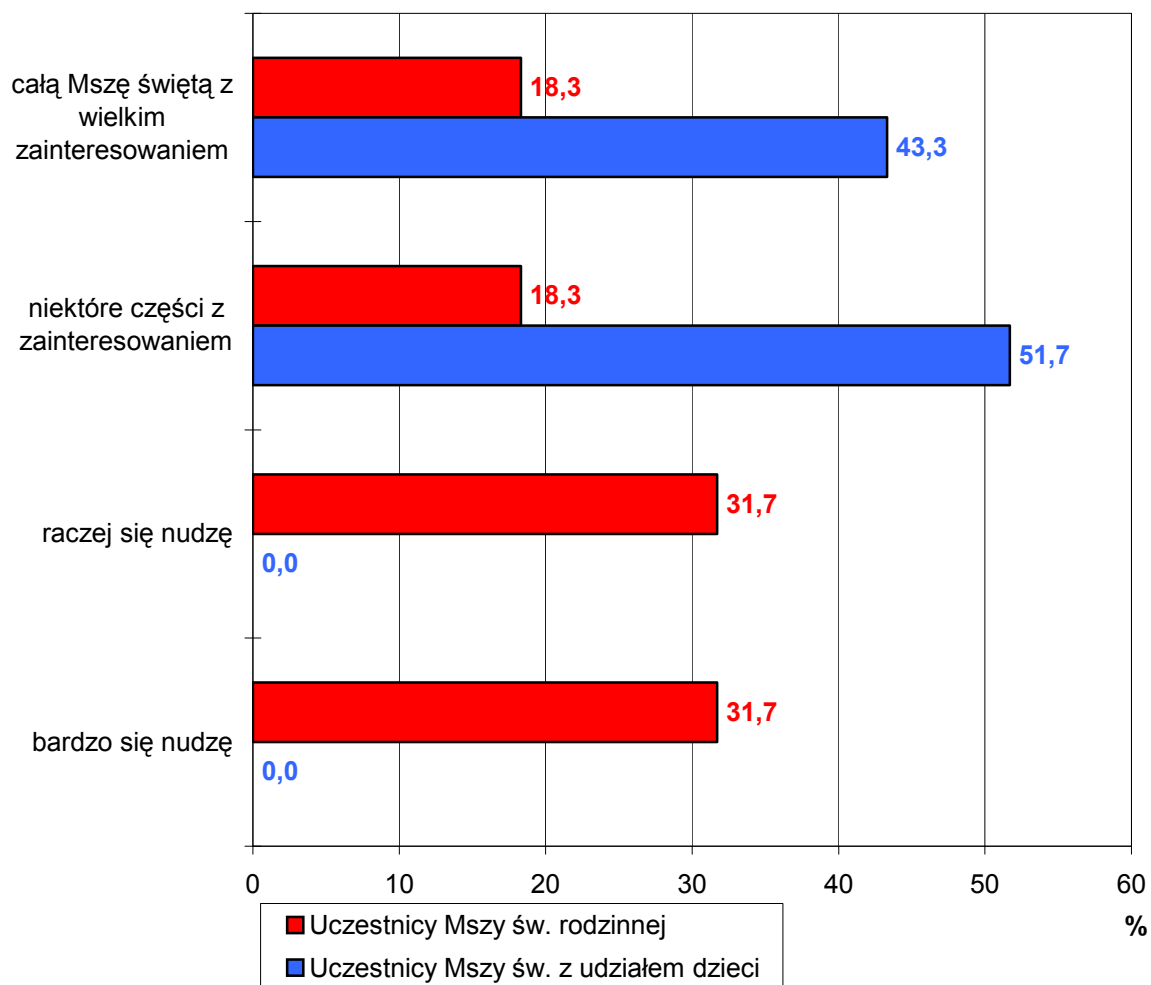
WYKRES nr 8. Okoliczności przeżywanej Eucharystii (2008r.)

Tab. nr 15. Okoliczności przeżywanej Eucharystii według badań z 2008 r.

<i>Z kim najlepiej jest Ci przeżywać Mszę św.?</i>	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Między rówieśnikami	44	73,3	48	80,0	0,92
Między dorosłymi	1	1,7	1	1,7	1,00
Z rodzicami	15	25,0	11	18,3	1,36
RAZEM	60	100	60	100	

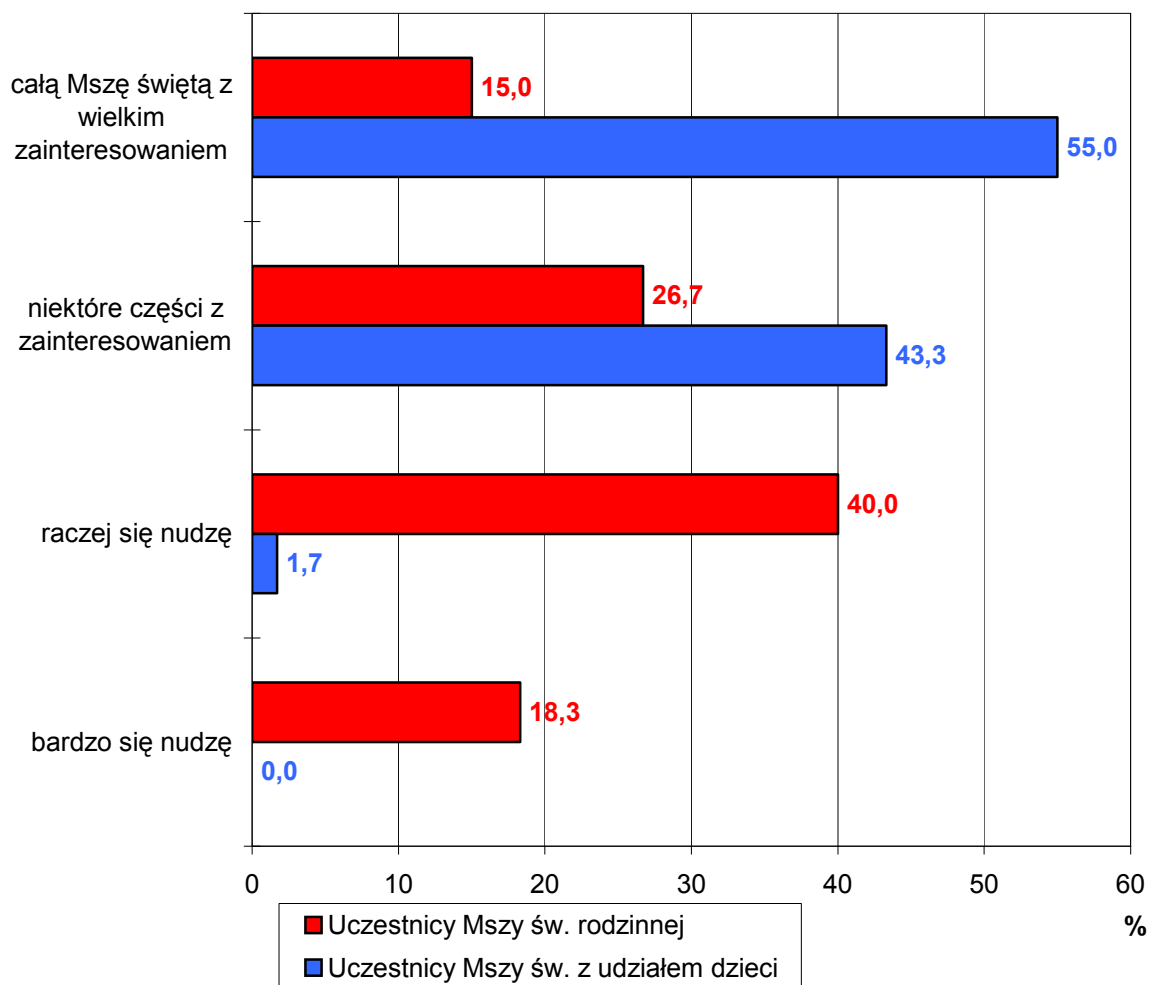
WYKRES nr 9. Zainteresowanie podczas Eucharystii (2007r.)

Tab. nr 16. Zainteresowanie podczas Eucharystii według badań z 2007r.

Z jakim zainteresowaniem przeżywasz Mszę św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Całą Mszę św. z wielkim zainteresowaniem	29	48,3	11	18,3	2,64	2,36
Niektóre części z zainteresowaniem	31	51,7	11	18,3	2,82	
Raczej się nudzę	0	0,0	19	31,7	x *	X *
Bardzo się nudzę	0	0,0	19	31,7	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

WYKRES nr 10. Zainteresowanie podczas Eucharystii (2008r.)

Tab. nr 17. Zainteresowanie podczas Eucharystii według badań z 2008r.

Z jakim zainteresowaniem przeżywasz Mszę św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Całą Mszę św. z wielkim zainteresowaniem	33	55,0	9	15,0	3,67	2,36
Niektóre części z zainteresowaniem	26	43,3	16	26,7	1,63	
Raczej się nudzę	1	1,7	24	40,0	0,04	0,03
Bardzo się nudzę	0	0,0	11	18,3	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

dzieci przeżywa liturgię z zainteresowaniem. Trzeba dodać, że w grupie MD nie było przejawów znudzenia, podczas gdy jest ono wyraźnie widoczne w grupie MR. Tam aż 63,4% respondentów przyznało się do znudzenia w czasie Eucharystii.

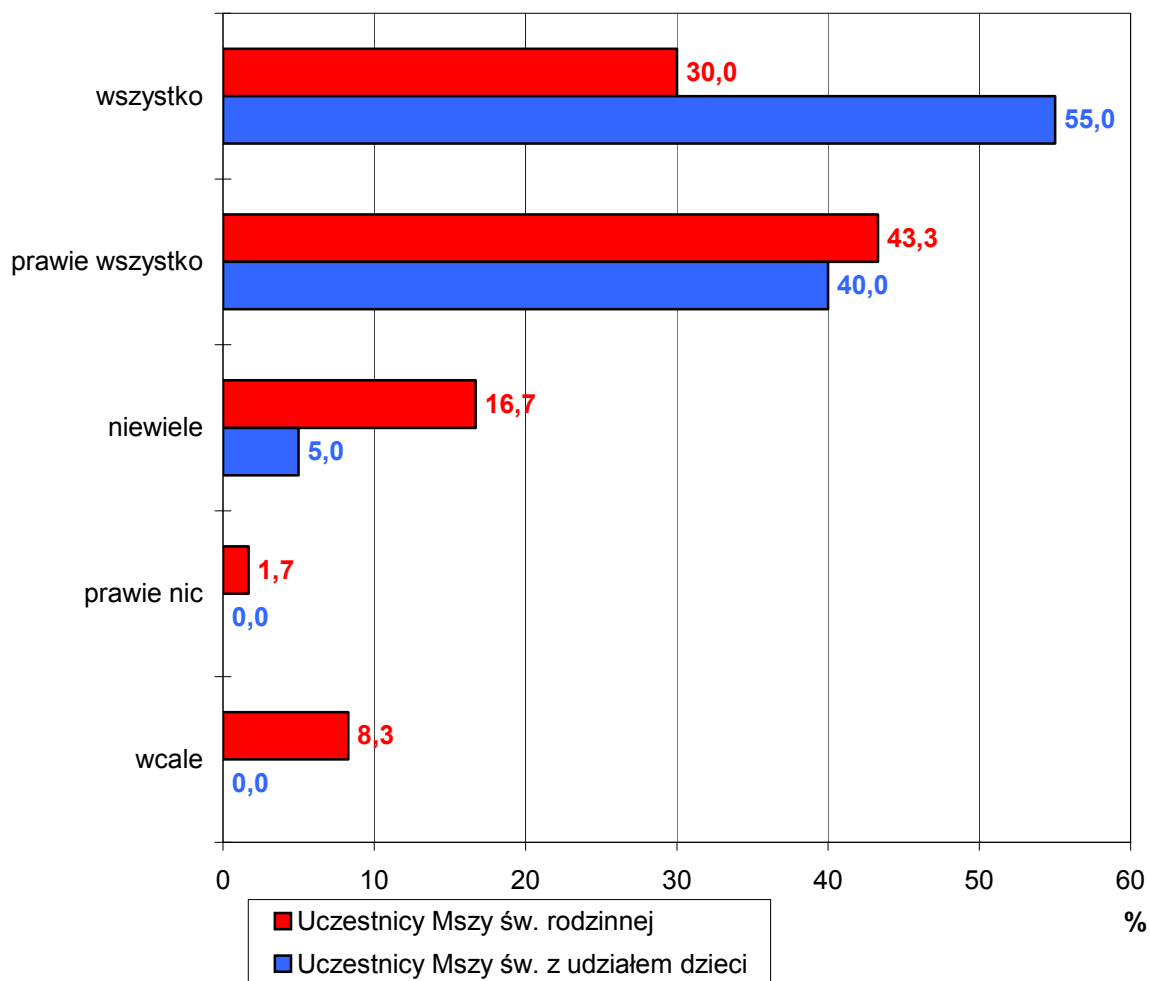
Przedstawione wyniki potwierdziły się w badaniach z 2008 roku. Tutaj jeszcze wyraźniej widać, że dzieci z grupy MD przeżywają Eucharystię z zainteresowaniem. Aż 55,0% badanych przyznaje się do przeżycia całej Mszy św. z wielkim zainteresowaniem i 43,3% respondentów do zainteresowania podczas niektórych części liturgii. Wśród interesujących części wymieniane są te same części, co w wypowiedziach respondentów w 2007 roku. Niestety również w tym badaniu potwierdziło się, że ponad połowa (ściśle 58,3%) uczestników Mszy św. rodzinnej nudzi się podczas przeżywanej liturgii.

Z badań przeprowadzonych w latach 2007-2008 wynika, że z większym zainteresowaniem Eucharystię przeżywają te dzieci, które biorą udział w specjalnych Mszach św. z udziałem dzieci niż uczestniczą w Mszach św. rodzinnych.

Analizie poddano również wyniki świadczące o stopniu rozumienia przez dzieci poszczególnych części sprawowanej Eucharystii. Na tej podstawie można stwierdzić, że wyższy stopień zrozumienia osiągają dzieci uczestniczące w mszy świętej organizowanej specjalnie dla nich niż te, które przeżywają mszę rodzinną. Dokładnie widać to w tabelach 18-29 i na wykresach 11-22.

Analizując wyniki badań stopnia zrozumienia poszczególnych elementów i części Mszy świętej warto podkreślić, że największe różnice zauważa się w rozumieniu kazania. Podczas Mszy dla dzieci, gdzie kazanie głoszone jest najczęściej w formie dialogowanej, ponad dwa razy więcej (ściśle 2,50 w 2007 r. i 2,92 w 2008 r.) dzieci z grupy MD od grupy MR deklaruje, że rozumie wszystko z treści głoszonej homilii. Trzeba zaznaczyć, że część grupy MR (aż 40%) przyznaje, że z kazania głoszonego do dorosłych rozumie „niewiele”, „prawie nic” lub „wcale”. Nieco mniejsze różnice, choć także znaczące, widać w stopniu zrozumienia innych części Mszy świętej.

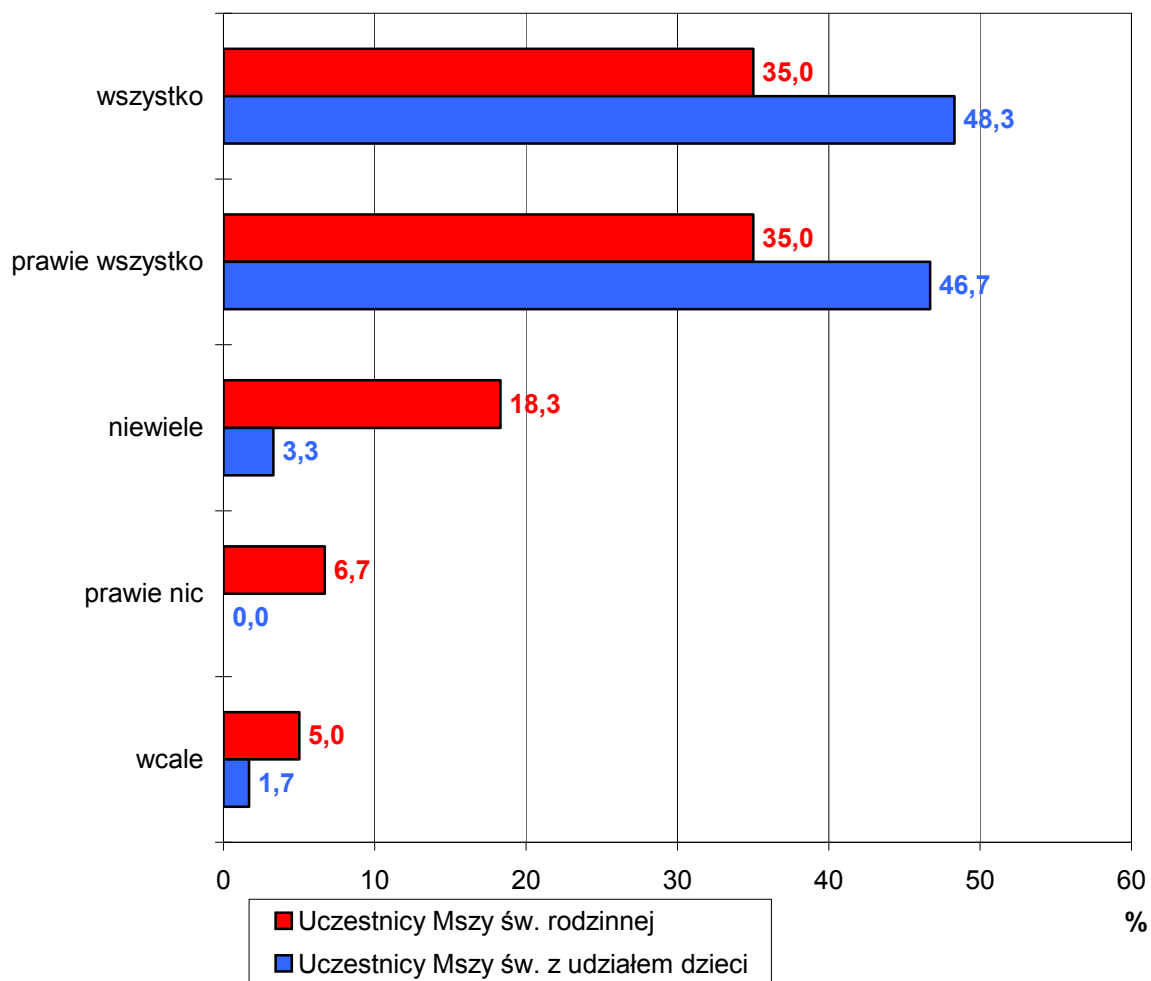
WYKRES nr 11. Rozumienie modlitw podczas Eucharystii (2007r.)

Tab. nr 18. Rozumienie modlitw podczas Eucharystii według badań z 2007 r.

W jakim stopniu rozumiesz treść modlitw podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	33	55,0	18	30,0	1,83	1,30
Prawie wszystko	24	40,0	26	43,3	0,92	
Niewiele	3	5,0	10	16,7	0,30	0,19
Prawie nic	0	0,0	1	1,7	x *	
Wcale	0	0,0	5	8,3	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

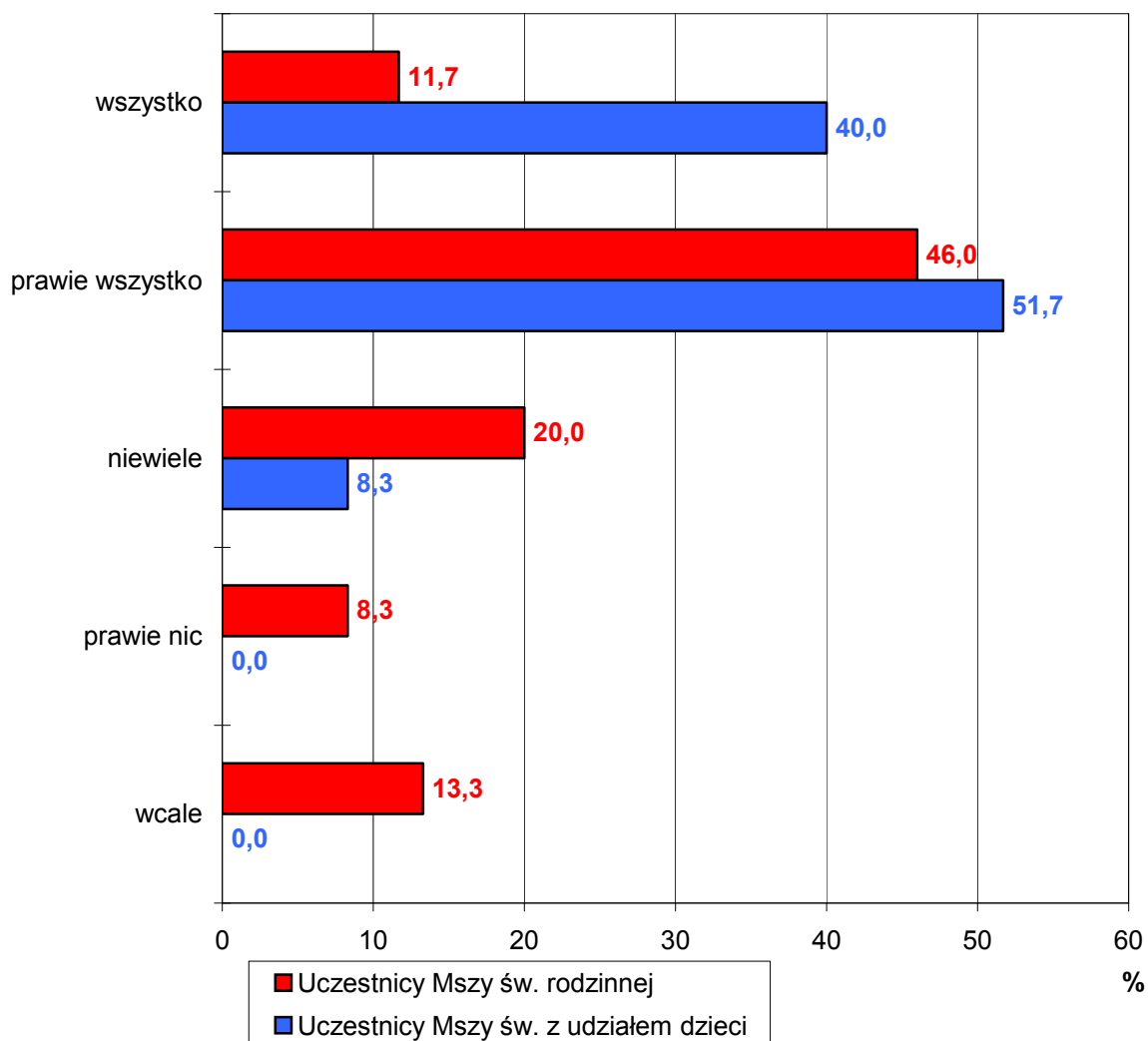
WYKRES nr 12. Rozumienie modlitw podczas Eucharystii (2008r.)

Tab. nr 19. Rozumienie modlitw podczas Eucharystii według badań z 2008 r.

W jakim stopniu rozumiesz treść modlitw podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	29	48,3	21	35,5	1,38	1,36
Prawie wszystko	28	46,7	21	35,5	1,33	
Niewiele	2	3,3	11	18,3	0,18	0,17
Prawie nic	0	0,0	4	6,7	x *	
Wcale	1	1,7	3	5,0	0,33	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

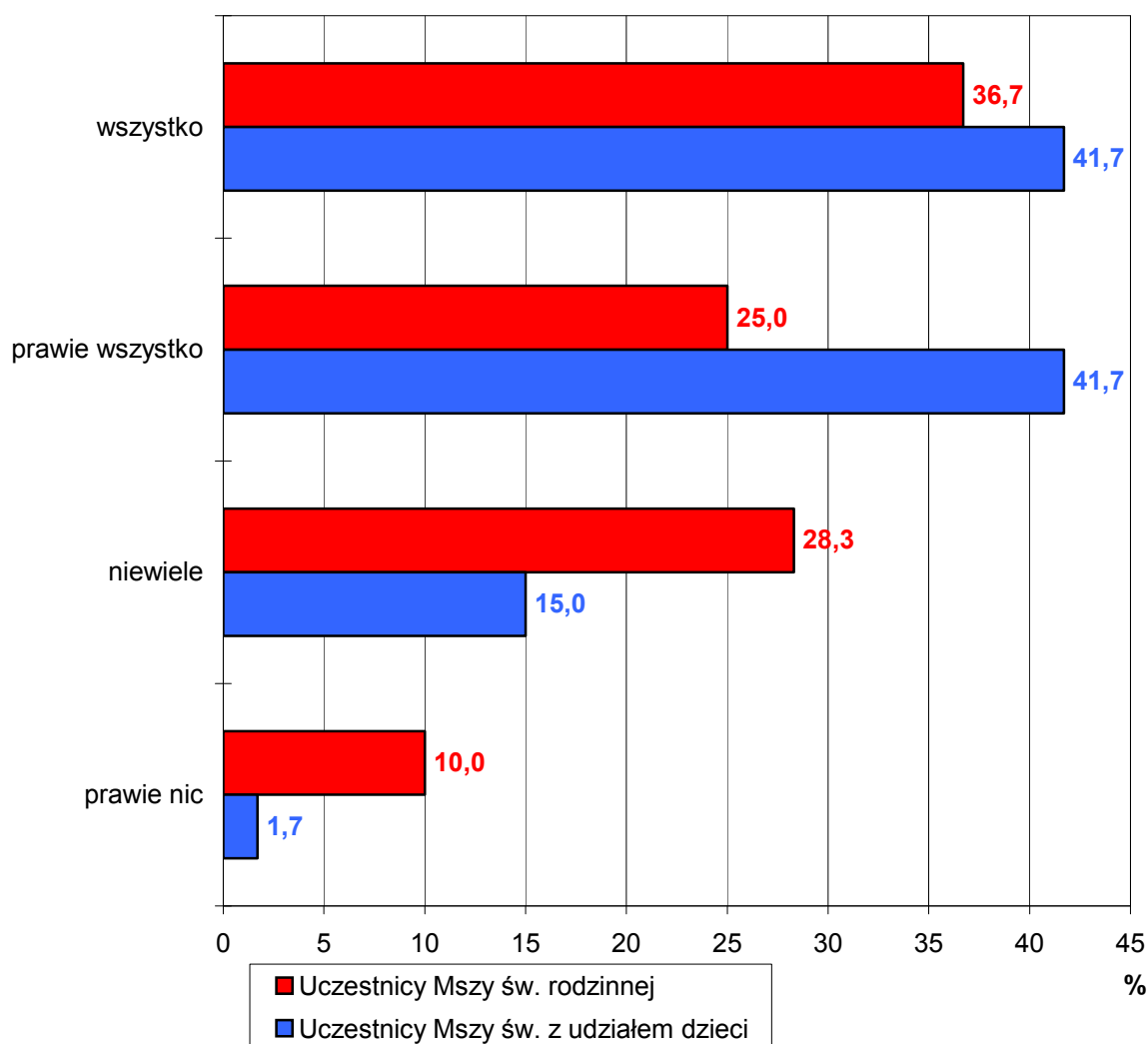
WYKRES nr 13. Rozumienie czytań podczas Eucharystii (2007r.)

Tab. nr 20. Rozumienie czytań podczas Eucharystii według badań z 2007 r.

W jakim stopniu rozumiesz treść czytań podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	24	40,0	7	11,7	3,43	1,57
Prawie wszystko	31	51,0	28	46,7	1,11	
Niewiele	5	8,3	12	20,0	0,42	0,20
Prawie nic	0	0,0	5	8,3	x *	
Wcale	0	0,0	8	13,3	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

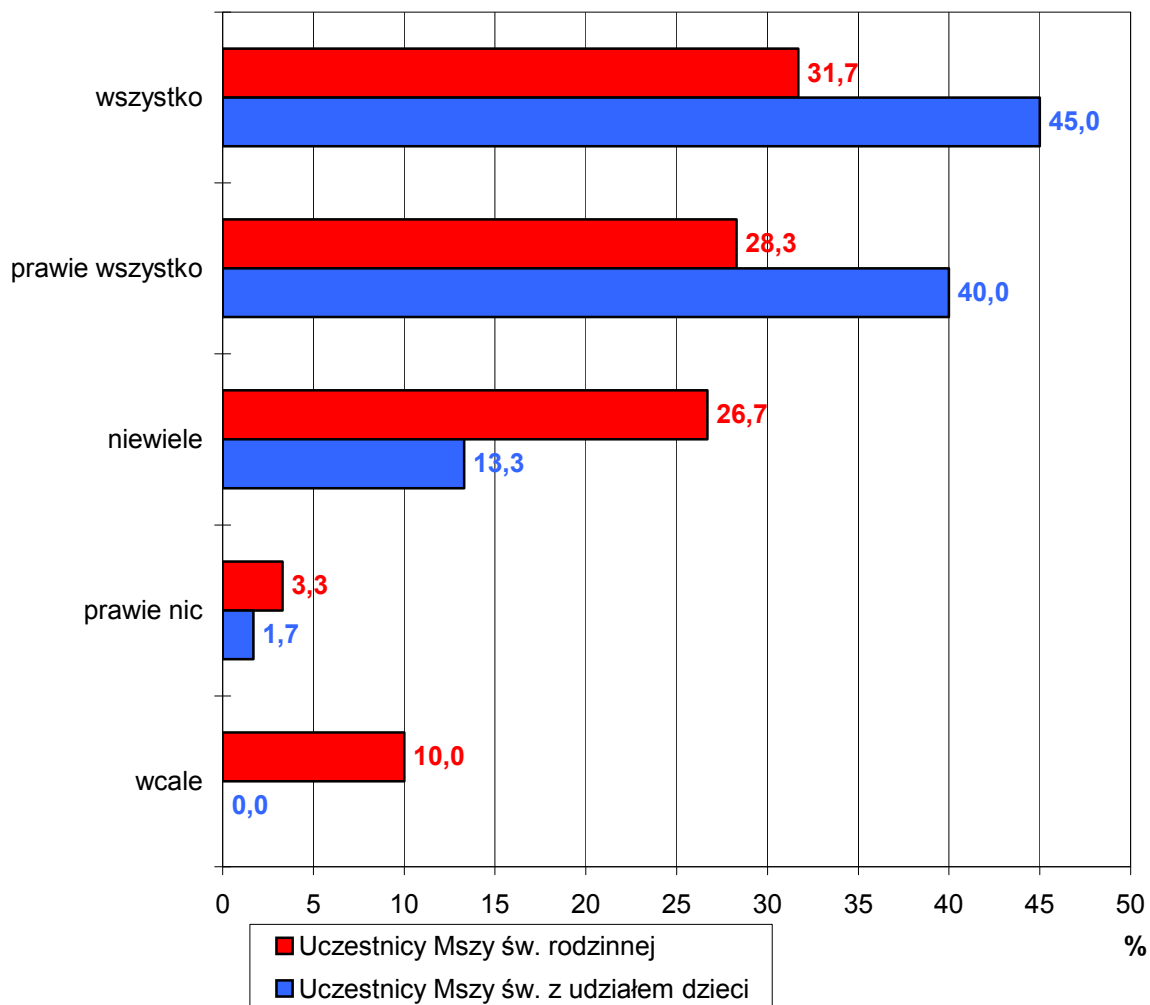
WYKRES nr 14. Rozumienie czytań podczas Eucharystii (2008r.)

Tab. nr 21. Rozumienie czytań podczas Eucharystii według badań z 2008 r.

W jakim stopniu rozumiesz treść czytań podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	25	41,7	22	36,7	1,14	1,35
Prawie wszystko	25	41,7	15	25,0	1,67	
Niewiele	9	15,0	17	28,3	0,53	0,43
Prawie nic	1	1,7	6	10,0	0,17	
RAZEM	60	100	60	100		

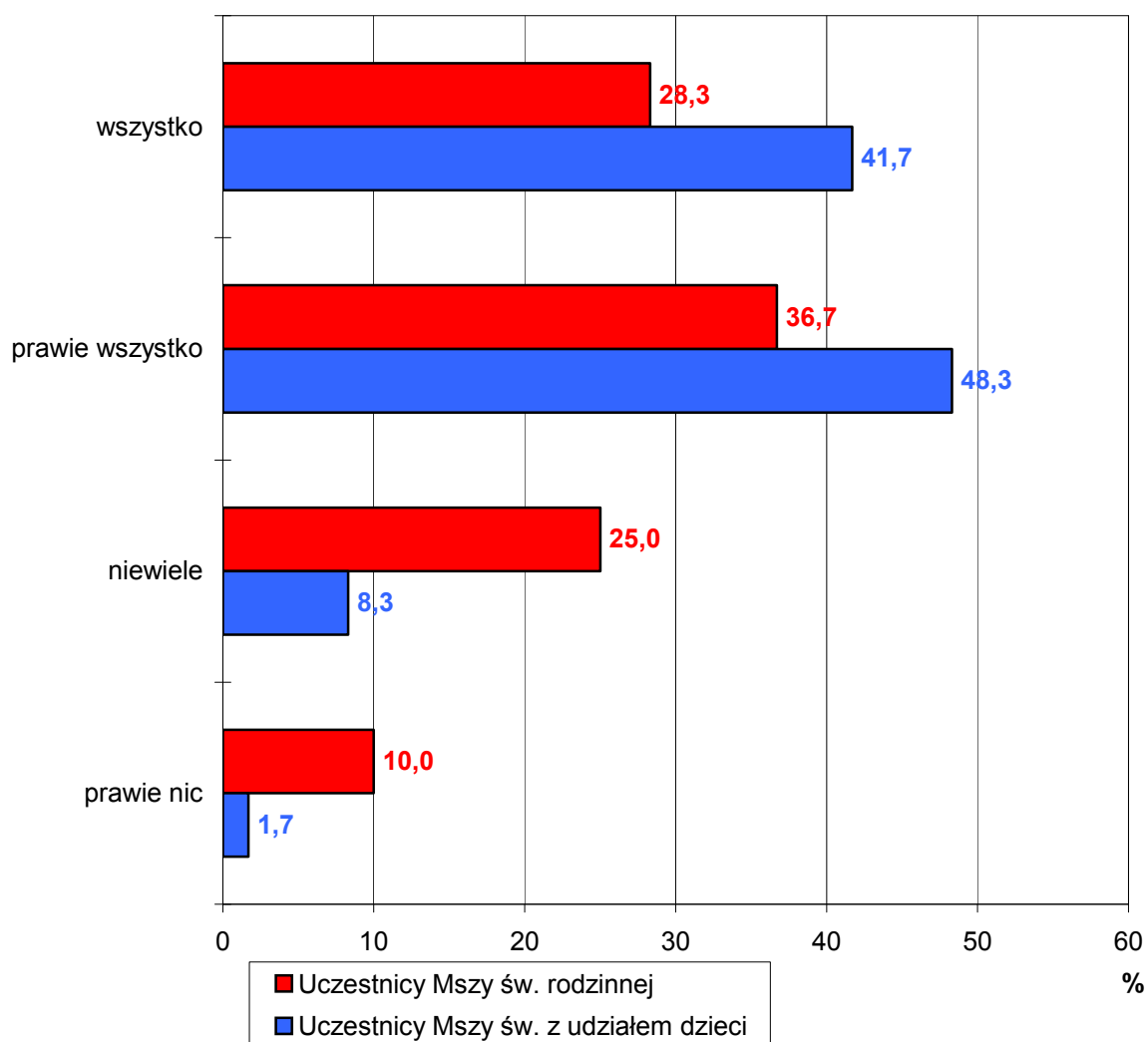
WYKRES nr 15. Rozumienie treści Ewangelii (2007r.)

Tab. nr 22. Rozumienie treści Ewangelii według badań z 2007 r.

W jakim stopniu rozumiesz Ewangelię podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	27	45,0	19	31,7	1,42	1,42
Prawie wszystko	24	40,0	17	28,3	1,42	
Niewiele	8	13,3	16	26,7	0,50	0,38
Prawie nic	1	1,7	2	3,3	0,50	
Wcale	0	0,0	6	10,0	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

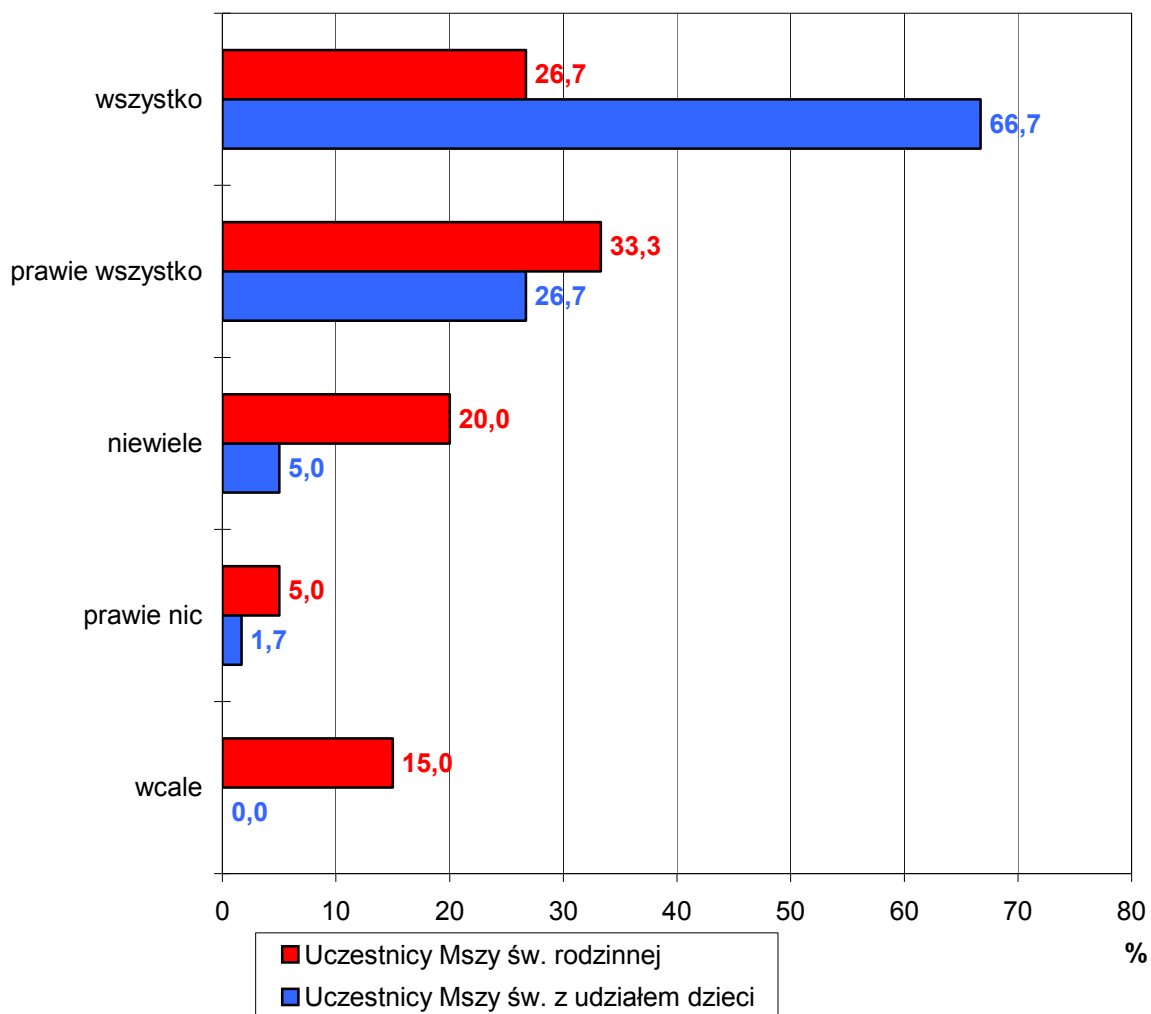
WYKRES nr 16. Rozumienie treści Ewangelii (2008r.)

Tab. nr 23. Rozumienie treści Ewangelii według badań z 2008 r.

W jakim stopniu rozumiesz Ewangelię podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	25	41,7	17	28,3	1,47	1,38
Prawie wszystko	29	48,3	22	36,7	1,32	
Niewiele	5	8,3	15	25,0	0,33	0,29
Prawie nic	1	1,7	6	10,0	0,17	
RAZEM	60	100	60	100		

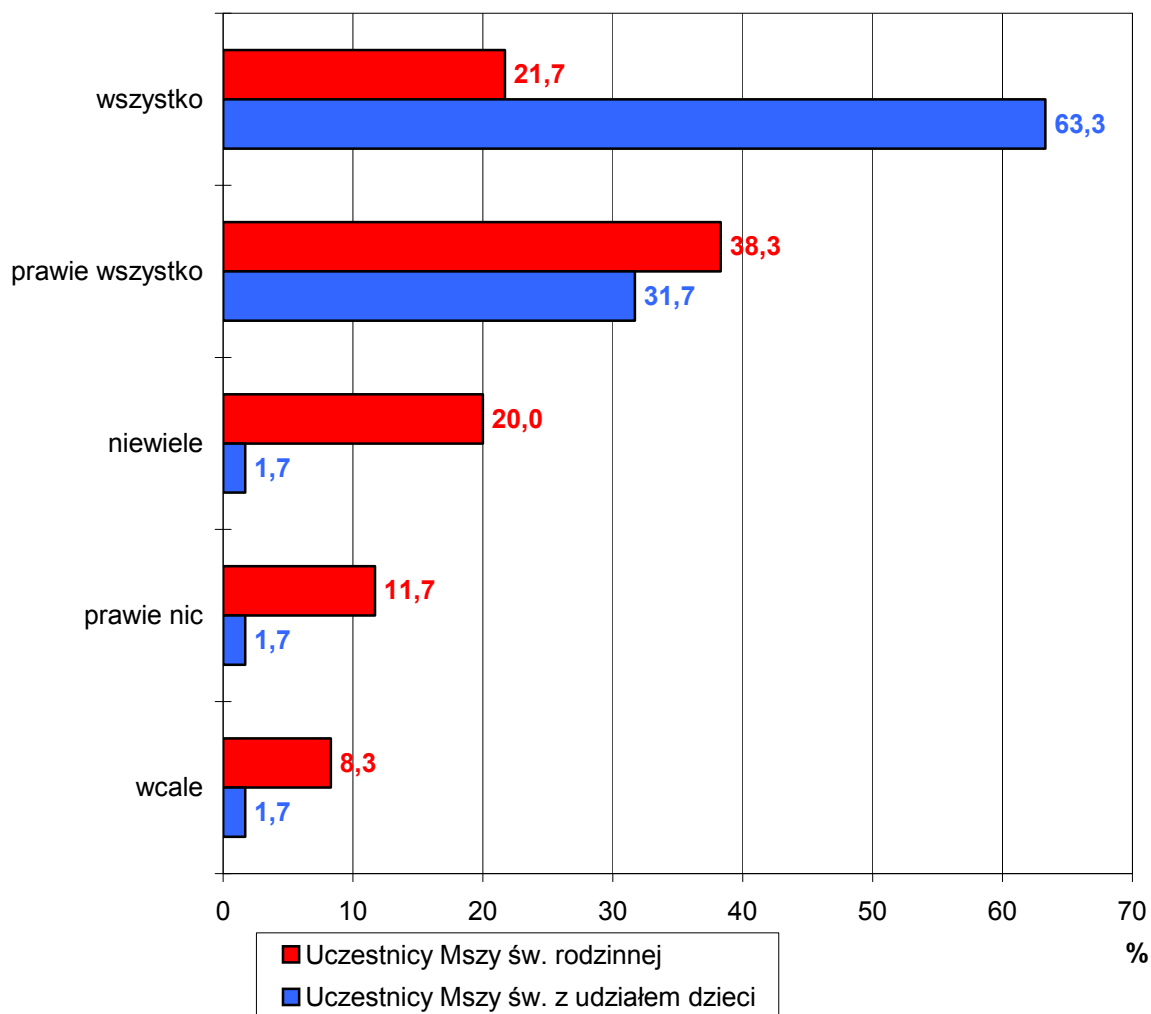
WYKRES nr 17. Rozumienie kazania podczas Eucharystii (2007r.)

Tab. nr 24. Rozumienie kazania podczas Eucharystii według badań z 2007 r.

W jakim stopniu rozumiesz kazanie podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	40	66,7	16	26,7	2,50	1,56
Prawie wszystko	16	26,7	20	33,3	0,80	
Niewiele	3	5,0	12	20,0	0,25	0,17
Prawie nic	1	1,7	3	5,0	0,33	
Wcale	0	0,0	9	15,0	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

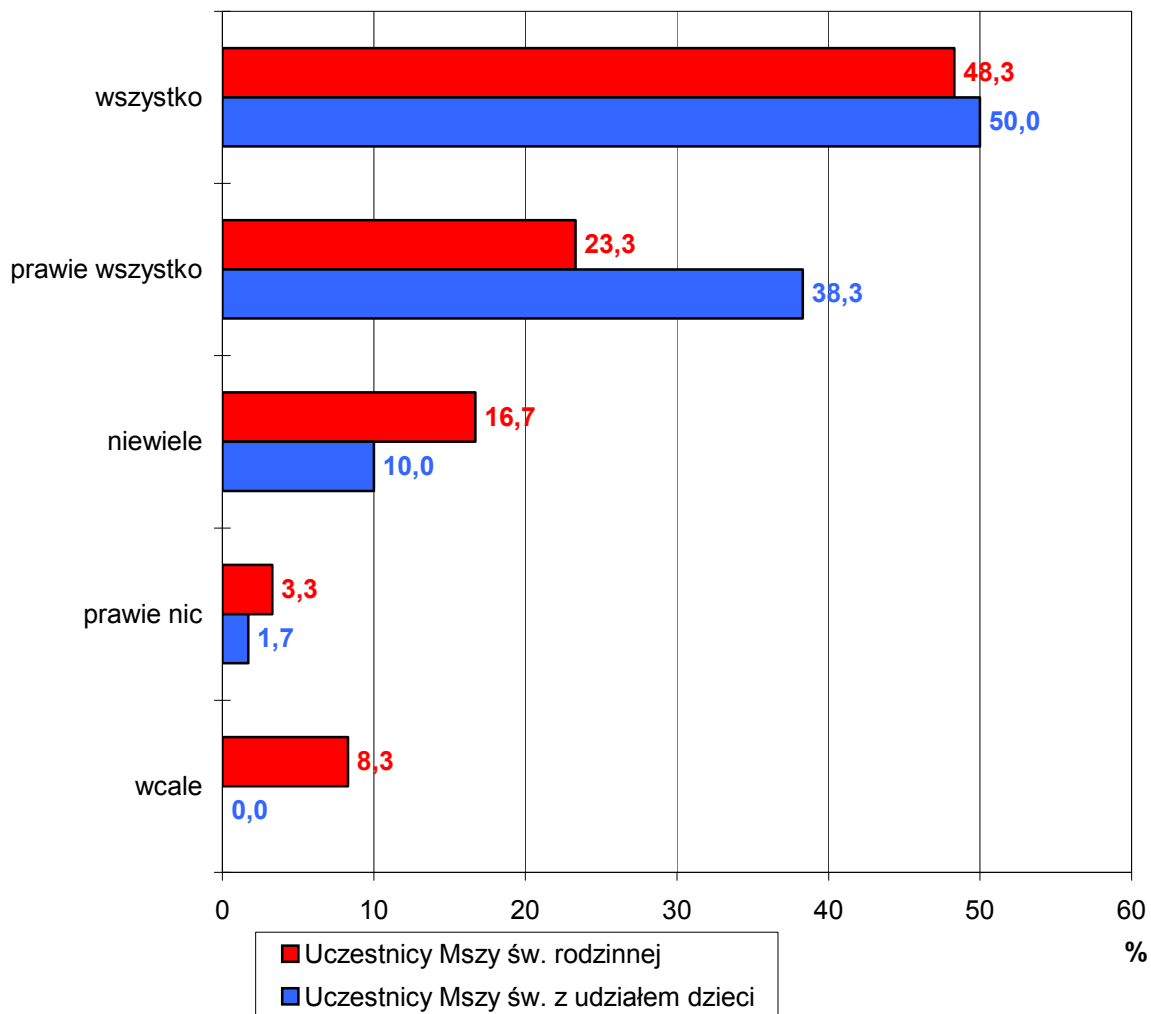
WYKRES nr 18. Rozumienie kazania podczas Eucharystii (2008r.)

Tab. nr 25. Rozumienie kazania podczas Eucharystii według badań z 2008 r.

W jakim stopniu rozumiesz kazanie podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	38	63,3	13	21,7	2,92	1,58
Prawie wszystko	19	31,7	23	38,3	0,83	
Niewiele	1	1,7	12	20,0	0,08	0,13
Prawie nic	1	1,7	7	11,7	0,14	
Wcale	1	1,7	5	8,3	0,20	
RAZEM	60	100	60	100		

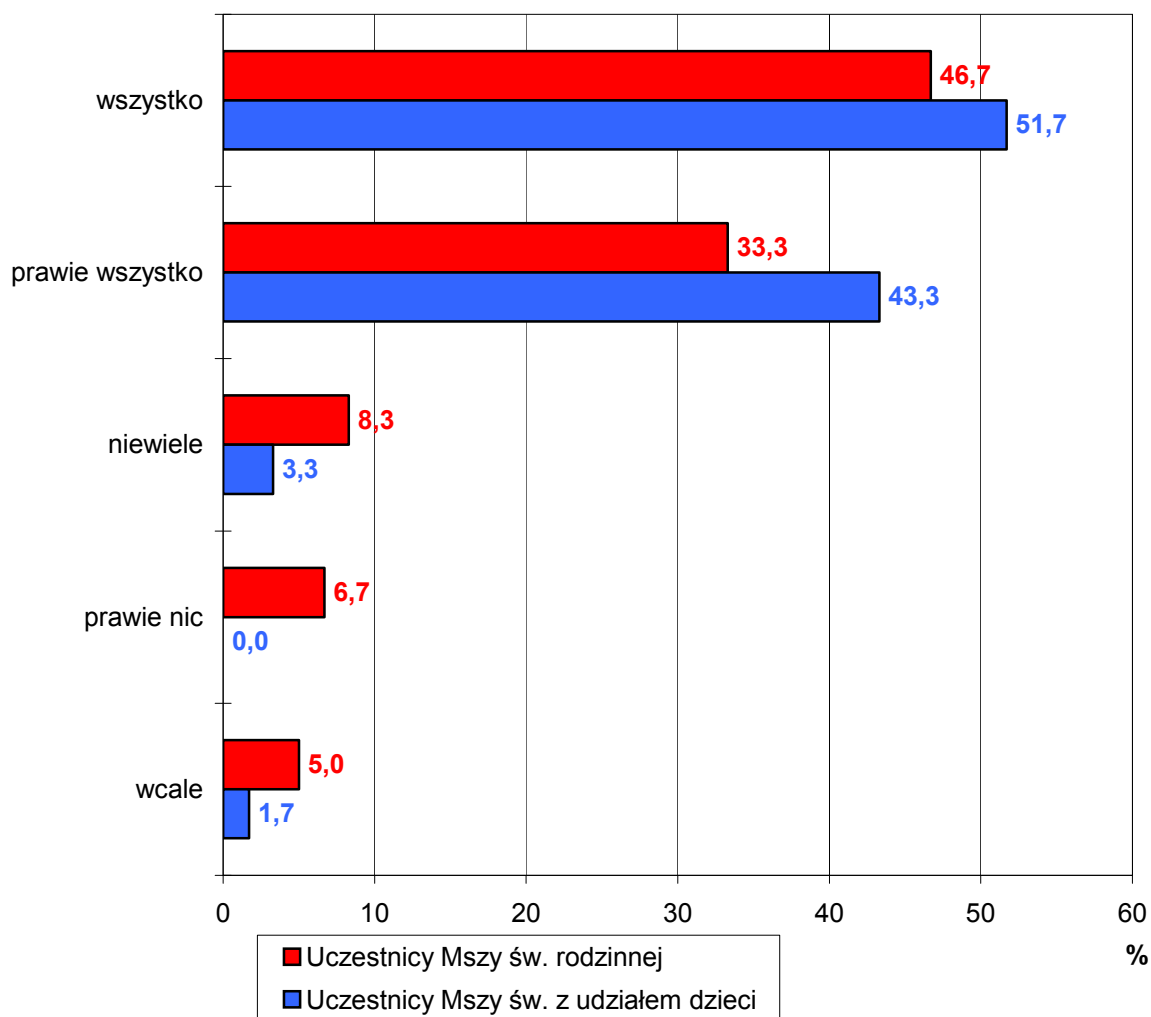
WYKRES nr 19. Rozumienie tekstów pieśni mszalnych (2007r.)

Tab. nr 26. Rozumienie tekstów pieśni mszalnych według badań z 2007 r.

W jakim stopniu rozumiesz teksty pieśni podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	30	50,0	29	48,3	1,03	1,58
Prawie wszystko	23	38,3	14	23,3	1,64	
Niewiele	6	10,0	10	16,7	0,60	0,13
Prawie nic	1	1,7	2	3,3	0,50	
Wcale	0	0,0	5	8,3	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

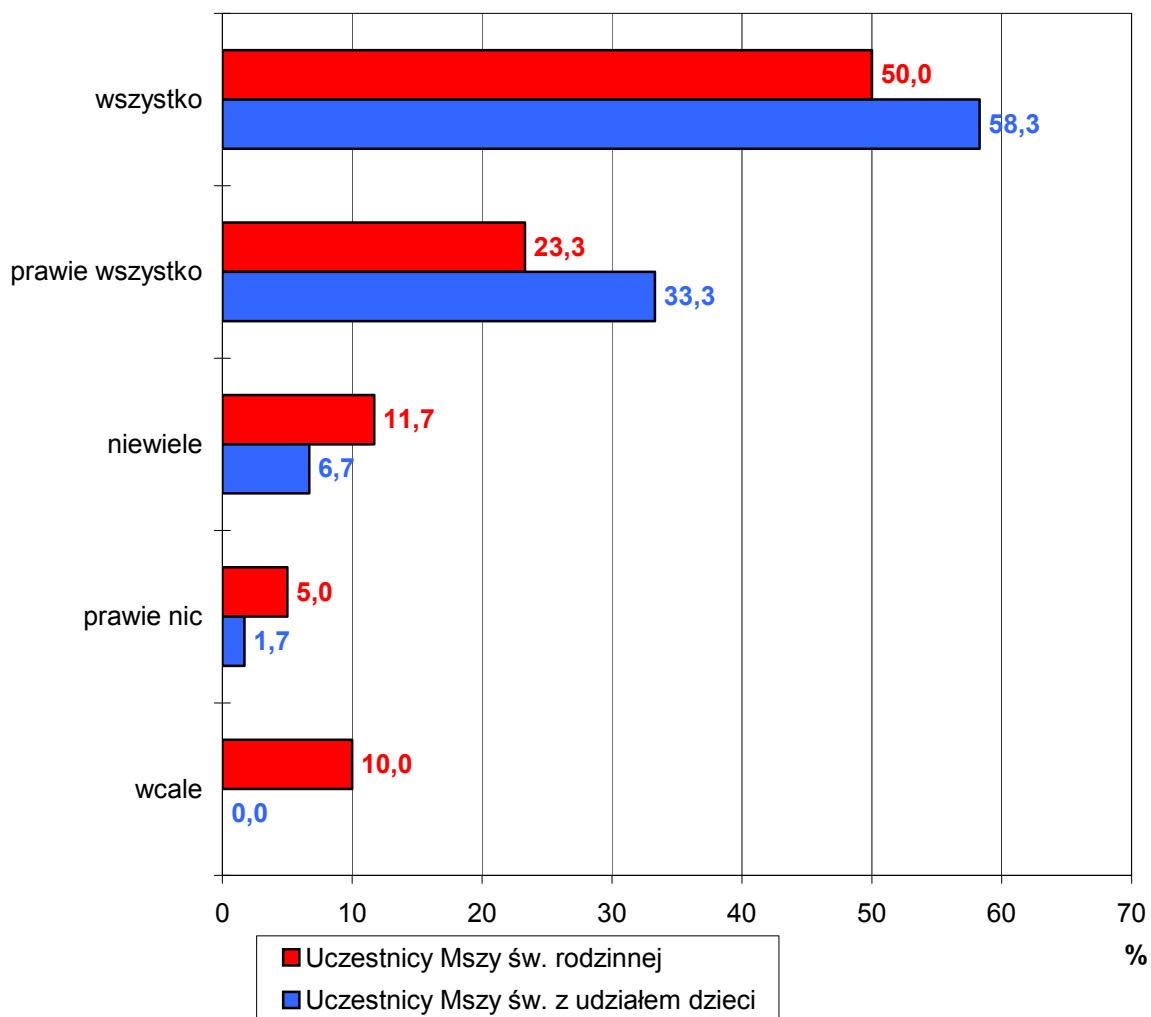
WYKRES nr 20. Rozumienie tekstów pieśni mszalnych (2008r.)

Tab. nr 27. Rozumienie tekstów pieśni mszalnych według badań z 2008 r.

W jakim stopniu rozumiesz teksty pieśni podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	31	50,0	28	46,7	1,11	1,19
Prawie wszystko	26	43,3	20	33,3	1,30	
Niewiele	2	3,3	5	8,3	0,40	0,25
Prawie nic	0	0,0	4	6,7	x *	
Wcale	1	1,7	3	5,0	0,33	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

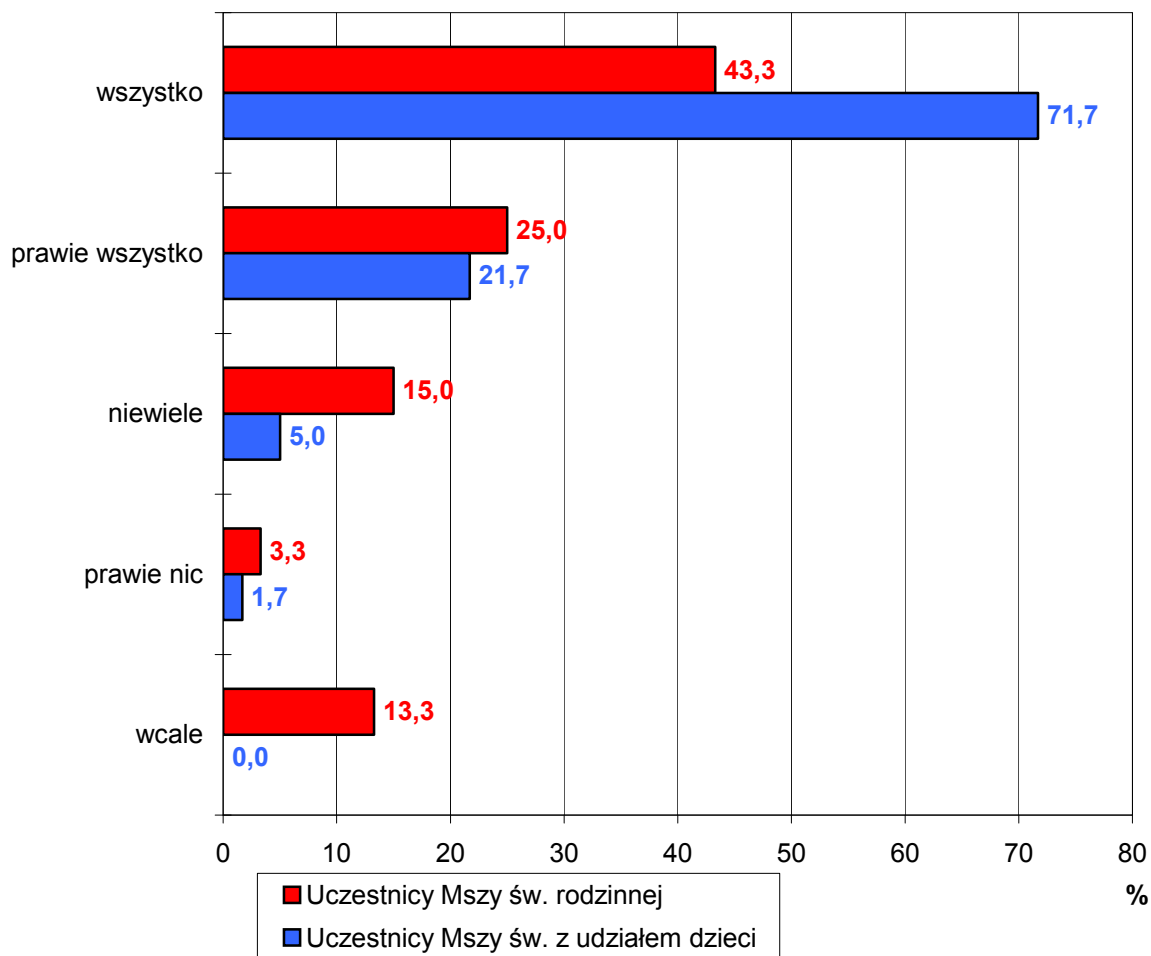
WYKRES nr 21. Rozumienie ogłoszeń parafialnych (2007r.)

Tab. nr 28. Rozumienie ogłoszeń parafialnych według badań z 2007 r.

W jakim stopniu rozumiesz ogłoszenia podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	35	58,3	30	50,0	1,17	1,25
Prawie wszystko	20	33,3	14	23,3	1,43	
Niewiele	4	6,7	7	11,7	0,57	0,31
Prawie nic	1	1,7	3	5,0	0,33	
Wcale	0	0,0	6	10,0	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

WYKRES nr 22. Rozumienie ogłoszeń parafialnych (2008r.)

Tab. nr 29. Rozumienie ogłoszeń parafialnych według badań z 2008 r.

W jakim stopniu rozumiesz ogłoszenia podczas Mszy św.?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
Wszystko	43	71,7	26	43,3	1,65	1,37
Prawie wszystko	13	21,7	15	25,0	0,87	
Niewiele	3	5,0	9	15,0	0,33	0,21
Prawie nic	1	1,7	2	3,3	0,50	
Wcale	0	0,0	8	13,3	x *	
RAZEM	60	100	60	100	* N₁=0	

Można, zatem z pełnym przekonaniem stwierdzić, w oparciu o badania przeprowadzone w latach 2007-2008, że bardziej świadomie przeżywają Eucharystię, te dzieci, które mają możliwość uczestniczenia w Mszach św. dla nich organizowanych. Sprawowanie takich celebracji jest wypełnieniem soborowego postulatu wyrażonego w 14 punkcie Konstytucji o świętej liturgii: *„Matka Kościół bardzo pragnie, aby wszystkich wiernych doprowadzić do świadomego, pełnego i czynnego udziału w obrzędach liturgicznych”*.

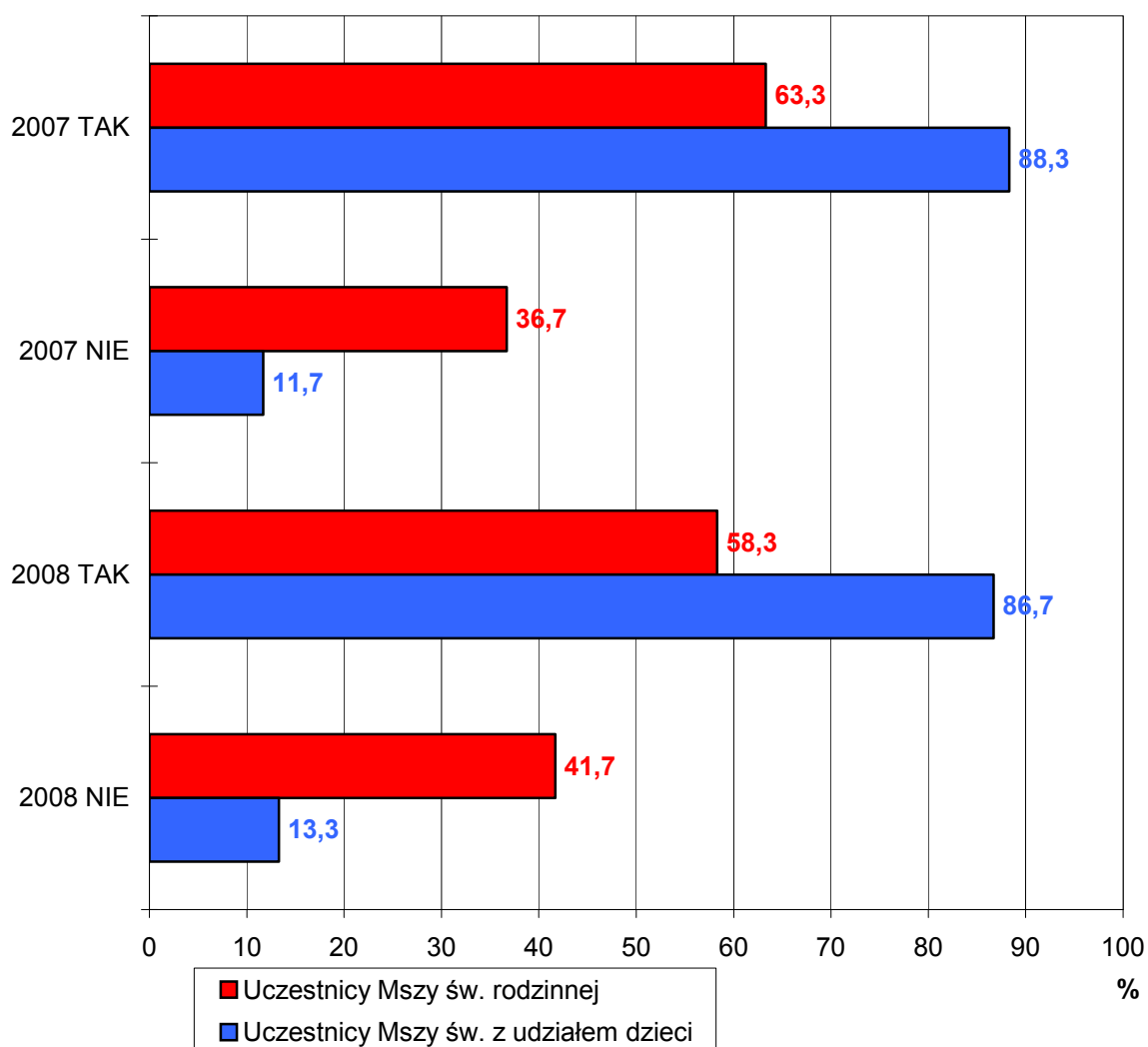
W analizie zauważono również, że znaczącą rolę w kształtowaniu postawy świadomego uczestnictwa dzieci w Eucharystii odgrywa katecheza. Sami respondenci, badani w 2007 i 2008 roku zgodnie stwierdzili, że katecheza przygotowuje ich do udziału we Mszy świętej. Widać to w tabeli nr 30 i na wykresie nr 23.

Warto jednak zwrócić uwagę na istotny szczegół, że przyznało się do tego więcej respondentów z grupy MD (88,3% w 2007 r. i 86,7% w 2008 r.) niż z grupy MR (63,3% w 2007 r. i 58,3% w 2008 r.). Można, więc sądzić, że katecheza skuteczniej wypełnia zadanie liturgicznego wychowania, gdy połączona jest z organizowaniem dla dzieci specjalnych Mszy świętych.

Zastanawiając się nad wpływem katechezy na przygotowanie dzieci do mszy świętej, zadano respondentom pytanie: *„W jaki sposób katecheza przygotowuje Cię do mszy świętej?”*. Wyniki badań przeprowadzonych w 2007 roku można zobaczyć w tabeli nr 31 na wykresie 24, a w 2008 roku w tabeli nr 32 i na wykresie nr 25.

Analizując wyniki badań zauważyć można, że katecheza wpływa pozytywnie na kształtowanie postaw dzieci wobec Eucharystii. Przygotowuje ona do udziału w Mszy świętej przez to, że uczy modlitw, odpowiedzi na wezwania celebransy, pieśni religijnych oraz wyjaśnia znaki i gesty liturgiczne. Ponadto na katechezie dzieci uczą się odpowiedniego zachowania w kościele oraz są motywowane do częstego przyjmowania Komunii świętej. Z zebranych wypowiedzi respondentów można wywnioskować, że działania katechety w szkole są efektywniejsze, gdy dzieci w parafiach mają możliwość uczestniczenia w specjalnych Mszach św. dla nich organizowanych.

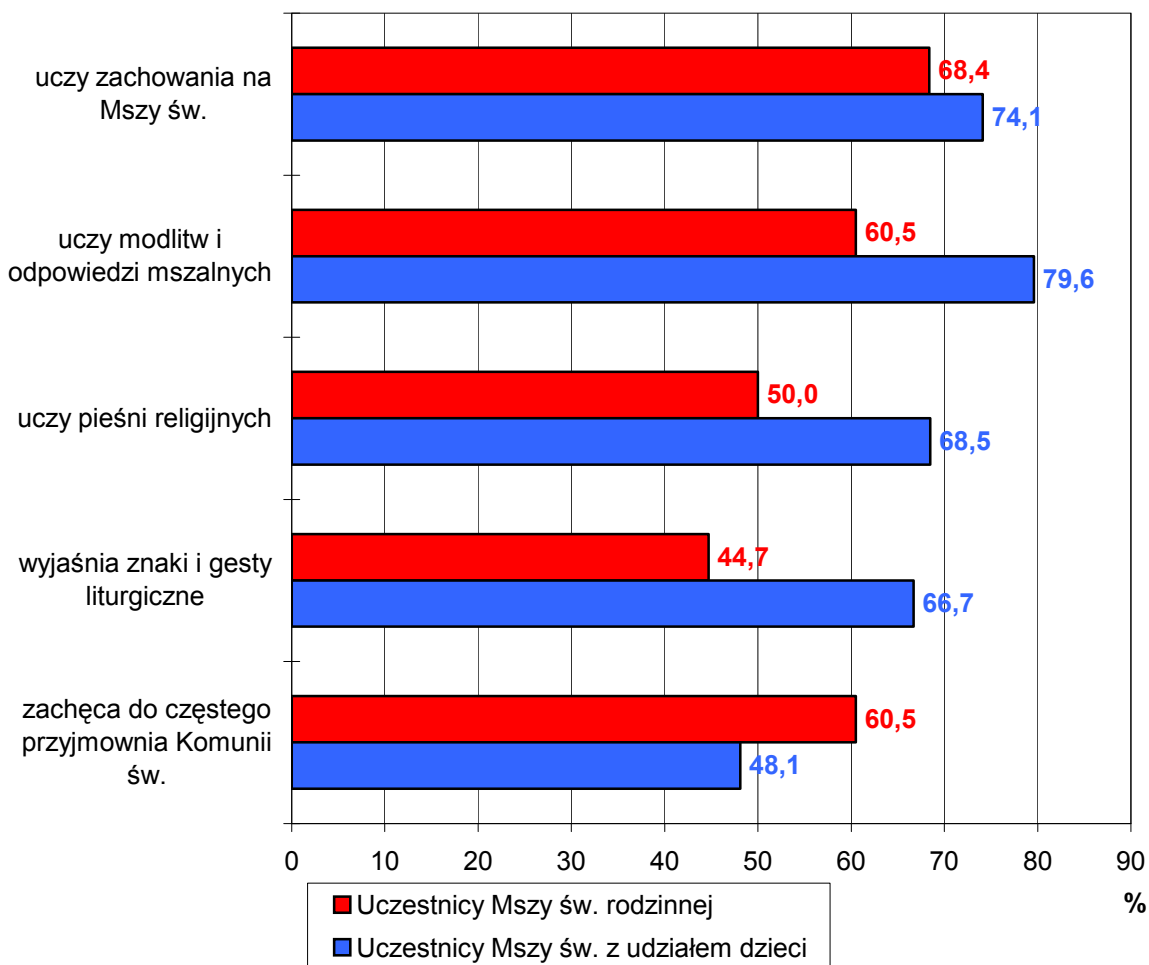
WYKRES nr 23. Czy katecheza przygotowuje do udziału w Eucharystii?

Tab. nr 30. Czy katecheza przygotowuje do udziału Eucharystii?

Czy katecheza przygotowuje Cię do udziału w Mszy św.?		Msza św. z udziałem dzieci		Msza rodzinna		Wskaźnik natężenia	
		N ₁	%	N ₂	%	W _n	
2007	TAK	53	88,3	38	63,3	1,39	1,44
2008	TAK	52	86,7	35	58,3	1,49	
2007	NIE	7	11,7	22	36,7	0,32	0,32
2008	NIE	8	13,3	25	41,7	0,32	

WYKRES nr 24. Wychowanie liturgiczne na katechezie (2007r.)

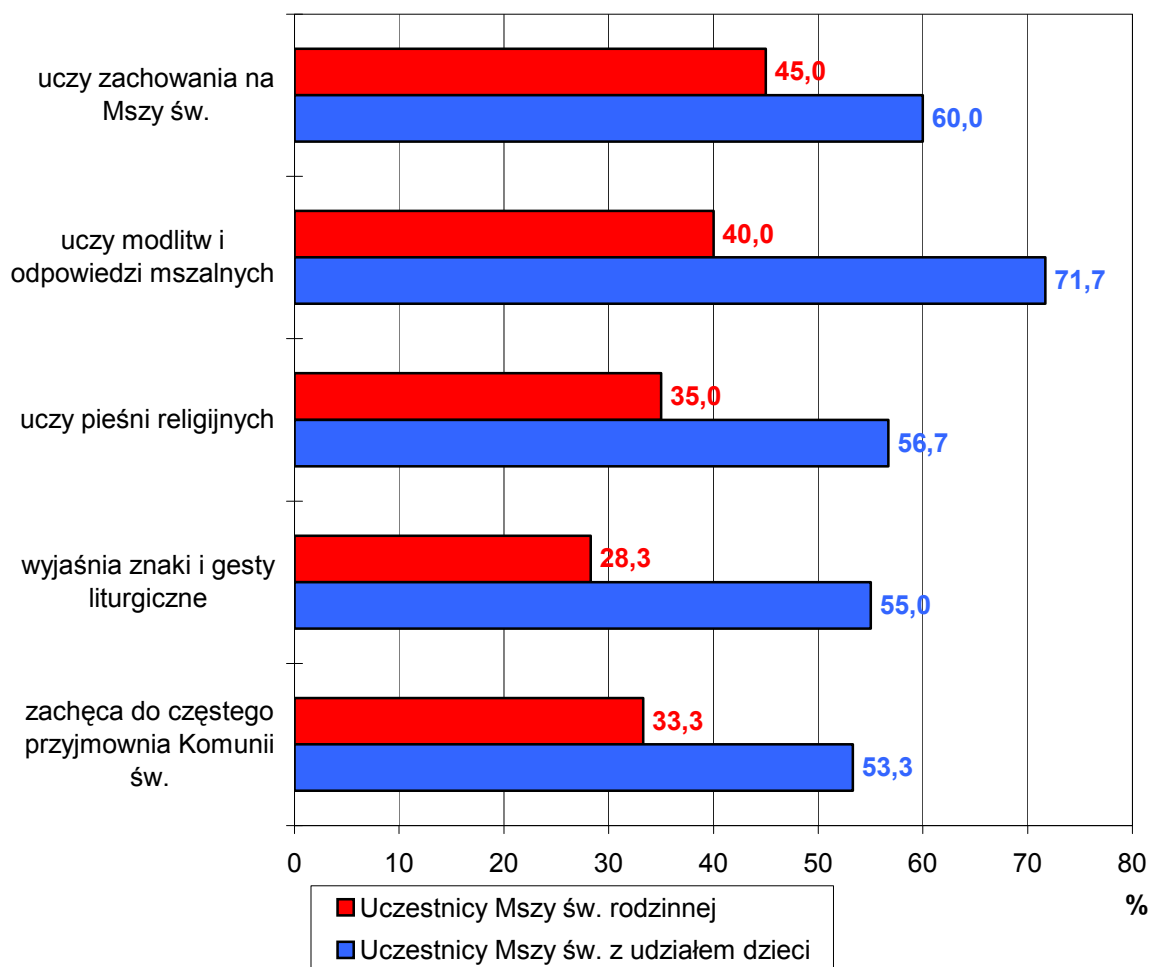

Tab. nr 31. Wychowanie liturgiczne na katechezie według badań z 2007 r.

W jaki sposób katecheza przygotowuje Cię do Mszy świętej?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia W _n
	N ₁	%	N ₂	%	
Uczy zachowania na mszy świętej	40	74,1	26	68,4	1,54
Uczy modlitw i odpowiedzi mszalnych	43	79,6	23	60,5	1,87
Uczy pieśni religijnych	37	68,5	19	50,0	1,95
Wyjaśnia znaki i gesty liturgiczne	36	66,7	17	44,7	2,12
Zachęca do częstego przyjmowania komunii św.	26	48,1	23	60,5	1,13

* Procenty nie sumują się, gdyż respondenci mogli wybrać więcej odpowiedzi

WYKRES nr 25. Wychowanie liturgiczne na katechezie (2008r.)

Tab. nr 32. Wychowanie liturgiczne na katechezie według badań z 2008 r.

W jaki sposób katecheza przygotowuje Cię do Mszy świętej?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Uczy zachowania na Mszy świętej	36	60,0	27	45,0	1,33
Uczy modlitw i odpowiedzi mszalnych	43	71,7	24	40,0	1,79
Uczy pieśni religijnych	34	56,7	21	35,0	1,62
Wyjaśnia znaki i gesty liturgiczne	33	55,0	17	28,3	1,94
Zachęca do częstego przyjmowania Komunii św.	32	53,3	20	33,3	1,60

* Procenty nie sumują się, gdyż respondenci mogli wybrać więcej odpowiedzi

Udział w takiej liturgii może stać się z jednej strony weryfikacją wiedzy i umiejętności zdobytych w szkole, a z drugiej motywacją do solidniejszej pracy w szkole podczas lekcji religii.

W celu weryfikacji zdobytych wyników obliczono, jaka korelacja zachodzi między katechezą a uczestnictwem dzieci w Mszy świętej specjalnie dla nich organizowanej. Obliczenie współczynnika korelacji przedstawia tabela nr 33. Współczynnik korelacji wynosi: 0,53. W skali Pearsona określany jest on jako *znaczny współczynnik współzależności* ($0,5 \leq |r_{xy}| < 0,7$).

3. ORGANIZOWANIE MSZY ŚW. Z UDZIAŁEM DZIECI, A PRZYJMOWANIE KOMUNII ŚWIĘTEJ.

Zapytano badanych o częstotliwość przystępowania do Komunii św. oraz o opinię dotyczącą przyjmowania Komunii świętej pod dwiema postaciami. Odpowiedzi respondentów na pytanie: „*Jak często przyjmujesz komunię świętą?*” prezentuje tabela nr 34 i wykres nr 26 (badania z 2007 roku) oraz tabela nr 35 i wykres nr 27 (badania z 2008 roku).

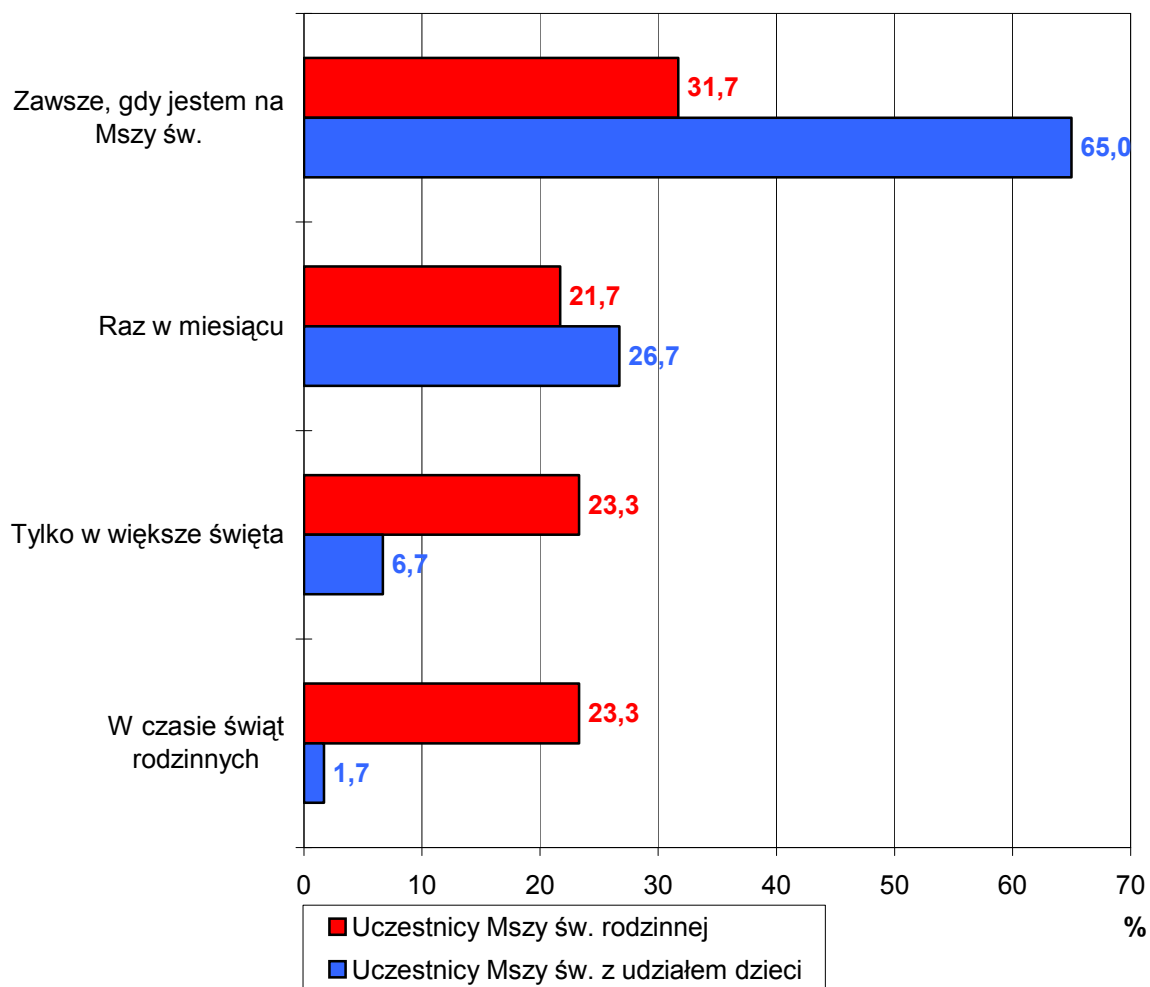
Analizując wypowiedzi respondentów dotyczące częstotliwości przyjmowania Komunii świętej, należy stwierdzić, że częściej do stołu eucharystycznego przystępują dzieci z grupy porównawczej MD. 65% respondentów z 2007 roku i aż 80,0% badanych w 2008 r., deklaruje, że przystępuje do Komunii świętej zawsze, gdy uczestniczy we Mszy świętej. Te dane świadczą o tym, że dwa razy więcej (ściśle 2,05 w 2007 r. i 1,78 w 2008 r.) dzieci z grupy MD niż z grupy MR przystępuje tak często do Komunii świętej.

Patrząc na te wyniki od strony negatywnej, należy stwierdzić, że dzieci uczestniczące tylko w Mszach św. rodzinnych rzadziej przystępują do stołu Eucharystycznego, niż uczestnicy Mszy św. z udziałem dzieci. W grupie porównawczej MR wiele osób (46,6% w 2007 r. i 40,0% w 2008 r.) przyznało się, że przystępuje do Komunii świętej rzadziej niż raz w miesiącu, czyli tylko w większe święta lub w uroczystości rodzinne o charakterze religijnym, takie jak chrzest, pierwsza Komunia święta, ślub lub pogrzeb.

Tab. 33 Obliczenie współczynnika korelacji r_{xy} między katechezą a przeżyciem Eucharystii w oparciu o badania z grup porównawczych: MD (X) oraz grupy MR (Y)

DANE			OBLICZENIA					
Rok badań	WPLÝW KATECHEZY	X	Y	$x_i - \bar{x}$	$y_i - \bar{y}$	$(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(y_i - \bar{y})^2$
2007	Uczy zachowania na mszy	40	26	4	2,3	9,2	16	5,29
2008	Uczy zachowania na mszy	36	27	0	3,3	0	0	10,89
2007	Uczy modlitw i odpowiedzi mszalnych	43	43	7	19,3	135,1	49	372,49
2008	Uczy modlitw i odpowiedzi mszalnych	43	24	7	0,3	2,1	49	0,09
2007	Uczy pieśni religijnych	37	19	1	-4,7	-4,7	1	22,09
2008	Uczy pieśni religijnych	34	21	-2	-2,7	5,4	4	7,29
2007	Wyjaśnia znaki i gesty liturgiczne	36	17	0	-6,7	0	0	44,89
2008	Wyjaśnia znaki i gesty liturgiczne	33	17	-3	-6,7	20,1	9	44,89
2007	Zachęca do przyjmowania komunii	26	23	-10	-0,7	7	100	0,49
2008	Zachęca do przyjmowania komunii	32	20	-4	-3,7	14,8	16	13,69
	<i>Średnia: \bar{x}, \bar{y}</i>	36	23,7	-	-	-	-	-
	Σ	-	-	-	-	189	244	522,10
WARTOŚĆ WSPÓLCZYNNIKA ZALEŻNOŚCI			$r_{xy} = \frac{189}{\sqrt{244 \cdot 522,10}} = 0,53 \text{ (znaczący stopień współzależności)}$					

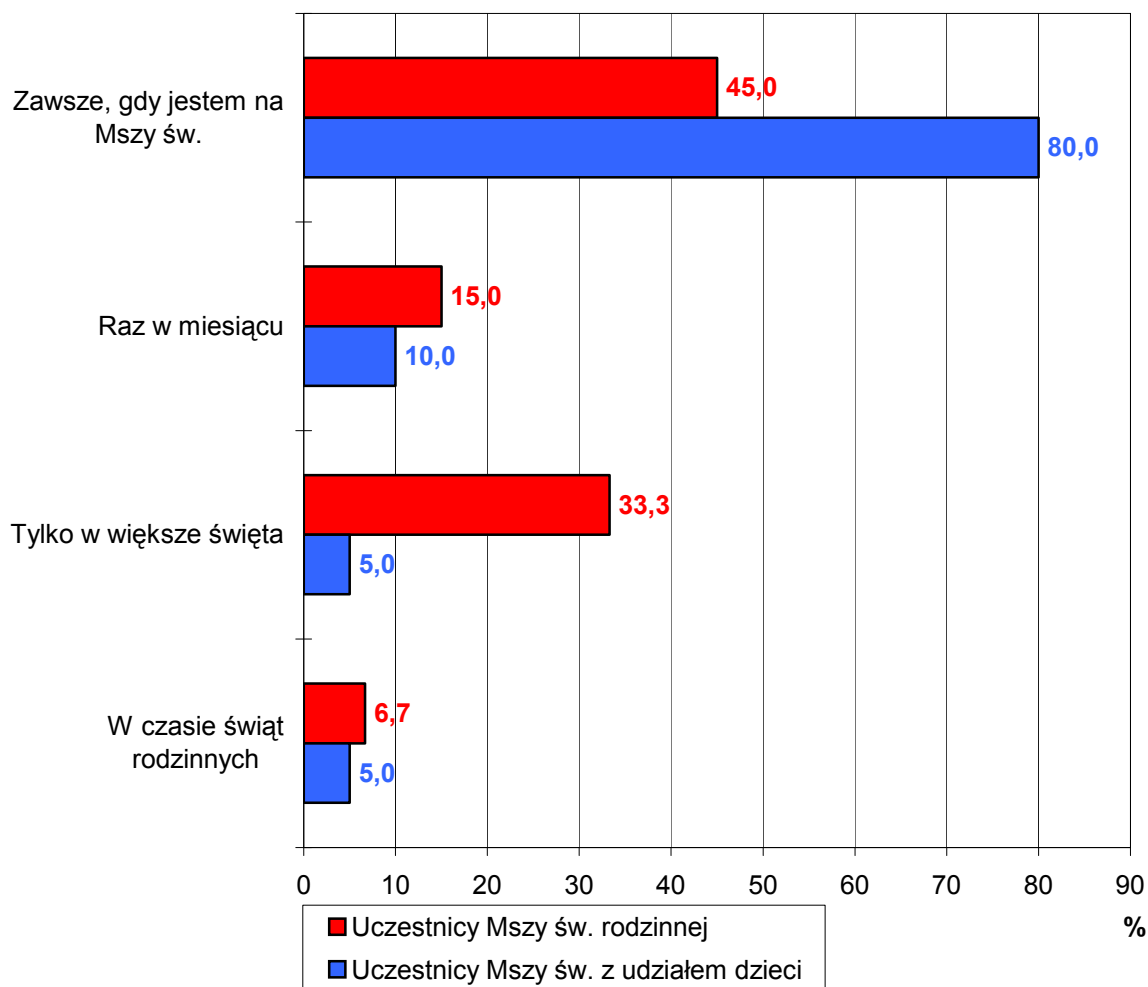
WYKRES nr 26. Częstotliwość przyjmowania Komunii św. (2007r.)

Tab. nr 34. Częstotliwość przyjmowania Komunii świętej według badań z 2007 r.

Jak często przyjmujesz Komunię świętą?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Zawsze, gdy jestem na Mszy świętej	39	65,0	19	31,7	2,05
Raz w miesiącu	16	26,7	13	21,7	1,23
Tylko w większe święta	4	6,7	14	23,3	0,29
W czasie świąt rodzinnych	1	1,7	14	23,3	0,07
RAZEM	60	100	60	100	

WYKRES nr 27. Częstotliwość przyjmowania Komunii św. (2008r.)

Tab. nr 34. Częstotliwość przyjmowania Komunii świętej według badań z 2008 r.

Jak często przyjmujesz Komunię świętą?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Zawsze, gdy jestem na Mszy świętej	48	80,0	27	45,0	1,78
Raz w miesiącu	6	10,0	9	15,0	0,67
Tylko w większe święta	3	5,0	20	33,3	0,15
W czasie świąt rodzinnych	3	5,0	4	6,7	0,75
RAZEM	60	100	60	100	

Na podstawie badań przeprowadzonych w latach 2007-2008 można stwierdzić, że udział dzieci w Mszach św. specjalnie dla nich organizowanych wpływa pozytywnie na częste przyjmowanie Komunii świętej. Z przykrością trzeba też dodać, że wiele dzieci, które nie mają możliwości uczestnictwa w takich celebracjach, rzadziej przystępują do Komunii świętej, przez co jak można przypuszczać, nie żyją w stanie łaski uświęcającej.

W badaniach zapytano respondentów: „*Czy przyjmowali Komunię św. pod dwiema postaciami?*” Odpowiedzi z obu lat zaprezentowane zostały w tabeli nr 36 oraz na wykresie nr 28.

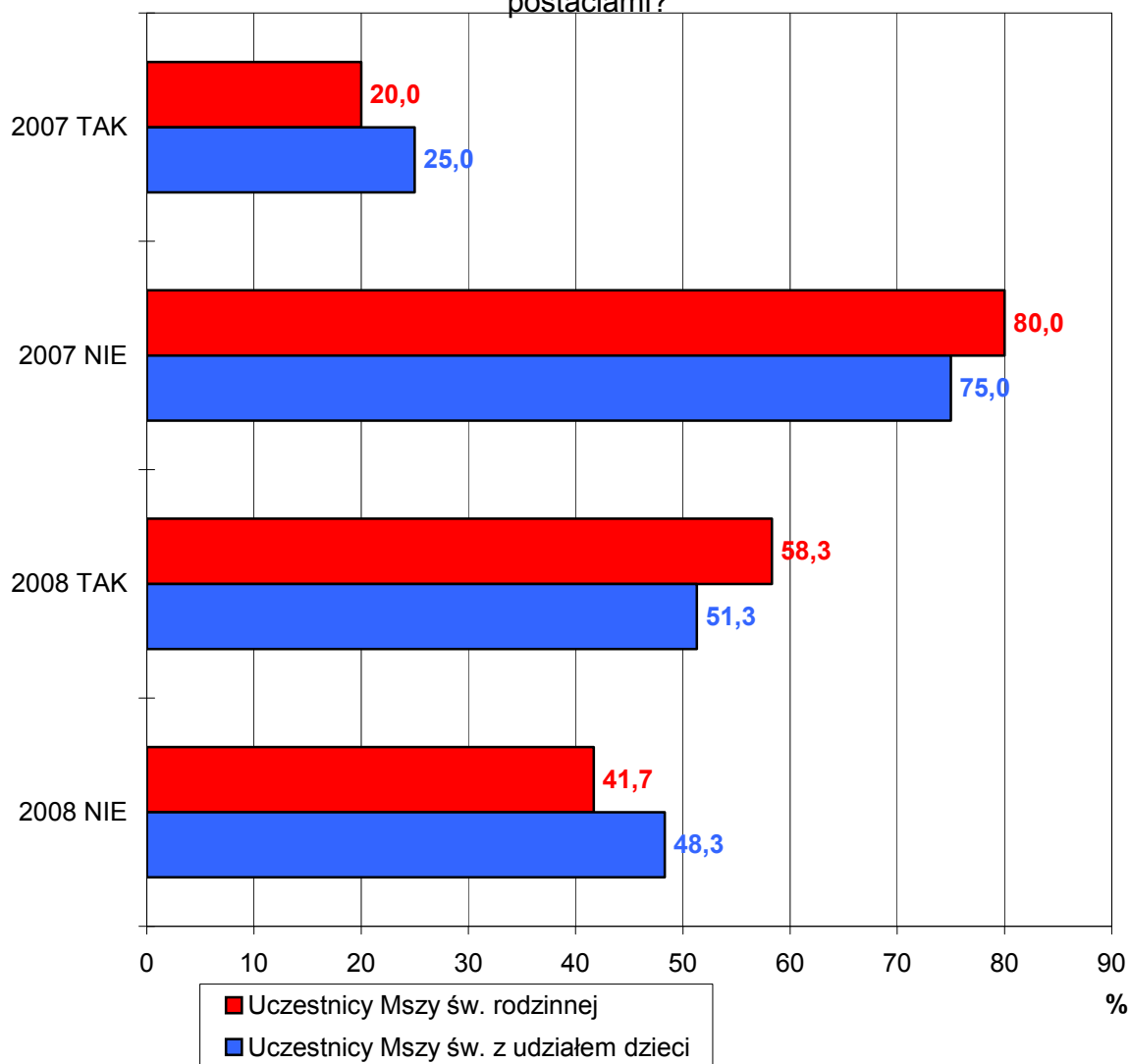
Z badań wynika, że niewiele dzieci (25,% - 2007 r. i 20,0% - 2008) z grupy MD przyjmowało kiedykolwiek Komunię św. pod dwiema postaciami. Tę szansę miały dzieci z grupy MR (51,7% w 2007 r i 58,3% w 2008 r.). Na podstawie tych danych można przypuszczać, że podczas Mszy św. z udziałem dzieci rzadziej udzielana jest Komunia święta pod dwiema postaciami, co zdarza się znacznie częściej podczas Mszy św. dla dorosłych.

W kolejnym etapie sprawdzono, czy dzieci pragną przyjmować Komunię świętą pod postacią chleba i wina. Wyniki badań przeprowadzonych w obu latach pokazuje tabela nr 37 oraz wykres 29.

Okazuje się, że większość badanych, zarówno z grupy MD (68,3% z 2007 r. i 50,0% z 2008 r.) jak i z grupy MR (55,0% - 2007 i 40,0% - 2008), pragnie przystępować do Komunii świętej pod dwiema postaciami, choć nie wszyscy mieli do tej pory okazję w ten sposób przystępować do Eucharystycznego Stołu.

Analizując zebrane dane statystyczne, zastanawiano się, czy przyjmowanie przez dzieci Komunii św. pod dwiema postaciami wpłynie na pragnienie przystępowania do Stołu Eucharystycznego oraz czy może wpłynąć na podwyższenie wskaźnika „*communicantes*” wśród dzieci. W tym celu porównano wypowiedzi dzieci, które już przyjmowały Komunię św. pod dwiema postaciami z odpowiedziami osób, które nie miały jeszcze takiej możliwości. W analizie posłużono się skrótami: „K1” na oznaczenie grupy osób, które nie przyjmowały jeszcze Komunii św. pod dwiema postaciami oraz „K2” przy omawianiu wypowiedzi respondentów, którzy przyjmowali już Komunię św. w tej formie. Wyniki tej analizy widać w tabeli nr 38 oraz na wykresie nr 30.

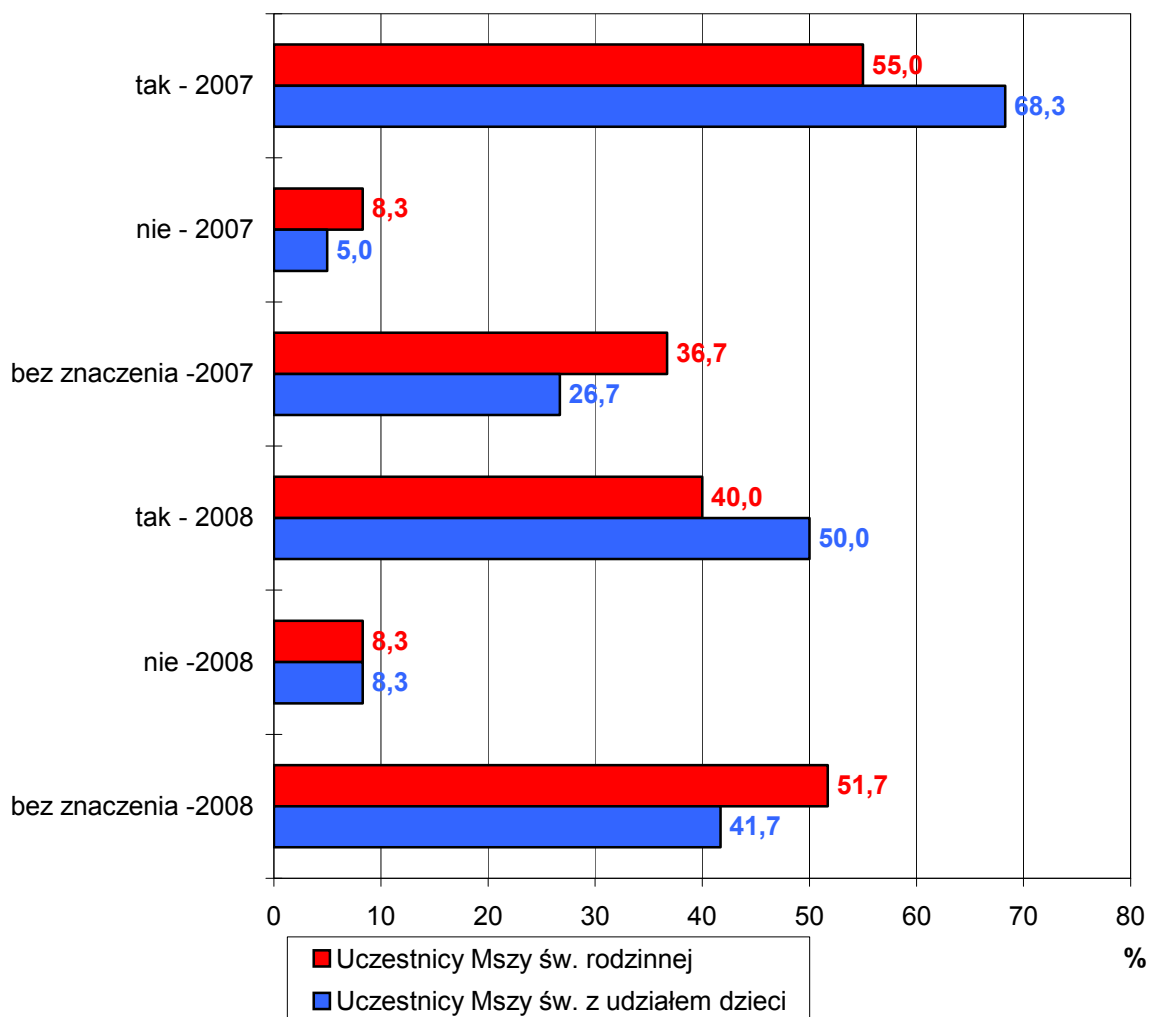
WYKRES nr 28. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami?

Tab. nr 36. Przyjmowanie Komunii świętej pod dwiema postaciami

Czy przyjmowałeś Komunię świętą pod dwiema postaciami?		Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
		N ₁	%	N ₂	%	W _n	
2007	TAK	15	25,0	31	51,7	0,48	1,41
2008	TAK	12	20,0	35	58,3	0,34	
2007	NIE	45	75,0	29	48,3	1,55	1,72
2008	NIE	48	80,0	25	41,7	1,92	

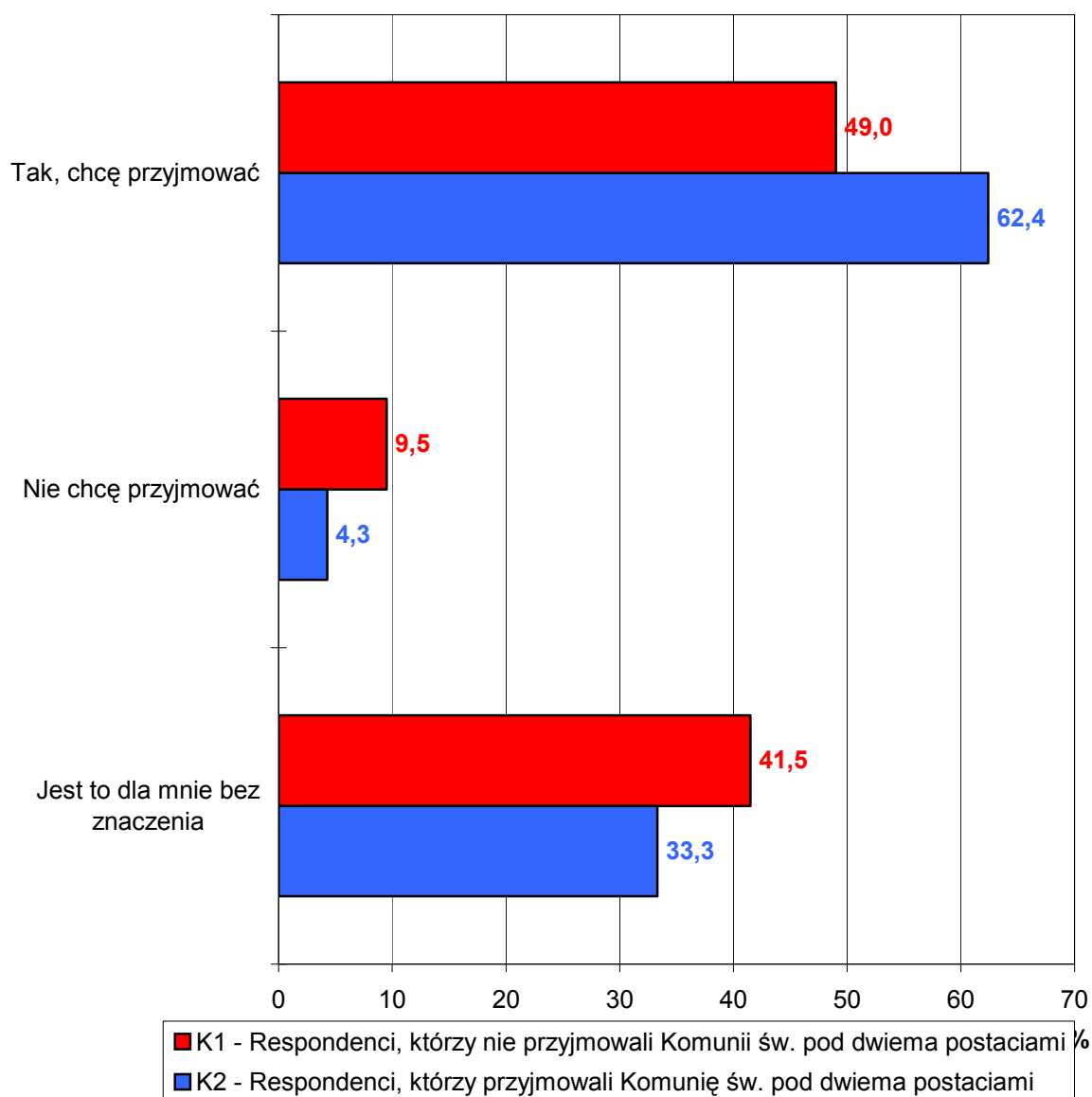
WYKRES nr 29. Pragnienie przyjmowania Komunii świętej pod dwiema postaciami

Tab. nr 37. Pragnienie przyjmowania Komunii świętej pod dwiema postaciami.

Czy chcesz przyjmować Komunię św. pod dwiema postaciami?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
2007 TAK	41	68,3	33	55,0	1,24	1,25
2008 TAK	30	50,0	24	40,0	1,25	
2007 NIE	3	5,0	5	8,3	0,60	0,80
2008 NIE	5	8,3	5	8,3	1,00	
2007 Bez znaczenia	16	26,7	25	41,7	0,73	0,68
2008 Bez znaczenia	22	36,7	31	51,7	0,81	

WYKRES nr 30. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami, a pragnienie przystępowania do Stołu Eucharystycznego w tej formie

Tab. nr 38. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami, a pragnienie przystępowania do Stołu Eucharystycznego w tej formie.

Czy chciałbyś przyjmować komunię św. pod dwiema postaciami?	Grupa K1		Grupa K2		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Tak, chcę przyjmować	72	49,0	58	62,4	1,24
Nie chcę przyjmować	14	9,5	4	4,3	3,50
Jest to dla mnie bez znaczenia	61	41,5	31	33,3	1,97
RAZEM	147	100	93	100	

W grupie respondentów K1 (N=93) znaczna większość badanych (62,4%) pragnie, aby Komunia święta była udzielana pod dwiema postaciami. Podobnie uważa blisko połowa (ściśle 49,0%) respondentów drugiej grupy K2 (N=147). Ponadto w grupie K2, jest trzy razy mniej (ściśle 3,50) przeciwników przyjmowania Komunii św. w tej formie. Analiza pokazuje, że większość dzieci z obu grup pragnie przyjmować Komunię św. pod dwiema postaciami.

W następnym etapie analizowania wyników badań zastanawiano się czy udzielanie dzieciom Komunii świętej pod dwiema postaciami może wpłynąć na podwyższenie „*communicantes*”. Przeanalizowane wyniki respondentów prezentuje tabela nr 39 i wykres nr 31.

Analizując wyniki badań zauważono, że prawie połowa respondentów z grupy K1 (ściśle 44,2%) i z grupy K2 (ściśle 44,1%) stwierdziła, że przystępowałyby częściej do Komunii świętej, gdyby była ona udzielana pod dwiema postaciami. Znacznie mniej osób (25,5% w grupie K1 i 24,7% w grupie (K2) uważa, że przyjmowanie Komunii św. w tej formie nie wpłynie na to, że częściej będą do niej przystępować.

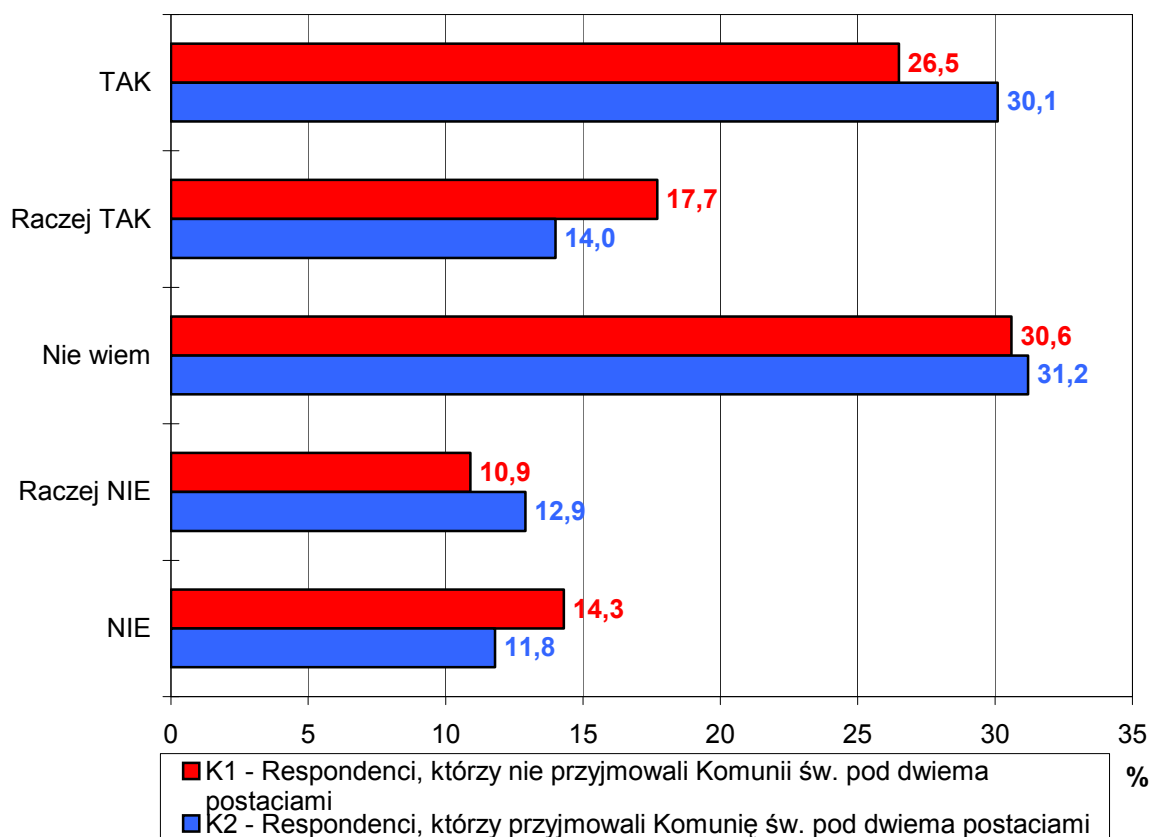
Z przeprowadzonych badań wynika, że udzielanie Komunii świętej pod dwiema postaciami przyczyni się do rozbudzenia w dzieciach pragnienia przystępowania do Stołu Eucharystycznego i może doprowadzić do podwyższenia ilości przyjmowanych Komunii świętych przez dzieci.

Weryfikując zdobyte dane obliczono, jaka korelacja zachodzi pomiędzy udzielaniem Komunii świętej pod dwiema postaciami, a częstszym przystępowaniem dzieci do Stołu Eucharystycznego. Obliczenie współczynnika korelacji przedstawia tabela nr 40. Współczynnik korelacji wynosi: 0,77. W skali Pearsona jest on określany jako *wysoki współczynnik zależności* ($0,7 \leq |r_{xy}| < 0,9$).

4. ORGANIZOWANIE CELEBRACJI DLA DZIECI, A KULT EUCHARYSTII POZA MSZĄ ŚWIĘTĄ I UDZIAŁ W NABOŻEŃSTWACH POZALITURGICZNYCH.

W badaniach poruszono problem wpływu uczestnictwa w specjalnych celebracjach dla dzieci na kult Eucharystii poza Mszą św. i udział

WYKRES nr 31. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami, a możliwość podwyższenia wskaźnika "communicantes" wśród dzieci

Tab. nr 39. Przyjmowanie Komunii św. pod dwiema postaciami, a możliwość podwyższenia wskaźnika „communicantes” wśród dzieci

Czy przystępowałbyś częściej do Komunii św. gdyby była udzielana pod dwiema postaciami?	Grupa K1		Grupa K2		Wskaźnik natężenia	
	N ₁	%	N ₂	%	W _n	
TAK	39	26,5	28	30,1	0,88	1,00
Raczej TAK	26	17,7	13	14,0	1,26	
Nie wiem	45	30,6	29	31,2	0,98	
Raczej NIE	16	10,9	12	12,9	0,84	1,02
NIE	21	14,3	11	11,8	1,21	
RAZEM	147	100	93	100		

Tab. 40 Obliczenie współczynnika korelacji r_{xy} pomiędzy udzielaniem Komunii świętej pod dwiema postaciami Y, a częstym przystępowaniem dzieci do Stołu Eucharystycznego X.

DANE				OBLICZENIA				
ROK BADAŃ	GRUPY PORÓWNAWCZE	X	Y	$x_i - \bar{x}$	$y_i - \bar{y}$	$(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(y_i - \bar{y})^2$
2007	Grupa MD	11	15	0,75	-8,25	-6,1875	0,5625	68,0625
2008	Grupa MR	12	31	1,75	7,75	13,5625	3,0625	60,0625
2007	Grupa MD	6	12	-4,25	-11,25	47,8125	18,0625	126,5625
2008	Grupa MR	12	35	1,75	11,75	20,5625	3,0625	138,0625
Średnia: \bar{x}, \bar{y}		10,25	23,25	-	-	-	-	-
Σ		-	-	-	-	75,75	24,75	392,75
WARTOŚĆ WSPÓLCZYNNIKA ZALEŻNOŚCI				$r_{xy} = \frac{75,75}{\sqrt{24,75 \cdot 392,75}} = 0,77 \text{ (wysoki stopień współzależności)}$				

w nabożeństwach pozaliturgicznych. Zwrócono uwagę na adoracje Najświętszego Sakramentu, prywatną modlitwę w kościele i procesje eucharystyczne, a także nabożeństwa majowe, czerwcowe, różańcowe, gorzkie żale i drogi krzyżowe.

Adoracje Najświętszego Sakramentu w parafii respondentów z grupy MD odbywają się w następującym porządku: każda I niedziela miesiąca od 14:30 do 18:00, każdy piątek od 15:30 do 18:00, całodzienna adoracja tzw. „Różańcowe Jerycho” – raz w miesiącu w wyznaczonym dniu, a także w czasie Triduum Paschalnego oraz 6 kwietnia każdego roku w ramach Wieczystej Adoracji Najświętszego Sakramentu w Diecezji Legnickiej¹. Natomiast w parafiach przebadanych z grupy MR są krótkie adoracje Najświętszego Sakramentu po zakończeniu Eucharystii w pierwszą niedzielę miesiąca, w wyznaczony dzień roku w ramach Wieczystej Adoracji w diecezji oraz podczas Świętego Triduum Paschalnego².

Uczestnictwo dzieci w adoracjach Najświętszego Sakramentu pokazuje tabela 41 i wykres nr 32 (badani w 2007 roku) oraz tabela nr 42 z wykresem 33 (badani w 2008 roku).

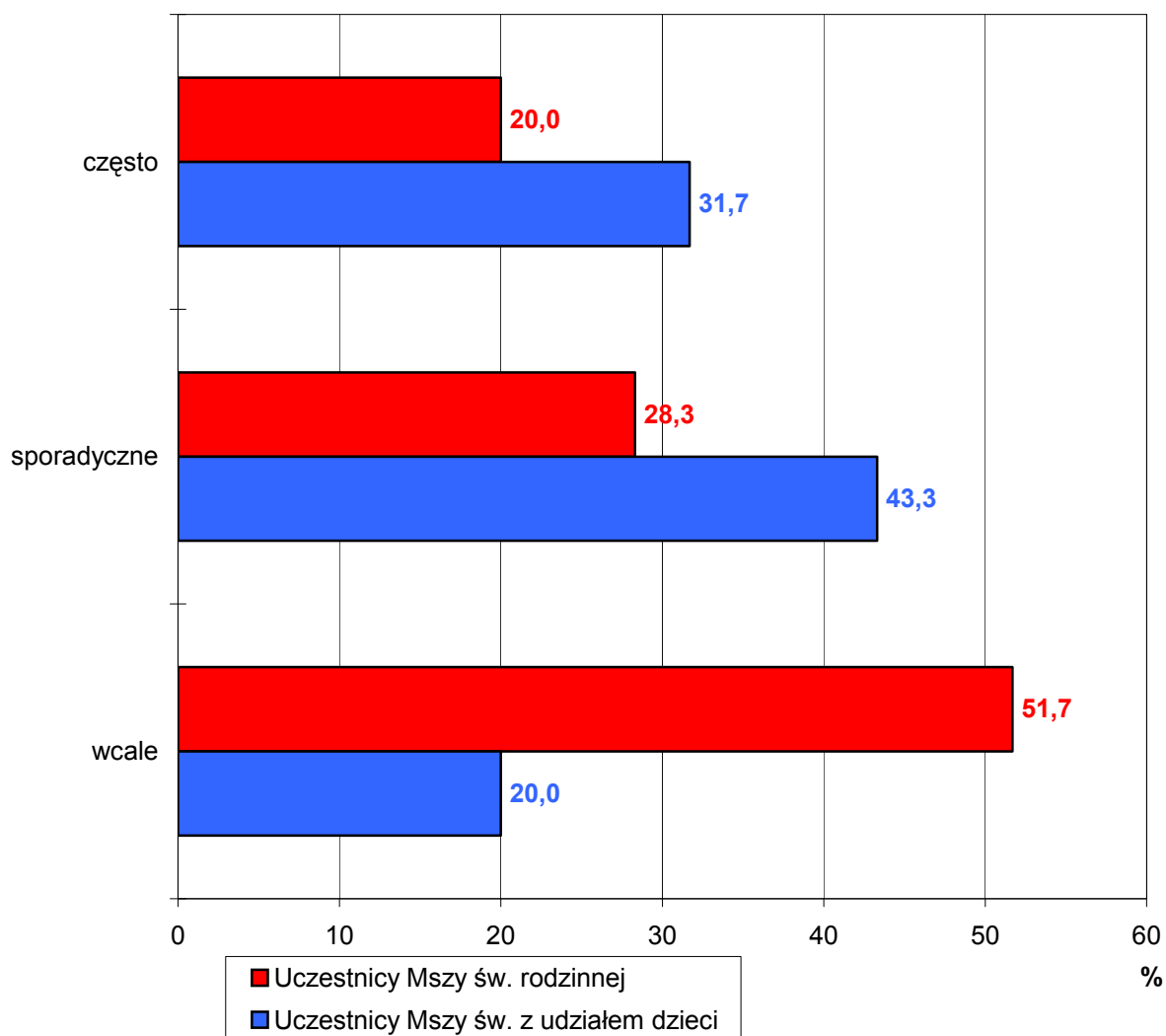
W przedstawionych wynikach badań można zauważyć, że chętniej na adorację Najświętszego Sakramentu przychodzą dzieci z grupy MD (31,7% w 2007 roku i 23,3% w 2008 r.), niż z grupy MR (20,0% w 2007 r. i 15,0% w 2008 r.). Wyraźniej te różnice widoczne są, gdy uzyskane wyniki analizuje się od strony negatywnej, a więc patrząc na wypowiedzi tych respondentów, którzy przyznali się do nie uczestniczenia w adoracjach eucharystycznych. Dane statystyczne pokazują, że ponad połowa badanych (51,7%) z grupy MR wcale nie uczestniczy w adoracjach, podczas gdy w grupie MD osoby te stanowią czwartą część badanych (25,0%). Te niepokojące wyniki potwierdziły się w obu latach prowadzonych badań.

Podobne różnice widać w analizie wyników dotyczących prywatnej modlitwy dzieci w kościele (tabela nr 43 i wykres nr 34 – badania z 2007 roku oraz tabela nr 44 i wykres nr 35 – badania z 2008 roku).

¹ Informacje zaczerpnięte z ogłoszeń duszpasterskich z parafii Miłosierdzia Bożego w Jaworze.

² Informacje zaczerpnięte z ogłoszeń duszpasterskich z parafii pochodzenia respondentów.

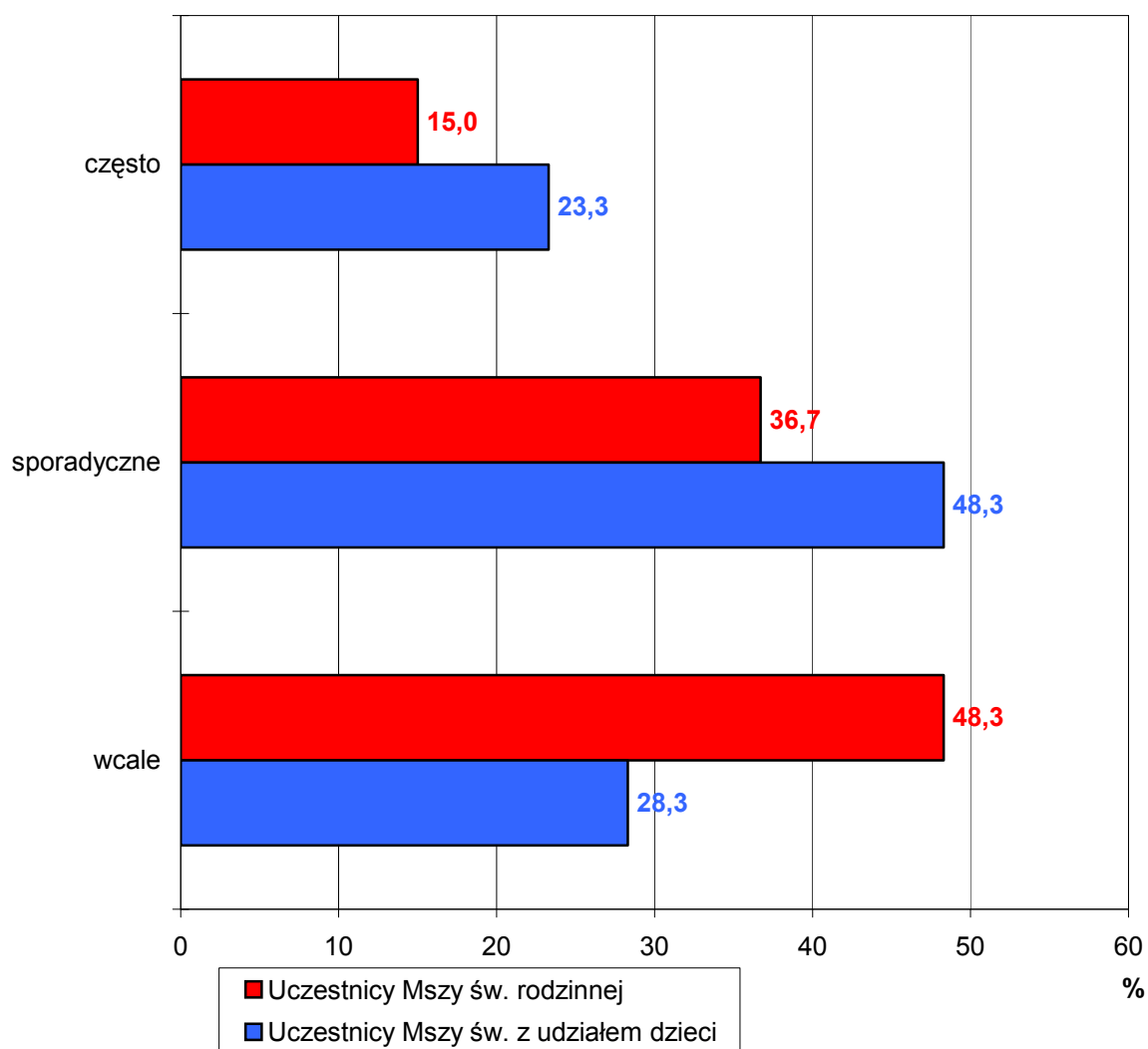
WYKRES nr 32. Udział w adoracjach Najświętszego Sakramentu (2007)

Tab. nr 41. Udział w adoracjach Najświętszego Sakramentu wg badań z 2007 r.

Jak często uczestniczysz w Adoracji Najśw. Sakramentu?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Często	19	31,7	12	20,0	1,58
Sporadyczne	26	43,3	17	28,3	1,53
Wcale	15	25,0	31	51,7	0,48
RAZEM	60	100	60	100	

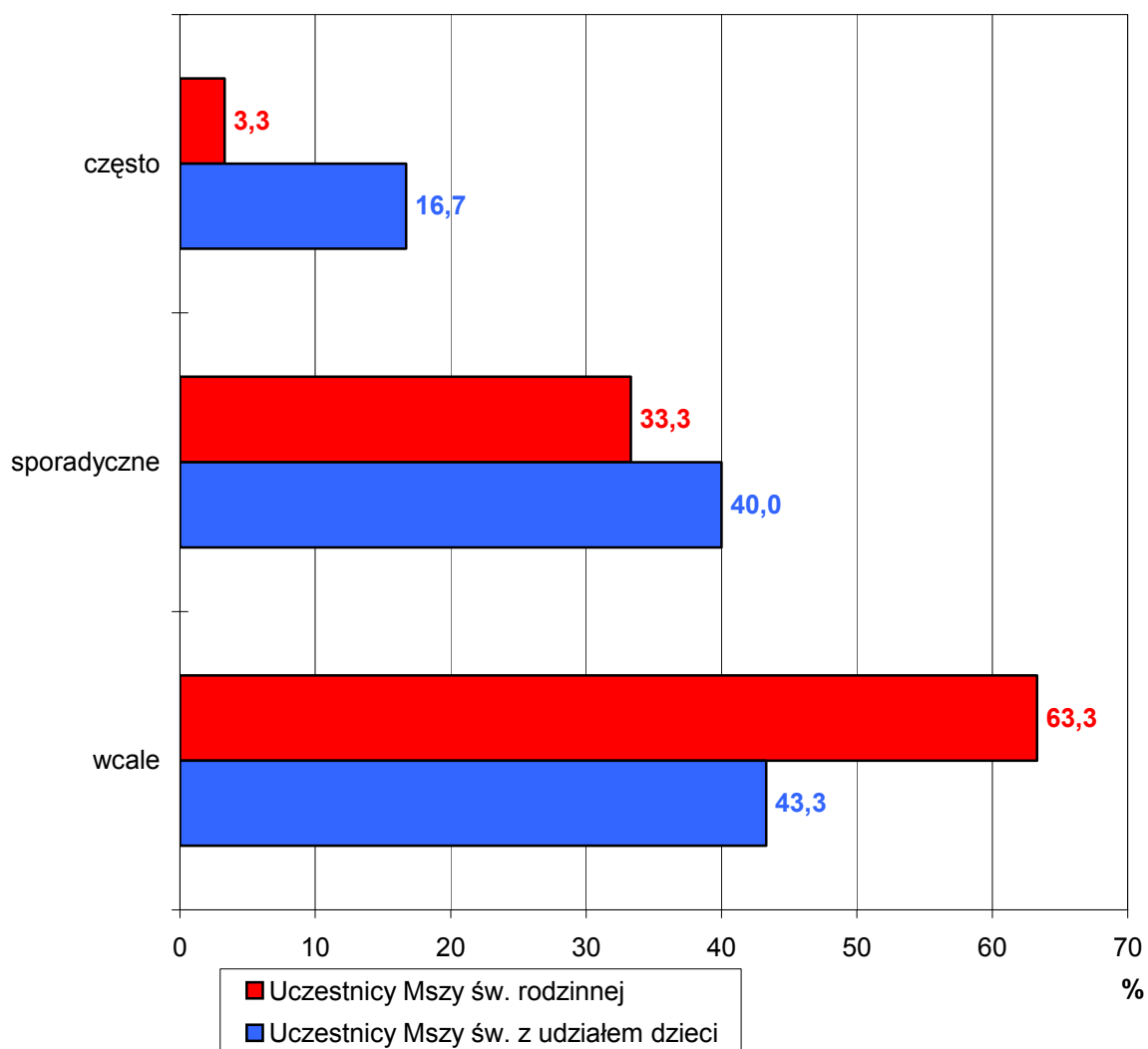
WYKRES nr 33. Udział w adoracjach Najświętszego Sakramentu (2008)

Tab. nr 42. Udział w adoracjach Najświętszego Sakramentu wg badań z 2008 r.

Jak często uczestniczysz w Adoracji Najśw. Sakramentu?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Często	14	23,3	9	15,0	1,56
Sporadyczne	29	48,3	22	36,7	1,32
Wcale	17	28,3	29	48,3	0,59
RAZEM	60	100	60	100	

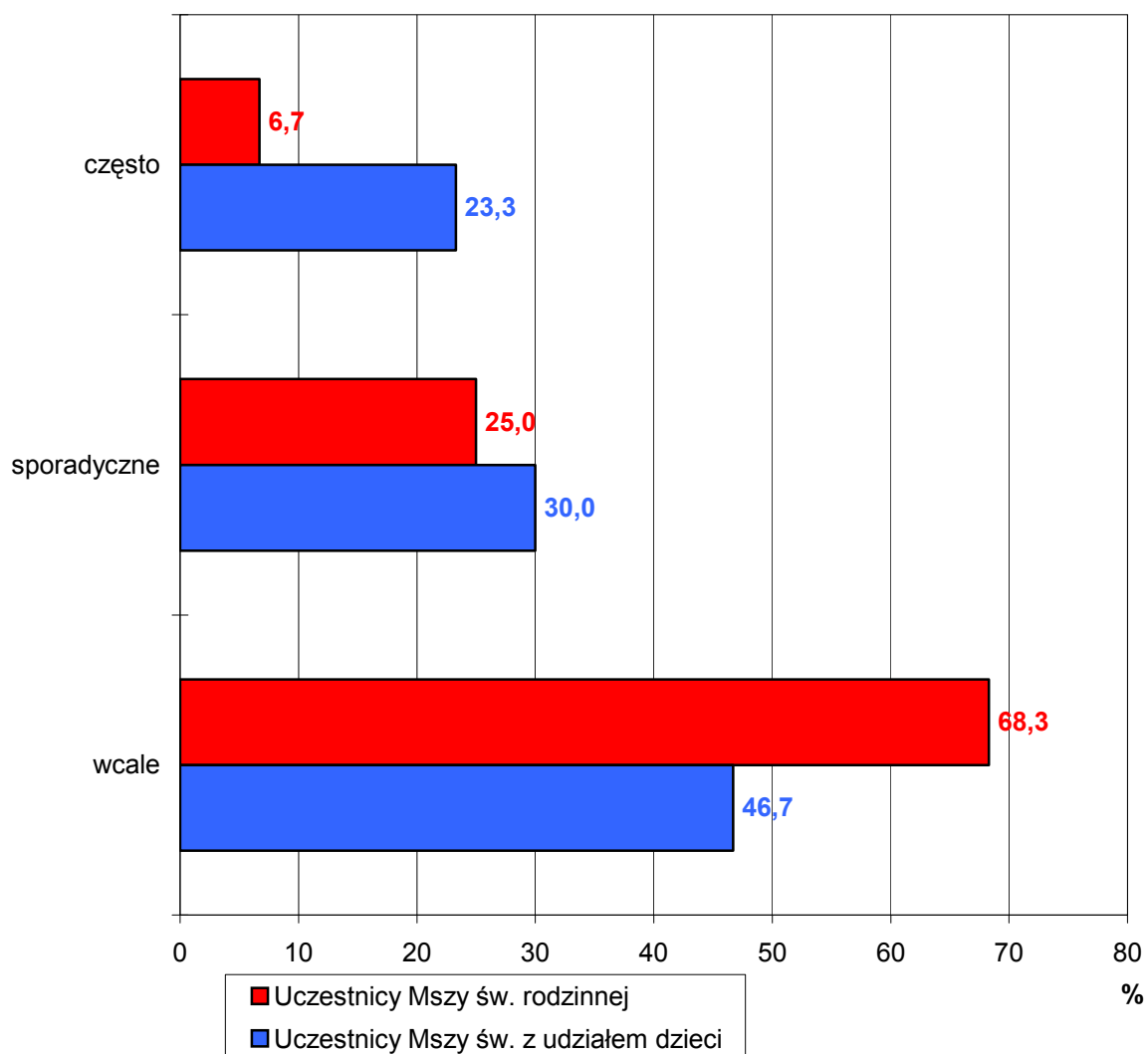
WYKRES nr 34. Prywatna modlitwa w kościele (2007)

Tab. nr 43. Prywatna modlitwa w kościele według badań z 2007 r.

<i>Jak często prywatnie modlisz się w kościele?</i>	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Często	10	16,7	2	3,3	5,00
Sporadyczne	24	40,0	20	33,3	1,20
Wcale	26	43,3	38	63,3	0,68
RAZEM	60	100	60	100	

WYKRES nr 35. Prywatna modlitwa w kościele (2008)

Tab. nr 44. Prywatna modlitwa w kościele według badań z 2008 r.

Jak często prywatnie modlisz się w kościele?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Często	14	23,3	4	6,7	3,50
Sporadyczne	18	30,0	15	25,0	1,20
Wcale	28	46,7	41	68,3	0,68
RAZEM	60	100	60	100	

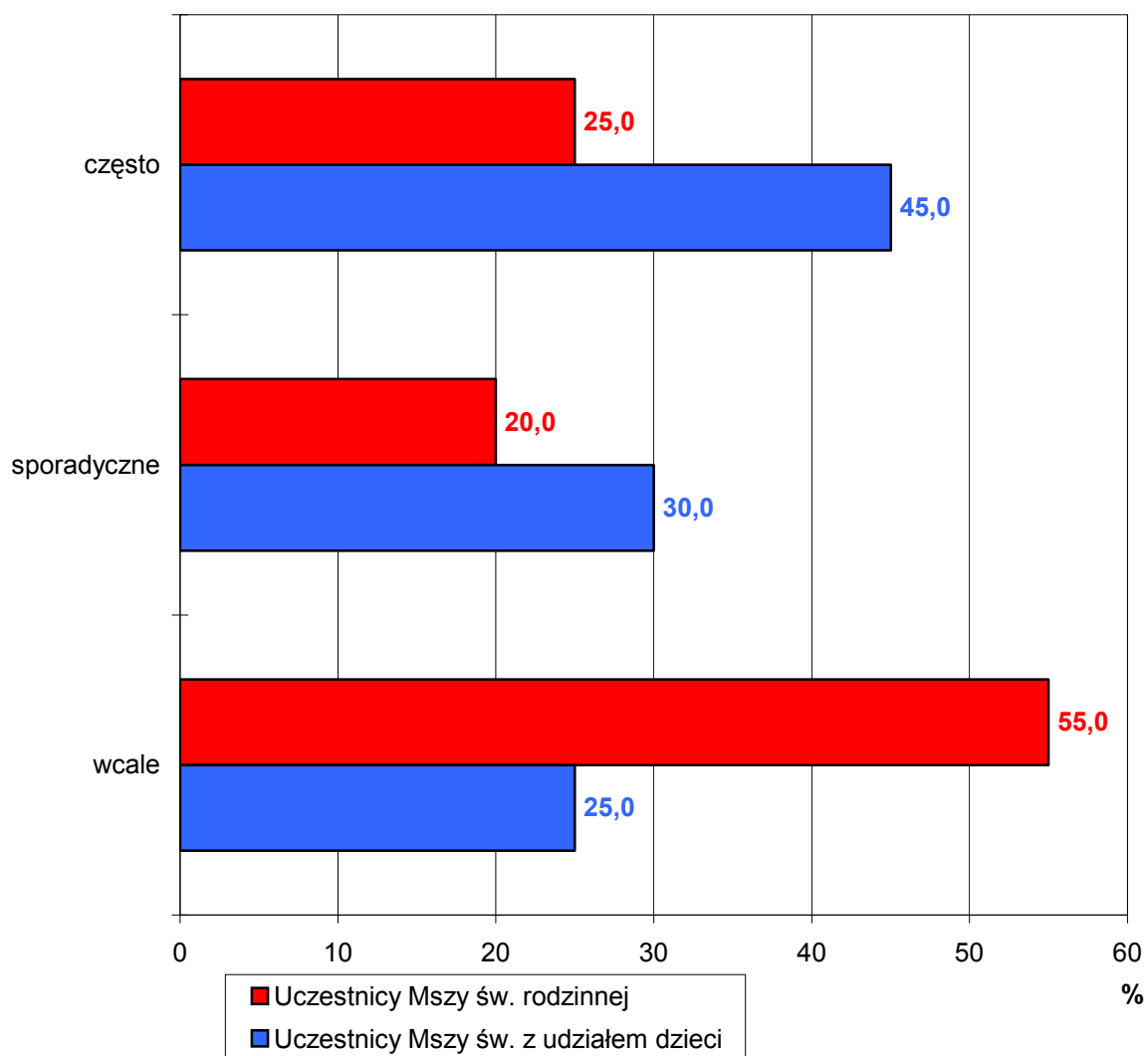
Opisując wyniki przedstawione w formie graficznej trzeba stwierdzić, że praktyka prywatnej modlitwy w kościele, będąca wyrazem eucharystycznej pobożności jest u dzieci bardzo słabo rozwinięta. Znaczna część osób z grupy MR (63,3% w 2007 r. i 70,0% w 2008 r.) przyznaje się, że wcale nie modli się prywatnie w kościele. Podobnie, choć nieco lepiej, jest w grupie MD. Tutaj prawie połowa respondentów (43,3% w 2007 r. i 46,3%) wyznaje, że wcale nie praktykuje tej formy pobożności. Tylko niewielki odsetek badanych wyznaje, że często modli się prywatnie w kościele. Porównując obie grupy, trzeba podkreślić, że tę omawianą formę pobożności często praktykuje kilka razy więcej (5,00 – 2007 r. i 3,50 – 2008 r.) dzieci z grupy MD niż z grupy MR. Nie jest to jednak zadowalające, patrząc na otrzymane dane statystyczne od strony ilościowej i procentowej.

To niepokojące zjawisko może być związane z faktem, że w większości parafii, kościoły są w ciągu dnia zamknięte ze względów bezpieczeństwa. Wydawać się może, że klęcznik ustawiony w przedsionku kościoła oddzielony kratą lub szybą od wnętrza świątyni nie stwarza dzieciom odpowiednich warunków do skupienia i osobistej modlitwy.

Kolejnym, uroczystym wyrazem kultu Najświętszej Eucharystii, poza Mszą świętą, są procesje Eucharystyczne. Mają one społeczny charakter i czynnie angażują uczestniczących w niej wiernych. W parafiach respondentów odbywają się one w Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej oraz w ciągu ośmiodniowej oktawy, w Wielkanoc - procesja rezurekcyjna oraz w dzień odpustu parafialnego. W badaniach spytano respondentów o udział w tej formie pobożności. Uzyskane w 2007 roku wyniki widać w tabeli nr 45 i na wykresie nr 36, a w 2008 roku w tabeli nr 46 i na wykresie nr 37.

Otrzymane wyniki pokazują, że częściej w procesjach eucharystycznych biorą udział dzieci z grupy MD. Z badań przeprowadzonych w 2007 roku wynika, że jest ich blisko dwa razy (ściśle 1,80) więcej niż z grupy MR. Ponadto w danych statystycznych widać, że w 2008 roku jest ich już prawie pięć razy (ściśle 4,60) więcej. Nie świadczy to jednak o wzroście frekwencji na procesjach, ale raczej o jeszcze niższym stopniu uczestnictwa dzieci z grupy MR (zaledwie

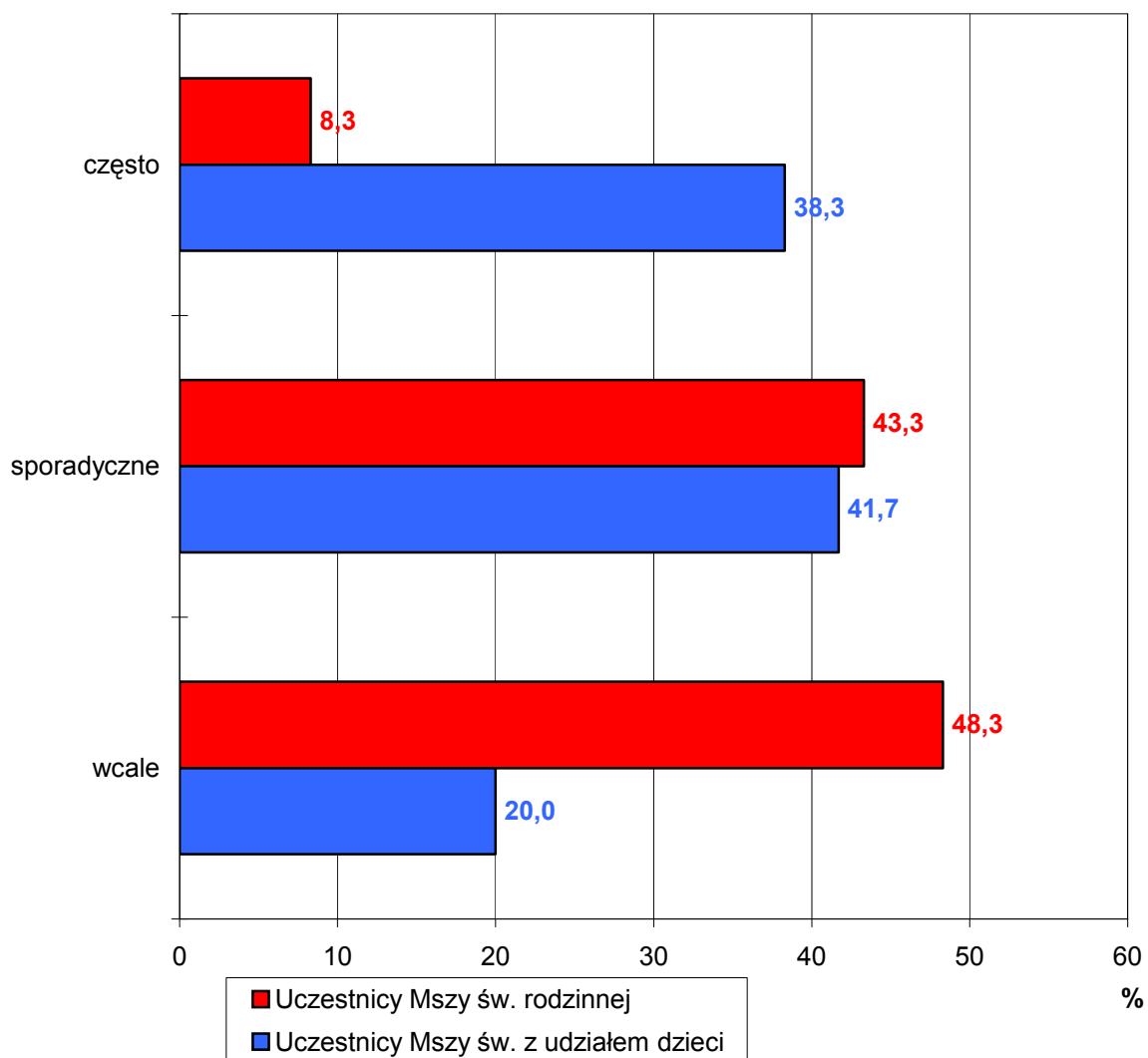
WYKRES nr 36. Udział w procesjach eucharystycznych (2007)

Tab. nr 45. Udział w procesjach eucharystycznych według badań z 2007 r.

Jak często uczestniczysz w procesjach eucharystycznych?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Często	27	45,0	15	25,0	1,80
Sporadyczne	18	30,0	12	20,0	1,50
Wcale	15	25,0	33	55,0	0,45
RAZEM	60	100	60	100	

WYKRES nr 37. Udział w procesjach eucharystycznych (2008)

Tab. nr 46. Udział w procesjach eucharystycznych według badań z 2008 r.

Jak często uczestniczysz w procesjach eucharystycznych?	Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
	N ₁	%	N ₂	%	W _n
Często	23	38,3	5	8,3	4,60
Sporadyczne	25	41,7	26	43,3	0,96
Wcale	12	20,0	29	48,3	0,41
RAZEM	60	100	60	100	

8,3%). Trzeba dodać, że połowa (ściśle 55,5% - 2007 r. i 48,3% - 2008) przebadanych w grupie MR, przyznała się, że wcale nie chodzi na procesje eucharystyczne.

Zaprezentowane dane statystyczne pokazują, że dzieci bardzo słabo praktykują formy kultu Eucharystii poza Mszą świętą. Można jednak sądzić, że uczestnictwo w Mszy świętej z udziałem dzieci wpływa nieco na rozwój pobożności eucharystycznej. Widać to w wynikach, które pokazują, że w procesjach często uczestniczy nieco więcej (1,67 w 2007 r., i 1,55 w 2008 r.) dzieci z grupy MD niż MR.

Badając poziom pobożności eucharystycznej dzieci i praktykowane formy kultu Eucharystii poza Mszą świętą, sprawdzono także, jak wygląda uczestnictwo dzieci w nabożeństwach pozaliturgicznych, takich jak różaniec, droga krzyżowa, gorzkie żale, nabożeństwa majowe i czerwcowe.

Analizując zagadnienie udziału dzieci w nabożeństwach pozaliturgicznych, (dane z 2007 r. w tabeli nr 47 i na wykresie nr 38; dane z 2008 r. w tabeli nr 48 i na wykresie nr 39) należy stwierdzić, że najczęściej dzieci uczestniczy w różańcach i drogach krzyżowych. Rzadziej zaś badani deklarują udział w nabożeństwach majowych, czerwcowych i gorzkich żalach.

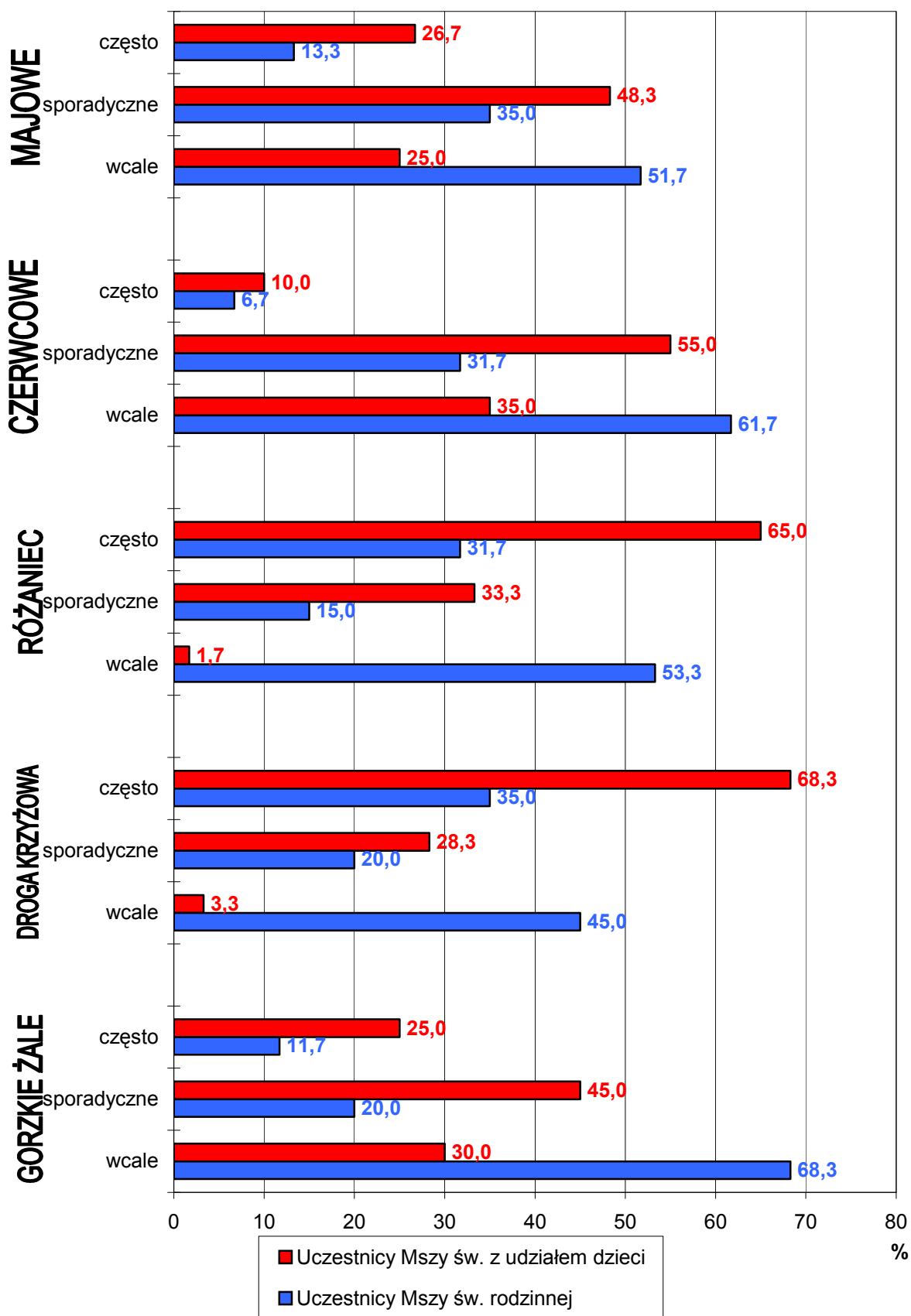
Porównując grupy badanych, można stwierdzić, że częściej w nabożeństwach uczestniczą te dzieci, które biorą udział w Mszach św. dla nich organizowanych. Do częstego udziału w nabożeństwach różańcowych przyznało się w grupie MD 65,0% badanych w 2007 r. i 40,0% w 2008 r. Odsetek ten stanowi dwa razy ilość uczestników z grupy MD (ściśle 2,05 – 2007 r. i 1,50 – 2008 r.) niż z grupy MR. Podobne różnice widoczne są na nabożeństwach drogi krzyżowej. Tutaj w grupie MD częste uczestnictwo w nabożeństwie zadeklarowało w 2007 r. aż 68,3% i w 2008 r. - 45,0%. W tym samym czasie w grupie MR 45,0% w 2007 r. 35,0% w 2008 r. przyznało się, że wcale nie bierze udziału w omawianych nabożeństwach pasywnych.

Statystyki pokazują, że znacznie mniej dzieci z obu grup uczestniczy w gorzkich żalach, nabożeństwach majowych i czerwcowych, choć i tak większość w nielicznej grupie uczestników stanowią dzieci, które uczestniczą w Mszach świętych specjalnie dla nich organizowanych.

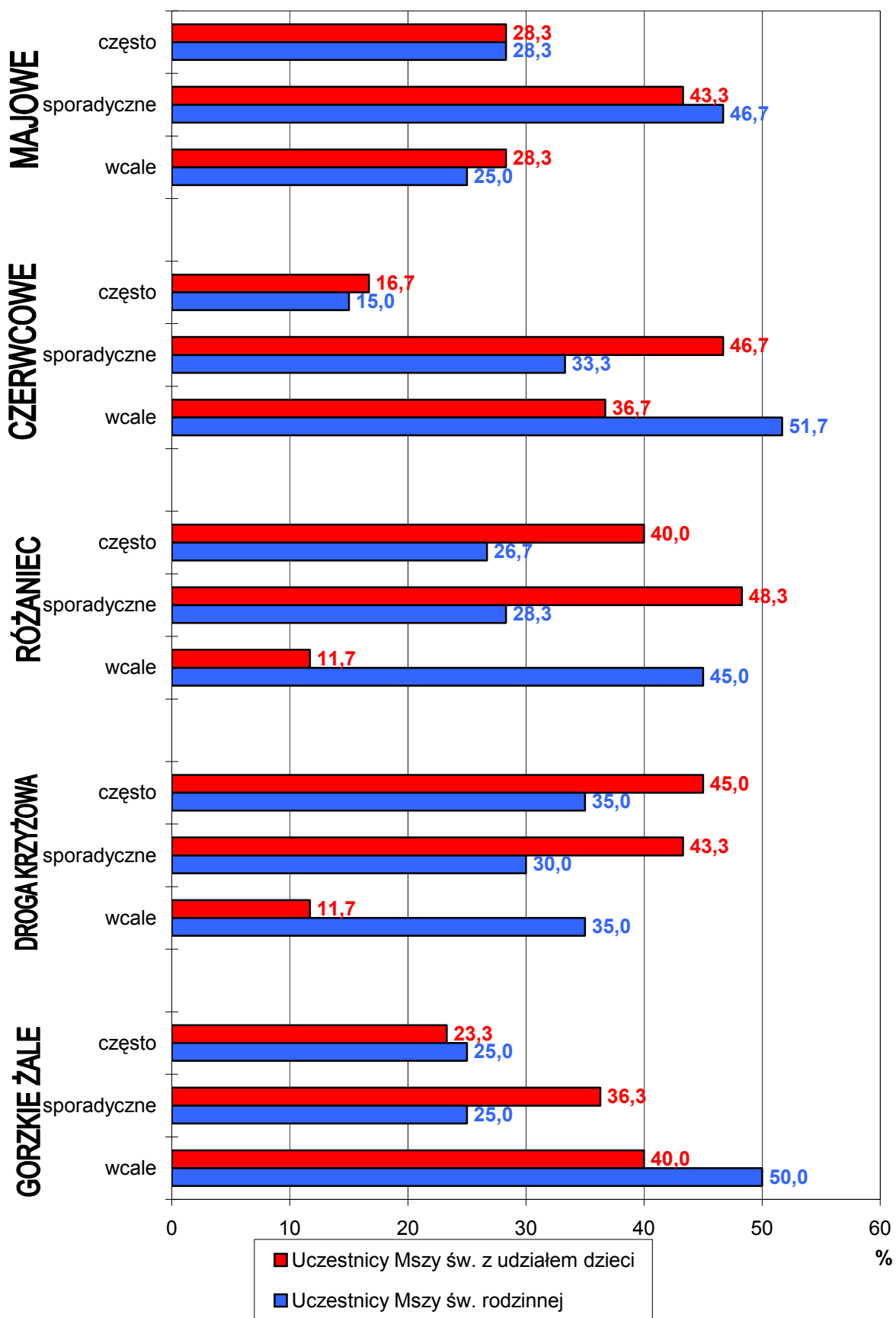
Tab. nr 47. Udział w nabożeństwach pozaliturgicznych według badań z 2007 r.

Jak często uczestniczysz w nabożeństwie?		Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
		N ₁	%	N ₂	%	W _n
Nabożeństwo MAJOWE	Często	16	26,7	8	13,3	2,00
	Sporadyczne	29	48,3	21	35,0	1,38
	Wcale	15	25,0	31	51,7	0,48
Nabożeństwo CZERWCOW	Często	6	10,0	4	6,7	1,50
	Sporadyczne	33	55,0	19	31,7	1,74
	Wcale	21	35,0	37	61,7	0,57
Nabożeństwo RÓŻAŃCOWE	Często	39	65,0	19	31,7	2,05
	Sporadyczne	20	33,3	9	15,0	2,22
	Wcale	1	1,7	32	53,3	0,03
DROGA KRZYŻOWA	Często	41	68,3	21	35,0	1,95
	Sporadyczne	17	28,3	12	20,0	1,42
	Wcale	2	3,3	27	45,0	0,07
GORZKIE ŻALE	Często	15	25,0	7	11,7	2,14
	Sporadyczne	27	45,0	12	20,0	2,25
	Wcale	28	30,0	41	68,3	0,44

WYKRES nr 38. Udział w nabożeństwach pozaliturgicznych (2007)

WYKRES nr 39. Udział w nabożeństwach pozaliturgicznych (2008)

Tab. nr 48. Udział w nabożeństwach pozaliturgicznych według badań z 2008 r.

Jak często uczestniczysz w nabożeństwie?		Msza św. z udziałem dzieci		Msza św. rodzinna		Wskaźnik natężenia
		N ₁	%	N ₂	%	W _n
Nabożeństwo MAJOWE	Często	17	28,3	17	28,3	1,00
	Sporadyczne	26	43,3	28	46,7	1,93
	Wcale	17	28,3	15	25,0	1,13
Nabożeństwo CZERWCOW	Często	10	16,7	9	15,0	1,11
	Sporadyczne	28	46,7	20	33,3	1,40
	Wcale	22	36,7	31	51,7	0,71
Nabożeństwo RÓŻAŃCOWE	Często	24	40,0	16	26,7	1,50
	Sporadyczne	29	48,3	17	28,3	1,71
	Wcale	7	11,7	27	45,0	0,26
DROGA KRZYŻOWA	Często	27	45,0	21	35,0	1,29
	Sporadyczne	26	43,3	18	30,0	1,44
	Wcale	7	11,7	21	35,0	0,33
GORZKIE ŻAŁE	Często	14	23,3	15	25,0	0,93
	Sporadyczne	22	36,7	15	25,0	1,47
	Wcale	24	40,0	30	50,0	0,80

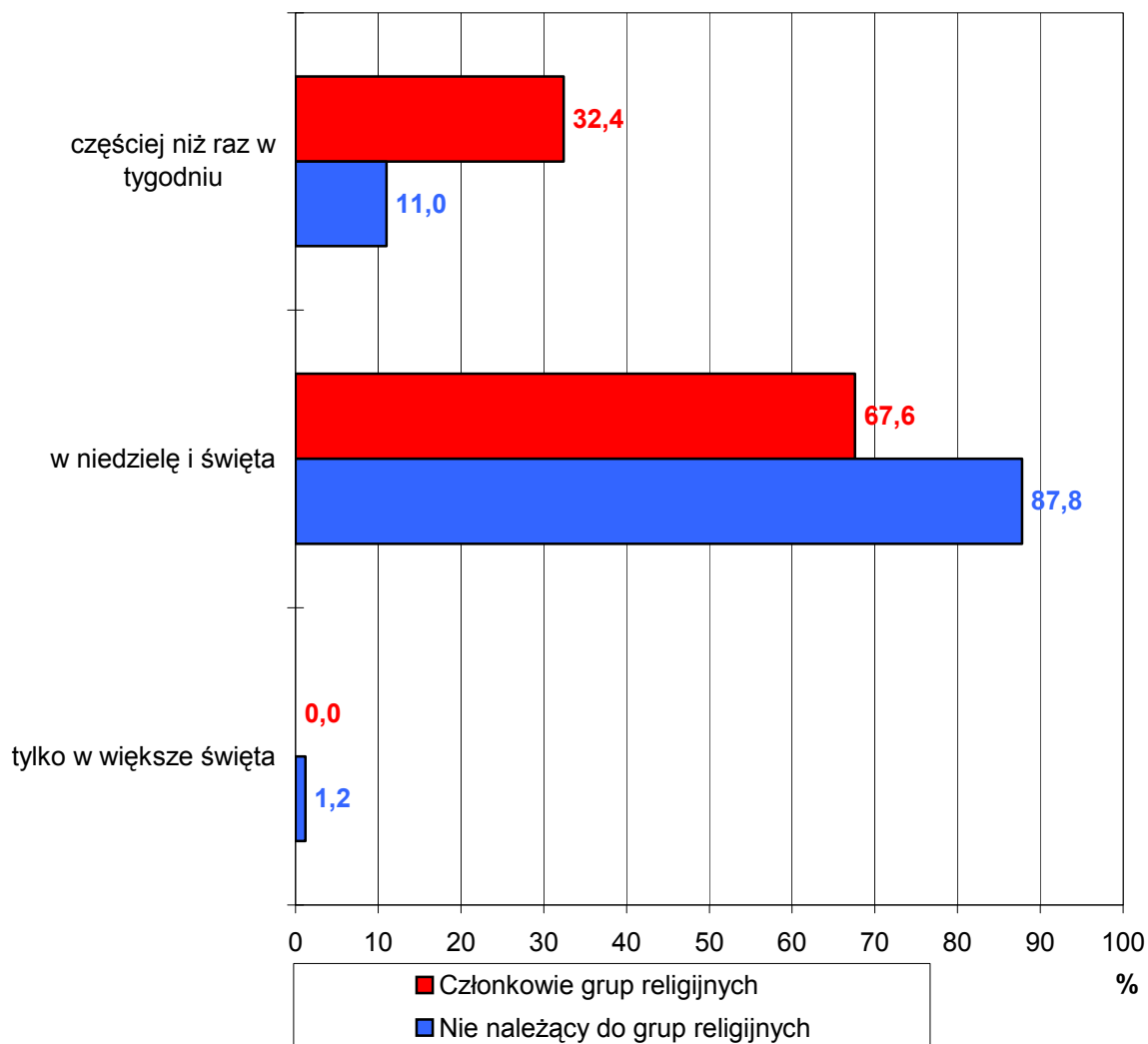
5. PRZYNALEŻNOŚĆ DO GRUP RELIGIJNYCH, A POSTAWY WOBEC EUCHARYSTII

Analizując zebrane dane statystyczne zauważono, że na proces kształtowania postaw dzieci wobec Eucharystii istotny wpływ ma przynależność do grup religijnych. W przebadanej populacji 20,42% respondentów należy do następujących grup religijnych: ministrantów (6,67%), scholi liturgicznej (5,00%), młodzieżowego Caritasu (7,91%), kółka różańcowego (2,08%), koła misyjnego (0,83%), teatryku parafialnego (0,41%) i Eucharystycznego Ruchu Młodych (0,41%). Szczegółowe zestawienie znajduje się w paragrafie charakteryzującym badaną populację.

Analizując wyniki badań zauważono, że przynależność do grup parafialnych ma duży wpływ na częstotliwość udziału w Eucharystii. Pokazuje to tabela nr 49 i wykres nr 40, ukazując analizę wyników z grupy MD oraz tabela nr 50 i wykres nr 41 - z grupy MR. Wyraźniejsze różnice w częstotliwości przeżywania Eucharystii widać w grupie MR. Jak widać, regularnie w Mszy świętej uczestniczy dwa razy więcej (ściśle 1,96) dzieci należących do różnych grup religijnych. Wśród nich 20,0% przyznaje się do regularnego uczestnictwa w niedzielę i święta oraz aż 80% do udziału w Eucharystii także w dni powszednie. A zatem można stwierdzić, że dzieci należące do grup religijnych w 100,0% realizują nakaz uczestnictwa w niedzielnej Mszy świętej, a wiele z nich chodzi do kościoła także w dni powszednie. Wynik ten różni się od danych dotyczących dzieci z grupy porównawczej MR, nie należących do grup religijnych. Tam blisko połowa badanych (ściśle 49,1%) nie realizuje pierwszego przykazania kościelnego.

Wyraźne różnice zauważono również w pragnieniu uczestnictwa dzieci w Eucharystii. Widać to w tabeli nr 51 i na wykresie nr 42, który prezentuje analizę wyników z grupy MD oraz w tabeli 52 i na wykresie nr 43 – z grupy MR. Analizując wyniki można powiedzieć, że przynależność do grup parafialnych wpływa pozytywnie na pragnienie uczestniczenia dzieci w liturgii. Znowu wyraźniejsze różnice są widoczne w grupie porównawczej MR. Tutaj prawie trzy

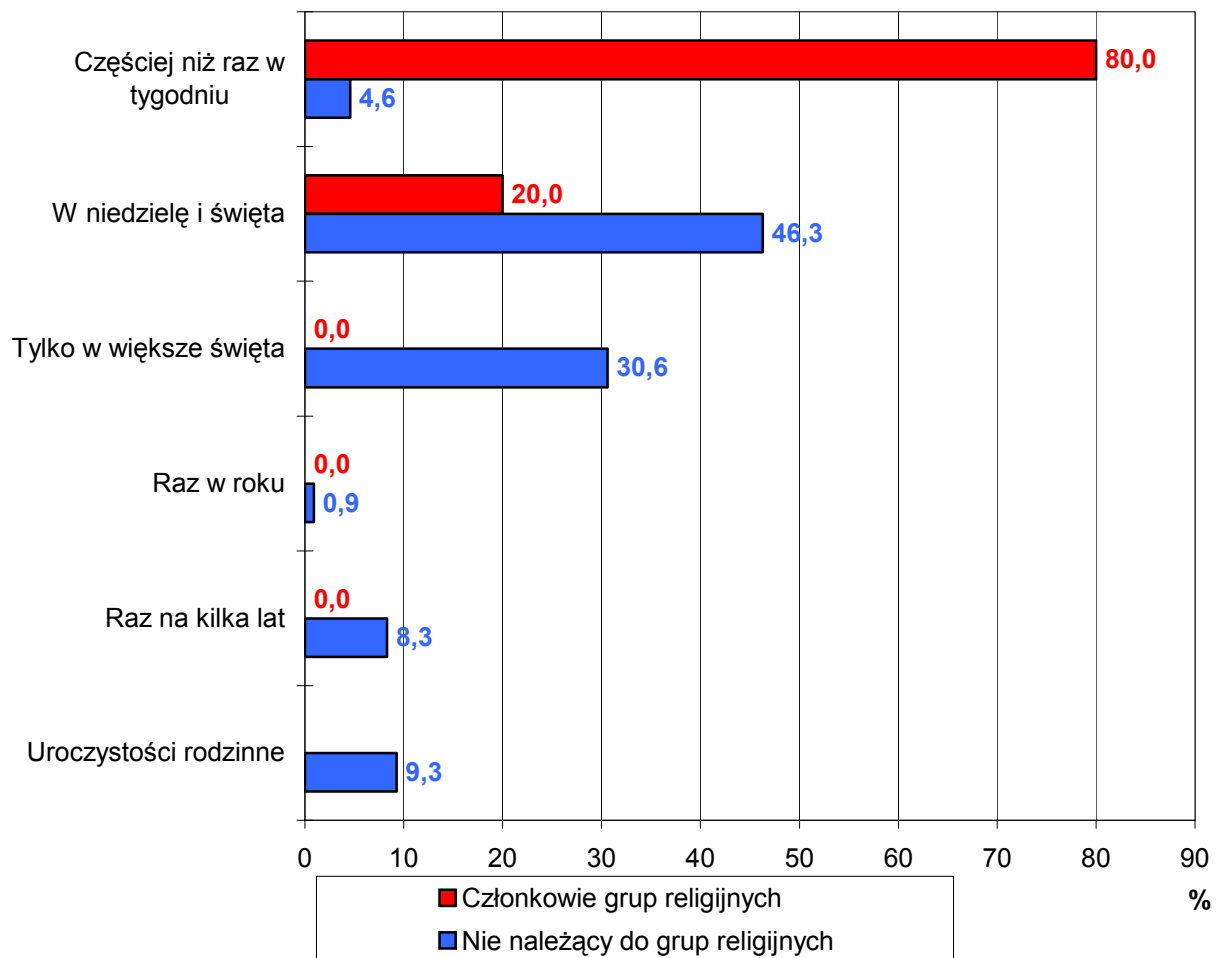
WYKRES nr 40. Przynależność do grup parafialnych, a częstotliwość uczestnictwa w Eucharystyi (grupa MD)

Tab. nr 49. Przynależność do grup parafialnych, a częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MD

Jak często uczestniczysz w Mszy świętej?	Członkowie grup religijnych	Nienależący do grup religijnych	Wskaźnik natężenia	
	%	%	W _n	
Częściej niż raz w tygodniu	32,4	11,7	2,95	1,01
W niedzielę i święta	67,6	87,8	0,77	
Tylko w większe święta	0,0	1,2	x *	x *
RAZEM	100	100	* N₁=0	

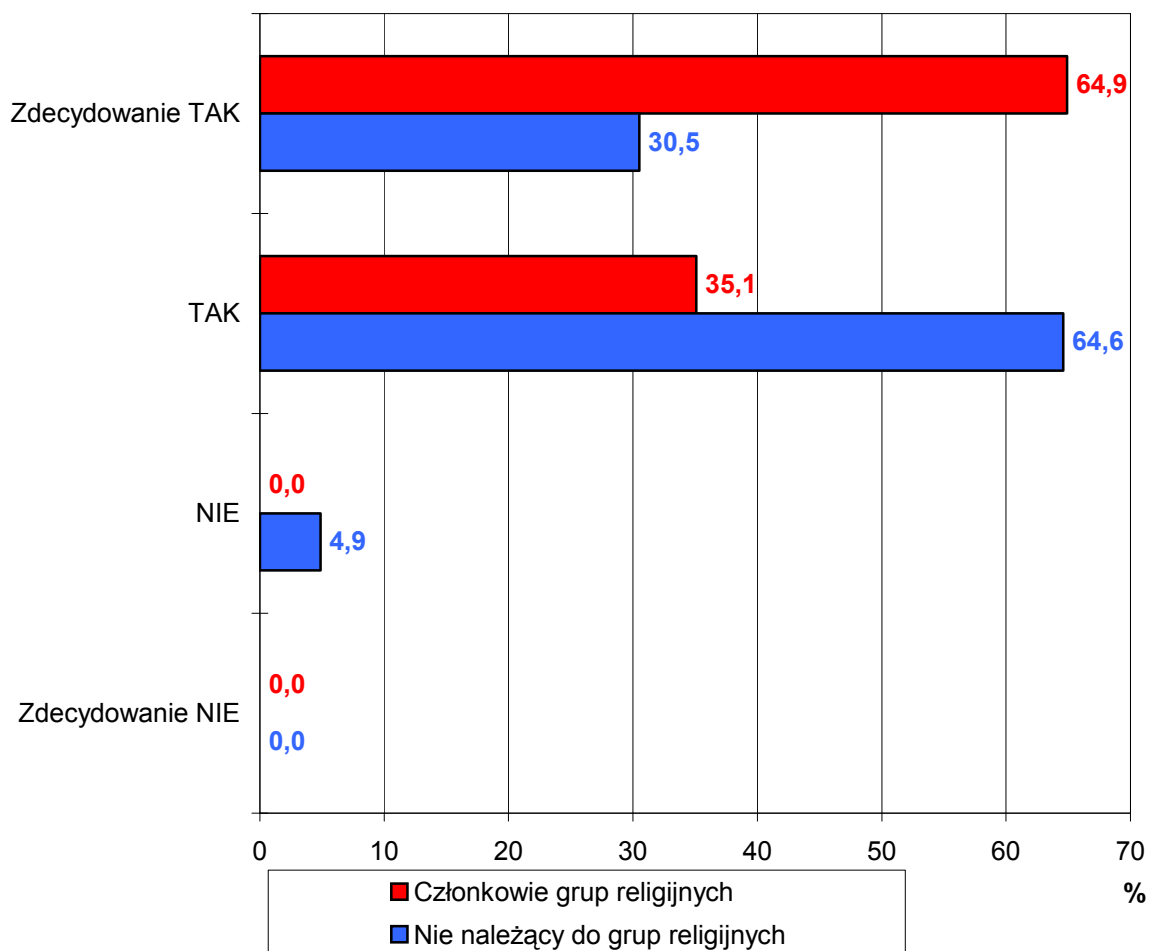
WYKRES nr 41. Przynależność do grup parafialnych, a częstotliwość uczestnictwa w Eucharystyi (grupa MR)

Tab. nr 50. Przynależność do grup parafialnych, a częstotliwość uczestnictwa w Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MR

Jak często uczestniczysz w Mszy świętej?	Członkowie grup religijnych	Nienależący do grup religijnych	Wskaźnik natężenia	
	%	%	W _n	
Częściej niż raz w tygodniu	80,0	4,6	17,28	1,96
W niedzielę i święta	20,0	46,3	0,43	
Tylko w większe święta	0,0	30,6	x *	x *
Raz w roku	0,0	0,9	x *	
Raz na kilka lat	0,0	8,3	x *	
Uroczystości rodzinne	0,0	9,3	x *	
RAZEM	100	100	* N₁=0	

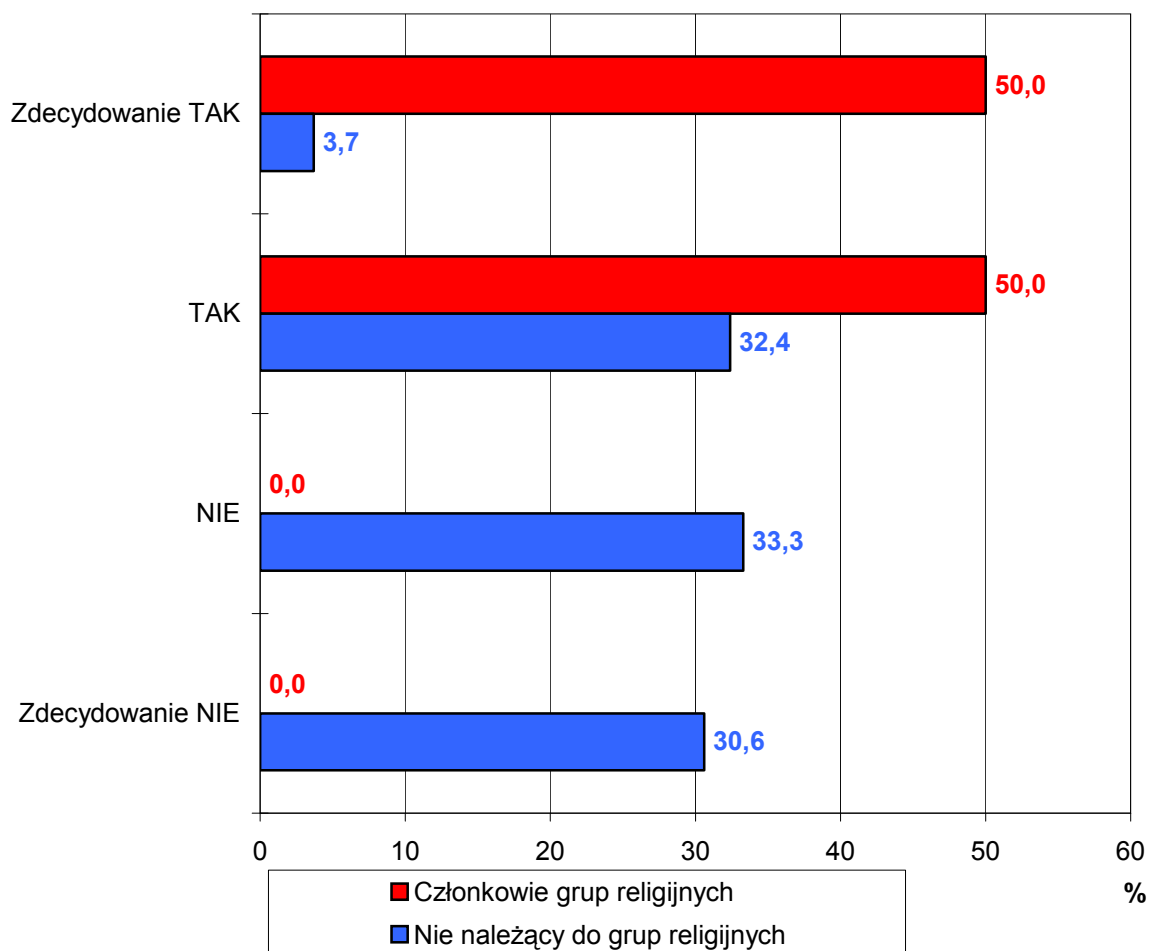
WYKRES nr 42. Przynależność do grup parafialnych, a pragnienie udziału w Eucharystii (grupa MD)

Tab. nr 51. Przynależność do grup parafialnych, a pragnienie udziału w Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MD

Czy chętnie uczestniczysz w Mszy świętej?	Członkowie grup religijnych	Nienależący do grup religijnych	Wskaźnik natężenia	
	%	%	W _n	
Zdecydowanie TAK	64,9	30,5	2,13	1,05
TAK	35,1	64,6	0,54	
NIE	0,0	4,9	x *	x *
Zdecydowanie NIE	0,0	0,0	x *	
RAZEM	100	100	* N₁=0	

WYKRES nr 43. Przynależność do grup parafialnych, a pragnienie udziału w Eucharystyi (grupa MR)

Tab. nr 52. Przynależność do grup parafialnych, a pragnienie udziału w Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MR

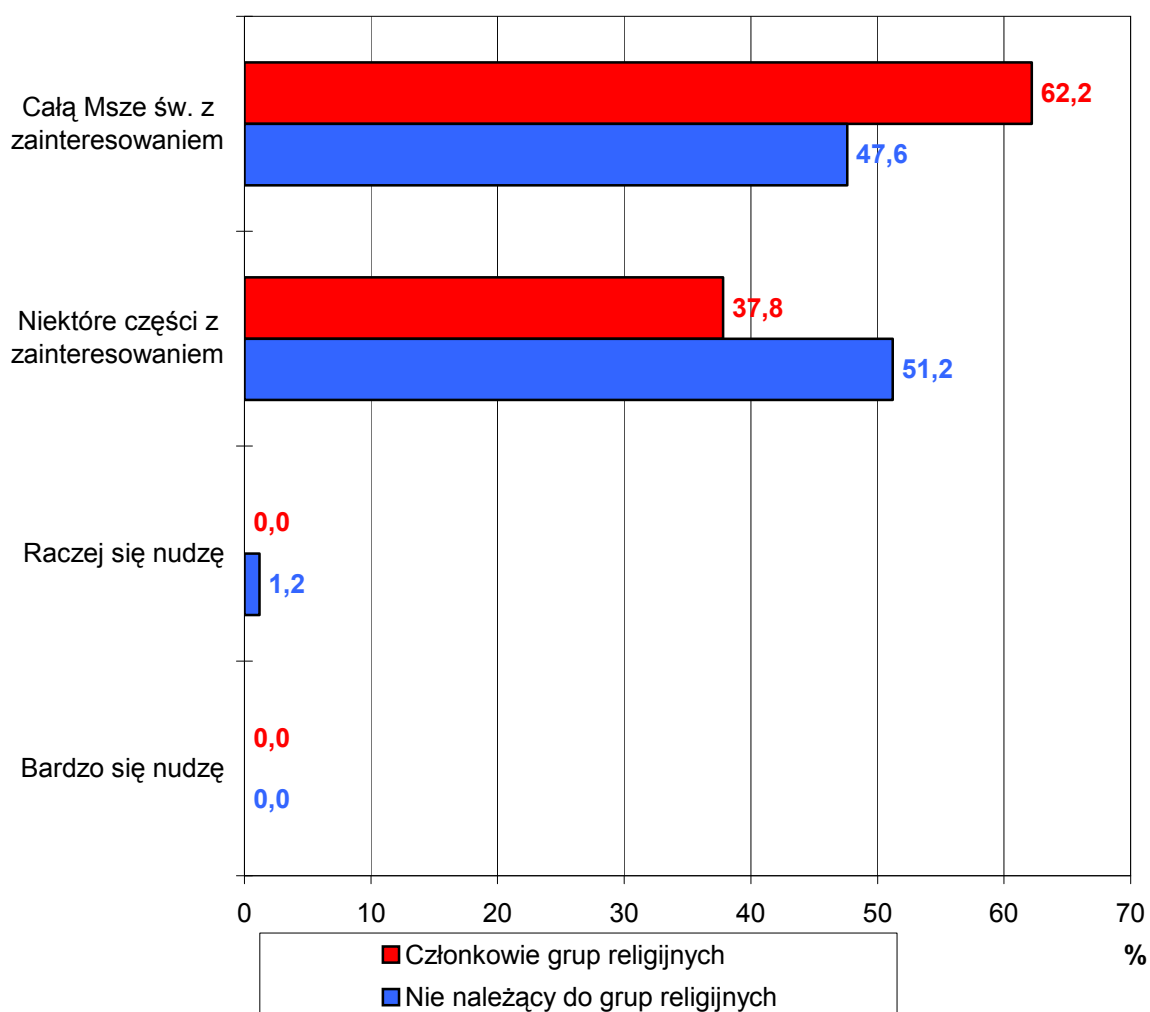
Czy chętnie uczestniczysz w Mszy świętej?	Członkowie grup religijnych	Nienależący do grup religijnych	Wskaźnik natężenia	
	%	%	W _n	
Zdecydowanie TAK	50,0	3,7	13,50	2,77
TAK	50,0	32,4	1,54	
NIE	0,0	33,3	x *	x *
Zdecydowanie NIE	0,0	30,6	x *	
RAZEM	100	100	* N₁=0	

razy (ściśle 2,77) więcej dzieci z grup religijnych wyraża pragnienie udziału w Eucharystii. Widać to w odpowiedziach na pytanie kwestionariusza: *Czy chętnie uczestniczysz w Mszy świętej?* Wśród osób należących do różnych grup parafialnych na to pytanie odpowiedzi „TAK” udzieliło 50,0% badanych a pozostałe 50,0% odpowiedziało „zdecydowanie TAK”. Wynik ten jest różny od danych dotyczących dzieci z grupy porównawczej MR, które nie należą do żadnej grupy religijnej. Tam ponad połowa badanych (ściśle 63,9%) przyznaje się do niechęci uczestnictwa w Eucharystii.

Analizując zebrane dane statystyczne, zauważono także, że przynależność do grup religijnych ma istotny wpływ na świadome przeżywanie liturgii. Obrazuje to tabela nr 53 i wykres nr 44, pokazując analizę z grupy MD oraz tabela nr 54 i wykres nr 45 – z grupy MR. Przedstawione dane pokazują stopień zainteresowania dzieci podczas celebracji. Wyraźniejsze różnice znowu zauważyć można w wypowiedziach respondentów z grupy porównawczej MR. Tutaj aż 90,0% badanych, należących do wspólnot religijnych, przeżywa Eucharystię z zainteresowaniem. Stanowi to prawie trzy razy większy (ściśle 2,63) odsetek osób, od tych, którzy nie należą do żadnej grupy parafialnej. Trzeba dodać, że w tej samej grupie porównawczej MR aż 65,7% badanych, którzy nie należą do żadnej wspólnoty religijnej przyznaje się do poczucia znudzenia podczas sprawowanej Eucharystii.

Wychowanie liturgicznie, odbywające się w grupach religijnych, wpływa również pozytywnie na przeżywanie Eucharystii w sposób pełny. Wyraża się to w częstym przystępowaniu do Komunii świętej członków poszczególnych wspólnot. Pokazane to zostało w tabeli nr 55 i na wykresie nr 46 przy analizie wyników z grupy MD oraz w tabeli nr 56 i na wykresie 47 – z grupy MR. Wyraźniejsze różnice zauważyć można znowu w wypowiedziach respondentów z grupy MR. Wszyscy (100,0%) badani, należący do wspólnot religijnych, wyznają, że do Komunii świętej przystępują zawsze, gdy są na Mszy świętej. Wśród osób, które nie należą do żadnej grupy religijnej, taką odpowiedź zaznaczyło trzy razy mniej (3,0) badanych osób, czyli zaledwie 33,3%

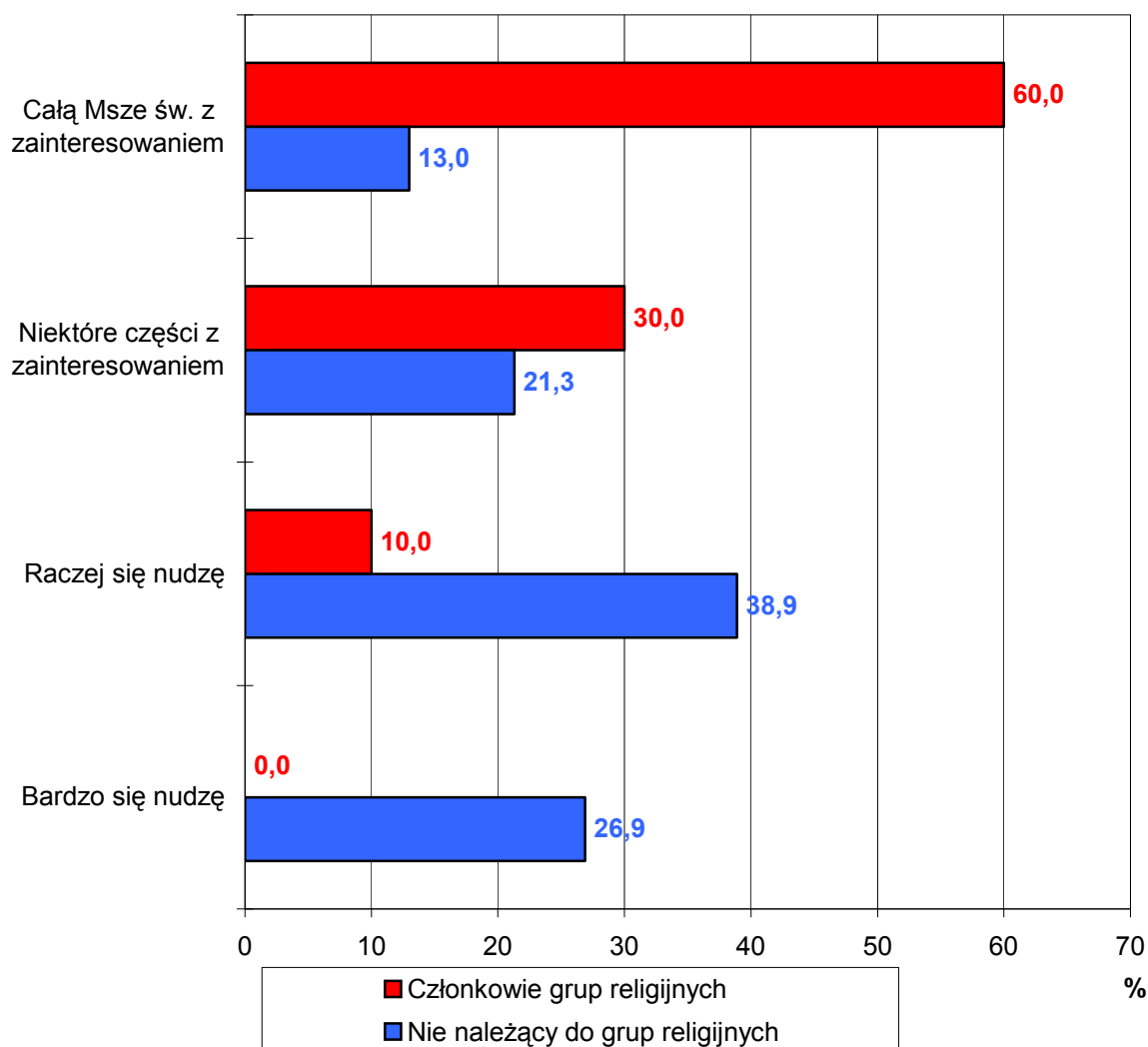
WYKRES nr 44. Przynależność do grup parafialnych, a świadome przeżywanie Eucharystii (grupa MD)

Tab. nr 53. Przynależność do grup parafialnych, a świadome przeżywanie Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MD

Jak przeżywasz Mszę świętą?	Członkowie grup religijnych	Nienależący do grup religijnych	Wskaźnik natężenia	
	%	%	W _n	
Całą mszę z wielkim zainteresowaniem	62,2	47,6	1,31	1,01
Niektóre części z zainteresowaniem	37,8	51,2	0,74	
Raczej się nudzę	0,0	1,2	x *	x *
Bardzo się nudzę	0,0	0,0	x *	
RAZEM	100	100	* N₁=0	

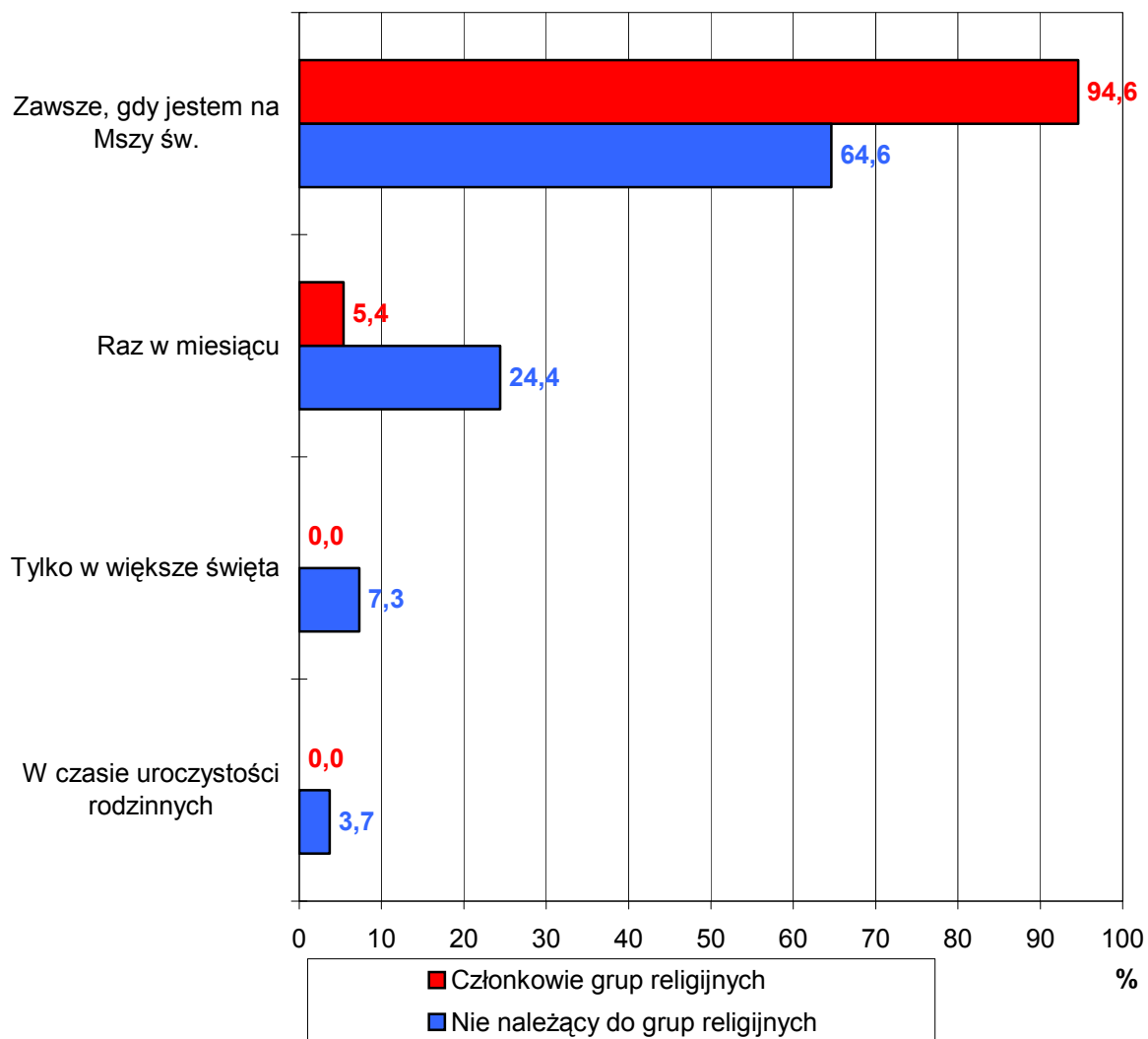
WYKRES nr 45. Przynależność do grup parafialnych, a świadome przeżywanie Eucharystii (grupa MR)

Tab. nr 54. Przynależność do grup parafialnych, a świadome przeżywanie Eucharystii na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MR

Jak przeżywasz Mszę świętą?	Członkowie grup religijnych	Nienależący do grup religijnych	Wskaźnik natężenia	
	%	%	W _n	
Całą mszę z wielkim zainteresowaniem	60,0	13,0	4,63	2,63
Niektóre części z zainteresowaniem	30,0	21,3	1,41	
Raczej się nudzę	10,0	38,9	0,26	0,15
Bardzo się nudzę	0,0	26,9	x *	
RAZEM	100	100	* N₁=0	

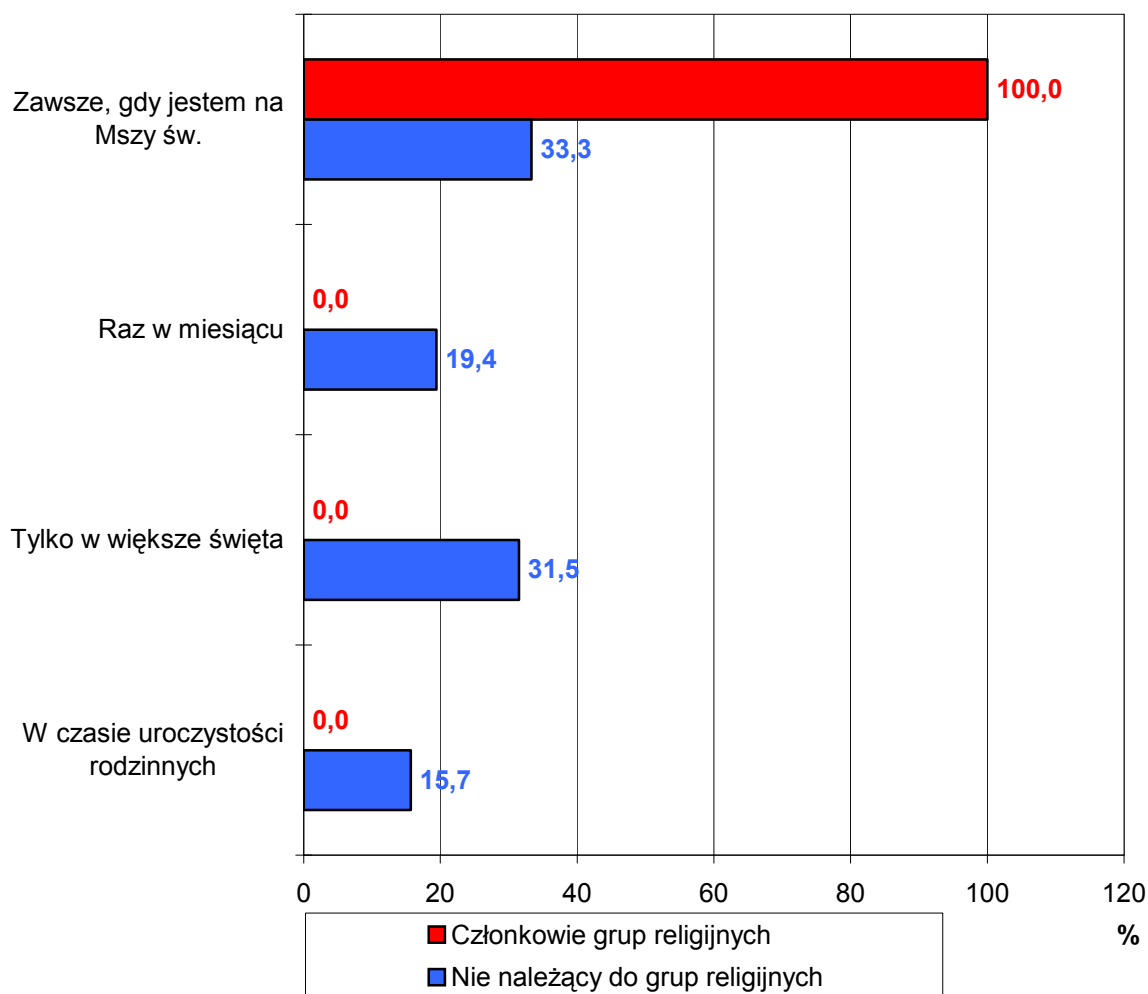
WYKRES nr 46. Przynależność do grup parafialnych, a przyjmowanie Komunii świętej (grupa MD)

Tab. nr 56. Przynależność do grup parafialnych a przyjmowanie komunii świętej na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MD

Jak często przyjmujesz Komunię świętą?	Członkowie grup religijnych	Nienależący do grup religijnych	Wskaźnik natężenia	
	%	%	W _n	
Zawsze, gdy jestem na mszy świętej	94,6	64,6	1,42	2,63
Raz w miesiącu	5,4	24,4	0,22	
Tylko w większe święta	0,0	7,3	x *	x *
W uroczystości rodzinne	0,0	3,7	x *	
RAZEM	100	100	* N₁=0	

WYKRES nr 47. Przynależność do grup parafialnych, a przyjmowanie Komunii świętej (grupa MR)

Tab. nr 56. Przynależność do grup parafialnych a przyjmowanie komunii świętej na podstawie analizy wyników z grupy porównawczej MR

Jak często przyjmujesz Komunię świętą?	Członkowie grup religijnych	Nienależący do grup religijnych	Wskaźnik natężenia	
	%	%	W _n	
Zawsze, gdy jestem na mszy świętej	100,0	33,3	3,00	1,90
Raz w miesiącu	0,0	19,4	x *	
Tylko w większe święta	0,0	31,5	x *	x *
W uroczystości rodzinne	0,0	15,7	x *	
RAZEM	100	100	* N₁=0	

Tab. 57 Obliczenie współczynnika korelacji r_{xy} pomiędzy przynależnością do wspólnot religijnych a postawami dzieci wobec Eucharystii w grupie porównawczej MR

DANE			OBLICZENIA				
	X	Y	$x_i - \bar{x}$	$y_i - \bar{y}$	$(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})$	$(x_i - \bar{x})^2$	$(y_i - \bar{y})^2$
<i>CZYNNIKI POSTAWY WOBEC EUCHARYSTII</i>							
Pragnienie udziału w Eucharystii	100	36,1	2,5	-7,4	-18,5	6,25	54,76
Przeżywanie liturgii z zainteresowaniem	90	34,3	-7,5	-9,2	69	56,25	84,64
Uczestnictwo w Eucharystii w każdą niedzielę i święta oraz w dni powszednie tygodnia	100	50,9	2,5	7,4	18,5	6,25	54,76
Przyjmowanie Komunii św. na każdej Mszy św.	100	52,7	2,5	9,2	23	6,25	84,64
<i>Średnia: \bar{x}, \bar{y}</i>	97,5	43,5	x	x	x	x	x
Σ	x	x	x	x	92	75	278,80
WARTOŚĆ WSPÓLCZYNNIKA ZALEŻNOŚCI		$r_{xy} = \frac{92}{\sqrt{75 \cdot 278,80}} = 0,64 \text{ (znaczący stopień współzależności)}$					

X - odsetek respondentów należących do wspólnot religijnych w grupie porównawczej MR

Y - odsetek respondentów, którzy nie należą do wspólnot religijnych w grupie porównawczej MR

respondentów. Pozostali, czyli aż 66,7% badanych z grupy MR przyznaje się, że do Komunii św. przystępuje raz w miesiącu lub jeszcze rzadziej, czyli tylko w większe święta lub w podczas uroczystości rodzinnych o charakterze religijnym.

W celu weryfikacji zdobytych danych statystycznych obliczono, jaka korelacja zachodzi pomiędzy przynależnością do wspólnoty religijnej a kształtowaniem postaw dzieci wobec Eucharystii. Obliczeń dokonano na podstawie danych uzyskanych w grupie porównawczej MR, ponieważ tutaj uwidoczniły się wyraźne różnice wyników badań. Obliczenie współczynnika korelacji przedstawia tabela nr 57. Współczynnik korelacji wynosi: 0,64. W skali Pearsona jest on określany jako *znaczny współczynnik zależności* ($0,5 \leq |r_{xy}| < 0,7$).

ROZDZIAŁ V

ŚWIADOMOŚĆ PRZEŻYWANEJ PRZEZ DZIECI

LITURGII SŁOWA

Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci daje konkretne wskazania dotyczące przygotowania i celebracji Liturgii Słowa z dziećmi¹. Znajduje się w nim część poświęcona czytaniu i wyjaśnianiu słowa Bożego oraz zasady, jakim należy się kierować przy doborze czytań biblijnych. Istotne znaczenie posiada tu zalecenie mówiące o tym, aby poszczególne Konferencje Biskupów postarały się o ułożenie lekcjonarza do Mszy św. z udziałem dzieci². Niektóre kraje opracowały i wydały takie księgi liturgiczne, co zostało szerzej przedstawione w rozdziale I. W Polsce, chociaż lekcjonarz taki nie został jeszcze wydany, istnieje eksperymentalna propozycja Polskiego Lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci, przygotowana przez ks. Rudolfa Pierskałę³.

Próba przedstawienia świadomości przeżywanej przez dzieci liturgii słowa opiera się na badaniach przeprowadzonych w oparciu o teksty biblijne z Lekcjonarza Mszalnego oraz eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci. Poszczególne paragrafy rozdziału pokazują stopień zapamiętania i zrozumienia przez dzieci wysłuchanych wcześniej czytań biblijnych.

Analizując wyniki badań posłużono się skrótami: „LD” na oznaczenie eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci oraz „LM” na oznaczenie Lekcjonarza Mszalnego. Użyto ich w części opisowej prezentacji danych statystycznych w celu zapewnienia przejrzystości i jasności przedstawianych wyników. Ponadto wprowadzono robocze określenia:

¹ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci nr 41-49*, w: *To czyńcie na Moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 232-233.

² Tamże nr 43, s. 232.

³ R. PIERSKAŁA, *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do mszy świętej z udziałem dzieci*, Opole 1996, s. 206-228.

„testy adwentowe”, „testy wielkopostne” i „testy wielkanocne” na określenie narzędzi badających świadomość liturgii słowa w tych okresach liturgicznych.

1. ŚWIADOMOŚĆ PRZEŻYWANIA LITURGII SŁOWA PRZEZ DZIEWIĘCIOLATKÓW

Świadomość przeżywanej liturgii słowa przez dziewięciolatków została przedstawiona w oparciu o badania przeprowadzone w trzech grupach dzieci rozpoczynających naukę w klasie III szkoły podstawowej. Grupę badanych stanowią dzieci, które są już po przyjęciu I Komunii św. i dzięki temu od kilku miesięcy mają możliwość pełnego uczestnictwa w Mszy świętej.

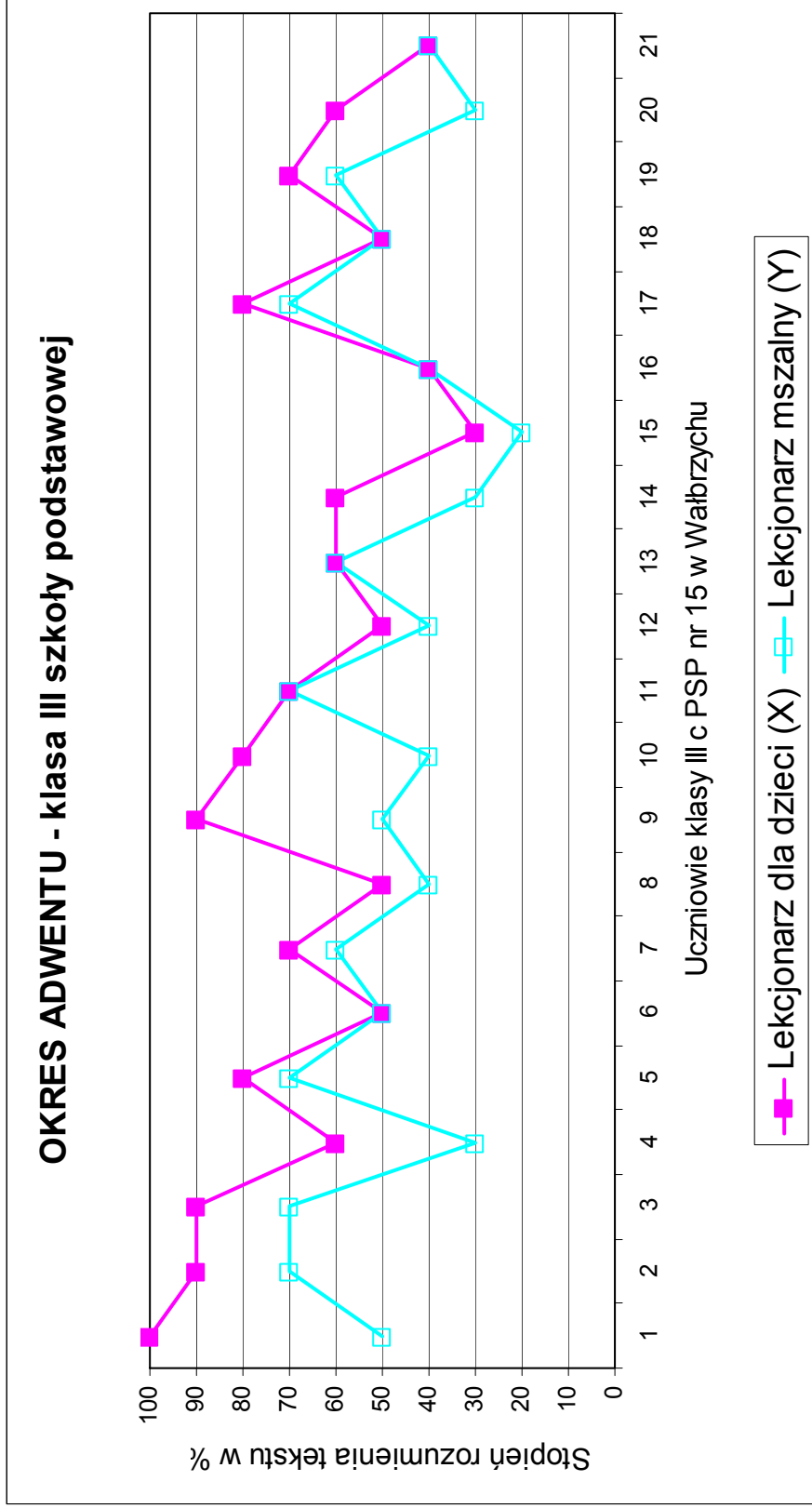
Badania zostały przeprowadzone testami (*aneks nr 3*) w oparciu o zestawy czytań biblijnych z Lekcjonarza Mszalnego i eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci (*aneks nr 4*). Zestawy czytań biblijnych zostały zaczerpnięte z wybranych niedziel Adwentu, Wielkiego Postu i Okresu Wielkanocnego.

„TESTAMI ADWENTOWYMI” (*zestaw 1a i 1b*) zostały przebadane dzieci w klasie III c. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z I Niedzieli Adwentu – rok A. Wyniki przedstawia wykres nr 48.

Analizując wyniki badań można zauważyć u dziewięciolatków wyższy stopień zrozumienia tekstów zaczerpniętych z LD (średnia 65,24%) od tekstów z LM (49,52%). Taka duża, bo ponad 15% (ściśle 15,71%) różnica może wskazywać na zasadność stosowania specjalnego lekcjonarza podczas sprawowania Liturgii Słowa z dziećmi. Ponadto warto zaznaczyć, że czterech uczniów tej klasy (19,04%) osiągnęło bardzo wysoki stopień (90% - 100%) zrozumienia czytań z LD, podczas gdy rozumienie czytań z LM w tej grupie nie przekroczyło 70%. Największą różnicę stopnia rozumienia czytań z LD i LM, wynoszącą aż 50%, widać u jednego ucznia (uczeń nr 1). Pięciu uczniów w tej 21 osobowej klasie w równym stopniu rozumiało czytania z LD i LM. Stanowią oni 23,8% całości grupy. W tym badaniu nikt z grupy nie osiągnął wyższego rozumienia tekstów z LM niż z LD.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami adwentowymi” można wnioskować, że podczas Liturgii Słowa z dziewięcioletnimi dziećmi wskazane

Wykres nr 48 Rozumienie czytań mszalnych Adwentu przez dzieci w klasie III szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

byłoby stosowanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego małych dzieci.

„TESTAMI WIELKOPOSTNYMI” (zestaw 3a i 3b) zostały przebadane dzieci w klasie III a. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z V Niedzieli Wielkiego Postu – rok C. Wyniki przedstawia wykres nr 49.

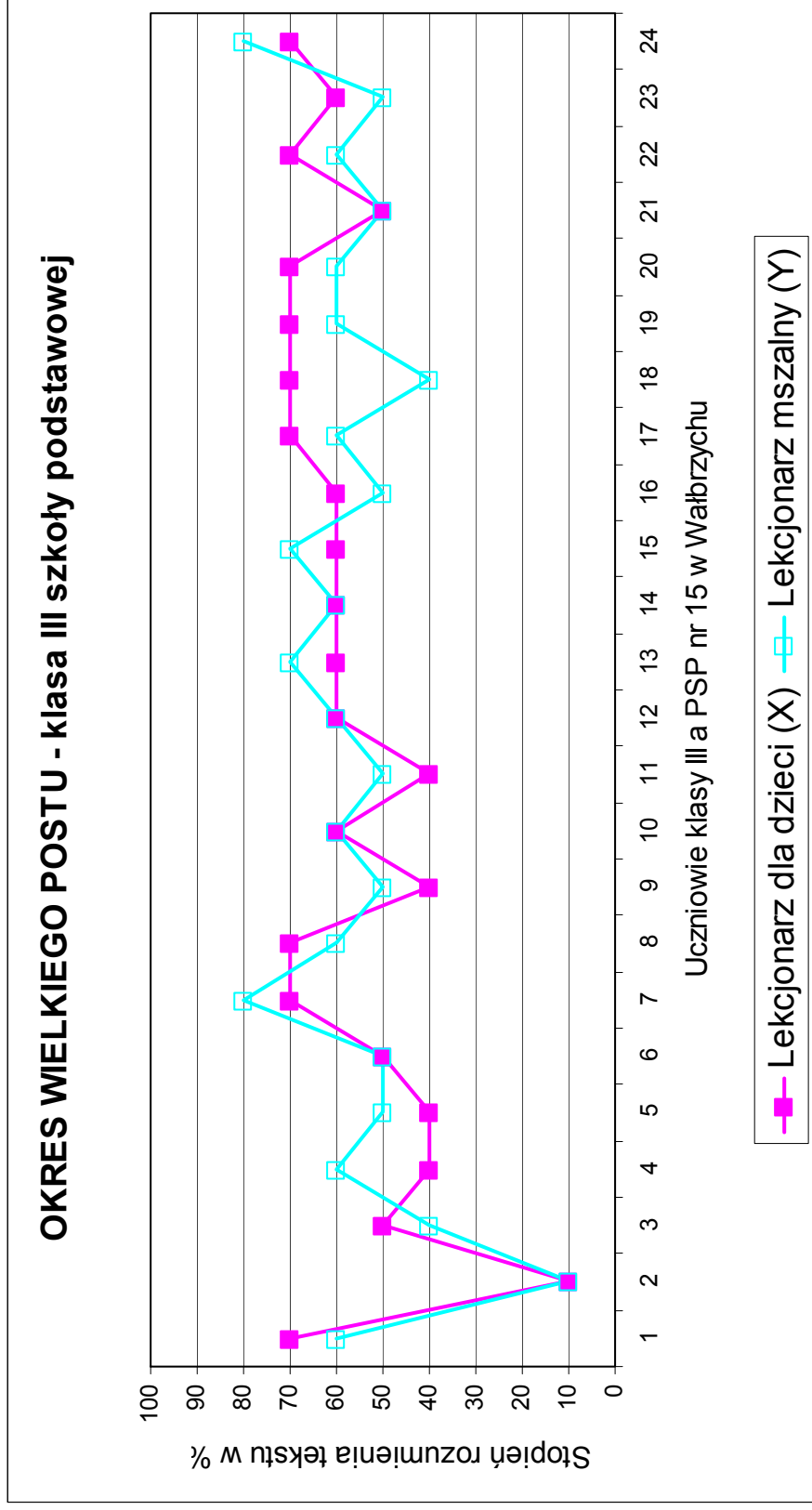
Analizując wyniki badań można zauważyć duże różnice w rozumieniu przez dzieci wybranych czytań. U dziesięciu osób (41,66%) z tej grupy widać większe zrozumienie tekstów zaczerpniętych z LD niż z LM. U ośmiu uczniów (33,33%) jest odwrotnie, a u pozostałych (25%) zrozumienie pozostaje na tym samym poziomie, choć w żadnym przypadku nie przekracza 60% w przyjętej skali. Niemniej jednak obliczona średnia rozumienia czytań Wielkiego Postu w tej grupie jest nieco wyższa (ściśle 1,25%) po wysłuchaniu czytań z LD (57,08%) niż po odczytaniu z LM (55,83%). Najwyższy stopień rozumienia czytań z LD wynosi w tej grupie to 70%. Osiągnęło go dziewięciu uczniów. U dwóch jednak spośród nich zauważa się jeszcze wyższe (80%) rozumienie tekstów wyjętych z LM.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami wielkopostnymi” można wnioskować, że również w Wielkim Poście wskazane jest stosowanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego małych dzieci. Widoczne nieproporcjonalne różnice w rozumieniu tekstów przez poszczególnych uczniów mogą prowadzić do wniosku o konieczności ponownego doboru poszczególnych perykop, aby były one jeszcze bardziej zrozumiałe dla dzieci. Szczegółowa analiza stopnia rozumienia poszczególnych czytań, która znajduje się w ostatnim paragrafie tego rozdziału może stać się kluczem do rozwiązania tego problemu.

„TESTAMI WIELKANOCNYMI” (zestaw 2a i 2b) zostały przebadane dzieci w klasie III b. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z III Niedzieli Wielkanocnej – rok B. Wyniki przedstawia wykres nr 50.

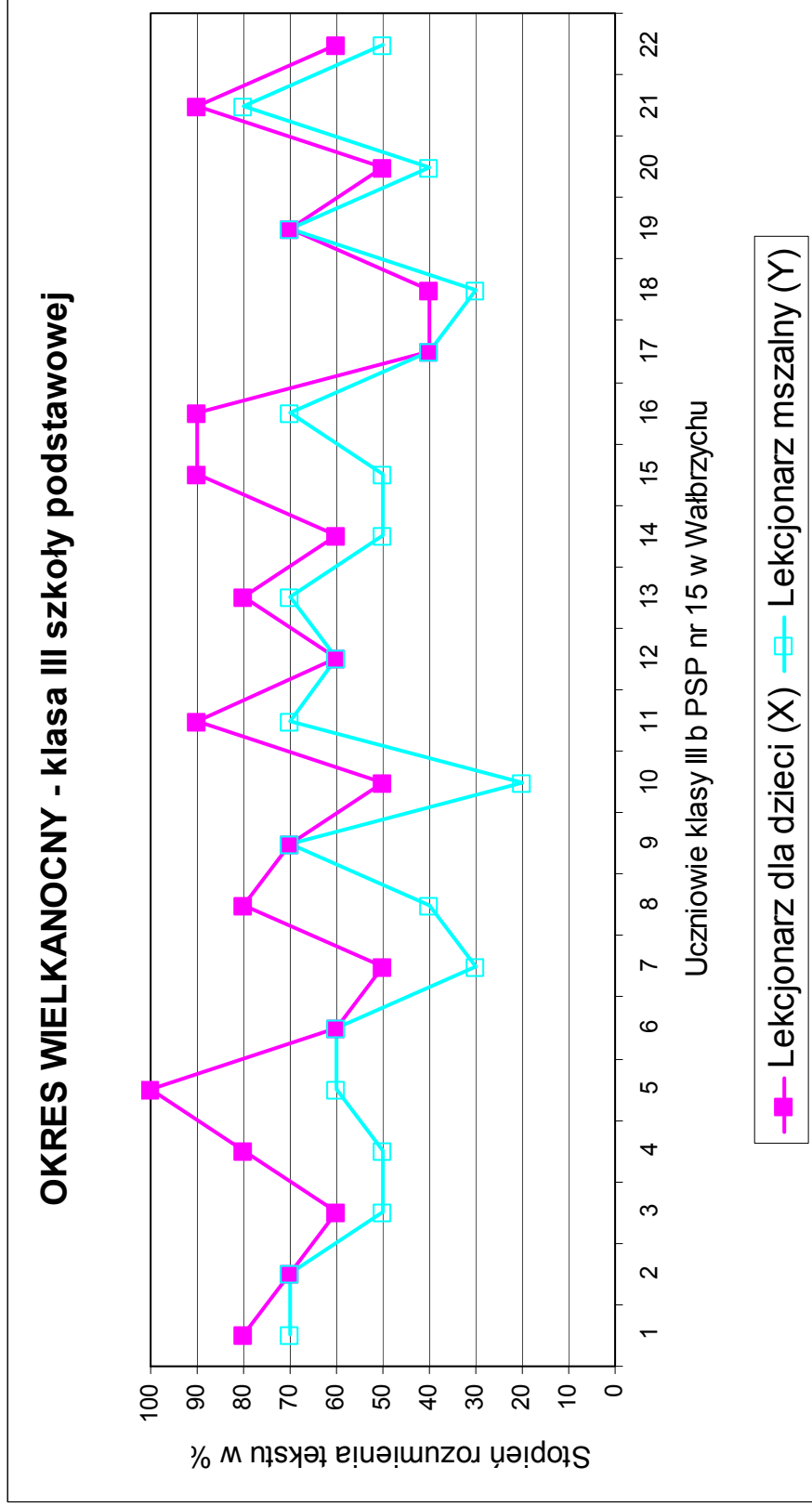
Analizując wyniki badań można zauważyć u dziewięciolatków wyższy stopień rozumienia tekstów zaczerpniętych z LD (średnia 69,09%) od tekstów z LM (54,55%). Taka duża, bo ponad 15% (ściśle 15,55%) różnica może wskazywać na zasadność stosowania specjalnego lekcjonarza podczas

Wykres nr 49. Rozumienie czytań mszalnych Wielkiego Postu przez dzieci w klasie III szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

Wykres nr 50. Rozumienie czytań mszalnych Okresu Wielkanocnego przez dzieci w klasie III szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

sprawowania Liturgii Słowa z dziećmi. Ponadto warto zaznaczyć, że pięciu uczniów tej klasy (22,72%) osiągnęło bardzo wysoki stopień (90% - 100%) zrozumienia czytań z LD, podczas gdy średnie rozumienie czytań w tej grupie było dużo niższe. Największa różnica stopnia rozumienia czytań z LD i LM, wynosząca 40%, jest widoczna u trzech uczniów (uczniowie nr 5, 8, 15). Sześciu uczniów w tej 22 osobowej klasie w równym stopniu zrozumiało czytania z LD i LM Stanowią oni 27,27% całości grupy.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami wielkanocnymi” można wnioskować, że także w Okresie Wielkanocnym podczas Liturgii Słowa z dziesięciolatkami wskazane jest używanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego małych dzieci.

Podsumowując można stwierdzić, że przebadani uczniowie klas trzecich łatwiej zapamiętują i lepiej rozumieją czytania z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci niż z Lekcjonarza Mszalnego stosowanego obecnie podczas liturgii z dziećmi. Badania pokazały też, że przed ewentualnym wydaniem takiej księgi liturgicznej należy dogłębnie przeanalizować treści proponowanych perykop biblijnych, aby wybrać takie, które będą mogły być przez dzieci dobrze zrozumiałe. Przyczyni się to do bardziej świadomego uczestnictwa dzieci w Liturgii Słowa.

2. ŚWIADOMOŚĆ PRZEŻYWANIA LITURGII SŁOWA PRZEZ DZIESIĘCIOLATKÓW

Świadomość przeżywanej liturgii słowa przez dziesięciolatków została zaprezentowana w oparciu o badania przeprowadzone w trzech oddziałach szkolnych, wśród dzieci rozpoczynających naukę w klasie IV szkoły podstawowej. Grupę przebadanych osób stanowią dzieci, które przeżyły rocznicę I Komunii św. i od roku w pełni uczestniczą w Eucharystii.

Badania zostały przeprowadzone testami (*aneks nr 3*) w oparciu o zestawy czytań biblijnych z Lekcjonarza Mszalnego i eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci (*aneks nr 4*). Zestawy

czytań biblijnych zostały zaczerpnięte z wybranych niedziel Adwentu, Wielkiego Postu i Okresu Wielkanocnego.

„TESTAMI ADWENTOWYMI” (*zestaw 1a i 1b*) zostały przebadane dzieci w klasie IV b. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z I Niedzieli Adwentu – rok A. Wyniki przedstawia wykres nr 51.

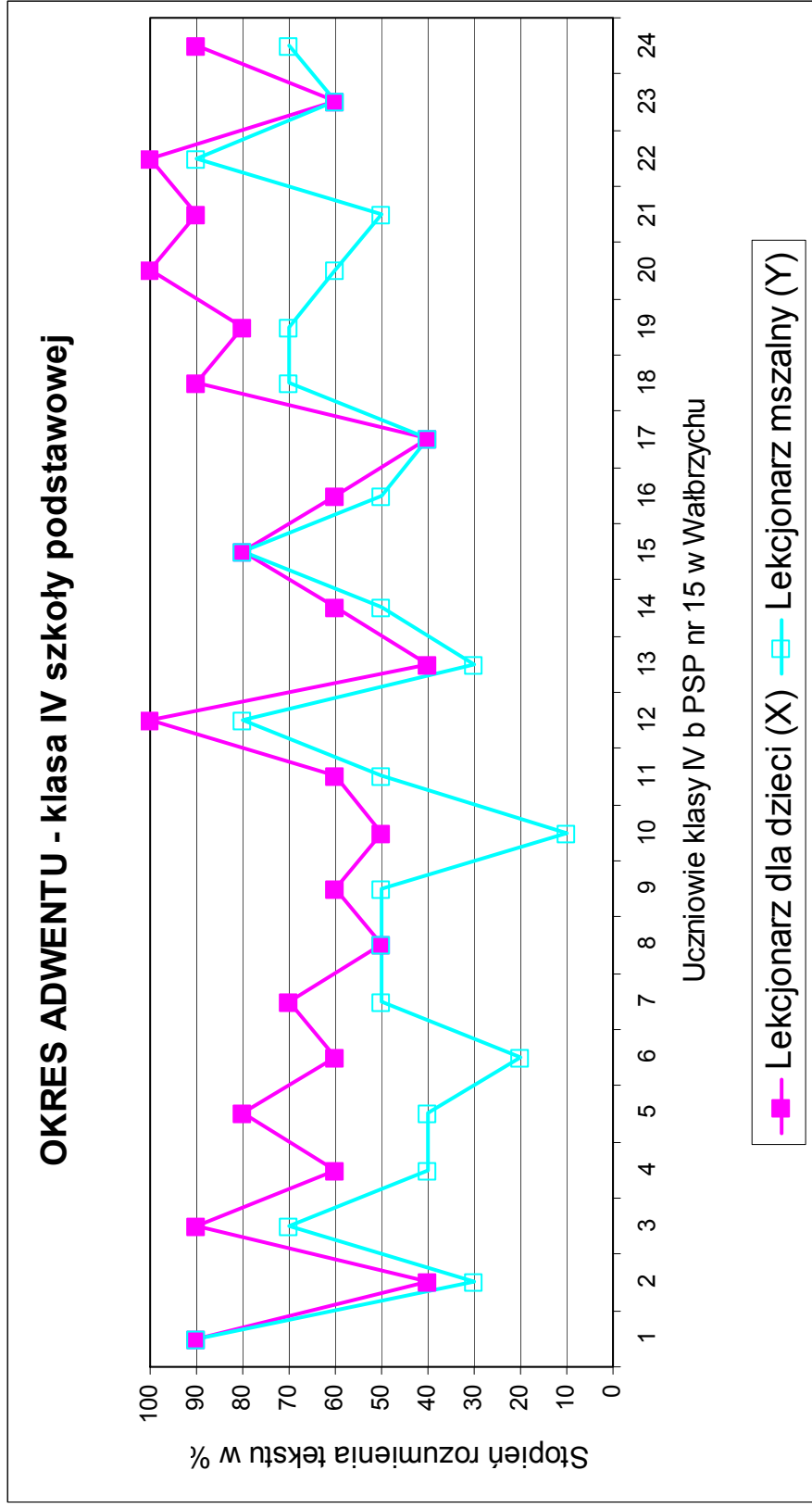
Analizując wyniki badań można zauważyć u dziesięciolatków wyższy stopień zrozumienia tekstów zaczerpniętych z LD (średnia 70,83%) od tekstów z LM (54,17%). Taka duża, bo ponad 16% (ściśle 16,67%) różnica może wskazywać na zasadność stosowania specjalnego lekcjonarza podczas sprawowania Liturgii Słowa z dziećmi. Ponadto warto zaznaczyć, że trzech uczniów tej klasy (12,5%) osiągnęło najwyższy stopień (100%) zrozumienia czytań z LD. Największa różnica stopnia rozumienia czytań z LD i LM, wynosząca aż 40%, jest widoczna u pięciu uczniów w tej grupie (uczniowie nr 5, 6, 10, 20, 21). Trzech uczniów w tej 24 osobowej klasie w równym stopniu rozumiało czytania z LD i LM. Stanowią oni 12,5% całości grupy. W tym badaniu nikt z grupy nie osiągnął wyższego rozumienia tekstów z LM niż z LD.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami adwentowymi” można wnioskować, że podczas Liturgii Słowa z dziesięcioletnimi dziećmi wskazane byłoby stosowanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego dzieci.

„TESTAMI WIELKOPOSTNYMI” (*zestaw 3a i 3b*) zostały przebadane dzieci w klasie IV c. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z V Niedzieli Wielkiego Postu – rok C. Wyniki przedstawia wykres nr 52.

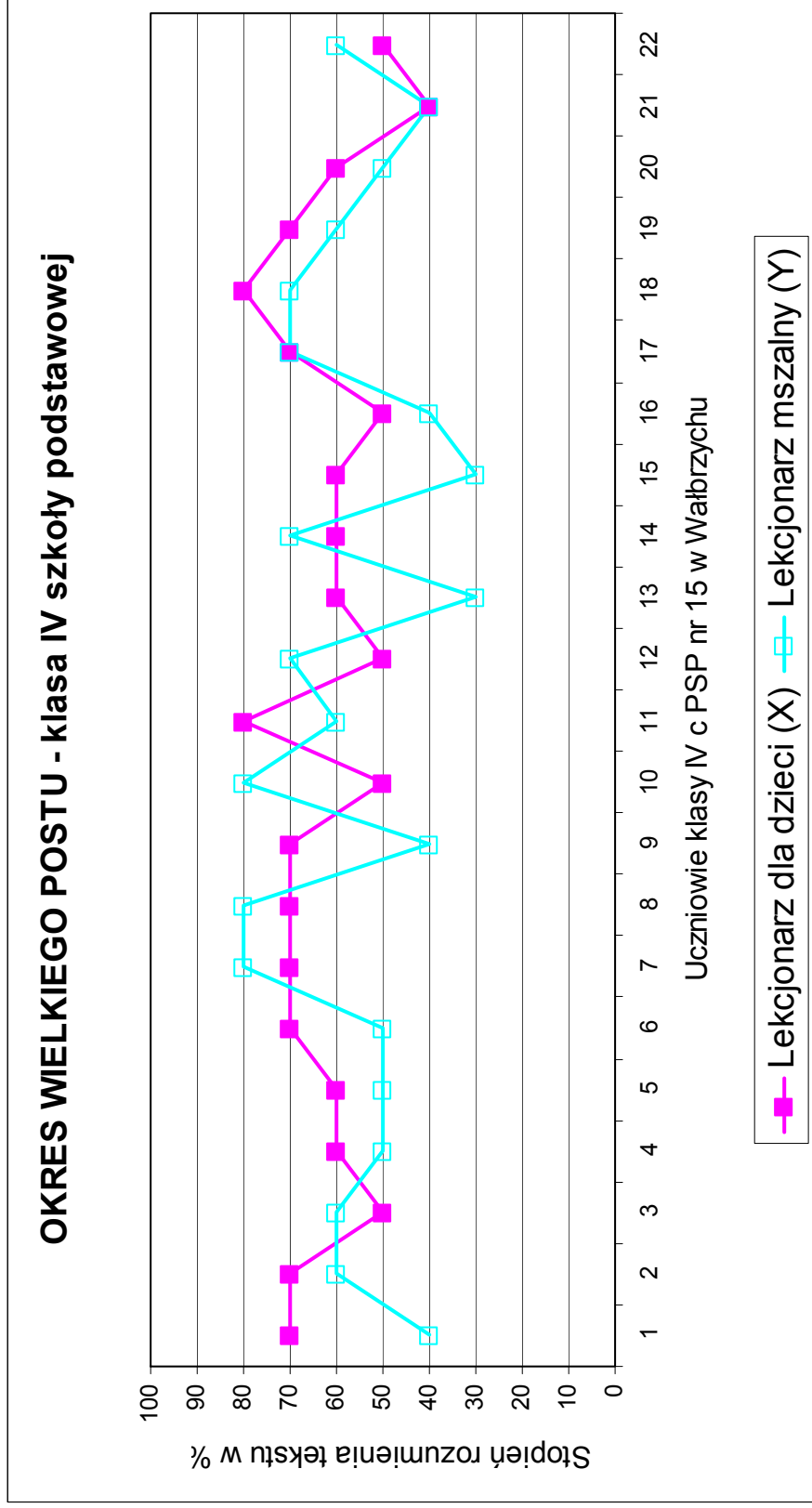
Analizując wyniki badań można zauważyć duże różnice w rozumieniu przez dzieci wybranych czytań. U trzynastu osób (59,09%) z tej grupy widać większe zrozumienie tekstów zaczerpniętych z LD niż z LM. U siedmiu uczniów (31,81%) jest odwrotnie, a u pozostałych (9,09%) zrozumienie pozostaje na tym samym poziomie. Średnia rozumienia czytań Wielkiego Postu w tej grupie jest nieco wyższa (ściśle 5,91%) po wysłuchaniu czytań z LD (62,27%) niż po odczytaniu z LM (56,36%). Najwyższy stopień rozumienia czytań z LD wynosi 80%. Osiągnęło go tylko dwóch (9,09%) uczniów. Podobny stopień rozumienia osiągnęło trzech uczniów (13,63%) po wysłuchaniu tekstów wyjętych z LM.

Wykres nr 51. Rozumienie czytań mszalnych Adwentu przez dzieci w klasie IV szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

Wykres nr 52. Rozumienie czytań mszalnych Wielkiego Postu przez dzieci w klasie IV szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami wielkopostnymi” można wnioskować, że również w Wielkim Poście wskazane jest stosowanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego małych dzieci. Widoczne nieproporcjonalne różnice w rozumieniu tekstów, przez poszczególnych uczniów, mogą prowadzić do wniosku o konieczności ponownego doboru poszczególnych perykop, aby były one jeszcze bardziej zrozumiałe dla dzieci. Szczegółowa analiza stopnia rozumienia poszczególnych czytań, która znajduje się w ostatnim paragrafie tego rozdziału może stać się kluczem do rozwiązania tego problemu.

„TESTAMI WIELKANOCNYMI” (*zestaw 2a i 2b*) zostały przebadane dzieci w klasie IV a. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z III Niedzieli Wielkanocnej – rok B. Wyniki przedstawia wykres nr 53.

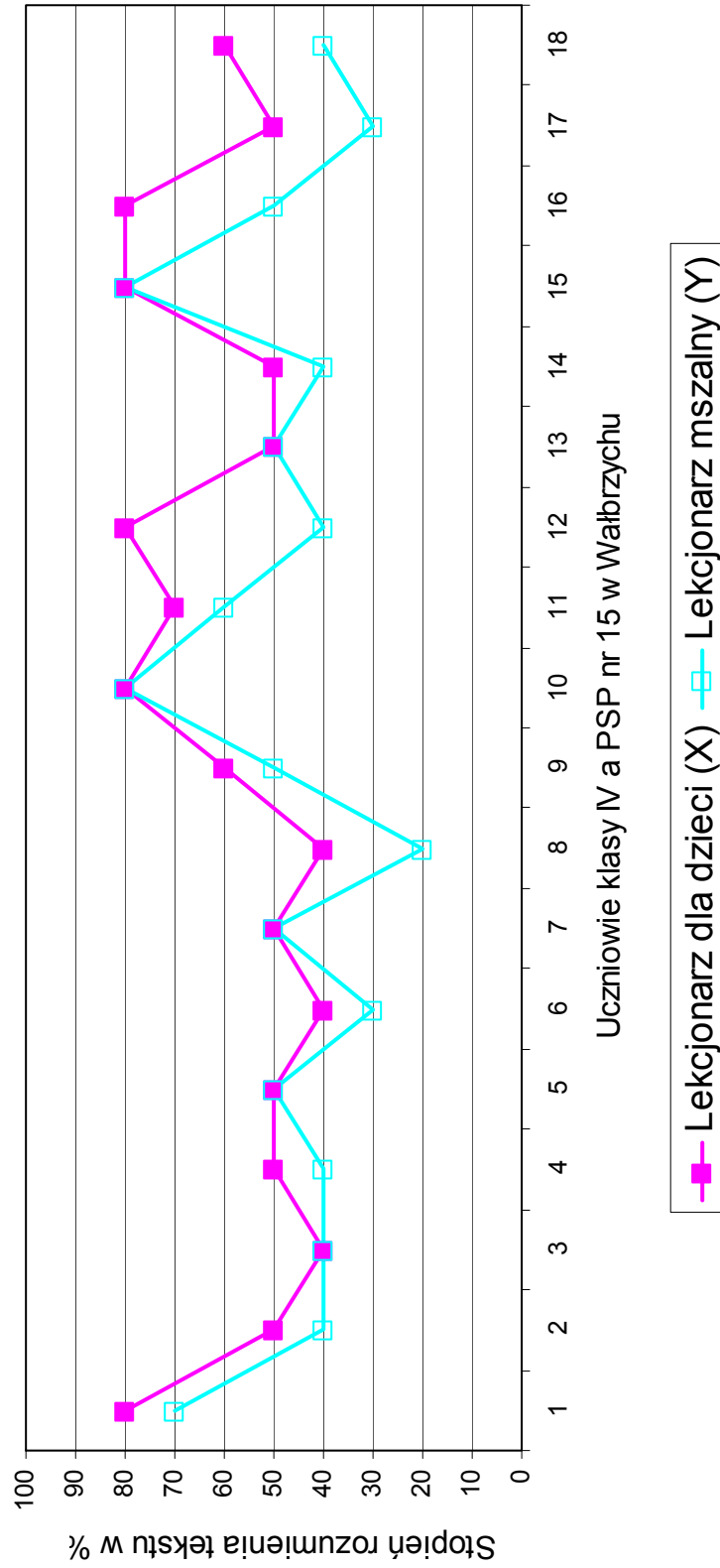
Analizując wyniki badań można zauważyć u dziesięciolatków wyższy stopień zrozumienia tekstów zaczerpniętych z LD (średnia 57,65%) od tekstów z LM (46,47%). Taka duża, bo ponad 10% (ściśle 11,18%), różnica może wskazywać na zasadność stosowania specjalnego lekcjonarza podczas sprawowania Liturgii Słowa z dziećmi. Ponadto warto zaznaczyć, że pięciu uczniów tej klasy (27,77%) osiągnęło wysoki stopień (80%) zrozumienia czytań z LD, podczas gdy średnie rozumienie czytań z LM w tej grupie jest dużo niższe. Największa różnica stopnia rozumienia czytań z LD i LM, wynosząca 40%, jest widoczna u jednego ucznia (uczeń nr 12). Sześciu uczniów, w tej 18 osobowej klasie, w równym stopniu zrozumiało czytania z LD i LM. Stanowią oni 33,33% całości grupy. W tym badaniu nikt z grupy nie osiągnął wyższego rozumienia tekstów z LM niż z LD.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami wielkanocnymi” można wnioskować, że także w Okresie Wielkanocnym podczas Liturgii Słowa z dziesięciolatkami wskazane jest używanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego dzieci.

Podsumowując można stwierdzić, że przebadani uczniowie klas czwartych łatwiej zapamiętują i lepiej rozumieją czytania z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci niż

Wykres nr 53. Rozumienie czytań mszalnych Okresu Wielkanocnego przez dzieci w klasie IV szkoły podstawowej

OKRES WIELKANOCNY - klasa IV szkoły podstawowej

Uczeń*	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	średnia
X	80	50	40	40	50	40	50	40	60	80	70	80	50	50	80	80	50	60	57,65
Y	70	40	40	40	50	30	50	20	50	80	60	40	50	40	80	50	30	40	46,47
X-Y	10	10	0	10	0	10	0	20	10	0	10	40	0	10	0	30	20	20	11,18

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

z Lekcjonarza Mszałnego, stosowanego obecnie podczas liturgii z dziećmi. Badania pokazały także, że przed ewentualnym wydaniem takiej księgi liturgicznej należy przeanalizować teksty biblijne, wybierając najodpowiedniejsze dla dzieci.

3. ŚWIADOMOŚĆ PRZEŻYWANIA LITURGII SŁOWA PRZEZ JEDENASTOLATKÓW

Świadomość przeżywanej Liturgii Słowa przez jedenastolatków została zaprezentowana w oparciu o badania przeprowadzone w trzech oddziałach szkolnych, wśród uczniów rozpoczynających naukę w klasie V szkoły podstawowej. Grupę przebadanych osób stanowią dzieci, które od dwóch lat w pełni uczestniczą w Eucharystii.

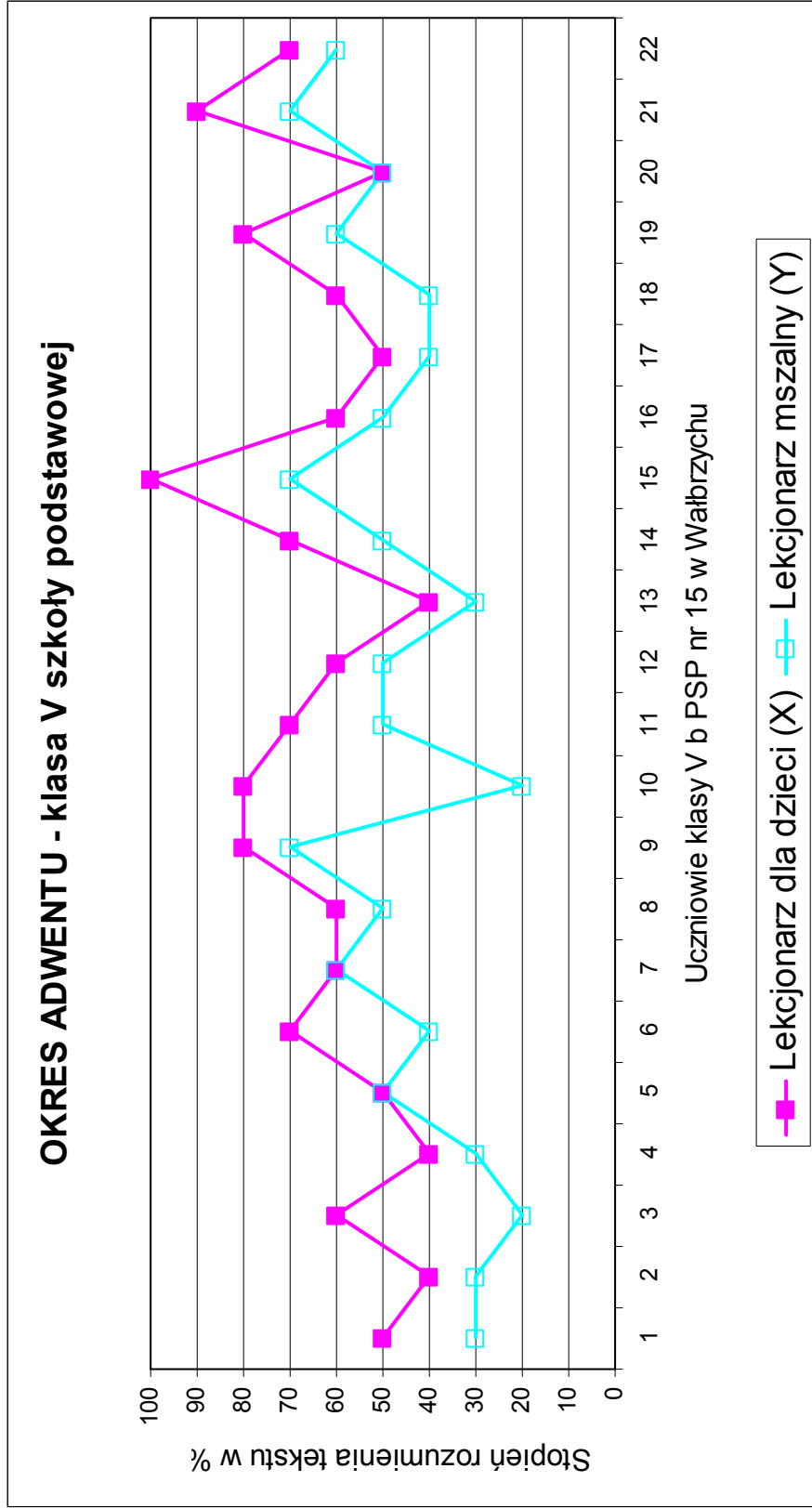
Badania zostały przeprowadzone testami (aneks nr 3) w oparciu o zestawy czytań biblijnych z Lekcjonarza Mszałnego i eksperymentalnej propozycji Polskiego Lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci (aneks nr 4). Zestawy czytań biblijnych zostały zaczerpnięte z wybranych niedziel Adwentu, Wielkiego Postu i Okresu Wielkanocnego.

„TESTAMI ADWENTOWYMI” (*zestaw 1a i 1b*) zostały przebadane dzieci w klasie V b. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z I Niedzieli Adwentu – rok A. Wyniki przedstawia wykres nr 54.

Analizując wyniki badań można zauważyć u 11-latków wyższy stopień zrozumienia tekstów zaczerpniętych z LD (średnia 63,18%) od tekstów z LM (48,36%). Taka duża, bo ponad 16% (ściśle 16,82%), różnica może wskazywać na zasadność stosowania specjalnego lekcjonarza podczas sprawowania Liturgii Słowa z dziećmi. Ponadto warto zaznaczyć, że dwóch uczniów tej klasy (9,09%) osiągnęło bardzo wysoki stopień (90-100%) zrozumienia czytań z LD. Jeden uczeń w tej klasie osiągnął największą (aż 60%) różnicę stopnia rozumienia czytań z LD i LM. Trzech uczniów, w tej 22 osobowej grupie, w równym stopniu rozumiało czytania z LD i LM. Stanowią oni 13,63% ogółu. W tym badaniu nikt z grupy nie osiągnął wyższego rozumienia tekstów z LM niż z LD.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami adwentowymi” można wnioskować, że podczas Liturgii Słowa z jedenastoletnimi dziećmi wskazane

Wykres nr 54. Rozumienie czytań mszalnych Adwentu przez dzieci w klasie V szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

byłoby stosowanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego dzieci.

„TESTAMI WIELKOPOSTNYMI” (*zestaw 3a i 3b*) zostały przebadane dzieci w klasie V c. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z V Niedzieli Wielkiego Postu – rok C. Wyniki przedstawia wykres nr 55.

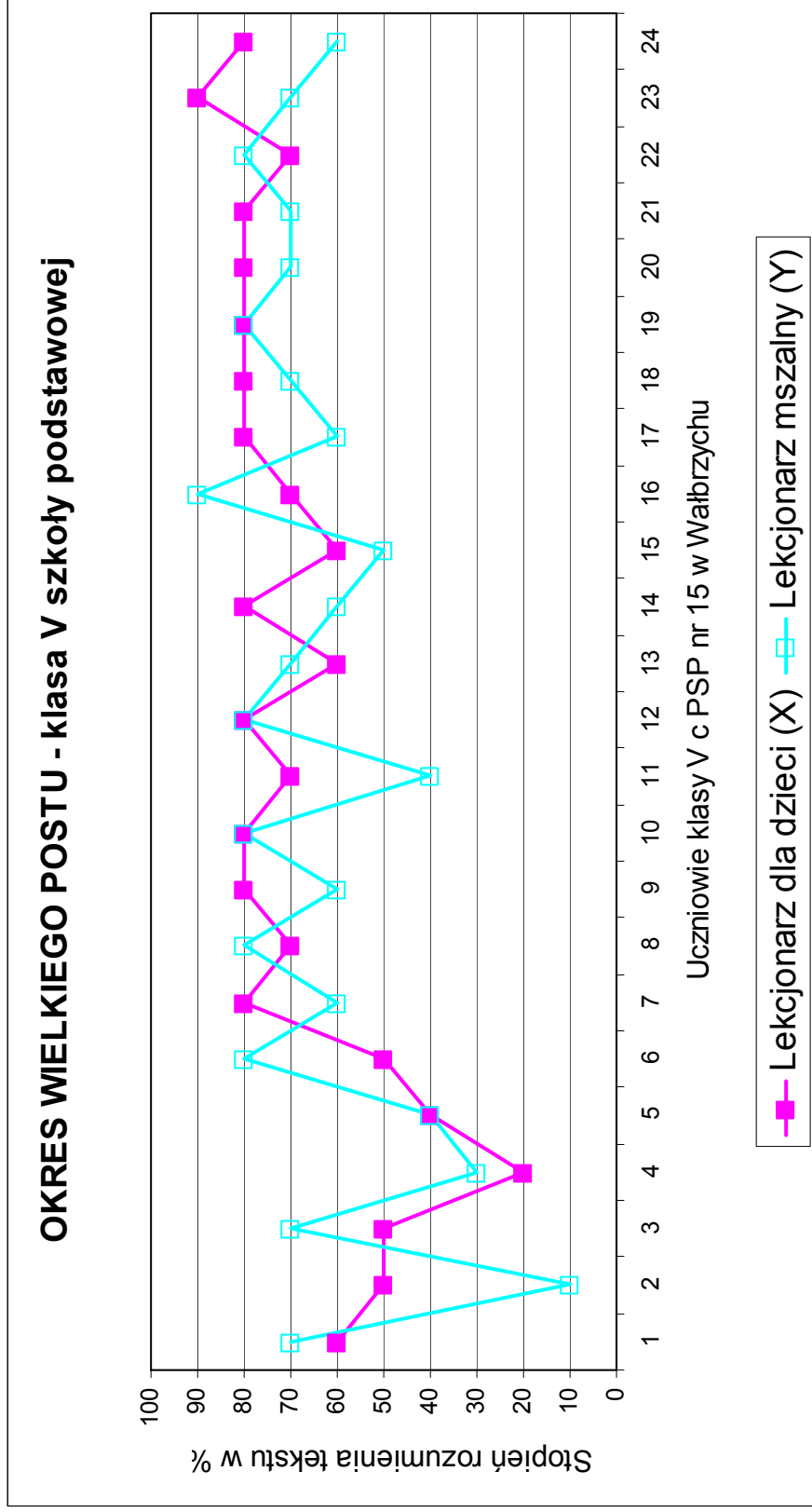
Analizując wyniki badań można zauważyć duże różnice w rozumieniu przez dzieci wybranych czytań. U dwunastu osób (50%) z tej grupy widać większe zrozumienie tekstów zaczerpniętych z LD niż z LM. U ośmiu uczniów (33,33%) jest odwrotnie, a u pozostałych (12,5%) zrozumienie pozostaje na tym samym poziomie. Średnia rozumienia czytań Wielkiego Postu w tej grupie jest nieco wyższa (ściśle 4,58%) po wysłuchaniu czytań z LD (68,33%) niż po odczytaniu z LM (63,75%). Najwyższy stopień rozumienia czytań, równy 90% osiągnął jeden uczeń po wysłuchaniu czytań z LD (uczeń nr 23) i jeden uczeń po wysłuchaniu fragmentów z LM (uczeń nr 16).

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami wielkopostnymi” można wnioskować, że również w Wielkim Poście wskazane jest stosowanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego małych dzieci. Widoczne nieproporcjonalne różnice w rozumieniu tekstów przez poszczególnych uczniów mogą prowadzić do wniosku o konieczności ponownego doboru poszczególnych perykop, aby były one jeszcze bardziej zrozumiałe dla dzieci. Szczegółowa analiza stopnia rozumienia poszczególnych czytań, która znajduje się w ostatnim paragrafie tego rozdziału, może stać się przydatna do rozwiązania tego problemu.

„TESTAMI WIELKANOCNYMI” (*zestaw 2a i 2b*) zostały przebadane dzieci w klasie V a. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z III Niedzieli Wielkanocnej – rok B. Wyniki przedstawia wykres nr 56.

Analizując wyniki badań można zauważyć u jedenastolatków wyższy stopień zrozumienia tekstów zaczerpniętych z LD (średnia 63%) od tekstów z LM (48,5%). Taka duża, bo blisko 15% (ściśle 14,5%), różnica może wskazywać na zasadność stosowania specjalnego lekcjonarza podczas sprawowania Liturgii Słowa z dziećmi. Ponadto warto zaznaczyć, że trzech uczniów tej klasy (14,29%) osiągnęło bardzo wysoki stopień (90-100%)

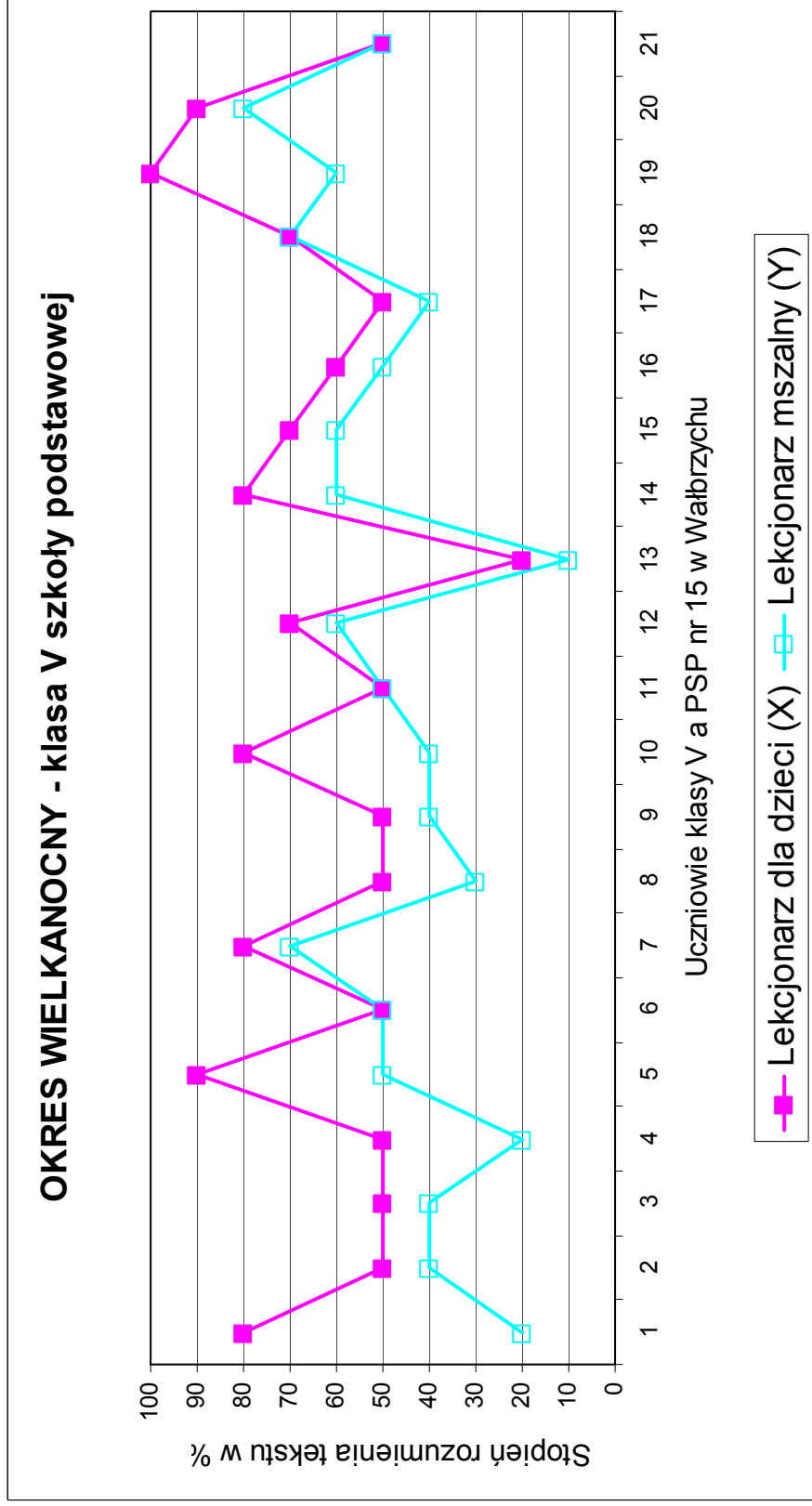
Wykres nr 55. Rozumienie czytań mszalnych Wielkiego Postu przez dzieci w klasie V szkoły podstawowej

Uczeń*	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	Średnia
X	60	50	20	40	50	80	70	80	80	80	70	80	60	80	60	70	80	80	80	80	80	70	90	80	68,33
Y	70	10	70	30	40	80	60	80	60	80	40	80	70	60	50	90	60	70	80	70	80	70	80	60	63,75
X-Y	-10	40	-20	-10	0	-30	20	-10	20	0	30	0	-10	20	10	-20	20	10	0	10	10	-10	20	20	4,58

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

Wykres nr 56. Rozumienie czytań mszalnych Okresu Wielkanocnego przez dzieci w klasie V szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

zrozumienia czytań z LD, podczas gdy średnie rozumienie czytań z LM w tej grupie jest o połowę niższe. Największa różnica stopnia rozumienia czytań z LD i LM, wynosząca 60%, jest widoczna u jednego ucznia (uczeń nr 1), a u trzech innych ta różnica wynosi 40% (uczniowie nr 5, 10, 19). Czterech uczniów, w tej 21 osobowej grupie, w równym stopniu zrozumiało czytania z LD i LM. Stanowią oni 19% całości grupy. W tym badaniu nikt z grupy nie osiągnął wyższego rozumienia tekstów z LM niż z LD.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami wielkanocnymi” można wnioskować, że także w Okresie Wielkanocnym podczas Liturgii Słowa z jedenastolatkami wskazane jest używanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego dzieci.

Podsumowując można stwierdzić, że przebadani uczniowie klas piątych łatwiej zapamiętują i lepiej rozumieją czytania z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci niż z Lekcjonarza Mszalnego, stosowanego obecnie podczas liturgii z dziećmi. Badania dowiodły również, że przed opracowaniem nowej księgi liturgicznej trzeba będzie przeanalizować teksty biblijnych czytań, aby wybrać takie, które będą przez dzieci dobrze rozumiane. Przyczyni się to do właściwego uczestnictwa dzieci w liturgii.

4. ŚWIADOMOŚĆ PRZEŻYWANIA LITURGII SŁOWA PRZEZ DWUNASTOLATKÓW

Świadomość przeżywanej Liturgii Słowa przez dwunastolatków została zaprezentowana w oparciu o badania przeprowadzone w trzech oddziałach szkolnych, wśród najstarszych uczniów szkoły podstawowej na początku roku nauki. Grupę przebadanych osób stanowią dzieci, które od trzech lat w pełni uczestniczą w Eucharystii.

Badania zostały przeprowadzone testami (*aneks nr 3*) w oparciu o zestawy czytań biblijnych z Lekcjonarza Mszalnego i eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci (*aneks nr 4*). Zestawy czytań biblijnych zostały zaczerpnięte z wybranych niedziel Adwentu, Wielkiego Postu i Okresu Wielkanocnego.

„TESTAMI ADWENTOWYMI” (*zestaw 1a i 1b*) zostały przebadane dzieci w klasie VI c. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z I Niedzieli Adwentu – rok A. Wyniki przedstawia wykres nr 57.

Analizując wyniki badań można zauważyć u 12-latków dużo wyższy stopień zrozumienia tekstów zaczerpniętych z LD (średnia 75,36%) od tekstów z LM (51,48%). Taka duża, bo ponad 20% (ściśle 23,93%), różnica może wskazywać na zasadność stosowania specjalnego lekcjonarza podczas sprawowania Liturgii Słowa z dziećmi. Ponadto warto zaznaczyć, że aż dziewięciu uczniów tej klasy (32,14%) osiągnęło bardzo wysoki stopień (90-100%) zrozumienia czytań z LD. Jeden uczeń w tej klasie osiągnął największą (aż 60%) różnicę stopnia rozumienia czytań z LD i LM. W tym badaniu nikt z grupy nie osiągnął równego ani wyższego rozumienia tekstów z LM niż z LD.

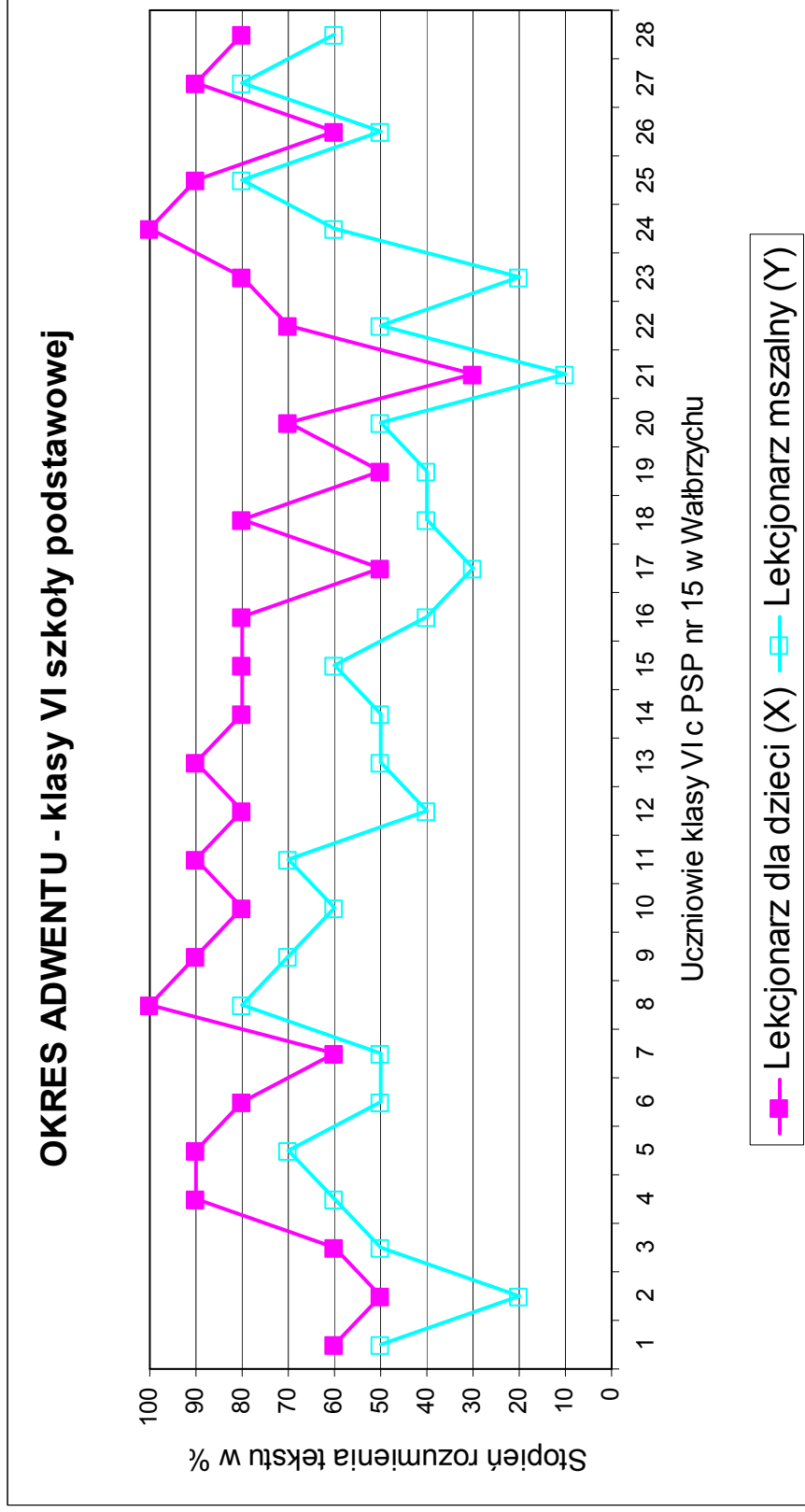
Na podstawie badania przeprowadzonego „testami adwentowymi” można wnioskować, że podczas Liturgii Słowa z dwunastoletnimi dziećmi wskazane byłoby stosowanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego dzieci.

„TESTAMI WIELKOPOSTNYMI” (*zestaw 3a i 3b*) zostały przebadane dzieci w klasie VI b. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z V Niedzieli Wielkiego Postu – rok C. Wyniki przedstawia wykres nr 58.

Analizując wyniki badań można zauważyć duże różnice w rozumieniu przez dzieci wybranych czytań. U dwunastu osób (50%) z tej grupy widać większe zrozumienie tekstów zaczerpniętych z LD niż z LM. U sześciu uczniów (25%) jest odwrotnie, a u pozostałych (25%) zrozumienie pozostaje na tym samym poziomie. Średnia rozumienia czytań Wielkiego Postu w tej grupie jest nieco wyższa (ściśle 2,50%) po wysłuchaniu czytań z LD (72,5%) niż po odczytaniu z LM (70%). Bardzo wysoki stopień zrozumienia (90-100%) osiągnęło siedmiu uczniów (21,16%) po wysłuchaniu czytań z LD i trzech uczniów (12,5%) po wysłuchaniu fragmentów z LM.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami wielkopostnymi” można wnioskować, że również w Wielkim Poście wskazane jest stosowanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego małych dzieci. Widoczne różnice w rozumieniu

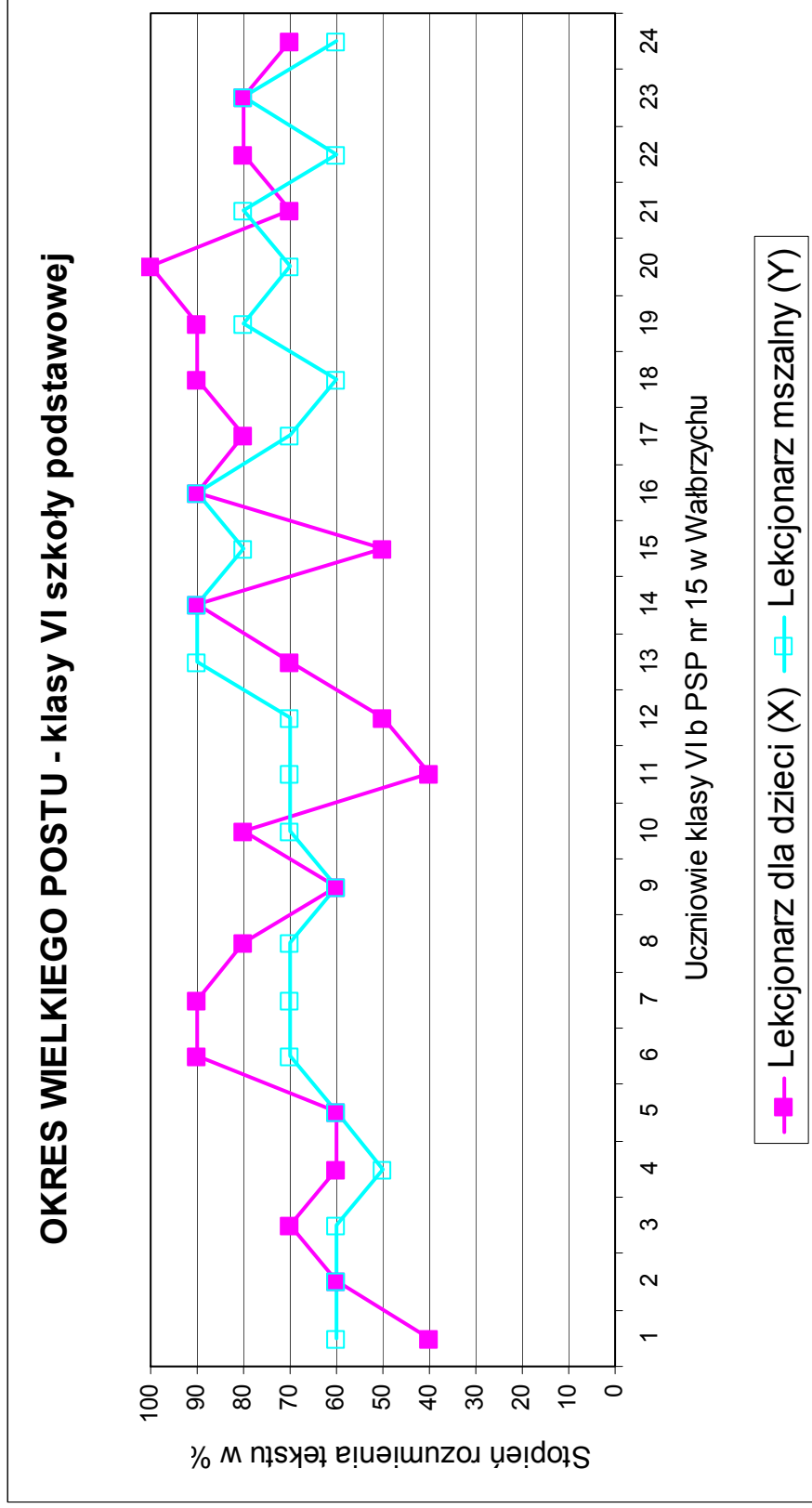
Wykres nr 57. Rozumienie czytań mszalnych Adwentu przez dzieci w klasie VI szkoły podstawowej

Uczeń*	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	Średnia
X	60	50	60	90	80	80	60	100	90	80	80	80	80	80	80	80	50	80	50	70	30	70	80	100	90	60	90	80	75,36
Y	50	20	50	60	70	50	50	80	70	60	40	50	50	60	40	30	40	40	40	50	10	50	20	60	80	50	80	60	51,43
X-Y	10	30	10	30	20	30	10	20	20	20	40	30	20	40	20	40	20	40	10	20	20	20	60	40	10	10	10	20	23,93

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

Wykres nr 58. Rozumienie czytań mszalnych Wielkiego Postu przez dzieci w klasie VI szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

tekstów przez poszczególnych uczniów mogą prowadzić do wniosku o konieczności ponownego doboru poszczególnych perykop, aby były one jeszcze bardziej zrozumiałe dla dzieci. Szczegółowa analiza stopnia rozumienia poszczególnych czytań, która znajduje się w ostatnim paragrafie tego rozdziału może być wykorzystana do rozwiązania tego problemu.

„TESTAMI WIELKANOCNYMI” (*zestaw 2a i 2b*) zostały przebadane dzieci w klasie VI a. Podczas badań wykorzystano zestawy czytań z III Niedzieli Wielkanocnej – rok B. Wyniki przedstawia wykres nr 59.

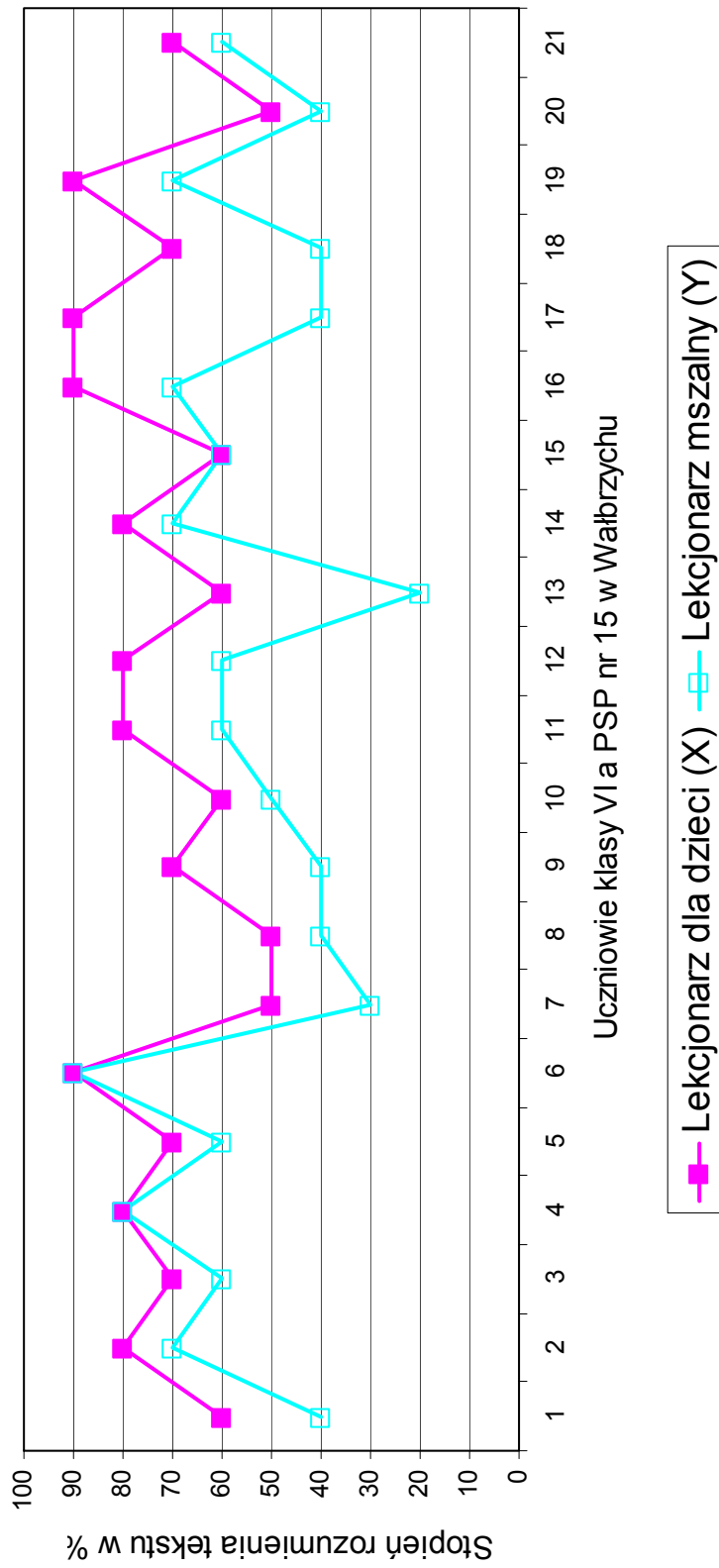
Analizując wyniki badań można zauważyć u dwunastolatków wyższy stopień zrozumienia tekstów zaczerpniętych z LD (średnia 71,43%) od tekstów z LM (54,76%). Taka duża, bo ponad 15% (ściśle 16,67%), różnica może wskazywać na zasadność stosowania specjalnego lekcjonarza podczas sprawowania Liturgii Słowa z dziećmi. Ponadto warto zaznaczyć, że czterech uczniów tej klasy (19%) osiągnęło bardzo wysoki stopień (90%) zrozumienia czytań z LD, podczas gdy średnie rozumienie czytań z LM w tej grupie jest o wiele niższe. Największa różnica stopnia rozumienia czytań z LD i LM, wynosząca 50%, jest widoczna u jednego ucznia (uczeń nr 17). Trzech uczniów, w tej 21 osobowej grupie, w równym stopniu zrozumiało czytania z LD i LM. Stanowią oni 14,28% całości grupy. W tym badaniu nikt z grupy nie osiągnął wyższego rozumienia tekstów z LM niż z LD.

Na podstawie badania przeprowadzonego „testami wielkanocnymi” można wnioskować, że także w Okresie Wielkanocnym podczas Liturgii Słowa z dwunastolatkami wskazane jest używanie specjalnego lekcjonarza z wybranymi czytaniem, odpowiednio dostosowanymi do poziomu intelektualnego dzieci.

Podsumowując można stwierdzić, że przebadani uczniowie klas szóstych, podobnie jak młodsze dzieci, łatwiej zapamiętują i lepiej rozumieją czytania z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci niż z lekcjonarza Mszalnego, stosowanego obecnie podczas Eucharystii z dziećmi. Badania pokazały, że przed ewentualnym wydaniem takiej księgi liturgicznej należy dogłębnie przeanalizować treści proponowanych perykop biblijnych i wybrać odpowiednie teksty dla dzieci.

Wykres nr 59. Rozumienie czytań mszalnych Okresu Wielkanocnego przez dzieci w klasie VI szkoły podstawowej

OKRES WIELKANOCNY - klasa VI szkoły podstawowej

* numeracja według kolejności w arkuszu zbiorczym prowadzonych badań, a w dzienniku lekcyjnym

5. ROZUMIENIE PRZEZ DZIECI CZYTAŃ BIBLIJNYCH

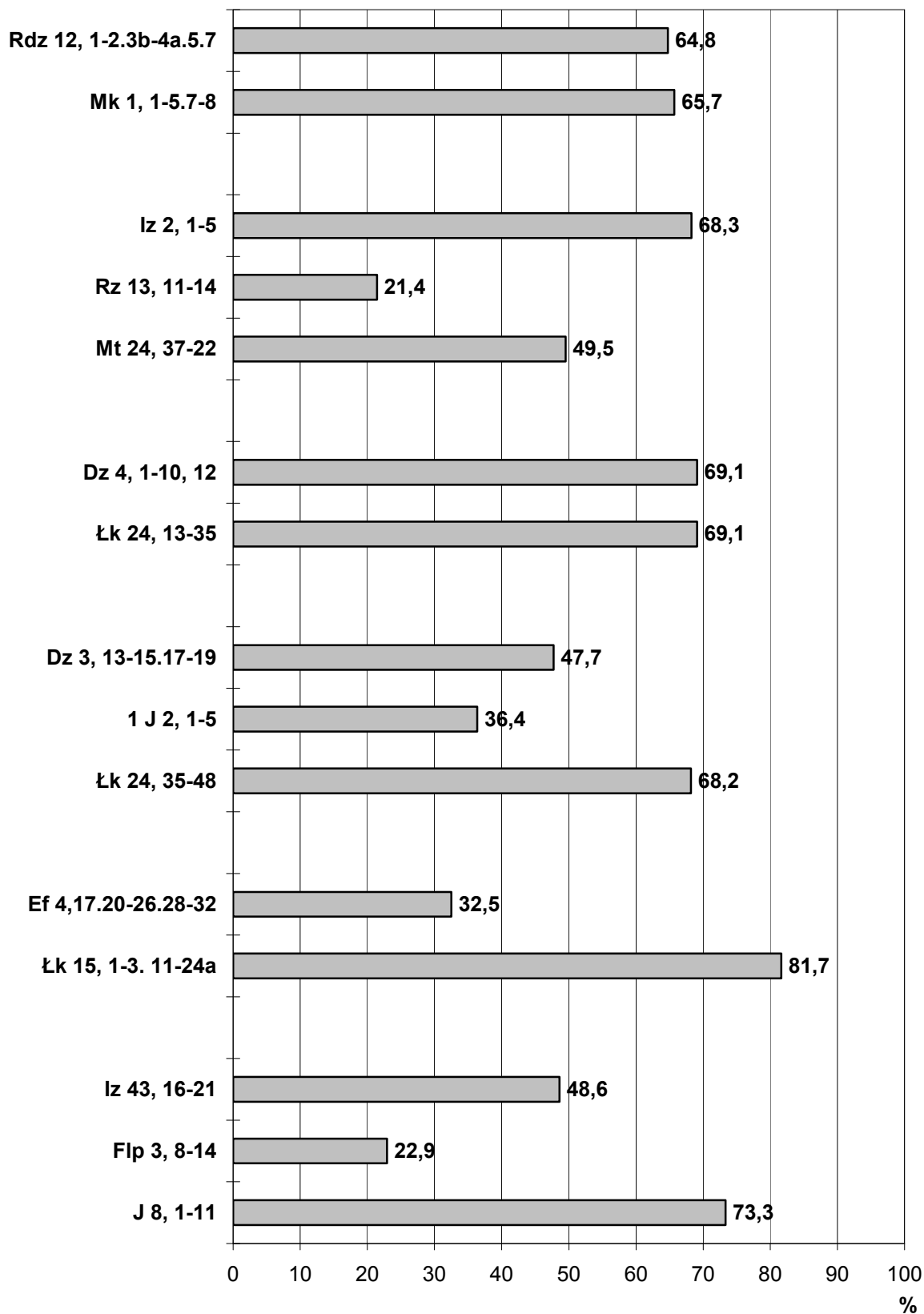
Badanie stopnia zrozumienia przez dzieci poszczególnych czytań biblijnych odbyło się w ramach badań świadomości przeżywania przez dzieci Liturgii Słowa. Pytania w testach dla uczniów (aneks nr 3) zostały tak ułożone, aby z udzielonych przez dzieci odpowiedzi można było uzyskać informacje dotyczące stopnia zrozumienia poszczególnych perykop biblijnych. W zestawach czytań przygotowanych do badań (aneks 4) znajduje się 15 czytań, w tym 3 ze Starego i 12 z Nowego Testamentu. Wśród fragmentów nowotestamentalnych jest 6 perykop ewangelijnych, 2 czytania z Dziejów Apostolskich i 4 z listów apostoelskich. Zastosowane wskaźniki procentowe ukazują średni stopień zrozumienia czytania w danej grupie.

Rozumienie czytań biblijnych przez 9-latków zostało przedstawione w oparciu o badania przeprowadzone w trzech grupach dzieci rozpoczynających naukę w klasie III szkoły podstawowej. Wyniki badań są widoczne na wykresie nr 60.

Z przeprowadzonych badań wynika, że dzieci dziewięcioletnie znacznie lepiej rozumieją fragmenty opisujące biblijne wydarzenia niż czytania z listów apostoelskich. Widać to przy porównywaniu czytań biblijnych. Teksty najlepiej zapamiętane i zrozumiałe przez dzieci to: *Przypowieści o synu marnotrawnym – Łk 13, 1-3.11-24a* (81,7%), *Jezus i jawno grzesznica – J 8, 1-11* (73,3%), *Droga do Emaus – Łk 24, 13-35* (69,1%), *Pierwsza mowa Piotra – Dz 4, 1-10, 12* (69,1%). Najslabiej zaś przyswojone teksty, to fragmenty *Listu św. Pawła do Rzymian – Rz 13, 11-14* (21,4%), *Listu św. Pawła do Filipian – Flp 3, 8-14* (22,9%), *Pierwszego Listu św. Jana – 1 J 2, 1-5* (36,4%) i *Listu św. Pawła Apostoła do Efezjan – Ef 4, 17.20-26.28-32* (32,5%).

W oparciu o zaprezentowane wyniki badań można wnioskować, że 9-letnie dzieci najbardziej rozumieją testy ksiąg historycznych Nowego Testamentu, a najmniej fragmenty listów apostoelskich. Przy doborze czytań na Mszę świętą z udziałem dzieci warto mieć na uwadze ten ważny wniosek, który pozwoli wybrać czytania odpowiednie do wieku dzieci.

WYKRES nr 60. Rozumienie perykop biblijnych przez dzieci w klasie III szkoły podstawowej

Rozumienie czytań biblijnych przez 10-latków zostało przedstawione w oparciu o badania przeprowadzone w trzech grupach dzieci rozpoczynających naukę w klasie IV szkoły podstawowej. Wyniki badań są widoczne na wykresie nr 61.

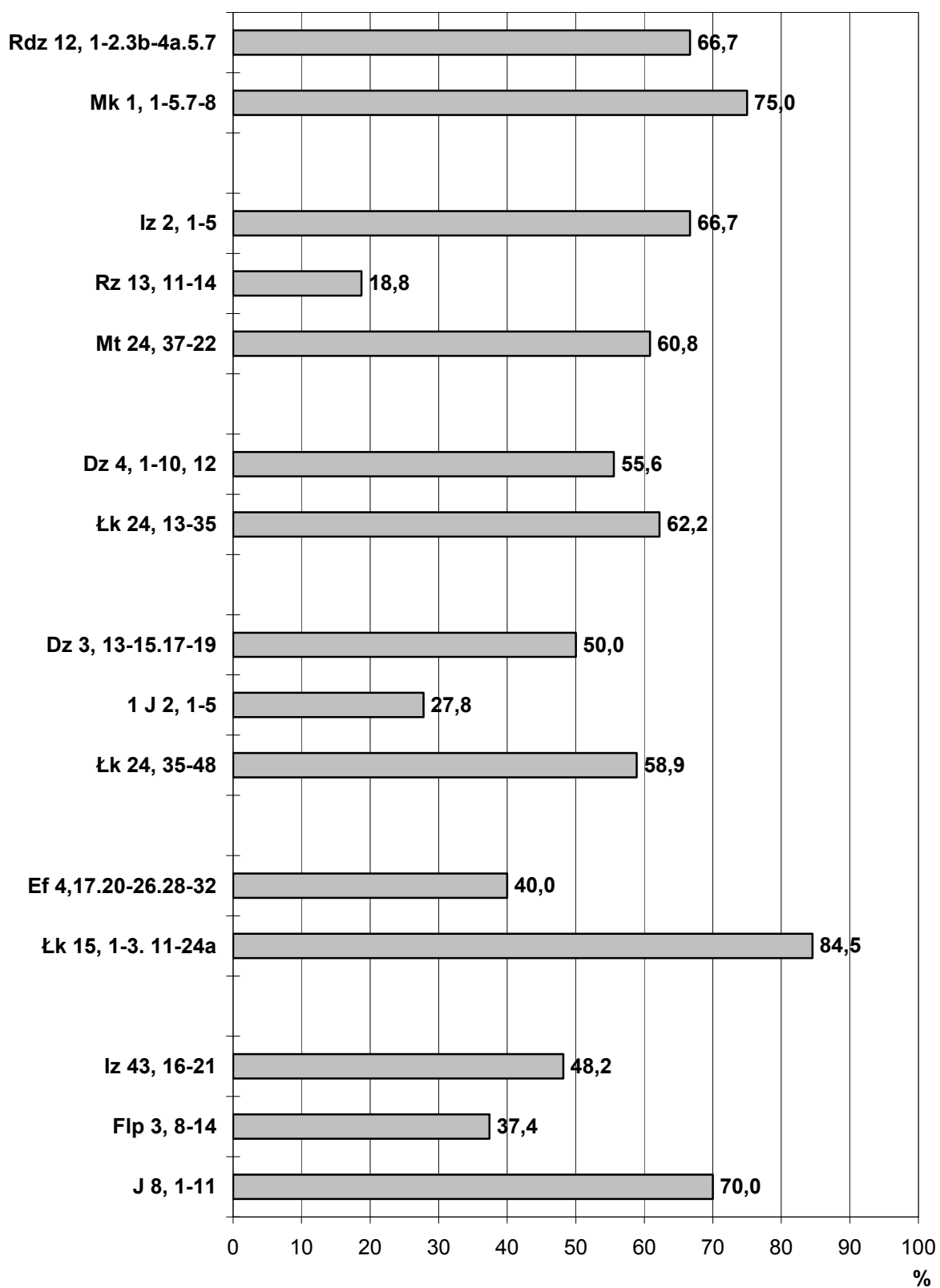
Z przeprowadzonych badań wynika, że dzieci dziesięcioletnie, podobnie jak młodsi, znacznie lepiej rozumieją fragmenty opisujące biblijne wydarzenia niż czytania z listów apostoelskich. Widać to przy porównywaniu czytań biblijnych. Teksty najlepiej zapamiętane i zrozumiałe przez dzieci to: *Przypowieści o synu marnotrawnym – Łk 13, 1-3.11-24a* (84,5%), *Chrzest Jezusa – Mk 1, 1-5.7-8* (75%), *Jezus i jawnogrzesznica – J 8, 1-11* (73,3%), starotestamentalny opis *powołania Abrahama – Rdz 12, 1-2.3b-4a.5.7* (66,7%), a także fragment pt. „*Pokój królestwa Bożego*” z *Księgi proroka Izajasza – Iz 2, 1-5* (66,7%). Najslabiej przyswojone teksty to, podobnie jak w kl. III, fragmenty *Listu św. Pawła do Rzymian – Rz 13, 11-14* (18,8%), *Pierwszego Listu św. Jana – 1 J 2, 1-5* (27,8%), *Listu św. Pawła do Filipian – Flp 3, 8-14* (37,4%) oraz *Listu św. Pawła Apostoła do Efezjan – Ef 4, 17.20-26.28-32* (40,0%).

Na podstawie wyników badań można wnioskować, że 10-letnie dzieci właściwie rozumieją testy ksiąg historycznych Starego i Nowego Testamentu oraz prorockiej Księgi Izajasza. Wybierając czytania na Mszę świętą z udziałem dzieci warto mieć na uwadze powyższy wniosek, który pozwoli wybrać czytania dostosowane do wieku dzieci.

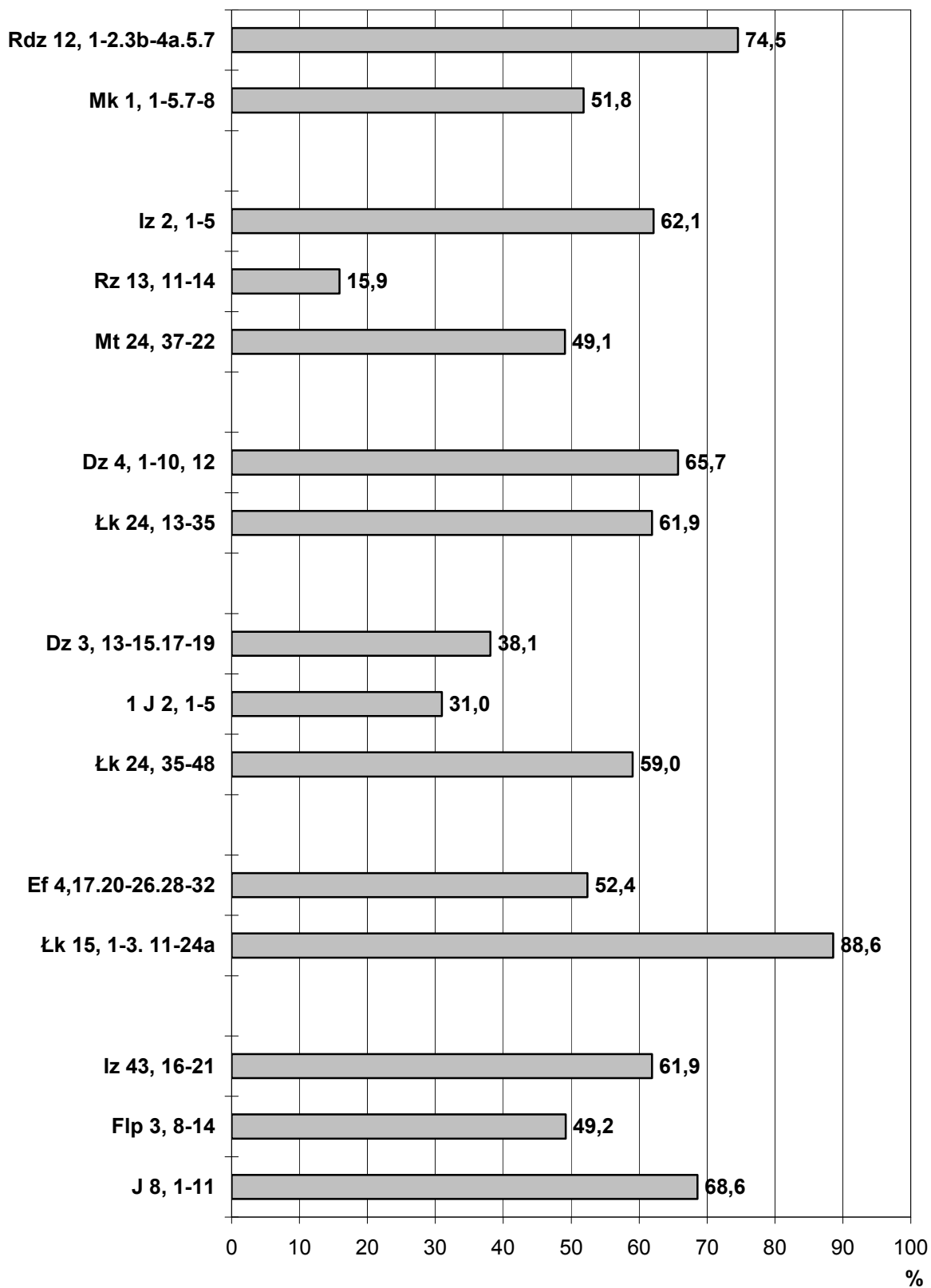
Stopień rozumienia czytań biblijnych przez 11-latków został przedstawiony w oparciu o badania przeprowadzone w trzech grupach dzieci rozpoczynających naukę w klasie V szkoły podstawowej. Wyniki badań są widoczne na wykresie nr 62.

Z przeprowadzonych badań wynika, że jedenastoletnie dzieci, chociaż dobrze rozumieją fragmenty opisujące wydarzenia biblijne, to jednak wzrasta wśród nich stopień rozumienia ksiąg prorockich, a także niektórych listów apostoelskich. Teksty najlepiej zapamiętane i zrozumiałe przez dzieci to: *Przypowieści o synu marnotrawnym – Łk 13, 1-3.11-24a* (88,6%), starotestamentalny opis *powołania Abrahama – Rdz 12, 1-2.3b-4a.5.7* (74,5%), *Jezus i jawnogrzesznica – J 8, 1-11* (68,6%) i *Pierwsza mowa Piotra*

WYKRES nr 61. Rozumienie perykop biblijnych przez dzieci w klasie IV szkoły podstawowej

WYKRES nr 62. Rozumienie perykop biblijnych przez dzieci w klasie V szkoły podstawowej

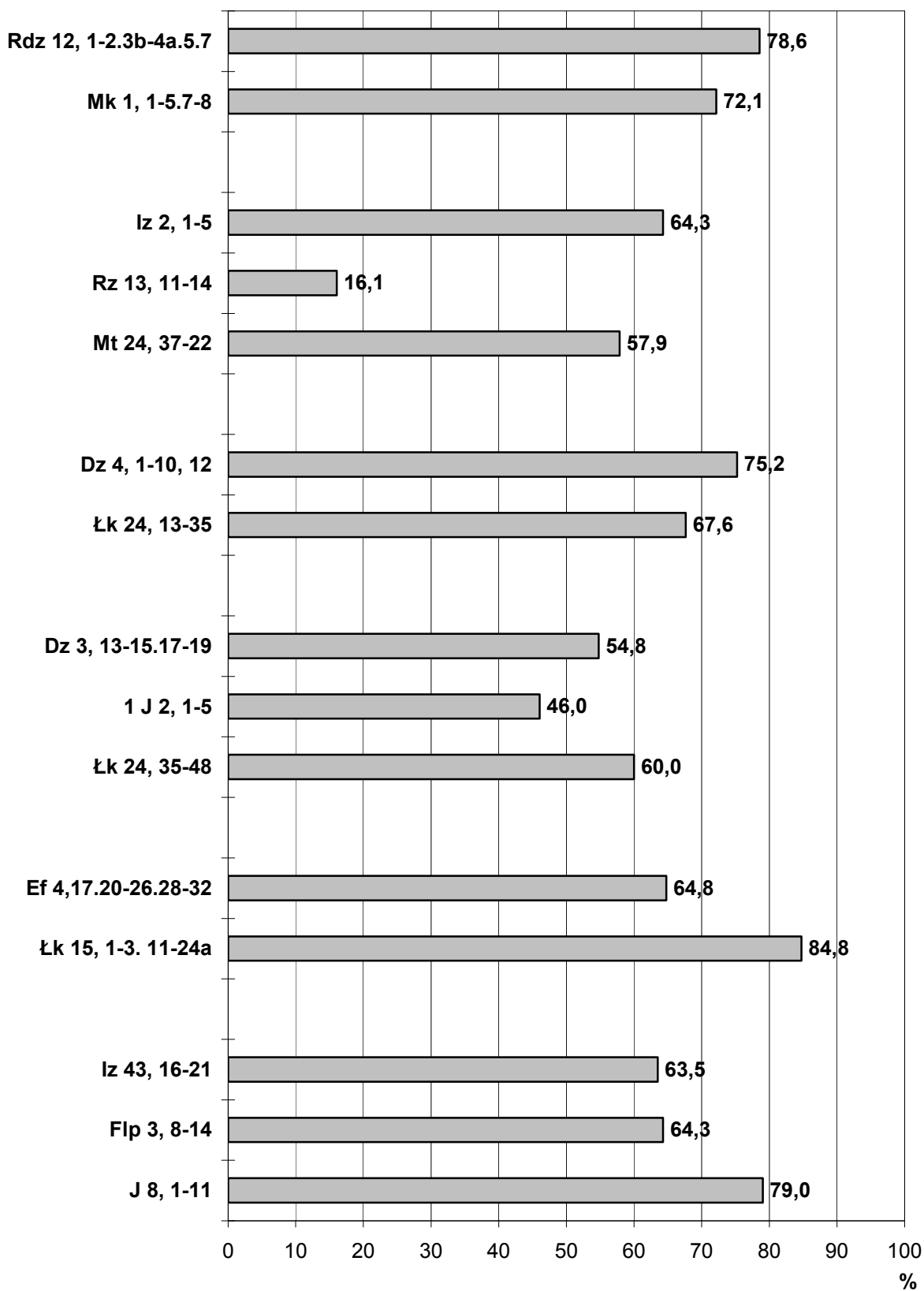
Dz 4, 1-10, 12 (65,7%). Najslabiej przyswojone teksty to nadal fragment *Listu św. Pawła do Rzymian – Rz 13, 11-14* (15,9%) i *Pierwszego Listu św. Jana – 1 J 2, 1-5* (31%). Trzeba zaznaczyć, że w porównaniu z uczniami młodszymi, znacznie wzrasta w tej grupie rozumienie *Listu św. Pawła Apostoła do Efezjan – Ef 4, 17.20-26.28-32* (52,4%) i *Listu św. Pawła do Filipian – Flp 3, 8-14* (49,2%).

W oparciu o zaprezentowane wyniki badań można wnioskować, że 11-letnie dzieci najlepiej rozumieją testy ksiąg historycznych Starego i Nowego Testamentu, a także w średnim stopniu rozumieją dla nich wybrane fragmenty dydaktyczne zaczerpnięte z listów apostoelskich. Przy doborze czytań na Mszę świętą z udziałem dzieci warto wziąć pod uwagę ten wniosek, co pozwoli wybrać czytania zrozumiałe dla osób w tym wieku.

Rozumienie czytań biblijnych przez 12-latków zostało przedstawione w oparciu o badania przeprowadzone w trzech grupach dzieci rozpoczynających naukę w klasie VI szkoły podstawowej. Wyniki badań są widoczne na wykresie nr 63.

Z przeprowadzonych badań wynika, że dwunastoletnie dzieci, chociaż dobrze rozumieją fragmenty opisujące wydarzenia biblijne, to jednak wzrasta wśród nich stopień rozumienia ksiąg prorockich, a nawet dorównuje im rozumienie niektórych fragmentów listów apostoelskich. Teksty najlepiej zapamiętane i zrozumiałe przez dzieci to, podobnie jak u dzieci młodszymi: *Przypowieści o synu marnotrawnym – Łk 13, 1-3.11-24a* (84,8%), *Jezus i jawno grzesznica – J 8, 1-11* (79%), starotestamentalny opis *powołania Abrahama – Rdz 12, 1-2.3b-4a.5.7* (78,6%) i *Pierwsza mowa Piotra – Dz 4, 1-10, 12* (65,7%). Najslabiej przyswojone teksty to dalej fragment *Listu św. Pawła do Rzymian – Rz 13, 11-14* (16,1%) i *Pierwszego Listu św. Jana – 1 J 2, 1-5* (46%). Trzeba podkreślić, że w tej grupie badawczej stopień przyswojenia wybranych fragmentów listów apostoelskich dorównuje rozumieniu ksiąg historycznych i prorockich Starego Testamentu. Widać to po analizie tekstów: *Listu św. Pawła Apostoła do Efezjan – Ef 4, 17.20-26.28-32* (64,8%) i *Listu św. Pawła do Filipian – Flp 3, 8-14* (64,3%).

WYKRES nr 63. Rozumienie perykop biblijnych przez dzieci w klasie VI szkoły podstawowej

Analizując wyniki badań można wnioskować, że 12-letnie dzieci, chociaż bardzo dobrze rozumieją czytania zaczerpnięte z ksiąg historycznych Starego i Nowego Testamentu, to jednak dobrze przyswajają treści wybranych fragmentów dydaktycznych zaczerpniętych z listów apostołskich. Ustalając zestawy czytań na Mszę św. z udziałem dzieci, należy mieć na względzie ten wniosek, który pozwoli wybrać czytania odpowiednie do wieku dzieci. Warto zwrócić szczególną uwagę przy dobieraniu czytań z listów apostołskich.

Analizując perykopy biblijne od strony stopnia zrozumienia ich przez dzieci, można wyróżnić trzy kategorie czytań biblijnych. Pierwsze z nich to czytania, które są zrozumiałe dla dzieci w każdym wieku, od klasy III do VI szkoły podstawowej. Kolejne to te, których rozumienie wzrasta wraz z wiekiem dziecka. Trzecią zaś grupę stanowią te fragmenty, które tak dla dzieci młodszych jak i starszych są bardzo słabo zrozumiałe. Wybrane czytania z tych trzech kategorii prezentuje wykres nr 64. Wykres w celu przejrzystości, przedstawia tylko wybrane wyniki, w których dane są najwyraźniejsze.

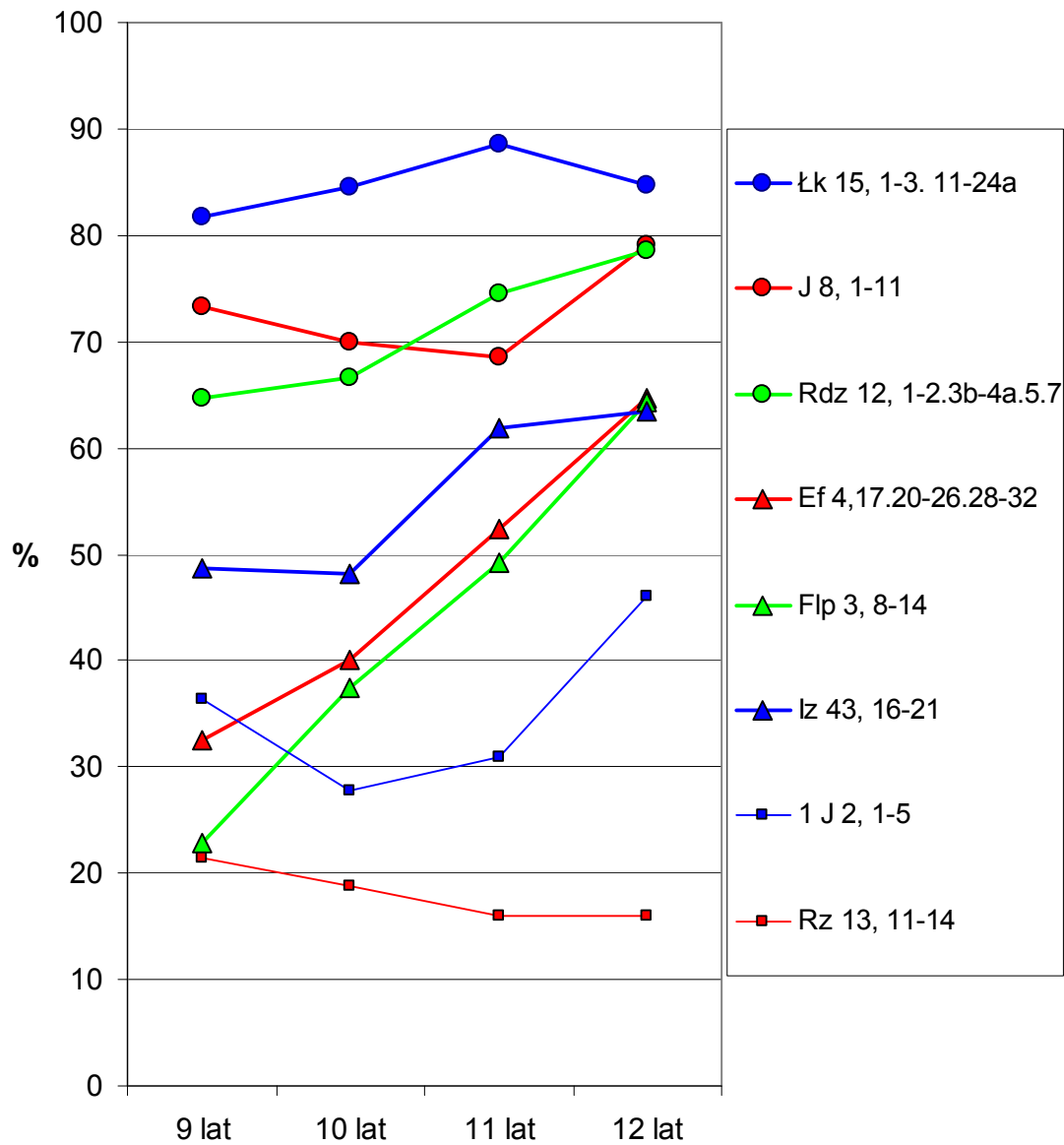
Na wykresie w sposób graficzny przedstawiono, używając linii pogrubionej i punktów w kształcie koła, czytania zrozumiałe dla wszystkich dzieci. Ich treść stanowią opisy wydarzeń biblijnych, zaczerpnięte z ksiąg historycznych Starego i Nowego Testamentu. Perykopy tego typu są odpowiednimi czytaniem podczas Liturgii Słowa z dziećmi w każdym wieku.

Pogrubioną linią i punktami w kształcie trójkątów zaprezentowano czytania, które są słabo zrozumiałe dla dzieci młodszych, a wraz z wiekiem stają się bardziej przystępne. Są to wybrane fragmenty ksiąg prorockich Starego Testamentu i niektóre listy apostołskie.

Linią cienką i punktami prostokątnymi zaznaczone zostały czytania słabo przyswajalne, tak dla dzieci młodszych jak i dla starszych. Stanowią je trudniejsze fragmenty dydaktyczne z listów apostołskich, zaczerpniętych z Nowego Testamentu.

Podsumowując należy stwierdzić, że przy doborze czytań mszalnych na liturgię z dziećmi należy zwracać uwagę na wiek dzieci oraz treść czytania, gdyż są to główne czynniki, od których zależy poziom świadomego przeżycia Liturgii Słowa przez dzieci.

Wykres nr 64. Zmiany w stopniu rozumienia perykop biblijnych w zależności od wieku dziecka *

	9 lat	10 lat	11 lat	12 lat	
	81,7	84,5	88,6	84,8	Łk 15, 1-3. 11-24a
	73,3	70,0	68,6	79,0	J 8, 1-11
	64,8	66,7	74,5	78,6	Rdz 12, 1-2.3b-4a.5.7
	32,5	40,0	52,4	64,8	Ef 4,17.20-26.28-32
	22,9	37,4	49,2	64,3	Flp 3, 8-14
	48,6	48,2	61,9	63,5	Iz 43, 16-21
	36,4	27,8	31,0	46,0	1 J 2, 1-5
	21,4	18,8	15,9	16,1	Rz 13, 11-14

* Wykres prezentuje wybrane wyniki badań, w których dane są najwyraźniejsze

ROZDZIAŁ VI

PODSUMOWANIE WYNIKÓW

I PERSPEKTYWY DALSZYCH BADAŃ

Zasadniczą kwestią podjętych poszukiwań naukowych było znalezienie odpowiedzi na pytania o potrzebę organizowania oraz formę liturgiczną specjalnej Mszy św. dla dzieci. W dyskusji uzyskanych wyników badań najpierw zostaną przybliżone główne wnioski wynikające z badań dotyczących postaw dzieci wobec Eucharystii, kształtowanych w zależności od przeżywanej formy Mszy świętej. Następnie przedstawione zostaną wyniki i wnioski z badania świadomości przeżywanej przez dzieci Liturgii Słowa, przeprowadzonego w oparciu o perykopy zaczerpnięte z Lekcjonarza Mszalnego oraz o teksty biblijne z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę św. z udziałem dzieci. Wraz z nimi sformułowane zostaną wnioski pastoralne i sugestie duszpasterskie wypływające z wyników przeprowadzonych badań. Na zakończenie zostanie nakreślona perspektywa dla dalszych poszukiwań naukowych.

Badania dotyczące postaw dzieci wobec Eucharystii pozwoliły na ustosunkowanie się do problemu badań. Analiza wyników pokazała wyraźne różnice w przeżywaniu Eucharystii przez dzieci w dwóch grupach porównawczych: uczestnikach Mszy św. rodzinnej oraz uczestnikach Mszy św. z udziałem dzieci. Odmienności postaw wobec Eucharystii występują nie tylko na poziomie świadomości przeżywanej liturgii, ale także w sferze emocjonalno-motywacyjnej. Wynika z tego, że uczestnictwo w specjalnej Mszy św. dla dzieci, w sposób znaczący wpływa na kształtowanie postaw wobec Eucharystii.

Po dokonaniu analizy wyników badań można wnioskować, że uczestnictwo w Mszach św. organizowanych specjalnie dla dzieci wpływa pozytywnie na frekwencję podczas niedzielnej liturgii. Przyczynia się ono także do rozwoju pobożności eucharystycznej, wyrażającej w częstym udziale we Mszy świętej także w dni powszednie.

Uczestnictwo w Mszach św. organizowanych specjalnie dla dzieci wpływa również pozytywnie na pragnienie uczestnictwa dzieci w Eucharystii. Zauważono, że dzieci, które mają możliwość udziału w Mszach św. specjalnie dla nich organizowanych, chętniej przychodzą na Eucharystię, podczas gdy zbyt wielu uczestników Mszy św. rodzinnych przyznaje się do niechętnego udziału w Eucharystii.

Przedstawione wyniki potwierdzają zalecenia Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci¹ oraz wskazań Episkopatu Polski², które nakazują, aby w parafiach takie Msze święte były jak najczęściej sprawowane. Należy, zatem umożliwić dzieciom częsty udział w Eucharystii sprawowanej w tej formie. Warto odpowiednio dostosować miejsce i czas tak sprawowanej liturgii. Należy pamiętać, że częsty udział dzieci we Mszy świętej posiada także aspekt pedagogiczny i wpływa na kształtowanie się pozytywnych postaw wobec Eucharystii. Te postawy stanowią istotny element wychowania religijnego.

Zauważono także, że uczestnicy Mszy św. z udziałem dzieci chętnie zajmują w miejsca w pierwszych i środkowych ławkach kościoła. Daje im to możliwość świadomego uczestnictwa w liturgii, ponieważ miejsca te umożliwiają obserwowanie akcji liturgicznej rozgrywającej się w prezbiterium. Nie mają tej możliwości dzieci, które zajmują miejsca między dorosłymi, pod chórem lub na zewnątrz kościoła.

Pamiętając o tym, należy zadbać, aby wcześniej przygotowano w pobliżu ołtarza odpowiednią ilość miejsc siedzących. Warto też przed rozpoczęciem liturgii zachęcać i zapraszać dzieci, aby zajmowały miejsca dla nich przygotowane. Jest to uzasadnione, gdyż jak widać w analizowanych wynikach badań same dzieci uważają, że najlepsze warunki do owocnego przeżycia Eucharystii daje im przebywanie w gronie rówieśników, w pobliżu ołtarza.

Istnieje ścisła zależność między uczestnictwem w Mszy św. dla dzieci, a świadomym przeżywaniem poszczególnych jej części. Większość młodych

¹ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci*, w: To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 219-234.

² KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Zalecenia duszpasterskie w związku z Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci*, nr 2, w: To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła, dz. cyt., s. 236-240.

uczestników takiej liturgii deklaruje, że poszczególne jej części przeżywa z zainteresowaniem, podczas gdy dzieci uczestniczące w Mszach św. rodzinnych często przyznają się do znudzenia w czasie Eucharystii. Dzieci, uczestnicząc w Mszach św. specjalnie dla nich organizowanych, w większym stopniu rozumieją treść homilii, gdyż jest ona najczęściej w formie dialogowanej, kierowana bezpośrednio do nich. Stopień zrozumienia treści kazania wpływa na świadome przeżycie całej Liturgii Słowa, zwłaszcza na odczytanie przesłania czytań mszalnych. U takich dzieci zauważa się też lepsze rozumienie tekstów oracji w liturgii, zwłaszcza modlitwy eucharystycznej oraz wezwań modlitwy powszechnej. Dzieci, o których mowa, biorą udział w liturgii, podczas której celebrans posługuje się specjalnymi tekstami modlitw eucharystycznych w Mszach św. z udziałem dzieci, a wezwania modlitwy powszechnej wypowiedziane są spontanicznie przez dzieci. Sprawowanie Eucharystii z udziałem dzieci staje się wypełnieniem soborowego pragnienia, aby wszystkich wiernych – a więc także dzieci - doprowadzić do świadomego, pełnego i czynnego udziału w obrzędach liturgicznych”³.

Organizując liturgię dla dzieci w parafiach należy dołożyć wszelkich starań, aby celebrowanie było pod każdym względem dobrze przygotowane i dostosowane do ich poziomu intelektualnego. Jest to bardzo ważne, aby wszyscy uczestnicy, również ci najmłodsi, mogli świadomie przeżywać całą Mszę świętą.

W kształtowaniu postaw dzieci wobec Eucharystii poważną rolę odgrywa katecheza. Przygotowuje ona do udziału w liturgii, ucząc modlitw, odpowiedzi na wezwania celebransa, pieśni religijnych oraz wyjaśnia znaki i gesty liturgiczne. Podczas katechezy dzieci uczą się odpowiedniego zachowania w kościele oraz są motywowane do częstego przyjmowania Komunii świętej. Działania katechety w szkole są efektywniejsze, gdy dzieci w parafiach mają możliwość uczestniczenia w specjalnych Mszach św. dla nich organizowanych. Udział w takiej liturgii może stać się z jednej strony weryfikacją wiedzy i umiejętności zdobytych w szkole, a z drugiej motywacją do solidniejszej pracy w szkole podczas lekcji religii.

³ KL, nr 14.

Świadome i regularne przeżywanie Eucharystii wpływa na pełny w niej udział, wyrażający się w częstym przystępowaniu do Komunii świętej. Wyniki badań pokazały, że dzieci uczestniczące w Mszach św. organizowanych specjalnie dla nich, częściej przystępują do stołu eucharystycznego. Ponadto warto dodać, że większość badanych dzieci wyraża pragnienie przyjmowania Komunii świętej pod dwiema postaciami twierdząc, że to przyczyni się do częstszego przystępowania do stołu Pańskiego.

Udzielając Komunii Świętej pod dwiema postaciami podczas Mszy św. z udziałem dzieci należy przestrzegać odpowiednich przepisów. Zawarte są one w nowym *Ogólnym wprowadzeniu do Mszału rzymskiego*⁴, w instrukcji *Redemptionis sacramentum*⁵ oraz w dekretach biskupów diecezjalnych⁶. Warto praktykować udzielanie Komunii świętej w ten sposób wierząc, że przyczyni się to do rozbudzenia w dzieciach pragnienia przystępowania do Stołu Eucharystycznego i doprowadzi do podwyższenia „*communicantes*” wśród dzieci.

Należy przy tym wzmóc działania wychowawcze rodziców, katechetów i duszpasterzy, które będą mieć na celu rozbudzanie w dzieciach potrzeby częstego przyjmowania Komunii świętej. Powinno się to dokonywać zwłaszcza w tych środowiskach, gdzie nie ma specjalnej Mszy św. dla dzieci.

Owocne przeżywanie Eucharystii ma również wpływ na inne praktyki religijne. Wyniki badań pokazały, że dzieci, które regularnie i świadomie uczestniczą w Eucharystii, częściej też biorą udział w nabożeństwach pozaliturgicznych, takich jak różaniec czy droga krzyżowa. Uczestnicy Mszy św. dla dzieci charakteryzują się głębszą pobożnością eucharystyczną, co widać w częstszym przeżywaniu adoracji Najświętszego Sakramentu, udziale w procesjach eucharystycznych czy prywatnych modlitwach w kościele.

⁴ KONGREGACJI DS. KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW, *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* nr 281-287, <http://www.komkultubozego.episkopat.pl/wprowadzeniedoksiag/owmrpopr/4.htm> (2008-07-18).

⁵ KONGREGACJI DS. KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW, *Instrukcja o zachowaniu i unikaniu pewnych rzeczy dotyczących Najświętszej Eucharystii* nr 100 - 107, <http://www.kkbids.episkopat.pl/dokumentypovii/rs/5.htm> (2008-07-18).

⁶ S. CICHY, *Dekret w sprawie Komunii Świętej pod obiema postaciami*, http://www.diecezja.legnica.pl/archiwum/a_089.php (2008-07-18).

Niemniej jednak należy stwierdzić - co wynika jasno z danych statystycznych - że dzieci jeszcze bardzo słabo praktykują formy pobożności eucharystycznej poza Mszą świętą. Sporadycznie biorą udział w adoracjach, a do kościoła nie przychodzą na prywatną modlitwę. Zauważa się też niską frekwencję dzieci na nabożeństwach majowych, czerwcowych i gorzkich żalach. Udział w tych nabożeństwach jest także wyrazem pobożności eucharystycznej, gdyż są one najczęściej sprawowane przed wystawionym Najświętszym Sakramentem. A zatem niepokojącym jest fakt, że dzieci niechętnie uczestniczą w tych praktykach religijnych.

Należy w duszpasterstwie dzieci, rozbudzać pragnienie udziału w adoracjach eucharystycznych pamiętając, że modlitwa przed Chrystusem Panem obecnym w Najświętszym Sakramencie przedłuża zjednoczenie z Nim, które osiągamy w Komunii świętej⁷. Poprzez pracę w grupach religijnych i na katechezie należy rozbudzać pragnienie modlitwy podczas prywatnego nawiedzenia Najświętszego Sakramentu i adoracji eucharystycznych. Warto też podejmować próby organizowania dla dzieci adoracji oraz specjalnych nabożeństw eucharystycznych z odpowiednio dobranymi modlitwami i śpiewami. Należy przy tym zadbać, aby same dzieci aktywnie uczestniczyły w nabożeństwie, przez prowadzenie modlitw, odczytywanie tekstów biblijnych i wspólny śpiew. Takie działania wprowadzające dzieci w praktykę adoracji eucharystycznej, będą wypełnieniem zadania, które powierzył papież Benedykt XVI w adhortacji *Sacramentum caritatis*⁸.

Pozytywny wpływ na kształtowanie postaw dzieci wobec Eucharystii ma przynależność do grup religijnych. Wyraża się to w częstym udziale we Mszy św. i w regularnie przyjmowanej Komunii świętej członków tych wspólnot. Ich częsty i pełny udział jest wyrazem widocznego pragnienia udziału w Eucharystii oraz wysokiej świadomości przeżywanych części liturgii. Fakt ten zapewne

⁷ KOMISJA DS. KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW EPISKOPATU POLSKI, *Wprowadzenie teologiczno-pastoralne do księgi liturgicznej Komunia święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza mszą świętą* nr 57, w: To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła, dz. cyt., s. 298.

⁸ BENEDYKT XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska „Sacramentum caritatis” o Eucharystii, źródle i szczyt życia i misji Kościoła* nr 67, Poznań 2007, s. 84-85.

stanowi owoc pracy formacyjnej oraz wychowania liturgicznego danej wspólnoty.

Członkowie dziecięcych grup religijnych bardzo często angażowani są do pełnienia różnych funkcji liturgicznych podczas Mszy świętej. Ministranci wykonują przypisane im zadania przy ołtarzu, dziewczęta ze scholi prowadzą śpiew liturgiczny, a pozostali pełnią inne posługi, takie jak: niesienie darów w procesji, proklamowanie Słowa Bożego czy odczytywanie wezwań modlitwy powszechnej lub komentarzy mszalnych. To czynne zaangażowanie sprawia, że wykonujący funkcje liturgiczne uczestniczą w Eucharystii w sposób aktywny. Można, zatem wyciągnąć wniosek, że aktywny udział w liturgii wpływa na świadome uczestnictwo, co dalej prowadzi do pełnego udziału w sprawowanej liturgii.

Należy, zatem powierzać dzieciom funkcje liturgiczne, które mogą wypełnić w zgromadzeniu liturgicznym. Aktywne przeżywanie Eucharystii prowadzi do głębszego zrozumienia i pełniejszego uczestnictwa. Trzeba zadbać, aby osoby pełniące funkcje liturgiczne były świadome wykonywanej czynności i zostały do niej solidnie przygotowane. Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci wymienia specjalne czynności podczas liturgii, które można powierzyć dzieciom⁹.

Warto także zadbać, aby jak największa liczba dzieci została włączona do grup religijnych istniejących w szkole lub przy parafii. Formacja liturgiczna tych wspólnot wpływa na świadome, aktywne i pełne uczestnictwo w Eucharystii. Należy powoływać dziecięce grupy religijne, zwłaszcza w tych parafiach, gdzie nie sprawuje się specjalnej Mszy św. dla dzieci.

Badania pokazały, że w miejscach, gdzie nie ma możliwości organizowania specjalnej Mszy św. dla dzieci, a w liturgii uczestniczą także dzieci, można wprowadzić jeden lub kilka elementów Mszy św. z udziałem dzieci. Będzie to wypełnieniem wskazań rzymskiego dyrektorium, które poucza, jak sprawować liturgię dla dorosłych z udziałem dzieci. W tego rodzaju celebracjach trzeba uważać, aby dzieci nie poczuły się lekceważone ze względu

⁹ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 22, w: To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła, dz. cyt., s. 226.

na to, że nie są jeszcze zdolne do pełnego uczestnictwa i zrozumienia sprawowanych obrzędów¹⁰.

Kolejne badania dotyczące świadomości przeżywanej przez dzieci Liturgii Słowa pozwoliły na odniesienie się do postawionego na początku problemu podjętych poszukiwań naukowych. Analiza wyników badań pokazała wyraźne różnice w rozumieniu przez dzieci czytań z Lekcjonarza Mszałnego i eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci. Różnice występują nie tylko w ogólnym rozumieniu czytań składających się na Liturgię Słowa, ale także w przyswojeniu poszczególnych perykop biblijnych. Stopień zrozumienia zależy tu nie tylko od treści tekstu biblijnego, ale także od wieku i poziomu rozwoju dziecka uczestniczącego w liturgii.

Po dokonanej analizie wyników badań nasuwa się ogólny wniosek mówiący, że dzieci łatwiej zapamiętują i lepiej są w stanie zrozumieć czytania z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci niż z Lekcjonarza Mszałnego stosowanego obecnie podczas liturgii z dziećmi. Dotyczy to dzieci będących na wszystkich przebadanych poziomach wiekowych. Można, zatem stwierdzić, że istnieje potrzeba opracowania i wydania w Polsce takiego specjalnego lekcjonarza na Mszę świętą z dziećmi, jak to zostało uczynione w innych krajach.

W analizie zostały też zauważone pewne różnice w stopniu zrozumienia poszczególnych perykop biblijnych przez dzieci. Po głębszej refleksji okazało się, że wpływają na to dwa główne czynniki: wiek dziecka i treść czytania. Dowiedziono, że młodsze dzieci są w stanie zrozumieć opisy biblijnych wydarzeń z historycznych ksiąg Starego i Nowego Testamentu, podczas gdy mają trudności z przyswojeniem treści z ksiąg prorockich i dydaktycznych. To rozumienie wzrasta wraz z wiekiem. Wzrost rozumienia tekstów prorockich widać wyraźnie wraz ze wzrostem wieku badanych. Największe trudności, tak dzieci młodsze jak i starsze, mają z przyswojeniem i zrozumieniem treści wyjętych z ksiąg dydaktycznych, zwłaszcza z listów apostoelskich z Nowego Testamentu. Oczywiście w skarbcu biblijnym znajdują się teksty dydaktyczne,

¹⁰ KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 22, dz. cyt., s. 224.

których fragmenty nadają się na Liturgię Słowa z dziećmi. Pokazały to wyniki badań, przedstawiając proporcjonalny, wraz z wiekiem dziecka, wzrost stopnia zrozumienia niektórych czytań mszalnych zaczerpniętych z listów św. Pawła. A zatem można odważnie stwierdzić, że przy doborze czytań mszalnych na liturgię z dziećmi trzeba zwracać szczególną uwagę na wiek uczestników oraz treść wybieranych czytań. Są to istotne, choć nie jedyne, czynniki wpływające na poziom świadomego przeżycia Liturgii Słowa przez dzieci.

Przeprowadzone badania postaw dzieci wobec Eucharystii i świadomości przeżywanej Liturgii Słowa nie wyczerpują problemów badawczych związanych z przeżywaniem Mszy świętej przez dzieci. Otwiera to perspektywę dla dalszych poszukiwań naukowych. Warto w nich zająć się innymi czynnikami pomagającymi dzieciom owocnie przeżyć Eucharystię. Godnym uwagi jest też pytanie o wpływ udziału dzieci w specjalnej Mszy świętej na kształtowanie postaw religijnych w dalszych etapach życia.

Szerokim horyzontem dla dalszych badań jest stopień rozumienia tekstów mszalnych: modlitw prezydencjalnych, Modlitw Eucharystycznych, komentarzy liturgicznych oraz wezwań modlitwy wiernych. W badaniach takich można też wykorzystać teksty specjalnych, nieznanych w Polsce, modlitw zaczerpniętych z włoskiego lub słowackiego mszału na Mszę św. z udziałem dzieci. Wraz z tymi badaniami można posłużyć się tekstami biblijnymi obcojęzycznych lekcjonarzy opracowanych na Mszę św. z dziećmi. Badania przyczyniłyby się do poszerzenia wyników badań zaprezentowanych w niniejszej pracy.

Pamiętając wskazania rzymskiego dyrektorium, które przypomina o wartości śpiewu i muzyki podczas liturgii, warto za przedmiot badań obrąć obszar muzyki i śpiewu liturgicznego podczas Mszy świętej z dziećmi. Owocem takich badań mógłby stać się opracowany śpiewnik liturgiczny dla dzieci wraz ze specjalnymi melodiami psalmów, modlitwy wiernych oraz śpiewanych części stałych Mszy świętej. Mógłby tam też znaleźć się zapis nutowy prefacji modlitw eucharystycznych dla dzieci, jak to jest w słowackim mszale.

W dalszych badaniach można by też przeanalizować czynniki, które mogą pomóc dzieciom w przeżyciu Eucharystii. Warto by zbadać wpływ takich czynników, jak: religijna literatura oraz prasa katolicka przeznaczona dla dzieci,

religijne programy radiowe i telewizyjne, programy komputerowe i gry edukacyjne o tematyce religijnej, konkursy i olimpiady wiedzy religijnej itp.

Inny obszar poszukiwań badawczych może stanowić wpływ przeżywanej Mszy świętej na postawy religijne, modlitwę, życie sakramentalne i zaangażowanie w życie Kościoła. Można też zastanawiać się i w badaniach szukać odpowiedzi na pytanie: *Jak przeżywanie specjalnej Mszy św. dla dzieci w okresie dzieciństwa wpływa na życie religijne w przyszłości?* Warto też szukać odpowiedzi na pytanie: *Jak takie uczestnictwo wpływa na życie religijne w okresie młodości i czy pomaga w przezwyciężaniu młodzieżowych kryzysów religijnych?* Przez ten pryzmat można też spojrzeć na religijność osób dorosłych oraz na wychowawcze postawy rodziców. Można dalej zastanawiać się nad tym, jak wspólne przeżywanie Mszy św. dla dzieci przez całą rodzinę, wpływa na poziom życia religijnego tej rodziny.

Oddzielnym zagadnieniem badań naukowych jest diagnoza stopnia rozumienia przez dziecko czytań mszalnych podczas Liturgii Słowa. Przeprowadzone badania i analiza ich wyników pokazały zasadność poszukiwań odpowiedzi na pytanie: *Które fragmenty Pisma Świętego są odpowiednie na Mszę św. z dziećmi?* W dalszych badaniach warto przede wszystkim zastanowić się nad rozumieniem przez dzieci tekstów z ksiąg dydaktycznych Nowego Testamentu. One właśnie, jak pokazały przeprowadzone badania, są w najmniejszym stopniu przyswajalne przez dzieci.

W języku polskim nie istnieje przekład Biblii dla dzieci, jak to jest w innych krajach np. *Biblia szkolna* w Niemczech¹¹. Polskie publikacje biblijne dla dzieci są tylko parafrazą tekstu Pisma Świętego, bądź tekstem zinterpretowanym przez autora. Zgodnie ze wskazaniem rzymskiego dyrektora, teksty tego typu nie mogą być używane podczas liturgii¹². W dalszych badaniach warto skoncentrować wysiłki w tym kierunku, aby doprowadzić do powstania w Polsce przekładu Biblii dla dzieci, której fragmenty będą mogły być wykorzystane podczas Mszy świętej z dziećmi. Przyczyni się to zapewne do podwyższenia świadomości dzieci podczas Liturgii Słowa.

¹¹ BISCHOFSSKONFERENZ, *Schulbibel für die 10 bis 14-jährigen*, Stuttgart 1979

¹² KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o mszach świętych z udziałem dzieci* nr 45, dz. cyt., s. 232

Odrębnym obszarem badań mogą stać się próby dokonywania nowych adaptacji liturgicznych w zakresie dostosowania Mszy świętej do poziomu dzieci niepełnosprawnych oraz do wieku przedszkolaków.

ZAKOŃCZENIE

Udział w specjalnej Mszy św. z udziałem dzieci wpływa znacząco na kształtowanie postaw dzieci wobec Eucharystii. Przyczynia się do wzrostu pobożności i podwyższa frekwencję na niedzielnej Mszy świętej. Dzieci, które uczestniczą w Mszach św. specjalnie dla nich organizowanych, chętnie przychodzą do kościoła i zajmują miejsca w pobliżu ołtarza, co ułatwia im świadome, czynne i pełne uczestnictwo w obrzędach liturgicznych. Na kształt postaw eucharystycznych pozytywnie wpływa katecheza, przynależność do grup i wspólnot religijnych oraz praktyka udzielania Komunii św. pod dwiema postaciami.

Do świadomego przeżycia przez dzieci Liturgii Słowa przyczynia się odpowiedni dobór tekstów biblijnych. Dzieci, zwłaszcza młodsze, łatwiej zapamiętują i rozumieją fragmenty opisujące biblijne wydarzenia z ksiąg historycznych Starego i Nowego Testamentu, podczas gdy mają trudności z przyswojeniem treści ksiąg prorockich i dydaktycznych. Rozumienie perykop ksiąg prorockich wzrasta wraz z wiekiem dziecka. Największe trudności, wśród dzieci młodszych jak i starszych, są z przyswojeniem i zrozumieniem tekstów wyjętych z ksiąg dydaktycznych.

Wyniki badań, wraz z wyciągniętymi wnioskami, są odpowiedzią na postawiony we wstępie problem badawczy podjętych poszukiwań naukowych. Przeprowadzone badania pozwoliły spojrzeć się na tajemnicę Eucharystii „oczyma dziecka” i pokazały czynniki, które wspierają dzieci w owocnym przeżywaniu Mszy świętej.

Proces badawczy, choć został zrealizowany zgodnie z zamierzonym planem, nie był pozbawiony trudności. Pierwszą z nich było dobranie odpowiednich grup badawczych. Niełatwo było dobrać grupę respondentów, w której wszyscy uczestniczą regularnie w specjalnej Mszy św. z udziałem dzieci. Problem ten udało się przezwyciężyć odpowiednio stawiając w kwestionariuszu pytanie przyporządkowujące respondenta do odpowiedniej grupy porównawczej. Kolejną trudnością był fakt zbyt wielu błędnie

wypełnionych ankiet i testów, gdyż respondentami były dzieci, które nie mają jeszcze doświadczenia w tej dziedzinie. Z tego powodu błędne testy nie zostały dopuszczone do dalszej analizy z powodów formalnych. Ostatnią trudnością okazały się niejasne wyniki badań świadomości przeżywanej Liturgii Słowa u dzieci młodszych. Zostało to zauważone już na etapie badań pilotażowych i dlatego zdecydowano, że w klasach III-IV dzieci będą rozwiązywać na lekcji tylko jeden test, a drugi podczas innej jednostki lekcyjnej. Rozwiązanie takie okazało się skuteczne i przyczyniło się do uzyskania rzetelnych wyników badań.

Przeprowadzone badania przypomniały, jak ważne jest organizowanie w parafiach Mszy świętej z udziałem dzieci. Potwierdziło to wskazania rzymskiego Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci i polskich zaleceń Episkopatu. Dotyczą one nakazu, aby w parafiach takie Msze św. były jak najczęściej sprawowane. A tam, gdzie nie jest to możliwe, powinno się sprawować Mszę świętą z homilią do dzieci. Homilia taka może być dialogowana. Wskazane jest, aby wcześniej przygotować dla dzieci odpowiednią ilość miejsc w pobliżu ołtarza i zachęcać dzieci do zajmowania ich przed rozpoczęciem liturgii, gdyż to ułatwi im świadomy, pełny i aktywny udział w Mszy świętej.

Troszcząc się o aktywny udział dzieci w liturgii, należy zgodnie z zaleceniem dyrektorium, powierzać dzieciom specjalne czynności podczas Mszy świętej: przygotowanie miejsca celebracji i ołtarza, pełnienie funkcji kantora, śpiew w chórze i gra na instrumentach muzycznych, dialog podczas homilii, wypowiedzenie wezwań modlitwy wiernych, przyniesienie darów do ołtarza oraz innych czynności, które mogą pełnić. Ożywieniu uczestnictwa – jak uczy rzymski dokument - pomaga dodanie nowych elementów, jak np. podanie powodów do wyrażania wdzięczności przed dialogiem rozpoczynającym prefację.

W miarę możliwości należy także podczas Mszy świętej z udziałem dzieci udzielać Komunię św. pod dwiema postaciami, gdyż to przyczynia się do częstszego przystępowania do Stołu Eucharystycznego.

W przygotowaniu celebracji oraz odpowiedniej formacji liturgicznej dzieci należy wzmocnić działania duszpasterzy, katechetów i rodziców. Ważne jest,

aby nie tylko katecheta podczas lekcji religii nawiązywał do niedzielnej Mszy świętej, ale aby również rodzice przygotowywali do przeżycia Eucharystii, a po powrocie z kościoła do domu, nawiązywali do treści religijnych w codziennym życiu. Tego wymaga spoczywający na nich obowiązek wychowania religijnego.

Trzeba też ożywić udział dzieci w nabożeństwach pozaliturgicznych i rozbudzić potrzebę kultu Eucharystii poza Mszą świętą. Można to zrealizować organizując dzieciom wspólną modlitwę podczas adoracji Najświętszego Sakramentu, a także wprowadzając je w praktykę prywatnej modlitwy w kościele. Warto też podczas procesji eucharystycznych powierzać im jak najwięcej funkcji liturgicznych, które wolno im wypełniać.

Znając stopień rozumienia przez dzieci tekstów biblijnych należy zwracać uwagę na odpowiedni dobór tekstów biblijnych. Realizacja tego wniosku może mieć ograniczone możliwości, gdy chodzi o wybór perykop na Mszę świętą. Niemniej jednak warto jak najczęściej sprawować z dziećmi nabożeństwa Słowa Bożego, dobierając odpowiednie fragmenty Pisma Świętego. Idealnym rozwiązaniem w tej kwestii byłoby wydanie polskiego lekcjonarza na Mszę świętą z udziałem dzieci, jak to stało się w innych krajach.

Troszcząc się o świadome przeżycie Liturgii Słowa można by wprowadzić w życie praktykę sprawowania jej oddzielnie od całego zgromadzenia liturgicznego. Zezwała na to dyrektorium i wspomniany dokument Episkopatu Polski. Wymaga to jednak solidnego przygotowania celebracji i zapewnienia odpowiednich warunków.

Przeprowadzone badania postaw dzieci wobec Eucharystii i świadomości przeżywanej Liturgii Słowa nie wyczerpują problemów badawczych związanych z przeżywaniem Mszy świętej przez dzieci. Otwiera to jednak perspektywę dla dalszych poszukiwań naukowych. Warto w nich zająć się innymi czynnikami pomagającymi dzieciom owocnie przeżyć Eucharystię. Godnym uwagi jest też pytanie o wpływ udziału dzieci w specjalnej Mszy świętej na kształtowanie postaw religijnych w dalszych etapach życia. Szerokim horyzontem dla dalszych badań jest odcinek rozumienia tekstów mszalnych. W badaniach takich można też wykorzystać teksty zaczerpnięte z ksiąg liturgicznych na Mszę św. z dziećmi, wydanych w innych krajach.

Pamiętając wskazania rzymskiego dyrektorium, które przypomina o wartości śpiewu i muzyki podczas Mszy świętej, warto za przedmiot badań obrać obszar muzyki i śpiewu liturgicznego podczas Mszy świętej z dziećmi. Owocem takich badań mógłby stać się opracowany śpiewnik liturgiczny dla dzieci wraz ze specjalnymi melodiami psalmów, modlitwy wiernych oraz śpiewanych części stałych Mszy świętej. Mógłby tam też znaleźć się zapis nutowy prefacji modlitw eucharystycznych dla dzieci, jak to jest w słowackim mszale.

W dalszych badaniach można by też przeanalizować czynniki, które mogą wspierać dzieci w przeżyciu Eucharystii, m. in: religijną literaturę oraz prasę katolicką przeznaczoną dla dzieci, religijne programy radiowe i telewizyjne, programy komputerowe i gry edukacyjne o tematyce religijnej, konkursy i olimpiady wiedzy religijnej itp.

Inny obszar poszukiwań badawczych może stanowić wpływ przeżywanej Mszy świętej na postawy religijne, modlitwę, życie sakramentalne i zaangażowanie w życie Kościoła. Można zastanowić się nad wpływem przeżywania specjalnych Mszy świętych w okresie dzieciństwa na religijność w kolejnych etapach życia.

Oddzielnym odcinkiem badań naukowych jest diagnoza stopnia rozumienia przez dziecko czytań mszalnych podczas Liturgii Słowa. W dalszych badaniach warto zatrzymać się nad analizą ksiąg dydaktycznych Nowego Testamentu, gdyż czytania z nich wyjęte są najmniej zrozumiałe dla dzieci. W tych poszukiwaniach można by pójść także w kierunku wydania polskiego przekładu Biblii dla dzieci, jak to jest w innych krajach. Taki tekst mógłby być wtedy używany w liturgii.

Odrębnym obszarem badań mogą stać się próby dokonywania nowych adaptacji liturgicznych w zakresie dostosowania Mszy świętej do poziomu dzieci niepełnosprawnych oraz do najmłodszych, będących w wieku przedszkolnym.

BIBLIOGRAFIA

I. OBJAWIENIE

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu „Biblia Tysiąclecia”, wyd. V, Poznań 2002.

Schulbibel für die 10 bis 14-jährigen, oprac. Bischofskonferenz, Stuttgart 1979.

II. NAUCZANIE KOŚCIOŁA

1. NAUCZANIE PAPIEŻY

BENEDYKT XVI, *Niech Jezus będzie waszym Przyjacielem*, „L’Osservatore Romano” 1 (2006), s. 47-49.

BENEDYKT XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska o Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła „Sacramentum caritatis”*, Poznań 2007.

JAN PAWEŁ II, *Encyklika o Eucharystii w życiu Kościoła „Ecclesia de Eucharistia”*, Poznań 2003.

JAN PAWEŁ II, *Katechizm Kościoła Katolickiego*, wyd. II, Poznań 2002.

JAN PAWEŁ II, *Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 1984.

JAN PAWEŁ II, *List do dzieci w roku rodziny 1994*, w: Wybór listów Ojca Świętego Jana Pawła II, pod red. P. Słabek, tom 1, Kraków 1997, s. 337-344.

- PIUS X, *Dekret Kongregacji do spraw sakramentów świętych „Quam singularis” o wcześniejszym dopuszczeniu dzieci do pierwszej Komunii świętej*, w: *Eucharystia w wypowiedziach papieży i innych dokumentach Stolicy Apostolskiej XX w.*, pod red. R. Raka, London 1987, s. 37-44.
- PIUS X, *Dekret Świętej Kongregacji Soboru o codziennej Komunii świętej*, w: *Eucharystia w wypowiedziach papieży i innych dokumentach Stolicy Apostolskiej XX w.*, pod red. R. Raka, London 1987, s. 31-36.
- PIUS X, *Motu proprio o muzyce kościelnej*, w: *Cantare Missam*, oprac. A. Filaber, Warszawa 1993, s. 7-17.

2. NAUCZANIE SOBORÓW POWSZECHNYCH

- SOBÓR LATERAŃSKI IV, *O nakazie spowiedzi i związanej z nią tajemnicy oraz o obowiązku przyjmowania Komunii świętej przynajmniej w czasie Paschy*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, oprac. A. Baron, tom II, Kraków 2003, s. 259-260.
- SOBÓR TRYDENCKI, *Dekret o Najświętszym Sakramencie*, w: *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, oprac. S. Głowa, Poznań 1997, s. 397-406.
- SOBÓR TRYDENCKI, *Nauka o Komunii pod dwiema postaciami i Komunii małych dzieci*, w: *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, oprac. S. Głowa, Poznań 1997, s. 406-410.

SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucja o świętej liturgii*, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje, Poznań 2002, s. 48-78.

3. DOKUMENTY KONGREGACJI RZYMSKICH

KONGREGACJA DS. DUCHOWIEŃSTWA, *Dyrektorium ogólne o katechizacji*, Poznań 1998.

KONGREGACJA KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW, *Instrukcja o zachowaniu i unikaniu pewnych rzeczy dotyczących Najświętszej Eucharystii*, <http://www.kkbids.episkopat.pl/dokumentypovii/rs/5.htm> (2008.07.18).

KONGREGACJA KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW, *Komunia święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą świętą*, w: To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 288-304.

KONGREGACJA KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW, *Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, w: To czyńcie na Moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 219-235.

KONGREGACJA KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW, *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, <http://www.komkultubozego.episkopat.pl/wprowadzeniedoksiag/owmrp opr/4.htm> (2008-07-18).

SACRA CONGREGAZIONE PER IL CELTO DIVINO, *Direttorio per le messe dei fanciulli*, w: Conferenza Episcopale Italiana, La messa dei fanciulli, Roma 1976, s. 9-20.

4. DOKUMENTY KONFERENCJI EPISKOPATÓW

COMMISSION EPISCOPALE FRANCOPHONE DE LITURGIE, *Célébrer la messe avec les enfants*, Paris 1983.

CONFERENZA EPISCOPALE ITALIANA, *L'iniziazione cristiana. Orientamenti per l'iniziazione dei fanciulli e dei ragazzi dai 7 ai 14 anni*, Torino 1999.

CONFERENZA EPISCOPALE ITALIANA, *La partecipazione dei fanciulli alla Santa Messa*, w: Conferenza Episkopale Italiana, *La messa dei fanciulli*, Roma 1976, s. 21-23.

CONFERENZA EPISCOPALE ITALIANA, *Premesse alle Preghiere Eucaristiche*, w: Conferenza Episkopale Italiana, *La messa dei fanciulli*, Roma 1976, s. 25-27.

KOMISJA KULTU BOŻEGO I DYSCYPLINY SAKRAMENTÓW EPISKOPATU POLSKI, *Wprowadzenie teologiczno-pastoralne do księgi liturgicznej Komunia święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą świętą* w: *To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 288-304.

KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Instrukcja Episkopatu Polski dla duchowieństwa w związku z wydaniem nowego mszału oltarzowego*, w: *To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 323-331.

KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Instrukcja o kulcie tajemnicy eucharystycznej poza Mszą świętą*, w: *To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 316-322.

KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Podstawa programowa katechezy Kościoła Katolickiego w Polsce*, Kraków 2001.

KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI, *Zalecenia duszpasterskie w związku z dyrektoriem o Mszach świętych z udziałem dzieci*, w: *To czyńcie na moją pamiątkę. Eucharystia w dokumentach Kościoła*, oprac. J. Miazek, Warszawa 1987, s. 236-240.

LITURGY OFFICE BISHOPS' CONFERENCE OF ENGLAND & WALES, *Liturgy of the Word with children*, London 1996.

POSVÄTNÁ KONGREGÁCIA PRE BOHOSLUŽBU, *Smernice pre omše za účasti detí*, w: *Slovenská liturgická komisia, Slávenie svätej omše za účasti detí*, Banská Bystrica 1992, s. 9-26.

SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Čítanie a vysvetľovanie Božieho Slova v omši s deťmi*, w: *Lekcionár na omše za účasti detí*, Banská Bystrica 1992, s. 9-11.

SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Eucharistické modlitby pre omše s deťmi*, w: *Slovenská liturgická komisia, Slávenie svätej omše za účasti detí*, Banská Bystrica 1992, s. 27-32.

THE LITURGICAL COMMISSION AND BRISBANE CATHOLIC EDUCATION, *Bible story techniques for children's liturgy*, <http://www.litcom.net.au/documents/childrensliturgy/techniques.php>, (2007-12-30).

THE LITURGICAL COMMISSION AND BRISBANE CATHOLIC EDUCATION, *Children's Liturgy*, <http://www.litcom.net.au/documents/childrensliturgy/index.php> (2007-12-30).

UNITED STATES CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Introduction to Lectionary for Masses With Children*, w: *To listen and Tell*, pod red. K. Dooley, Washington 1993, s. 1-15.

5. NAUCZANIE SYNODÓW

BERTSCH L. (RED.), *Gemeinsame Synode der Bistümer in der Bundesrepublik Deutschland (1971-1975)*, Offizielle Gesamtausgabe I, Herder Freiburg-Basel-Wien 1976.

6. NAUCZANIE BISKUPÓW DIECEZJALNYCH

CICHY S., *Dekret w sprawie Komunii Świętej pod obiema postaciami*, http://www.diecezja.legnica.pl/archiwum/a_089.php (2008-07-18).

III. KSIĘGI LITURGICZNE

ASSOCIAZIONE GUIDE ITALIANE, *Ordo Lectionum per le Messe nei campi estivi 1967 approvato dal Consilium*, Roma 1967.

BISCHOFSKONFERENZ, *Lektionar für Gottesdienste mit Kindern. Studienausgabe für die katholischen Bistümer im deutschen Sprachgebiet*, t. 1, Dresden 1983.

BISCHOFSKONFERENZ, *Lektionar für Gottesdienste mit Kindern. Studienausgabe für die katholischen Bistümer im deutschen Sprachgebiet*, t. 2, Dresden 1985.

CONFERENZA EPISCOPALE ITALIANA, *Messale Romano*, Roma 1983.

CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *La messa dei fanciulli*, Roma 1976.

CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *La messa dei fanciulli*, Roma 2000.

CONFERENZA EPISKOPALE ITALIANA, *Lezionario per le Messe con i fanciulli*, Roma 1976.

DIAKONIA LITURGICZNA RUCHU ŚWIATŁO-ŻYCIE, *Lekcjonarz oaz rekolekcyjnych Ruchu Światło-Życie*, Kraków 2006.

DIAKONIA LITURGICZNA RUCHU ŚWIATŁO-ŻYCIE, *Mszał oaz rekolekcyjnych Ruchu Światło-Życie*, Krościenko 2002.

KONFERENCIA BISKUPOV SLOVENSKA, *De Prima Puerorum Communionie Generali w Rytuale omnium lat. Rit. Dioecesium Slovacchiaie*, Spišská Kapitula 1937.

Lekcjonarz Mszalny, t. 1, Poznań-Warszawa 1972.

Lekcjonarz Mszalny, t. 2, Poznań-Warszawa 1973.

Mszał Rzymski dla diecezji polskich, Poznań 1986.

NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Lectionary for Masses with Children: Sundays of Cycle A and Weekdays*. Washington 1994.

NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Lectionary for Masses with Children: Sundays of Cycle B and Weekdays*. Washington 1993.

NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Lectionary for Masses with Children: Sundays of Cycle C and Weekdays*, Washington 1994.

NATIONAL CONFERENCE OF CATHOLIC BISHOPS, *Lectionary for Masses with Children: Weekdays. Study edition*, Collegeville 1993.

SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Lekcionár na omše za účasti detí*, Banská Bystrica 1992.

SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA, *Slávenie svätej omše za účasti detí*, Banská Bystrica 1992.

IV. LITERATURA PRZEDMIOTOWA

- AKIMJAK A., *Sakramenty inicjacji na Słowacji*, w: *Sakramenty inicjacji w liturgii i w praktyce duszpasterskiej*, pod red. R. Pierskały, Opole 1996, s. 39-48.
- ASSOCIATION DE RECHERCHES ET D'ÉTUDES CATÉCHÉTIQUES, *Liturgie de la Parole avec les enfants*, www.liturgie-enfants.com (2008-09-06).
- BEDOUELLE G., *Pozwólcie dzieciom przychodzić do mnie. Refleksja nad miejscem dziecka w Kościele*, „Communio” 5 (1985), s. 44-60.
- BENOFY S., *What Have We Done to Our Children? Part I*, “Adoremus Bulletin” 8 (2003), <http://www.adoremus.org/1103ChildrenLiturgy.html>, (2007.12.30).
- BENOFY S., *What Have We Done to Our Children? Part II*, “Adoremus Bulletin” 9 (2004), <http://www.adoremus.org/1203ChildrenLiturgy.html>, (2007-12-30).
- BENOFY S., *What Have We Done to Our Children? Part III*, “Adoremus Bulletin” 10 (2004), <http://www.adoremus.org/0204ChildrenLiturgy.html>, (2007-12-30).
- BIRCH A., *Psychologia rozwojowa w zarysie. Od niemowlęstwa do dorosłości*, Warszawa 2007.
- BLACHNICKI F., *Pastoralne założenia dyrektorium a nasze możliwości*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 2-3 (1977), s. 146-148.
- CHARYTAŃSKI J., *Wychowanie eucharystyczne po I Komunii świętej*, „Katecheta” 32 (1988), s. 23-28.

- CHARYTAŃSKI J., *Wychowanie eucharystyczne po Pierwszej Komunii Świętej*, w: Program duszpasterski na rok 1992/93, Katowice 1992, s. 257-276.
- CHLEWIŃSKI Z., *Psychologia religii*, Lublin 1982.
- CZAJA K., *Wczesna Komunia święta w perspektywie ujęć historycznych*, www.nspj-paprocany.katowice.opoka.org.pl/teksty/tekst07.doc (2007-12-28).
- DANIELSKI W., STRASZEWICZ M., *Lekcjonarz*, w: Encyklopedia Katolicka, tom 10, Lublin 2004, kol. 717-719.
- DEMCZUK M., *Formacyjny wymiar modlitw eucharystycznych w Mszach świętych z udziałem dzieci*, „Communio” 14 (1994) nr 4, s. 113-133.
- DEUTSCHER KATECHETEN - VEREIN E. V, *Deutsches Liturgisches Institut, Gottesdienst mit Kindern*, Monachium 2006.
- DŁUGOSZ A., *Bronię Mszy św. dla dzieci*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZD/bronie_mszydladzieci.html (2007.08.28).
- DŁUGOSZ A., *Dyrektorium Mszy św. dla dzieci wielką szansą duszpasterską*, „Katecheta” 1 (2001) s. 4-8.
- DŁUGOSZ A., *Rezygnacja byłaby zaniedbaniem*, „Więź” 3 (2003) s. 77-88.
- DŁUGOSZ A., *Wpływ katechezy na wychowanie eucharystyczne dzieci*, w: Eucharystia - źródłem życia, pod red. S. Grzybek, Kraków 1987, s. 177-188.
- DŁUGOSZ A., CEGLAREK R., *Słowa Jezusa prowadzą do nieba. Kazania dla dzieci rok A*, Częstochowa 2004.

- DŁUGOSZ A., CEGLAREK R., *Słowa Jezusa prowadzą do nieba. Kazania dla dzieci rok B*, Częstochowa 2005.
- DŁUGOSZ A., CEGLAREK R., *Słowa Jezusa prowadzą do nieba. Kazania dla dzieci rok C*, Częstochowa 2006.
- DOOLEY K., *To listen and Tell*, Washington 1993.
- DUNIN-BORKOWSKI J., *Msza święta infantylna*, „Więź” 12 (2002), s. 47-54.
- DURAK A. (RED.), *Łądzkie Sympozja Liturgiczne*, Kraków 1997.
- DURAK A. (RED.), *Liturgia domus Carissima*, Warszawa 1998.
- DURAK A., *Łądzkie Sympozjum Liturgiczne. Zarys historyczny*, w: *Łądzkie Sympozja Liturgiczne*, pod red. A. Duraka, Kraków 1997, s. 7-56.
- DURAK A., *Msza św. z udziałem dzieci w liturgicznej literaturze francusko-hiszpańskiej*, „Collectanea Theologica” 62 (1992) s. 112-115.
- DURAK A., *Nowe modlitwy eucharystyczne*, w: *Mszał księgą życia chrześcijańskiego*, pod red. B. Nadolskiego, Poznań 1986, s. 103-117.
- DYL J., *Sobory Powszechne w drugim tysiącleciu chrześcijaństwa*, Tarnów 1997.
- FILABER A. (RED.), *Cantare Missam*, oprac., Warszawa 1993.
- GŁOWA W., *Eucharystia z udziałem dzieci*, „Collectanea Theologica” 58 (1988), s. 63-70.
- GŁOWA S., BIEDA I. (OPRAC), *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań 1997.

- GRYGOTOWICZ J., *Zastosowanie środków audiowizualnych do udziału dzieci w Mszy świętej*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 2-3, (1977), s. 152-154.
- GRZELAK SZ., *Buduje się od fundamentów, czyli o ogromnym znaczeniu wspierania rozwoju dziecka w pierwszych latach*, w: *Małe dziecko-znaczenie wczesnej edukacji*, pod red. T. Ogrodzińskiej, Warszawa 2000, s. 20-28.
- GRZYBEK S. (RED), *Eucharystia – źródłem życia*, Kraków 1987.
- GUGLIELMONI L., *La preghiera dei fedeli nelle messe con i fanciulli*, „Rivista di pastorale liturgica” 5 (1980) s. 56-63.
- HANSEMAN G., *Wychowanie religijne*, Warszawa 1988.
- HARTLIEB S., *Msza święta oazowa?*, <http://www.wieczernik.oaza.pl/artykul.php?aid=514>, (2007-12-27).
- HARWAS-NAPIERAŁA B., TREMPAŁA J., (RED.), *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 3, Warszawa 2006.
- HARWAS-NAPIERAŁA B., TREMPAŁA J., (RED.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, t. 2, Warszawa 2006.
- HERMANS J., *Celebrować Eucharystię z dziećmi*, „Communio” 3 (1985), s. 108-121.
- HURLOCK E., *Rozwój dziecka*, Warszawa 1960.
- HURME H., *Rozwój emocjonalny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, pod red. B. Harwas-Napierały, J. Trempały, t. 3, Warszawa 2006, s. 45-70.
- ILG F.L., AMES L.B, BARKER S. M., *Rozwój psychiczny dziecka od 0 do 10 lat*, Gdańsk 2006.

- JAGODZIŃSKA M., *Wykonywanie zadań pamięciowych przez małe dzieci w warunkach laboratoryjnych i naturalnych*, „Psychologia Wychowawcza” 3 (1997), s. 203-219.
- JEGGLE-MERZ B., *Gemeinsam feiern: Leitlinien für eine gottesdienstliche Praxis*, „Theologisch-praktische Quartalschrift 3(1999) s. 282-288.
- Kapucyni i dzieci*, <http://www.dzieci.kapucyni.krakow.pl>, (2007-12-27).
- KAPUSTA B. (RED.), *Modlitwy powszechne*, Poznań 2007.
- KIELAR-TURSKA M., *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*, w: Psychologia, pod red. J. Strelaua, t. 1, Gdańsk 2000, s. 285-332.
- KIELAR-TURSKA M., *Obraz Boga w rysunkach i wypowiedziach dzieci przedszkolnych*, „Wychowanie w przedszkolu” 10 (1997) s. 595-601.
- KIELAR-TURSKA M., *Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny*, w: Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka, pod red. B. Harwas-Napierały, J. Trempały, t. 2, Warszawa 2006, s. 83-129.
- KLEIS M., *Gottesdienste mit Kleinkindern*, Mainz 1984.
- KOPEĆ J., *Przemowa do książki Słowo Boże dla dzieci*, w: R. Pierskała, Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do Mszy świętej z udziałem dzieci, Opole 1996, s. 7-8.
- KOWALIK S., *Rozwój społeczny*, w: Psychologia rozwoju człowieka, pod red. B. Harwas-Napierały, J. Trempały, t. 3, Warszawa 2006, s. 71-105.

- KRAKOWIAK CZ., *Adaptacja, akomodacja i inkulturacja Mszy świętej*, „Anamnesis” 41 (2005) nr 11 s. 109-122.
- KRAKOWIAK CZ., *Czy specjalna liturgia Mszy św. dla dzieci?* „Collectanea Theologica” 7 (1987) z. 3 s. 51-60.
- KRAKOWIAK CZ., *Formacja katechizowanych do świadomego i czynnego udziału we Mszy świętej*, „Roczniki Teologiczne” 46 (1999) z. 6 s. 303-314.
- KRAKOWIAK CZ., *Liturgia Mszy św. z udziałem dzieci* w: Program duszpasterski na rok 1992/93, Katowice 1992, s. 277-291.
- KRAKOWIAK CZ., *Liturgia Mszy świętej z udziałem dzieci*, w: Mszał księga życia chrześcijańskiego, pod red. B. Nadolskiego, Poznań 1988, s. 435-449.
- KRAKOWIAK CZ., *Modlitwy Eucharystyczne we Mszach świętych z udziałem dzieci*, „Anamnesis” 17 (1998/1999) nr 5, s. 61-75.
- KRAKOWIAK CZ., *Msza święta z udziałem dzieci w praktyce Kościoła w Polsce*, „Teologia i Człowiek” 4 (2004), s. 121-136.
- KRÓL J., *Psychologiczne aspekty badania fenomenu religijności*, Opole 1999.
- KUBIK W., *Jak wychować do udziału w Eucharystii?*, w: Liturgia domus Carissima, pod red. A. Durak, Warszawa 1998, s. 277-290.
- KUSZ G., *Kształtowanie postaw eucharystycznych dzieci w świetle dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, „Katecheta” 1 (1988), s. 3-11.

- LEONARD M., *Children - Liturgy and the Word. Leader's guide*, Chicago 1997.
- ŁUCZYŃSKI J., *Rozwój inteligencji*, w: Encyklopedia psychologii, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 743-748.
- MACHNACZ J., *Kazania dla dzieci – rok A*, Kraków 1989.
- MACHNACZ J., *Kazania dla dzieci – rok B*, Kraków 1989.
- MACHNACZ J., *Kazania dla dzieci – rok C*, Kraków 1990.
- MADEJ-BABULA M., *Edukacja zintegrowana w dialogu z wychowaniem religijnym*, Kraków 2006.
- MATCZAK A., *Zarys psychologii rozwoju*, Warszawa 2003.
- MAZZA E., *Il Lezionario dei fanciulli. Elementari per una valutazione*, „Rivista liturgica” 65 (1978), s. 249-251.
- MAZZA E., *Per un quadro pastorale Della Messa con i fanciulli*, „Rivista di pastorale liturgica” 3 (1977), s. 58-62.
- MAZZA E., *Un problema nella trasmissione della fede: a Messa con i fanciulli*, „Notiziario” 25 (2006), s. 19-30.
- MIAZEK J., *Eucharystia w dokumentach Kościoła*, Warszawa 1987.
- MICHAŁEK R., *Prawno-liturgiczne problemy Dyrektorium o Mszach św. z udziałem dzieci*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 2-3 (1977), s. 90-97.
- MIRSKI A., *Rozwój emocjonalny dzieci i młodzieży*, w: Encyklopedia psychologii, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 739-743.
- MIRSKI A., *Rozwój moralny*, w: Encyklopedia psychologii, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 748-755.

- NADOLSKI B. (RED), *Mszał księgą życia chrześcijańskiego*, Poznań 1989.
- NADOLSKI B., *Leksykon liturgii*, Poznań 2006.
- NADOLSKI B., *Liturgika*, t. 4, Poznań 1992.
- NADOLSKI B., *Modlitwy Eucharystyczne w Mszach świętych z dziećmi*, „Katecheta” 20 (1976) s. 76-78
- NOWAK W., DĄBROWSKA E., *W trosce o wychowanie dzieci do udziału w liturgii Mszy świętej*, Olsztyn 1993.
- OGRODZIŃSKA T. (RED.), *Małe dziecko - znaczenie wczesnej edukacji*, Warszawa 2000.
- OPALACH C., *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w wieku przedszkolnym*, w: *Wychowanie dziecka w wieku przedszkolnym*, pod red. E. Osewskiej i J. Stali, Tarnów 2005, s. 49-70.
- OPALACH C., *Rozwój fizyczny, intelektualny i emocjonalny dzieci w szkole podstawowej*, w: *Wychowanie dzieci w młodszym wieku szkolnym*, t. 1, pod red. J. Stali, Tarnów 2006, s. 43-64.
- Opinie internautów o Mszy św. dla dzieci*, www.forum.pascha.org.pl (2007.08.28).
- OSEWSKA E., STALA J. (RED), *Wychowanie dziecka w wieku przedszkolnym*, Tarnów 2005.
- PIAGET J., *Jak sobie dziecko wyobraża świat*, Warszawa 2006.
- PIAGET J., *Mowa i myślenie dziecka*, Warszawa 2005.
- PIAGET J., *Studia z psychologii dziecka*, Warszawa 2006.

- PIERSKAŁA R. (RED), *Sakramenty inicjacji w liturgii i praktyce duszpasterskiej*, Opole 1996.
- PIERSKAŁA R., *Modlitwy Eucharystyczne w Mszach św. z udziałem dzieci*, w: *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego*, pod red. H. Sobeczko, Opole 2005, s. 285-299.
- PIERSKAŁA R., *Słowo Boże dla dzieci. Adaptacja lekcjonarza do Mszy świętej z udziałem dzieci*, Opole 1996.
- POMIANOWSKI R., WALESA CZ., *Dziecko. Rozwój religijny*, w: *Encyklopedia katolicka*, tom 4, Lublin 1985, kol. 529-534.
- PORĘBSKA M., *Rozwój społeczny dzieci i młodzieży*, w: *Encyklopedia psychologii*, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 756-762.
- PRÓCHNIEWICZ J. (RED.), *Wczesna Komunia święta*, Poznań-Warszawa 2005.
- PRZETACZNIK M., *Wiek przedszkolny*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, pod red. M. Żebrowskiej, Warszawa 1982, s. 416-452.
- PRZETACZNIK-GIEROWSKA M., MAKIEŁŁO-JARŻA G., *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1985.
- RAK R., *Eucharystia w wypowiedziach papieży i innych dokumentach Stolicy Apostolskiej XX w.*, London 1987.
- ROLLER B., *Bishops approve Lectionary for Masses with Children*, "Clarion Herald" 26 (2005), s. 9.
- RUSIECKI M., *Katechizm rzymski*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 1052-1054.
- SCHAFFER H. R., *Psychologia dziecka*, Warszawa 2006.

- SIRBONI S., *La messa con i fanciulli: questioni di fondo e osservazioni*, „Rivista di pastorale liturgica” 1 (2007), s. 33-38.
- SKOP G. M., *Śpiewy i muzyka w Mszach św. z udziałem dzieci*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 2-3 (1977), s. 135-145.
- SKRECZKO A., *Kształtowanie sumienia dziecka*, <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/ID/sum.html> (2008-07-14).
- SKRECZKO A., *Wychowanie liturgiczne*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/I/ID/wych_liturg.html (11.02.2007).
- SMOLIŃSKI L., *Modlitwy powszechne Mszy św. z udziałem dzieci*, w: *Modlitwy powszechne*, pod red. B. Kapusty, Poznań 2007.
- STALA J. (RED.), *Wychowanie dzieci w młodszym wieku przedszkolnym*, Tarnów 2005.
- STALA J. (RED.), *Wychowanie dzieci w młodszym wieku szkolnym*, t. 1, Tarnów 2006.
- STALA J. (RED.), *Wychowanie dziecka w młodszym wieku szkolnym*, t. 2, Tarnów 2006.
- STAROWIEYSKI M. (RED.), *Eucharystia pierwszych chrześcijan*, Kraków 1997.
- STEFAŃSKA-KLAR R., *Późne dzieciństwo. Młodszy wiek szkolny*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, pod red. B. Harwas-Napierały, J. Trempały, t. 2, Warszawa 2006, s. 130-155.
- STEFAŃSKI J., *Adaptacje liturgiczne przyszłością odnowy liturgicznej*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 43 (1990) s. 20–36.

- STEFAŃSKI J., *Modlitwy Eucharystyczne z udziałem dzieci – nowa szansa pastoralna*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 41 (1988) s. 427-439.
- STRELAU J. (RED), *Psychologia*, t. 1, Gdańsk 2000 .
- SUWIŃSKI S., *Wychowanie dziecka do życia Eucharystią*, „Ateneum Kapłańskie” 147 (2006) s. 61-72.
- SZCZEPANIEC S., *Liturgię celebryje cała wspólnota*, „Liturgia Sacra” 2 (1996) nr 1-2, s. 71-72.
- SZCZEPAŃSKI J., *Pierwsza Komunia święta dzieci w Kościele rzymskokatolickim w Europie zachodniej i w Polsce*, Kraków 2003.
- SZCZOTOK E., *Wczesna Komunia święta*, w: Program duszpasterski na rok 1992/93, Katowice 1992, s. 248-257.
- SZEWCZUK W., *Encyklopedia psychologii*, Warszawa 1998.
- SZPET J., *Liturgia Mszy świętej dla dzieci*, „Katecheta” 1 (1988) s. 11-16.
- SZTYCHMILER J. R., *Rodzicielski obowiązek wychowania dzieci do życia eucharystycznego*, „Katecheta” 32 (1988), s. 17-23.
- SZYMKOWIAK R., *Czy Pan Bóg robi konfitury? Kazania dla dzieci na rok A*, Kraków 2007.
- SZYMKOWIAK R., *Dlaczego nie ma duchowych kosiarek? Kazania dla dzieci na rok C*, Kraków 2006.
- SZYMKOWIAK R., *Ile waży grosik? Kazania dla dzieci na rok B*, Kraków 2005.
- TARNOWSKI J., *Język modlitwy liturgicznej, a język dziecka*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 2-3 (1977), s. 128-136.

- TATALA M., *Religijność dziecka przedszkolnego*, „Wychowanie w przedszkolu” 3 (2002) s. 137-145.
- TATALA M., MAŃKOWSKA M., *Uczucia religijne dzieci w wieku przedszkolnym w świetle ich własnych wypowiedzi oraz w percepcji ich matek*, „Roczniki Psychologiczne”, 1 (2005) s. 82-104.
- TATALA M., *Rozwój uczuć religijnych dzieci przedszkolnych*, Lublin 2000.
- TREMPAŁA J., *Rozwój poznawczy*, w: *Psychologia rozwoju człowieka*, pod red. B. Harwas-Napierały, J. Trempały, t. 3, Warszawa 2001, s. 13-44.
- TURNER J. S., HELMS D.B., *Rozwój człowieka*, Warszawa 1999.
- URBAN T., *Wprowadzenie dzieci w liturgię Mszy świętej*, „Studia Pelpińskie” 12 (1981), s. 167-194.
- VESTA R., HAITH M. H., MILLER S. A., *Psychologia dziecka*, Warszawa 2001.
- WALESA CZ., *Kształtowanie się religijności dziecka przedszkolnego*, w: *Wychowanie dzieci w wieku przedszkolnym*, pod red. E. Osewskiej, J. Stali, Tarnów 2005, 199-216.
- WALESA CZ., *Kształtowanie się religijności dziecka*, w: *Wychowanie dzieci w młodszym wieku szkolnym*, pod red. J. Stali, t. 2, Tarnów 2006, s. 21-37.
- WALESA CZ., *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, w: *Psychologia religii*, pod red. Z. Chlewińskiego, Lublin 1982, s. 144-179.
- WALESA CZ., *Rozwój religijności człowieka. Dziecko*, t. 1, Lublin 2005.

- WALKUSZ J., *Jansenizm*, w: Encyklopedia Katolicka, tom 7, Lublin 1997, k. 989-994.
- WEIRER W., *Subjekte ihres Glaubens? Zur Rolle von Kindern in der kichlichen Pastoral*, „Theologisch - praktische Quartalschrift 3(1999), s. 252-259.
- WĘCŁAWSKI M., *Podstawy teologiczne i duszpasterskie wczesnej pierwszej Komunii świętej*, w: *Wczesna Komunia święta*, pod red. J. Próchniewicz, Poznań-Warszawa 2005, s. 17-52.
- WIT Z., *Specjalne modlitwy eucharystyczne*, „Ruch biblijny i liturgiczny” 4 (1977), s. 98-111.
- WOŁOSZYNOWA L., *Młodszy wiek szkolny*, w: *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, pod red. M. Żebrowskiej, Warszawa 1982, s. 521-663.
- ZAHAJKIEWICZ M., *Laterański Sobór IV*, w: Encyklopedia Katolicka, tom 10, Lublin 2004, kol. 531-532 .
- ZAJĄC M., *Wychowanie eucharystyczne dziecka przygotowującego się do Ispowiedzi i Komunii świętej*, „Currenda” 3 (2005), s. 340-360.
- ŻEBROWSKA M., *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1982.

V. LITERATURA POMOCNICZA

- BARCIŃSKI Z., *Konstruowanie scenariuszy katechetycznych z wykorzystaniem metod aktywizujących*, Poznań 2004.
- BARCIŃSKI Z., *Metody aktywizujące w katechezie. Część I*, Lublin 1998.

- BARCIŃSKI Z., *Metody aktywizujące w katechezie. Część II*, Lublin 1999.
- BARCIŃSKI Z., *Metody aktywizujące w katechezie. Część III*, Lublin 2000.
- BARCIŃSKI Z., *Metody aktywizujące w katechezie. Część IV*, Lublin 2001.
- CHAŁUPNIAK R., *Aktywizacja w katechezie - szansa czy zagrożenie?*, Opole 2002.
- KOWALSKI J., *Poczet Papieży*, Warszawa 1986.
- KULPACZYŃSKI S., *Aktywizowanie katechizowanych*, Lublin 1997.
- LITAK S., *Benedykt XIII*, w: *Encyklopedia katolicka*, tom. 2, Lublin 1989, kol. 218-219.
- Podręcznik Oazy Dzieci Bożych I stopnia*, Tarnów 1993.
- Podręcznik Oazy Dzieci Bożych II stopnia*, Kraków 1983.
- Podręcznik Oazy Dzieci Bożych III stopnia*, Kraków 1985.
- STRABURZYŃSKA T., ŚLIWIŃSKA T., *Seria testów czytania i pisanie dla klas I-III szkoły podstawowej*, Warszawa 1992.
- WARZYBOK A., *Czytanie ze zrozumieniem dla klasy 5 szkoły podstawowej*, Kraków 2004.
- WARZYBOK A., *Czytanie ze zrozumieniem dla klasy 6 szkoły podstawowej*, Kraków 2007.
- WÓZEK L., *Czytanie ze zrozumieniem dla klasy 3 szkoły podstawowej*, Kraków 2007.
- WUJCZYK E., CIĄGOWSKA E., *Czytanie ze zrozumieniem. Wybór testów dla szkoły podstawowej – klasa 4*, Kraków 2006.

ANEKS nr 1

KWESTIONARIUSZ „MOJA MSZA ŚWIĘTA”

dla uczniów klas VI szkoły podstawowej

Ankieta jest anonimowa. Nie podpisuj jej. Odpowiedzi nie będą miały wpływu na Twoją ocenę z religii, ale posłużą jedynie do badań naukowych prowadzonych przez Zakład Psychologii Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu. A zatem prosimy o szczerze i przemyślane odpowiedzi.

Właściwą odpowiedź zaznacz

1. Jak wygląda Msza święta, w której uczestniczysz?

a) CZYTANIA MSZALNE

- czyta ksiądz
- czyta ministrant lub lektor
- czytają dzieci

b) PSALM MIĘDZY CZYTANIAMI

- śpiewa ksiądz
- śpiewa organista
- śpiewają dzieci

c) MODLITWA WIERNYCH

- czyta ksiądz lub ministrant
- intencje podają dzieci

d) ŚPIEWY W CZASIE MSZY ŚWIĘTEJ

- prowadzi organista
- prowadzi schola dziecięca

e) PIEŚNI W CZASIE MSZY ŚWIĘTEJ

- tradycyjne pieśni religijne
- religijne piosenki dla dzieci

f) PROCESJA Z DARAMI

- nie ma procesji z darami
- dary przynoszą dzieci

g) TREŚĆ KAZANIA

- skierowana jest do dorosłych
- skierowana jest do dzieci

h) MIEJSCE KAZANIA

- ksiądz głosi z ambony
- ksiądz jest wśród dzieci

i) FORMA KAZANIA

- ksiądz sam mówi
- ksiądz rozmawia z dziećmi

2. Czy chętnie uczestniczysz w Mszy świętej?

- zdecydowanie tak
- tak
- nie
- zdecydowanie nie

3. Jak przeżywasz Mszę świętą?

- całą mszę z wielkim zainteresowaniem
- tylko niektóre części z zainteresowaniem
- raczej się nudzę
- bardzo się nudzę
- inne odpowiedzi

Jeśli odpowiedziałeś: „*tylko niektóre części z zainteresowaniem*”, wymień te teraz części liturgii:

.....
.....

4. Co Ci się najbardziej podoba, a co nie podoba w czasie takiej Mszy św.?

.....
.....
.....

5. Ile rozumiesz podczas wymienionych poniżej części Mszy świętej?

a) MODLITWY

- wszystko
- prawie wszystko
- niewiele
- prawie nic
- wcale

b) CZYTANIA

- wszystko
- prawie wszystko
- niewiele
- prawie nic
- wcale

c) EWANGELIA

- wszystko
- prawie wszystko
- niewiele
- prawie nic
- wcale

d) KAZANIE

- wszystko
- prawie wszystko
- niewiele
- prawie nic
- wcale

e) PIEŚNI

- wszystko
- prawie wszystko
- niewiele
- prawie nic
- wcale

f) OGŁOSZENIA

- wszystko
- prawie wszystko
- niewiele
- prawie nic
- wcale

6. W którym miejscu kościoła najlepiej Ci przeżywać Mszę świętą?

- w pierwszych ławkach
- w środku kościoła
- pod chórem
- na chórze
- na zewnątrz kościoła

7. W której sytuacji najlepiej Ci przeżyć Mszę świętą?

- gdy siedzę między rówieśnikami
- gdy siedzę razem z rodzicami
- gdy siedzę między dorosłymi

8. Z kim chodzisz do kościoła na Mszę świętą?

- z rodzicami
- tylko z mamą
- tylko z tatą
- rodzeństwem
- z babcią lub dziadkiem
- koleżankami lub kolegami
- sam
- inne osoby:
-
-

9. Jak często uczestniczysz w Mszy świętej?

- częściej niż raz w tygodniu
- w niedzielę i święta
- tylko w większe święta
- raz w roku
- raz na kilka lat
- tylko w uroczystości rodzinne: chrzest, komunია, ślub, pogrzeb itp.
- inne odpowiedzi

10. Jak często przyjmujesz Komunię świętą?

- zawsze, gdy jestem na Mszy świętej
- raz w miesiącu
- tylko w większe święta
- tylko w czasie uroczystości rodzinnych: chrzest, komunია, ślub, pogrzeb

11. Czy przyjmowałeś kiedyś Komunię świętą pod dwiema postaciami, czyli pod postacią chleba i wina?

- tak nie

12. Czy chciałbyś, aby Komunia święta częściej była udzielana pod dwiema postaciami?

- tak
- nie
- jest to dla mnie bez znaczenia

13. Czy przystępowałbyś częściej do Komunii świętej, gdyby była ona udzielana pod dwiema postaciami?

- tak
- raczej tak
- raczej nie
- nie
- nie wiem

14. Czy katecheza przygotowuje Cię do uczestnictwa we Mszy świętej?

- tak nie

15. Jeśli „tak”, to, w jaki sposób to czyni? (możesz wybrać kilka odpowiedzi)

- uczy odpowiednio zachowywać się w kościele
 uczy modlitw i odpowiedzi na wezwanie kapłana
 uczy pieśni religijnych
 wyjaśnia znaki i gesty liturgiczne
 zachęca do częstego przyjmowania Komunii świętej
 inne odpowiedzi:

16. Jak często uczestniczysz w nabożeństwach?

a) NABOŻEŃSTWA MAJOWE

- często
 sporadycznie
 nie uczestniczę

b) NABOŻEŃSTWA CZERWCOWE

- często
 sporadycznie
 nie uczestniczę

c) NABOŻEŃSTWA RÓŻAŃCOWE

- często
 sporadycznie
 nie uczestniczę

d) DROGA KRZYŻOWA

- często
 sporadycznie
 nie uczestniczę

e) GORZKIE ŻALE

- często
 sporadycznie
 nie uczestniczę

f) inne (jakie?):

- często
- sporadycznie
- nie uczestniczę

17. W jakich formach kultu Eucharystii poza Mszą świętą uczestniczysz?

a) Adoracja Najświętszego Sakramentu

- często
- sporadycznie
- nie uczestniczę

b) Prywatna modlitwa w kościele

- często
- sporadycznie
- nie uczestniczę

c) Procesje eucharystyczne

- często
- sporadycznie
- nie uczestniczę

18. Czy należysz do jakiejś grupy parafialnej?

- tak
- nie

Jeśli zaznaczyłeś „tak”, to napisz, do jakiej?

.....

NA ZAKOŃCZENIE PODAJ KILKA INFORMACJI O SOBIE:

A. Chodzę do kościoła w
pod wezwaniem

B. Jestem: chłopcem dziewczynką

C. Mieszkam: na wiosce
 w mieście do 10 tys. mieszkańców
 w mieście 10-50 tys. mieszkańców
 w mieście 50-100 tys. mieszkańców
 w mieście ponad 100 tys. mieszkańców

ANEKS nr 2

ZESTAWIENIE CZYTAŃ MSZALNYCH

z Leksjonarza Mszalnego i z eksperymentalnej propozycji
polskiego leksjonarza na Mszę św. z udziałem dzieci*

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	I Niedziela Adwentu	I Niedziela Adwentu – rok A
<i>I czytanie</i>	Rdz 12,1-2.3b-4a.5.7 Twoim imieniem błogosławi się wszystkie narody	Iz 2, 1-5 Pokój królestwa Bożego
<i>II czytanie</i>		Rz 13, 11-14 Zbliża się nasze zbawienie
<i>Ewangelia</i>	Mk 1, 1-5.7-8 Wysłałem mojego posłańca przed Tobą	Mt 24, 37-44 Potrzeba czujności w oczekiwaniu na przyjście Chrystusa
		I Niedziela Adwentu – rok B
<i>I czytanie</i>		Iz 63, 16b-17.19b; 64,3-7 Obyś rozdarł niebiosy i zstąpił
<i>II czytanie</i>		1 Kor 1, 3-9 Oczekujemy objawienia się Jezusa Chrystusa
<i>Ewangelia</i>		Mk 13, 33-37 Czuwajcie, bo nie wiecie, kiedy Pan przyjdzie
		I Niedziela Adwentu – rok C
<i>I czytanie</i>		Jr 33, 14-16 Potomek Dawida będzie wymierzał sprawiedliwość
<i>II czytanie</i>		1 Tes 3, 12 - 4,2 Utwierdzenie w świętości na przyjście Chrystusa
<i>Ewangelia</i>		Łk 21, 25-28.34-36 Oczekiwanie powtórnego przyjścia Chrystusa

* W zestawieniu uwzględniono tylko czytania z Adwentu, Wielkiego Postu i Okresu Wielkanocnego, ponieważ perykopy z tych okresów zostały wykorzystane w badaniach.

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	II Niedziela Adwentu (1)	II Niedziela Adwentu – rok A
<i>I czytanie</i>	Rdz 15, 1-6 Patrz na niebo i policz gwiazdy	Iz 11, 1-10 Przyjście Mesjasza, króla sprawiedliwego
<i>II czytanie</i>		Rz 15, 4-9 Chrystus zbawia wszystkich ludzi
<i>Ewangelia</i>	Łk 3, 1-6 Przygotujcie drogę Panu	Mt 3, 1-12 Jan Chrzciciel przygotowuje drogę Panu
	II Niedziela Adwentu (2)	II Niedziela Adwentu – rok B
<i>I czytanie</i>	Rdz 17, 1. 4-5.9a15-16a.19b Będziesz nazywał się Abraham	Iz 40, 1-5. 9-11 Przygotujcie drogę dla Pana
<i>II czytanie</i>		2 P 3, 8-14 Oczekujemy nowego nieba i nowej ziemi
<i>Ewangelia</i>	Łk 3, 10-13.15-16a.18 Jan ogłosił Ewangelię ludowi	Mk 1, 1-8 Jan przygotowuje drogę Panu
		II Niedziela Adwentu – rok C
<i>I czytanie</i>		Ba 5, 1-9 W drodze do nowego Jeruzalem
<i>II czytanie</i>		Flp 1, 4-6, 8-11 Bądźcie czyści i bez zarzutu na dzień Chrystusa
<i>Ewangelia</i>		Łk 3, 1-6 Jan Chrzciciel przygotowuje drogę Panu
	III Niedziela Adwentu	III Niedziela Adwentu – rok A
<i>I czytanie</i>	Iz 40, 9-10a.11 Spójrzcie, Pan Bóg przychodzi z mocą	Iz 35, 1-6a.10 Sam Bóg przyjdzie, aby nas zbawić
<i>II czytanie</i>		Jk 5, 7-10 Przyjście Pana jest już bliskie
<i>Ewangelia</i>	Łk 12, 35-38 Czuwajcie, oczekując aż przyjdzie Pan	Mt 11, 2-11 Na Chrystusie spełniają się proroctwa

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
		III Niedziela Adwentu – rok B
<i>I czytanie</i>		Iż 61, 1-2a. 10-11 Ogromnie się weselę w Panu
<i>II czytanie</i>		1 Tes 5, 16-24 Przygotujcie duszę i ciało na przyjście Pana
<i>Ewangelia</i>		J 1, 6-8, 19-28 Jan Chrzciciel przygotowuje przyjście Chrystusa
		III Niedziela Adwentu – rok C
<i>I czytanie</i>		So 3, 14-18a Bóg jest wśród swojego ludu
<i>II czytanie</i>		Flp 4, 4-7 Pan jest blisko
<i>Ewangelia</i>		Łk 3, 10-18 Jan Chrzciciel przygotowuje drogę Panu
	IV Niedziela Adwentu (1)	IV Niedziela Adwentu – rok A
<i>I czytanie</i>	Iz 7, 10-11a. 12a 13a. 14 Pan, ze swej strony, da wam znak	Iz 7, 10-14 Panna Pocznie i porodzi Syna
<i>II czytanie</i>		Rz 1, 1-7 Chrystus jest potomkiem Dawida i Synem Bożym
<i>Ewangelia</i>	Łk 1, 26-35. 38 Maryja odpowiedziała: Niech mi się stanie	Mt 1, 18-24 Jezus urodzi się z Maryi, zaślubionej Józefowi
	IV Niedziela Adwentu (2)	IV Niedziela Adwentu – rok B
<i>I czytanie</i>	So 2, 14-16a. 17b-18a Pan, twój Bóg, kocha cię i raduje się	2 Sm 7, 1-7.8b-12, 14a.16 Królestwo Dawida będzie trwało wiecznie
<i>II czytanie</i>		Rz 16, 25-27 Tajemnica ukryta została objawiona
<i>Ewangelia</i>	Łk 1, 46-55 Głoś swą duszą wielkość Pana	Łk 1, 26-38 Maryja pocznie i porodzi Syna

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
		IV Niedziela Adwentu – rok C
<i>I czytanie</i>		Mi 5, 1-4a Mesjasz będzie pochodził z Betlejem
<i>II czytanie</i>		Hbr 10, 5-10 Chrystus przychodzi spełnić wolę Ojca
<i>Ewangelia</i>		Łk 1, 39-45 Maryja jest Matką oczekiwanego Mesjasza
	Narodzenie Pańskie (1)	Narodzenie Pańskie – w nocy
<i>I czytanie</i>	Iz 9, 1-3, 5-6 Syn został nam dany	Iz 9, 1-3, 5-6 Syn został nam dany
<i>II czytanie</i>		Tt 2, 11-14 Ukazała się łaska Boga, która niesie zbawienie
<i>Ewangelia</i>	Łk 2, 1-14 Przynoszę wam dobrą nowinę: narodził się Zbawiciel	Łk 2, 1-14 Dzisiaj narodził się nam Zbawiciel
	Narodzenie Pańskie (2)	Narodzenie Pańskie – o świcie
<i>I czytanie</i>	Iz 52, 7-10 Krańce ziemi ujrzą zwycięstwo naszego Boga	Iz 62, 11-12 Przyszedł Zbawiciel
<i>II czytanie</i>		Tt 3, 4-7 Bóg zbawił nas z miłosierdzia
<i>Ewangelia</i>	Łk 2, 15-20 Pasterze znaleźli Maryję, Józefa i Dziecię	Łk 2, 15-20 Pasterze znaleźli Maryję, Józefa i Niemowlę
	Narodzenie Pańskie (3)	Narodzenie Pańskie – w dzień
<i>I czytanie</i>	1 J 4, 11-18 Jeżeli miłujemy się wzajemnie, Bóg trwa w nas.	Iz 52, 7-10 Cała ziemia zobaczy zbawienie Boże
<i>II czytanie</i>		Hbr 1, 1-6 Bóg przemówił do nas przez Syna
<i>Ewangelia</i>	Łk 2, 15-20 Pasterze znaleźli Maryję, Józefa i Dziecię	J 1, 1-18 Słowo stało się Ciałem

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	Niedziela Świętej Rodziny (1)	Niedziela Świętej Rodziny – A
<i>I czytanie</i>	Kol 3, 12-17 Niech pokój Chrystusa zagości w waszym sercu	Syr 3, 2-6.12-14 Kto jest posłuszny Boga, czci swoich rodziców
<i>II czytanie</i>		Kol 3, 12-21 Chrześcijańskie zasady życia
<i>Ewangelia</i>	Mk 3, 31-35 Kto spełnia wolę Boga jest moim bratem, siostrą i matką	Mt 2, 13-15. 19-23 Ucieczka Świętej Rodziny do Egiptu
	Niedziela Świętej Rodziny (2)	Niedziela Świętej Rodziny – B
<i>I czytanie</i>	Syr 3, 2-6.12-14 Pan wysłucha tego, który szanuje rodziców	Syr 3, 2-6.12-14 Kto jest posłuszny Boga, czci swoich rodziców
<i>II czytanie</i>		Kol 3, 12-21 Chrześcijańskie zasady życia domowego
<i>Ewangelia</i>	Łk 2, 41-52 Nie wiedzieliście, że powiniennem być w domu Ojca?	Łk 2, 22-40 Dziecię rosło napełniając się mądrością
		Niedziela Świętej Rodziny – C
<i>I czytanie</i>		Syr 3, 2-6.12-14 Kto jest posłuszny Boga, czci swoich rodziców
<i>II czytanie</i>		Kol 3, 12-21 Chrześcijańskie zasady życia
<i>Ewangelia</i>		Łk 2, 41-52 Rodzice znajdują Jezusa w świątyni
	Świętej Bożej Rodzicielki	Świętej Bożej Rodzicielki
<i>I czytanie</i>	Lb 6, 22-27 Niech Pan cię błogosławi i strzeże	Lb 6, 22-27 Błogosławieństwo Boże
<i>II czytanie</i>		Ga 4, 4-7 Bóg zesłał swojego Syna zrodzonego z niewiasty
<i>Ewangelia</i>	Łk 2, 15-20 Maryja zachowywała wszystkie te rzeczy i rozważała	Łk 2, 16-21 Nadano Mu imię Jezus

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	Objawienie Pańskie	Objawienie Pańskie
<i>I czytanie</i>	Iz 60, 1-6 Chwała Pana zabłyśnie nad tobą	Iz 60, 1-6 Chwała Boga rozbłyśła nad Jerozolimą
<i>II czytanie</i>		Ef 3, 2-3a. 5-6 Poganie są uczestnikami zbawienia
<i>Ewangelia</i>	Mt 2, 1-12 Przychodzimy ze Wschodu adorować króla	Mt 2, 1-12 Pokłon mędrców ze wschodu
	Niedziela Chrztu Pańskiego	Niedziela Chrztu Pańskiego – A
<i>I czytanie</i>	Iz 42, 1-4.6-7 Ja Pan, powołałem cię w sprawiedliwości	Iz 42, 1-4, 6-7 Chrystus sługą, w którym Bóg ma upodobanie
<i>II czytanie</i>		Dz 10, 34-38 Jezus został namaszczony Duchem Świętym
<i>Ewangelia</i>	Łk 3, 15-16.21-22 Duch Święty zstępuje na Niego	Mt 3, 13-17 Chrzest Jezusa
		Niedziela Chrztu Pańskiego – B
<i>I czytanie</i>		Iz 42, 1-4, 6-7 Chrystus sługą, w którym Bóg ma upodobanie
<i>II czytanie</i>		Dz 10, 34-38 Jezus został namaszczony Duchem Świętym
<i>Ewangelia</i>		Mk 1, 6b-11 Chrzest Jezusa
		Niedziela Chrztu Pańskiego – C
<i>I czytanie</i>		Iz 42, 1-4, 6-7 Chrystus sługą, w którym Bóg ma upodobanie
<i>II czytanie</i>		Dz 10, 34-38 Jezus został namaszczony Duchem Świętym
<i>Ewangelia</i>		Łk 3, 15-16, 21-22 Chrzest Jezusa

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	I niedziela Wielkiego Postu (perspektywa chrzcielna)	I niedziela Wielkiego Postu rok A
<i>I czytanie</i>	Rdz 2, 7-9a; 3,1-3.6-7.9-14 Grzech pierwszych rodziców i miłosierdzie Boże	Rdz 2, 7-9; 3, 1-7 Stworzenie i grzech pierwszych rodziców
<i>II czytanie</i>		Rz 5, 12-19 Przestępstwo sprowadziło grzech
<i>Ewangelia</i>	Mt 4, 1-11 Jezus jest kuszony	Mt 4, 1-11 Jezus przez 40 dni pościł i był kuszony
	I niedziela Wielkiego Postu (perspektywa pokutna)	I niedziela Wielkiego Postu rok B
<i>I czytanie</i>	Pwt 4, 1. 6-8 Słuchaj Izraelu nakazów i postanowień	Rdz 9, 8-15 Przymierze Boga z Noem po potopie
<i>II czytanie</i>		1 P 3, 18-22 Woda chrztu ocala
<i>Ewangelia</i>	Mt 7, 6. 12-14 Czyńcie bliźnim tak, jakbyście chcieli, aby wam czynili	Mt 1, 12-15 Jezus był kuszony przez szatana
		I niedziela Wielkiego Postu rok C
<i>I czytanie</i>		Pwt 26, 4-10 Wyznanie wiary ludu wybranego
<i>II czytanie</i>		Rz 10, 8-13 Wyznanie wiary prowadzi do zbawienia
<i>Ewangelia</i>		Łk 4, 1-13 Jezus przebywał w Duchu Świętym na pustyni
	II niedziela Wielkiego Postu (perspektywa chrzcielna)	II niedziela Wielkiego Postu rok A
<i>I czytanie</i>	Wj 3, 1-7a.9-12 Wyprowadź mój lud z Egiptu	Rdz 12, 1-4a Powołanie Abrahama na ojca ludu Bożego
<i>II czytanie</i>		2 Tm 1, 8b-10 Bóg nas powołuje i oświeca
<i>Ewangelia</i>	Mk 9, 2-8 Przemienił się w ich obecności	Mt 17, 1-9 Przemienienie Pańskie

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	II niedziela Wielkiego Postu (perspektywa pokutna)	II niedziela Wielkiego Postu rok B
<i>I czytanie</i>	Dz 16, 11a. 12-15 Pan otworzył mu serce	Rdz 22, 1-2, 9-13, 15-18 Ofiara Abrahama
<i>II czytanie</i>		Rz 8, 31b-34 Bóg nie oszczędził dla nas Syna
<i>Ewangelia</i>	Mk 2, 13-17 Nie przyszedłem wzywać sprawiedliwych, ale grzeszników	Mk 9, 2-10 Przemienienie Pańskie
		II niedziela Wielkiego Postu rok C
<i>I czytanie</i>		Rdz 15, 5-12, 17-18 Bóg zawarł przymierze z Abrahamem
<i>II czytanie</i>		Flp 3, 17-4, 1 Chrystus przekształci nasze ciała
<i>Ewangelia</i>		Łk 9, 28b-36 Przemienienie Pańskie
	III niedziela Wielkiego Postu (perspektywa chrzcielna)	III niedziela Wielkiego Postu rok A
<i>I czytanie</i>	Wj 17, 3-5a. 5c-6 Uderz w skałę i wyprowadź z niej wodę	Wj 17, 3-7 Woda wydobyta ze skały
<i>II czytanie</i>		Rz 5, 1-2, 5-8 Miłość Boża rozlana w sercach naszych
<i>Ewangelia</i>	J 4, 5-7.9-11.13-15a Niewiasto gdybyś znała dar Boży	J 4, 5-42 Rozmowa z Samarytanką o wodzie żywej
	III niedziela Wielkiego Postu (perspektywa pokutna)	III niedziela Wielkiego Postu rok B
<i>I czytanie</i>	Dz 11, 27-30 Uczniowie postanowili wysłać jałmużnę braciom	Wj 20, 1-17 Ogłoszenie przykazań Bożych
<i>II czytanie</i>		1 Kor 1, 22-25 Chrystus jest mądrością Bożą
<i>Ewangelia</i>	Łk 19, 1-9a Syn Człowieczy przyszedł szukać i zbawić	J 2, 13-25 Zapowiedź męki i zmartwychwstania

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
		III niedziela Wielkiego Postu rok C
<i>I czytanie</i>		Wj 3, 1-8a, 13-15 Powołanie Mojżesza
<i>II czytanie</i>		1 Kor 10, 1-6, 10-12 Życie Izraela na pustyni
<i>Ewangelia</i>		Łk 13, 1-9 Jeśli się nie nawrócicie, wszyscy podobnie zginiecie
	IV niedziela Wielkiego Postu (perspektywa chrzcielna)	IV niedziela Wielkiego Postu rok A
<i>I czytanie</i>	Wj 20, 1-5a.7a.8-10a.12-17ab Prawo Pana	1 Sm 16, 1b-.6-7. 10-13a Namazczenie Dawida na króla
<i>II czytanie</i>		Ef 5, 8-14 Powstań z martwych, a zajaśnieje ci Chrystus
<i>Ewangelia</i>	J 9, 1-38 Poszedł, umył się i wrócił widząc	J 9, 1-41 Uzdrowienie niewidomego od urodzenia
	IV niedziela Wielkiego Postu (perspektywa pokutna)	IV niedziela Wielkiego Postu rok B
<i>I czytanie</i>	Jk 2, 14-18 Wiara bez uczynków jest martwa	2 Krn 36, 14-16, 19-23 Gniew i miłosierdzie Boże
<i>II czytanie</i>		Ef 2, 4-10 Umarli wskutek grzechu zostaliśmy zbawieni
<i>Ewangelia</i>	Łk 10, 25-37 Mistrzu, co mam czynić, aby zdobyć życie wieczne	J 3, 14-21 Bóg posłał swego Syna, aby świat został zbawiony
		IV niedziela Wielkiego Postu rok C
<i>I czytanie</i>		Joz 5, 9a. 10-12 Naród wybawiony obchodzi pierwszą Paschę
<i>II czytanie</i>		2 Kor 5, 17-21 Bóg pojednał nas z sobą
<i>Ewangelia</i>		Łk 15, 1-3, 11-32 Przypowieść o synu marnotrawnym

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	V niedziela Wielkiego Postu (perspektywa chrzcielna)	V niedziela Wielkiego Postu rok A
<i>I czytanie</i>	Jr 31, 31-33.34b Stworzy nowe przymierze i nie będzie pamiętał grzechów	Ef 37, 12-14 Udzielę wam Mego ducha, byście żyli
<i>II czytanie</i>		Rz 8, 8-11 Mieszka w was Duch tego, co wskrzesił Jezusa
<i>Ewangelia</i>	Mk 5, 22-24. 35b-36. 38-42a Nie bój się! Wystarczy, że masz wiarę	J 11, 1-45 Wskrzeszenie Łazarza
	V niedziela Wielkiego Postu (perspektywa pokutna)	V niedziela Wielkiego Postu rok B
<i>I czytanie</i>	Ef 4, 17. 20-26. 28-32 Chrześcijanin nowym człowiekiem	Jr 31, 31-34 Nowe przymierze
<i>II czytanie</i>		Hbr 5, 7-9 Chrystus stał się sprawcą zbawienia wiecznego
<i>Ewangelia</i>	Łk 15, 1-3. 11-24a Syn marnotrawny	J 12, 20-33 Ziarno, wpadłszy w ziemię, przynosi plon obfity
		V niedziela Wielkiego Postu rok C
<i>I czytanie</i>		Iz 43, 16-21 Obietnica nowego wyzwolenia
<i>II czytanie</i>		Flp 3, 8-14 Upodabniając się do Chrystusa, dojdę do powstania
<i>Ewangelia</i>		J 8, 1-11 Od tej chwili już nie grzesz

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	Niedziela Palmowa (perspektywa pokutna)	Niedziela Palmowa rok A
<i>I czytanie</i>	Flp 2, 6-11 Jezus Chrystus jest Panem ku chwale Boga Ojca	Iz 50, 4-7 Nie zasłoniłem mojej twarzy przez zniewagami
<i>II czytanie</i>		Flp 2, 6-11 Chrystus uniżył samego siebie
<i>Ewangelia</i>	Łk 19, 28-40 Jeśli oni zamilkną, to kamienie wołać będą	Mt 21, 1-11 Wjazd Jezusa do Jerozolimy
<i>Męka Pańska</i>	Mk 14, 26-15, 39	Mt 26, 14 - 27, 66
		Niedziela Palmowa rok B
<i>I czytanie</i>		Iz 50, 4-7 Nie zasłoniłem mojej twarzy przed zniewagami
<i>II czytanie</i>		Flp 2, 6-11 Chrystus uniżył samego siebie
<i>Ewangelia</i>		Mk 11, 1-10 lub J 12, 12-16 Wjazd Jezusa do Jerozolimy
<i>Męka Pańska</i>		Mk 14, 1-15, 47
		Niedziela Palmowa rok C
<i>I czytanie</i>		Iz 50, 4-7 Nie zasłoniłem mojej twarzy przed zniewagami
<i>II czytanie</i>		Flp 2, 6-11 Chrystus uniżył samego siebie
<i>Ewangelia</i>		Łk 19, 28-40 Wjazd Jezusa do Jerozolimy
<i>Męka Pańska</i>		Łk 22, 14 - 23, 56

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	Wielkanoc	Wielkanoc
<i>I czytanie</i>	Dz 2, 14a. 22.23b.32 My jesteśmy tego świadkami	Dz 10, 34a, 37-43 Świadek Piotra o zmartwychwstaniu
<i>II czytanie</i>	Ef 5, 8b-11a 14b Postępujcie jak dzieci światłości	Kol 3, 1-4 Dążcie tam, gdzie jest Chrystus lub 1 Kor, 5, 6b-8 Wyrzućcie stary kwas
<i>Ewangelia</i>	Łk 24, 1-6a.9.11-12 Dlaczego szukacie między zmarłymi tego, który żyje?	J 20, 1-9 lub Mt 28, 1-10 Mk 16, 1-8 lub Łk 24, 1-12 Apostołowie przy grobie Zmartwychwstałego
	II niedziela Wielkanocy	II niedziela Wielkanocy - rok A
<i>I czytanie</i>	Dz 3, 1-10 Daję ci to, co mam: w imię Jezusa zacznij chodzić	Dz 2, 42-47 Życie pierwszej wspólnoty chrześcijańskiej
<i>II czytanie</i>		1 P 1, 3-9 Radość płynąca z wiary
<i>Ewangelia</i>	J 20, 19-20. 24-29 Pokój wam	J 20, 19-31 Błogosławieni, którzy nie widzieli, a uwierzyli
		II niedziela Wielkanocy - rok B
<i>I czytanie</i>		Dz 4, 32-35 Jeden duch i jedno serce wspólnoty
<i>II czytanie</i>		1 J 5, 1-6 Naszą siłą jest wiara
<i>Ewangelia</i>		J 20, 19-31 Błogosławieni, którzy nie widzieli, a uwierzyli
		II niedziela Wielkanocy - rok C
<i>I czytanie</i>		Dz 5, 12-16 Wiara, która uzdrawia
<i>II czytanie</i>		Ap 1, 9-11a. 12-13. 17-19 Byłem umarły, a jestem żyjący na wieki
<i>Ewangelia</i>		J 20, 19-31 Błogosławieni, którzy nie widzieli, a uwierzyli

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	III niedziela Wielkanocy	III niedziela Wielkanocy - rok A
<i>I czytanie</i>	Dz 4, 1-10. 12 Głosili zmartwychwstanie umarłych mocą Jezusa	Dz 2, 14. 22-28 Bóg wskrzesił Jezusa zerwawszy więzy śmierci
<i>II czytanie</i>		1 P 1, 17, 21 Zostaliście wykupieni drogocenną krwią Chrystusa
<i>Ewangelia</i>	Łk 24. 13-35 Jezus zbliżył się do nich i zaczął iść z nimi	Łk 24, 13-35 Poznali Jezusa przy łamaniu chleba
		III niedziela Wielkanocy - rok B
<i>I czytanie</i>		Dz 3, 13-15, 17-19 Bóg naszych ojców wskrzesił Jezusa
<i>II czytanie</i>		1 J 2, 1-5a Chrystus jest ofiarą przebłagalną za nasze grzechy
<i>Ewangelia</i>		Łk 24, 35-48 Musiały się wypełnić zapowiedzi Pisma
		III niedziela Wielkanocy - rok C
<i>I czytanie</i>		Dz 5, 27b-32. 40b-41 Cierpienie dla imienia Jezusa
<i>II czytanie</i>		Ap 5, 11-14 Chwała Baranka
<i>Ewangelia</i>		J 21, 1-19 Trzecie zjawienie się Zmartwychwstałego
	IV niedziela Wielkanocy	IV niedziela Wielkanocy - rok A
<i>I czytanie</i>	Dz 4, 23-25a. 26. 29-31a. 31c Skończywszy mówić, tchnął na nich wszystkich Ducha	Dz 2, 14a. 36-41 Bóg uczynił Jezusa Mesjaszem
<i>II czytanie</i>		1 P 2, 20b-25 Nawróćcie się do Pasterza dusz waszych
<i>Ewangelia</i>	J 10, 11-16 Ja jestem dobrym pasterzem	J 10, 1-10 Jezus jest bramą owiec

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
		IV niedziela Wielkanocy - rok B
<i>I czytanie</i>		Dz 4, 8-12 Kamień odrzucony stał się kamieniem węgielnym
<i>II czytanie</i>		1 J 3, 1-2 Jesteśmy dziećmi Bożymi
<i>Ewangelia</i>		J 10, 11-18 Jezus jest dobrym pasterzem
		IV niedziela Wielkanocy - rok C
<i>I czytanie</i>		Dz 13,14.43-52 Apostołowie zwracają się do pogan
<i>II czytanie</i>		Ap 7, 9. 14b-17 Baranek będzie ich pasł i prowadził
<i>Ewangelia</i>		J 10, 27-30 Jezus daje swoim owcom życie wieczne
	V niedziela Wielkanocy	V niedziela Wielkanocy - rok A
<i>I czytanie</i>	Dz 4, 23-35 Dawali świadectwo o zmartwychwstaniu Pana Jezusa	Dz 6, 1-7 Wybór pierwszych diakonów
<i>II czytanie</i>		1 P 2, 4-9 Powszechne kapłaństwo
<i>Ewangelia</i>	J 15, 1. 4-5. 7-8 Trwajcie we Mnie, a Ja w was trwał będę	J 14, 1-12 Ja jestem drogą, prawdą i życiem
		V niedziela Wielkanocy - rok B
<i>I czytanie</i>		Dz 9, 26-31 Gorliwość nawróconego Szawła
<i>II czytanie</i>		1 J 3, 18-24 Miłujemy czynem i prawdą
<i>Ewangelia</i>		J 15, 1-8 Kto trwa w Chrystusie, przynosi owoc obfity

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
		V niedziela Wielkanocy - rok C
<i>I czytanie</i>		Dz 14, 21-27 Bóg działa przez ludzi
<i>II czytanie</i>		Ap 21, 1-5a Bóg otrze wszelką łzę
<i>Ewangelia</i>		J 13, 31-33a. 34-35 Przykazanie nowe
	VI niedziela Wielkanocy	VI niedziela Wielkanocy - rok A
<i>I czytanie</i>	Dz 6, 8-9a.9c-10; 7, 54-60 Szczepan powiedział: "Zobaczyłem niebo otwarte..."	Dz 8, 5-8. 14-17 Apostołowie wkładali ręce, a wierni otrzymywali Ducha Świętego
<i>II czytanie</i>		1 P 3, 15-18 Znaczenie śmierci Jezusa
<i>Ewangelia</i>	J 14, 15-21 Będę prosił Ojca, aby dał wam innego obrońcę	J 14, 15-21 Będę prosił Ojca, a da wam Ducha Prawdy
		VI niedziela Wielkanocy - rok B
<i>I czytanie</i>		Dz 10, 25-26. 34-35. 44-48 Powołanie pogan do Kościoła
<i>II czytanie</i>		1 J 4, 7-10 Bóg jest miłością
<i>Ewangelia</i>		J 15, 9-17 Przykazanie miłości
		VI niedziela Wielkanocy - rok C
<i>I czytanie</i>		Dz 15, 1-2. 22-29 Dekret Soboru Jerozolimskiego
<i>II czytanie</i>		Ap 21, 10-14. 22-23 Miasto święte
<i>Ewangelia</i>		J 14, 23-29 Duch Święty nauczy was wszystkiego

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
	Wniebowstąpienie Pańskie	Wniebowstąpienie Pańskie – A
<i>I czytanie</i>	Dz 1, 1-5. 8-11 Ukazał się im po męce, dając liczne dowody, że żyje	Dz 1, 1-11 Uniósł się w ich obecności w górę
<i>II czytanie</i>		Ef 1, 17-23 Bóg posadził Chrystusa po swojej prawicy
<i>Ewangelia</i>	Mt 28, 16-20 Jestem z wami przez wszystkie dni, aż do skończenia świata	Mt 28, 16-20 Dana Mi jest wszelka władza w niebie i na ziemi
		Wniebowstąpienie Pańskie – B
<i>I czytanie</i>		Dz 1, 1-11 Uniósł się w ich obecności w górę
<i>II czytanie</i>		Ef 1, 17-23 Bóg posadził Chrystusa po swojej prawicy
<i>Ewangelia</i>		Mk 16, 15-20 Jezus został wzięty do nieba i zasiadł po prawicy
		Wniebowstąpienie Pańskie – C
<i>I czytanie</i>		Dz 1, 1-11 Uniósł się w ich obecności w górę
<i>II czytanie</i>		Ef 1, 17-23 Bóg posadził Chrystusa po swojej prawicy
<i>Ewangelia</i>		Łk 24, 46-53 Jezus został uniesiony do nieba
	VII Niedziela Wielkanocy	VII Niedziela Wielkanocy – A
<i>I czytanie</i>	Dz 11, 19a. 20b-26 Mówili do Greków, przepowiadając im Pana Jezusa	Dz 1, 12-14 Modlitwa Apostołów
<i>II czytanie</i>		1 P 4, 13-16 Cierpienie dla imienia Chrystusa
<i>Ewangelia</i>	J 14, 21.23-26 Duch Święty będzie tym, który was wszystkiego nauczy	J 17, 1-11a Ojcze, otocz swego Syna chwałą

	LEKCJONARZ PIERSKAŁY	LEKCJONARZ MSZALNY
		VII Niedziela Wielkanocy – B
<i>I czytanie</i>		Dz 1, 15-17. 20a. 20c-26 Wybór Macieja na Apostoła
<i>II czytanie</i>		1 J 4, 11-16 Kto trwa w miłości, trwa w Bogu
<i>Ewangelia</i>		J 17, 11b-19 Aby tak jak My stanowili jedno
		VII Niedziela Wielkanocy – C
<i>I czytanie</i>		Dz 7, 55-60 Syn Człowieczy stojący po prawicy Boga
<i>II czytanie</i>		Ap 22, 12-14, 16-17. 20 Przyjdź, Panie Jezu!
<i>Ewangelia</i>		J 17, 20-26 Aby stanowili jedno
	Zesłanie Ducha Świętego	Zesłanie Ducha Świętego
<i>I czytanie</i>	Ez 36, 25-27 Wyleję na was czystą wodę, która was oczyści	Dz 2, 1-11 Wszyscy zostali napełnieni Duchem Świętym
<i>II czytanie</i>	Dz 2, 1-8a. 11b Wszyscy napełnią się Duchem Świętym i zaczną mówić	1 Kor 12, 3b-7. 12-13 Duch Święty źródłem jedności chrześcijan
<i>Ewangelia</i>	J 20, 19-23 Przyjmijcie Ducha Świętego	J 20, 19-23 Jezus daje Ducha Świętego

ANEKS nr 3

TESTY DO BADANIA ŚWIADOMOŚCI

przeżywanej przez dzieci Liturgii Słowa

Imię i nazwisko Klasa

TEST DLA UCZNIA do „zestawu 1 a”

Przeczytaj dokładnie pytanie i odpowiedzi.

Zastanów się i zaznacz właściwą odpowiedź.

1. Co Bóg nakazał Abramowi?

- a) udać się do Kanaanu
- b) ogłosić ludowi 10 przykazań
- c) złożyć ofiarę dla Pana

2. Jak nazywała się żona Abrama?

- a) Ewa
- b) Saraj
- c) Sychem

3. Ile lat miał Abram, gdy wyszedł z Charanu?

- a) 18
- b) 33
- c) 75

4. Z kim Abram wyruszył w drogę?

- a) z bratankiem Lotem
- b) z siostrzeńcem Lotem
- c) z bratem swym Lotem

5. Co zbudował Abram dla Boga?

- a) świątynię
- b) ołtarz

c) synagogę

6. Co głosił Jan Chrzciciel na pustyni?

- a) Chrzest nawrócenia na odpuszczenie grzechów
- b) Ewangelię o Jezusie Chrystusie
- c) Przykazania i błogosławieństwa

7. Co robili ludzie, przyjmując chrzest od Jana?

- a) wyznawali wiarę
- b) czynili znak krzyża
- c) wyznawali grzechy

8. Jak był ubrany Jan Chrzciciel?

- a) w odzieniu z sierści wielbłądziej i pas skórzany
- b) w ubranie z drogiego atłasu
- c) miał tylko skórzany pas około bioder

9. Dokończ słowa św. Jana:

*„Idźcie za mną mocniejszy ode mnie, a ja nie jestem godzien,
aby się schylić i...*

- a) oddać mu pokłon
- b) rozwiązać rzemyk u Jego sandałów
- c) założyć sandały

10. Dokończ słowa św. Jana:

„ Ja chrzcilem was wodą, On zaś chrzcić was będzie...

- a) wodą święconą
- b) ogniem
- c) Duchem Świętym

Sprawdź, czy wszystkie twoje odpowiedzi są już zaznaczone.

Dziękujemy, za trud włożony w rozwiązanie testu.

Teraz oddaj swój test nauczycielowi.

TEST DLA UCZNIA do „zestawu 1 b”

Przeczytaj dokładnie pytanie i odpowiedzi.

Zastanów się i zaznacz właściwą odpowiedź.

1. Jak nazywa się prorok, który miał widzenie?

- a) Izajasz
- b) Amos
- c) Ozjasz

2. Czego dotyczyło widzenie proroka?

- a) ziemi Kanaan
- b) Judy i Jerozolimy
- c) Ziemi Obiecanej

3. Dlaczego prorok wzywa do wejścia na Górę Pana?

- a) bo tam Bóg nakarmi swój lud
- b) bo tam Bóg da ludowi zwycięstwo nad wrogiem
- c) bo tam Bóg nauczy dróg swoich, aby lud kroczył Jego ścieżkami

4. Co nakazuje św. Paweł w II czytaniu?

- a) przyjęcie chrztu
- b) przyzwoite życie
- c) składanie Bogu ofiar w świątyni

5. Dokończ słowa św. Pawła z II czytania:

«Teraz nastala dla was godzina...»

- a) do nawrócenia
- b) do chrztu
- c) do powstania ze snu

6. Do jakiego biblijnego wydarzenia Jezus porównuje przyjście Syna Człowieczego?

- a) potopu za czasów Noego
- b) ofiary Abrahama z własnego syna Izaaka
- c) wyjścia z niewoli Egipskiej

7. Dlaczego mamy zawsze czuwać, oczekując przyjścia Syna Człowieczego?

- a) bo Pan jest już blisko
- b) bo nie wiemy, kiedy Pan przyjdzie
- c) abyśmy Go rozpoznali, gdy przyjdzie

8. Co zrobiłby gospodarz, gdyby wiedział, kiedy przyjdzie złodziej?

- a) uciekłby z domu przed złodziejem
- b) postawiłby strażę wokół domu
- c) czuwałby i nie pozwoliłby się włamać do swego domu

9. Do kogo Jezus mówił o przyjściu Syna Człowieczego?

- a) do swoich uczniów
- b) do dwunastu Apostołów
- c) do faryzeuszów i uczonych w Piśmie

10. Dokończ słowa Jezusa:

„Wtedy dwóch będzie w polu...

- a) i razem będą pracować, bo czas żniw już jest bliski
- b) jeden będzie pracował, a drugi odpoczywał
- c) jeden będzie wzięty, drugi zostawiony

Sprawdź, czy wszystkie twoje odpowiedzi są już zaznaczone.

Dziękujemy, za trud włożony w rozwiązanie testu.

Teraz oddaj swój test nauczycielowi.

TEST DLA UCZNIA do „zestawu 2 a”

Przeczytaj dokładnie pytanie i odpowiedzi.

Zastanów się i zaznacz właściwą odpowiedź.

- 1. Kto przyszedł do Apostołów, gdy przemawiali do ludu?**
 - a) kapłani, dowódca straży i saduceusze
 - b) faryzeusze i uczeni w Piśmie
 - c) uczniowie Jana Chrzciciela

- 2. Dlaczego Saduceusze byli oburzeni na Apostołów?**
 - a) bo przemawiali publicznie w świątyni
 - b) bo głosili zmartwychwstanie umarłych w Jezusie
 - c) bo uzdrowili chorego człowieka

- 3. Ilu mężczyzn uwierzyło, słuchając nauczania Apostołów?**
 - a) Nikt nie uwierzył
 - b) Około 2 tysięcy
 - c) Około 5 tysięcy

- 4. Co pytali Apostołów przełożeni i starsi ludu?**
 - a) Czyją mocą albo w czyim imieniu uzdrowili człowieka?
 - b) Dlaczego przemawiają publicznie w świątyni?
 - c) Kim jest dla nich Jezus Chrystus?

- 5. Dokończ słowa Piotra Apostoła: „...niech będzie wiadomo wam wszystkim i całemu ludowi Izraela, że w imię Jezusa Chrystusa, Nazarejczyka –**
 - a) którego ukrzyżowaliście, a którego Bóg wskrzesił z martwych
 - b) który nauczał i uzdrawiał
 - c) którego wszyscy słuchali, bo był Bogiem

- 6. Jak daleko od Jerozolimy znajdowała się wieś Emaus?**
- a) 10 stadiów
 - b) 60 stadiów
 - c) 100 stadiów
- 7. Jak miał na imię uczeń, który rozmawiał z Jezusem w drodze?**
- a) Kleofas
 - b) Eliasz
 - c) Szymon
- 8. Co zarzucał Jezus uczniom w drodze do Emaus?**
- a) że mają nieskore serca do wierzenia we wszystko, co powiedzieli prorocy
 - b) że nie pozostali w Jerozolimie
 - c) że nie wiedzieli, co się stało w Jerozolimie
- 9. Kiedy uczniowie w Emaus rozpoznali Jezusa?**
- a) Gdy pokazał im przebite ręce i nogi
 - b) Gdy zajął z nimi miejsce u stołu i łamał chleb
 - c) Gdy wyjaśniał im pisma w drodze
- 10. Co uczynili uczniowie w Emaus, gdy rozpoznali Jezusa?**
- a) Położyli się spać
 - b) Całą noc rozmawiali o tym wydarzeniu
 - c) Wrócili do Jerozolimy i wszystko opowiedzieli Apostołom

Sprawdź, czy wszystkie twoje odpowiedzi są już zaznaczone.

Dziękujemy, za trud włożony w rozwiązanie testu.

Teraz oddaj swój test nauczycielowi.

TEST DLA UCZNIA do „zestawu 2 b”

Przeczytaj dokładnie pytanie i odpowiedzi.

Zastanów się i zaznacz właściwą odpowiedź.

1. O kim Piotr nauczał w I czytaniu?

- a) O świadkach Jezusa Chrystusa
- b) O Jezusie Chrystusie
- c) O Bogu Abrahama, Izaaka i Jakuba

2. Do czego wzywa słuchaczy Piotr w I czytaniu?

- a) do wiary w Jezusa
- b) do pokuty i nawrócenia
- c) do świadczenia o zmartwychwstaniu

3. Uzupełnij słowa świadectwa św. Piotra:

«Wy wydaliście Go i zaparliście się Go przed Pilatem,...

- a) gdy postanowił Go uwolnić
- b) gdy skazał Go na śmierć
- c) gdy uwolnił Barabasa, a Jego kazał ubiczować

4. Kto jest rzecznikiem grzeszników wobec Boga Ojca?

- a) Jan Apostoł – autor listu z II czytania
- b) Apostołowie
- c) Jezus Chrystus

5. Po czym można poznać wyznawców Jezusa Chrystusa?

- a) po zachowywaniu Jego nauki i życiu według przykazań
- b) po codziennej modlitwie
- c) po uczciwym życiu

6. O czym rozmawiali Apostołowie przed ukazaniem się Jezusa?

- a) o rozpoznaniu Jezusa przy łamaniu chleba
- b) o obietnicy zesłania Ducha Świętego
- c) o męce i śmierci Jezusa

7. Co myśleli uczniowie, gdy zobaczyli Zmartwychwstałego?

- a) myśleli jak uciec, bo bardzo się przestraszyli
- b) wydawało im się, że widzą ducha
- c) zastanawiali się, co podać Mu do jedzenia

8. Jak Jezus udowodnił uczniom, że jest sobą?

- a) pokazał im ręce i nogi
- b) opowiedział znaną przypowieść
- c) połamał chleb i rozdał im

9. Co uczniowie dali Zmartwychwstałemu Jezusowi do jedzenia?

- a) chleb, który został po ostatniej wieczerzy
- b) chleb i wino
- c) kawałek pieczonej ryby

10. Dokończ słowa Zmartwychwstałego Jezusa:

«Tak jest napisane: Mesjasz będzie cierpiał i trzeciego dnia zmartwychwstanie; w imię Jego głoszone będzie...»

- a) zbawienie całemu światu
- b) nawrócenie i odpuszczenie grzechów wszystkim narodom
- c) miłosierdzie, sprawiedliwość i pokój

Sprawdź, czy wszystkie twoje odpowiedzi są już zaznaczone.

Dziękujemy, za trud włożony w rozwiązanie testu.

Teraz oddaj swój test nauczycielowi.

TEST DLA UCZNIA do „zestawu 3 a”

Przeczytaj dokładnie pytanie i odpowiedzi.

Zastanów się i zaznacz właściwą odpowiedź.

1. Z którego listu zostało wzięte I czytanie?

- a) z listu św. Pawła do Efezjan
- b) z listu do Hebrajczyków
- c) z listu św. Pawła do Rzymian

2. Nad czym nie powinno zachodzić słońce?

- a) grzechami nieczystymi
- b) gniewem
- c) świadkami Chrystusa

3. Dlaczego powinniśmy sobie nawzajem przebaczać?

- a) bo Bóg nam przebaczył
- b) bo to jest warunkiem pokoju
- c) bo nikt z nas nie jest bez grzechu

4. Dokończ nakaz wypływający z listu odczytanego w I czytaniu:

„...trzeba porzucić dawnego człowieka, który ulega zepsuciu na skutek zwodniczych żądź,...

- a) i nawrócić się do Jezusa dawcy życia
- b) przez chrzest zanurzający w śmierć Chrystusa
- c) odnawiać się duchem w myśleniu i przyoblec człowieka nowego

5. Co nakazuje Apostoł, na zakończenie I czytania?

- a) „Bądźcie dla siebie nawzajem dobrzy i miłosierni”
- b) „Zachowujcie przykazanie miłości bliźniego”
- c) „Bądźcie uczciwi i sprawiedliwi”

- 6. Który syn roztrwonil majątek Ojca w przypowieści Jezusa?**
- a) młodszy
 - b) starszy
 - c) synowie byli bliźniakami
- 7. Co wydarzyło się w kraju, w którym przebywał syn marnotrawny?**
- a) wybuchła wojna
 - b) nastał głód
 - c) krainę zalał potop
- 8. Co uczynił syn marnotrawny, gdy wszystko stracił?**
- a) zaczął pożyczać pieniądze od obcych ludzi
 - b) pasł świnie
 - c) napisał list do Ojca, aby mu pomógł
- 9. Co uczynił ojciec, gdy zobaczył powracającego syna?**
- a) wybiegł naprzeciw, rzucił mu się na szyję i ucałował go
 - b) pytał dlaczego mu to uczynił
 - c) nie chciał go wpuścić do domu, ale potem mu przebaczył
- 10. Co otrzymał syn marnotrawny od ojca, po powrocie do domu?**
- a) nakaz odpracowania roztrwonionego majątku
 - b) najlepszą szatę, pierścień na rękę i sandały na nogi
 - c) stado świń, aby je pasł

Sprawdź, czy wszystkie twoje odpowiedzi są już zaznaczone.

Dziękujemy, za trud włożony w rozwiązanie testu.

Teraz oddaj swój test nauczycielowi.

TEST DLA UCZNIA do „zestawu 3 b”

Przeczytaj dokładnie pytanie i odpowiedzi.

Zastanów się i zaznacz właściwą odpowiedź.

1. Dlaczego słać Pana będą zwierzęta polne, szakale i strusie?

- a) bo Pan dostarczy wodę na pustynię i rzeki na pustkowie
- b) bo Pan troszczy się o wszystkie stworzenia
- c) bo Pan je stworzył i żywi

2. Co będzie czynił lud, który Pan utworzył?

- a) będzie składać Panu ofiary
- b) będzie opowiadać chwałę Pana
- c) będzie zachowywać naukę Pana

3. Co Apostoł Paweł uznaje za najwyższą wartość?

- a) godność bycia Apostołem
- b) dobrą nowinę, której stał się głosicielem
- c) poznanie Jezusa Chrystusa

4. Co nadaje sens życia Apostołowi Pawłowi?

- a) przeszłość, którą przeżył
- b) terażniejszość, którą właśnie przeżywa
- c) przyszłość, do której zdąża

5. Do kogo skierowany jest list św. Pawła, który wysłuchaliśmy?

- a) do Rzymian
- b) do Filipian
- c) do Kolosan

- 6. Kto przyprowadził do Jezusa cudzołożnicę?**
- a) uczeni w Piśmie i faryzeusze
 - b) Apostołowie
 - c) faryzeusze i saduceusze
- 7. Co groziło kobiecie za grzech cudzołóstwa?**
- a) kamienowanie
 - b) ukrzyżowanie
 - c) wyrzucenie z miasta
- 8. Co Jezus czynił, gdy oskarżano przed nim cudzołożnicę?**
- a) słuchał uważnie co mówią
 - b) zadawał szczegółowe pytania
 - c) nachylił się i pisał palcem po ziemi
- 9. Co Jezus powiedział oskarżycielom cudzołożnicy?**
- a) Kto z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci kamień
 - b) przypowieść o miłosiernym Ojcu
 - c) aby nic jej nie robili, bo zbliża się święto Paschy
- 10. Co Jezus powiedział kobiecie, gdy sam z nią został?**
- a) aby złożyła w świątyni ofiarę za swe grzechy
 - b) aby więcej już nie grzeszyła
 - c) aby przeprosiła swoich oskarżycieli

Sprawdź, czy wszystkie twoje odpowiedzi są już zaznaczone.

Dziękujemy, za trud włożony w rozwiązanie testu.

Teraz oddaj swój test nauczycielowi.

ANEKS 4

ZESTAWY CZYTAŃ DO TESTÓW

badania stopnia świadomości przeżywanej przez dzieci

Liturgii Słowa wraz z instrukcją dla katechety

1. Badanie ma na celu sprawdzić umiejętność rozumienia przez dzieci Słowa Bożego.
2. Badanie przeznaczone jest dla dzieci klas III-VI szkoły podstawowej.
3. Wybrane perykopy pochodzą z eksperymentalnej propozycji polskiego lekcjonarza do Mszy św. z udziałem dzieci (zestaw A) oraz z Lekcjonarza Mszalnego (zestaw B).
4. Badanie należy przeprowadzić w dwóch etapach:
 - a) w etapie I nauczyciel czyta teksty biblijne z „zestawu nr A”, a następnie dzieci rozwiązują odpowiedni test.
 - b) w etapie II – z „zestawu nr B” wraz z odpowiadającymi mu testami.
5. W klasach III i IV badanie należy przeprowadzić podczas dwóch różnych jednostek lekcyjnych, a w klasach V i VI podczas tej samej godziny lekcyjnej.
6. Zadaniem nauczyciela jest odczytanie uczniom treści zestawu, a następnie prowadzenie nadzoru w czasie rozwiązywania testów. W czasie czytania Ewangelii dzieci mogą wysłuchać w postawie stojącej.
7. Po wysłuchaniu czytań (nie wcześniej!), nauczyciel rozdaje dzieciom testy. Każde dziecko test rozwiązuje samodzielnie. Przewidywany czas wypełniania testu – około 10 - 20 min.
5. Podczas słuchania czytań biblijnych uczniowie nie powinni nic pisać, ani robić notatek. Testy wypełniają tylko na podstawie zapamiętanego tekstu biblijnego.

Dziękujemy za trud włożony w przeprowadzenia badania!

ZESTAW 1 a

Drogie Dzieci,

wyobraźcie sobie, że jesteście teraz w kościele. Za chwilę przeczytam Wam czytania wyjęte z Pisma Świętego. Słuchajcie ich bardzo uważnie. Starajcie się jak najwięcej zapamiętać i zrozumieć. Potem rozwiążecie krótki test, aby sprawdzić, jak rozumiałyście słowo skierowane do nas przez samego Pana Boga. Proszę o skupienie! Wysłuchajmy słowa Bożego.

TEKST 1:

Czytanie pierwsze z Księgi Rodzaju.

Bóg rzekł do Abrama: «Wyjdź z twojej ziemi rodzinnej i z domu twego ojca do kraju, który ci ukazę. Uczynię, bowiem z ciebie wielki naród, będę ci błogosławił i twoje imię rozślwię: staniesz się błogosławieństwem. Przez ciebie będą otrzymywały błogosławieństwo ludy całej ziemi».

Abram udał się w drogę, jak mu Pan rozkazał, a z nim poszedł i Lot. Abram miał siedemdziesiąt pięć lat, gdy wyszedł z Charanu. I zabrał Abram z sobą swoją żonę Saraj, swego bratanka Lota i cały dobytek, jaki obaj posiadali, oraz służbę, którą nabyli w Charanie, i wyruszyli, aby się udać do Kanaanu. Gdy zaś przybyli do Kanaanu, Abram przeszedł przez ten kraj aż do pewnej miejscowości koło Sychem, do dębu More. A w kraju tym mieszkali wówczas Kananejczycy. Pan, ukazawszy się Abramowi, rzekł: «Twojemu potomstwu oddaję właśnie tę ziemię». Abram zbudował tam ołtarz dla Pana, który mu się ukazał.

Oto słowo Boże

TEKST 2:

Z Ewangelii według świętego Marka.

Początek Ewangelii o Jezusie Chrystusie, Synu Bożym. Jak jest napisane u proroka Izajasza: „Oto Ja posyłam wysłańca mego przed Tobą; on przygotuje drogę Twoją. Głos wołającego na pustyni: „Przygotujcie drogę Panu, dla Niego prostujcie ścieżki!”

Wystąpił Jan Chrzciciel na pustyni i głosił chrzest nawrócenia na odpuszczenie grzechów. Ciągnęła do niego cała judzka kraina oraz wszyscy mieszkańcy Jerozolimy i przyjmowali od niego chrzest w rzece Jordan, wyznając przy tym swe grzechy. Jan nosił odzienie z sierści wielbłądziej i pas skórzany około bioder, a żywił się szarańczą i miodem leśnym. I tak głosił: «Idzie za mną mocniejszy ode mnie, a ja nie jestem godzien, aby się schylić i rozwiązać rzemyk u Jego sandałów. Ja chrzcilem was wodą, On zaś chrzcić was będzie Duchem Świętym».

Oto słowo Pańskie.

ZESTAW 1 b

Drogie Dzieci,

wyobraźcie sobie, że jesteście teraz w kościele. Za chwilę przeczytam Wam czytania wyjęte z Pisma Świętego. Słuchajcie ich bardzo uważnie. Starajcie się jak najwięcej zapamiętać i zrozumieć. Potem rozwiążecie krótki test, aby sprawdzić, jak rozumiałyście słowo skierowane do nas przez samego Pana Boga. Proszę o skupienie! Wysłuchajmy słowa Bożego.

TEKST 1:

Czytanie pierwsze z księgi proroka Izajasza.

Widzenie Izajasza, syna Amosa, dotyczące Judy i Jerozolimy: Stanie się na końcu czasów, że góra świątyni Pana stanie mocno na wierzchu gór i wystrzeli ponad pagórki. Wszystkie narody do niej popłyną, mnogie ludy pójdą i rzekną: «Chodźcie, wstąpmy na Górę Pana do świątyni Boga Jakuba! Niech nas nauczy dróg swoich, byśmy kroczyli Jego ścieżkami. Bo Prawo wyjdzie z Syjonu i słowo Pana z Jeruzalem». On będzie rozjemcą pomiędzy ludami i wyda wyroki dla licznych narodów. Wtedy swe miecze przekują na lemiesz, a swoje włócznie na sierpy. Naród przeciw narodowi nie podniesie miecza, nie będą się więcej zaprawiać do wojny. Chodźcie, domu Jakuba, postępujmy w światłości Pana!

Oto słowo Boże.

TEKST 2:

Czytanie drugie z listu świętego Pawła Apostoła do Rzymian.

Bracia: Rozumieście chwilę obecną: teraz nadeszła dla was godzina powstania ze snu. Teraz bowiem zbawienie jest bliżej nas niż wtedy, gdyśmy uwierzyli. Noc się posunęła, a przybliżył się dzień. Odrzućmy więc uczynki ciemności, a przyobleczmy się w zbroję światła. Żyjmy przyzwoicie jak w jasny dzień: nie w hulankach i pijatykach, nie w rozpuście i wyuzdaniu, nie w kłótni i zazdrości. Ale przyobleczcie się w Pana Jezusa Chrystusa i nie troszczcie się zbytnio o ciało, dogadzając żądzom.

Oto słowo Boże.

TEKST 3:

Z Ewangelii według świętego Mateusza

Jezus powiedział do swoich uczniów:

«Jak było za dni Noego, tak będzie z przyjściem Syna Człowieczego. Albowiem jak w czasie przed potopem jedli i pili, żenili się i za mąż wydawali aż do dnia, kiedy Noe wszedł do arki, i nie spostrzegli się, że przyszedł potop i pochłonął wszystkich, tak również będzie z przyjściem Syna Człowieczego. Wtedy dwóch będzie w polu: jeden będzie wzięty, drugi zostawiony. Dwie będą mlec na żarnach: jedna będzie wzięta, druga zostawiona. Czuwajcie więc, bo nie wiecie, w którym dniu Pan wasz przyjdzie. A to rozumieście: Gdyby gospodarz wiedział, o której porze nocy złodziej ma przyjść, na pewno by czuwał i nie pozwoliłby włamać się do swego domu. Dlatego i wy bądźcie gotowi, bo w chwili, której się nie domyślicie, Syn Człowieczy przyjdzie».

Oto słowo Pańskie.

ZESTAW 2 a

Drogie Dzieci,

wyobraźcie sobie, że jesteście teraz w kościele. Za chwilę przeczytam Wam czytania wyjęte z Pisma Świętego. Słuchajcie ich bardzo uważnie. Starajcie się jak najwięcej zapamiętać i zrozumieć. Potem rozwiążecie krótki test, aby

sprawdzić, jak rozumiałyście słowo skierowane do nas przez samego Pana Boga. Proszę o skupienie! Wysłuchajmy słowa Bożego.

TEKST 1:

Czytanie z Dziejów Apostolskich.

Kiedy Apostołowie przemawiali do ludu, podeszli do nich kapłani i dowódca straży świątynnej oraz saduceusze oburzeni, że nauczają lud i głoszą zmartwychwstanie umarłych w Jezusie. Zatrzymali ich i oddali pod straż aż do następnego dnia, bo już był wieczór. A wielu z tych, którzy słyszeli naukę, uwierzyło. Liczba mężczyzn dosięgała około pięciu tysięcy. Następnego dnia zebrali się ich przełożeni i starsi, i uczeni w Jerozolimie: arcykapłan Annasz, Kajfasz, Jan, Aleksander i ilu ich było z rodu arcykapłańskiego. Postawili ich w środku i pytali: «Czyją mocą albo w czyim imieniu uczyniliście to?» Wtedy Piotr napelniony Duchem Świętym powiedział do nich: «Przełożeni ludu i starsi! Jeżeli przesłuchujecie nas dzisiaj w sprawie dobrodziejstwa, dzięki któremu chory człowiek uzyskał zdrowie, to niech będzie wiadomo wam wszystkim i całemu ludowi Izraela, że w imię Jezusa Chrystusa, Nazarejczyka - którego ukrzyżowaliście, a którego Bóg wskrzesił z martwych - że przez Niego ten człowiek stanął przed wami zdrowy. I nie ma w żadnym innym zbawienia, gdyż nie dano ludziom pod niebem żadnego innego imienia, w którym moglibyśmy być zbawieni».

Oto słowo Boże,

TEKST 2:

Z Ewangelii według świętego Łukasza.

Pierwszego dnia tygodnia dwaj uczniowie Jezusa byli w drodze do wsi, zwanej Emaus, oddalanej sześćdziesiąt stadiów od Jerozolimy. Rozmawiali oni z sobą o tym wszystkim, co się wydarzyło. Gdy tak rozmawiali i rozprawiali z sobą, sam Jezus przybliżył się i siedł z nimi. Lecz oczy ich były niejako na uwięzi tak, że Go nie poznali. On zaś ich zapytał: «Cóż to za rozmowy prowadzicie z sobą w drodze?» Zatrzymali się smutni. A jeden z nich, imieniem Kleofas, odpowiedział Mu: «Ty jesteś chyba jedynym z przebywających

w Jerozolimie, który nie wie, co się tam w tych dniach stało». Zapytał ich: «Cóż takiego?» Odpowiedzieli Mu: «To, co się stało z Jezusem Nazarejczykiem, który był prorokiem potężnym w czynie i słowie wobec Boga i całego ludu; jak arcykapłani i nasi przywódcy wydali Go na śmierć i ukrzyżowali. A myśmy się spodziewali, że On właśnie miał wyzwolić Izraela. Tak, a po tym wszystkim dziś już trzeci dzień, jak się to stało. Nadto jeszcze niektóre z naszych kobiet przeraziły nas: były rano u grobu, a nie znalazłszy Jego ciała, wróciły i opowiedziały, że miały widzenie aniołów, którzy zapewniają, iż On żyje. Poszli niektórzy z naszych do grobu i zastali wszystko tak, jak kobiety opowiadały, ale Jego nie widzieli». Na to On rzekł do nich: «O nierozumni, jak nieskore są wasze serca do wierzenia we wszystko, co powiedzieli prorocy! Czyż Mesjasz nie miał tego cierpieć, aby wejść do swej chwały?» I zaczynając od Mojżesza poprzez wszystkich proroków wykladał im, co we wszystkich Pismach odnosiło się do Niego.

Tak przybliżyli się do wsi, do której zdążali, a On okazywał, jakoby miał iść dalej. Lecz przymusili Go, mówiąc: «Zostań z nami, gdyż ma się ku wieczorowi i dzień się już nachylił». Wszedł więc, aby zostać z nimi. Gdy zajął z nimi miejsce u stołu, wziął chleb, odmówił błogosławieństwo, połamał go i dawał im. Wtedy oczy im się otworzyły i poznali Go, lecz On zniknął im z oczu. I mówili nawzajem do siebie: «Czy serce nie pałało w nas, kiedy rozmawiał z nami w drodze i Pisma nam wyjaśniał?» W tej samej godzinie wybrali się i wrócili do Jerozolimy. Tam zastali zebranych Jedenastu i innych z nimi, którzy im oznajmili: «Pan rzeczywiście zmartwychwstał i ukazał się Szymonowi». Oni również opowiadali, co ich spotkało w drodze, i jak Go poznali przy łamaniu chleba.

Oto słowo Pańskie.

ZESTAW 2b

Drogie Dzieci,

wyobraźcie sobie, że jesteście teraz w kościele. Za chwilę przeczytam Wam czytania wyjęte z Pisma Świętego. Słuchajcie ich bardzo uważnie. Starajcie się jak najwięcej zapamiętać i zrozumieć. Potem rozwiążecie krótki test, aby

sprawdzić, jak zrozumieliście słowo skierowane do nas przez samego Pana Boga. Proszę o skupienie! Wysłuchajmy słowa Bożego.

TEKST 1:

Czytanie pierwsze Dziejów Apostolskich.

Piotr powiedział do ludu: «Bóg naszych ojców, Bóg Abrahama, Izaaka i Jakuba, wślawił Sługę swego, Jezusa, wy jednak wydaliście Go i zaparliście się Go przed Piłatem, gdy postanowił Go uwolnić. Zaparliście się świętego i sprawiedliwego, a wyprosiliście ulaskawienie dla zabójcy. Zabiliście Dawcę życia, ale Bóg wskrzesił Go z martwych, czego my jesteśmy świadkami. Lecz teraz wiem, bracia, że działaliście w nieświadomości, tak samo jak przełożeni wasi. A Bóg w ten sposób spełnił to, co zapowiedział przez usta wszystkich proroków, że Jego Mesjasz będzie cierpiał. Pokutujcie więc i nawróćcie się, aby grzechy wasze zostały zglądzone».

Oto słowo Boże.

TEKST 2:

Czytanie drugie z pierwszego listu świętego Jana Apostoła.

Dzieci moje, piszę wam to dlatego, żebyście nie grzeszyli. Jeśliby nawet ktoś zgrzeszył, mamy Rzecznika wobec Ojca - Jezusa Chrystusa sprawiedliwego. On bowiem jest ofiarą przebłagalną za nasze grzechy, i nie tylko za nasze, lecz również za grzechy całego świata. Po tym zaś poznajemy, że Go znamy, jeżeli zachowujemy Jego przykazania. Kto mówi: «Znam Go», a nie zachowuje Jego przykazań, ten jest kłamcą i nie ma w nim prawdy. Kto zaś zachowuje Jego naukę, w tym naprawdę miłość Boża jest doskonała.

Oto słowo Boże.

TEKST 3:

Z Ewangelii według świętego Łukasza.

Uczniowie opowiadali, co ich spotkało w drodze, i jak poznali Jezusa przy łamaniu chleba. A gdy rozmawiali o tym, On sam stanął pośród nich i rzekł do nich: «Pokój wam». Zatrwożonym i wylękłym zdawało się, że widzą ducha.

Lecz On rzekł do nich: «Czemu jesteście zmieszani i dlaczego wątpliwości budzą się w waszych sercach? Popatrzcie na moje ręce i nogi: to Ja jestem. Dotknijcie się Mnie i przekonajcie: duch nie ma ciała ani kości, jak widzicie, że Ja mam». Przy tych słowach pokazał im swoje ręce i nogi. Lecz gdy oni z radości jeszcze nie wierzyli i pełni byli zdumienia, rzekł do nich: «Macie tu coś do jedzenia?» Oni podali Mu kawałek pieczonej ryby. Wziął i jadł wobec nich. Potem rzekł do nich: «To właśnie znaczyły słowa, które mówiłem do was, gdy byłem jeszcze z wami: Musi się wypełnić wszystko, co napisane jest o Mnie w Prawie Mojżesza, u Proroków i w Psalmach». Wtedy oświecił ich umysł, aby rozumieli Pisma. I rzekł do nich: «Tak jest napisane: Mesjasz będzie cierpiał i trzeciego dnia zmartwychwstanie; w imię Jego głoszone będzie nawrócenie i odpuszczenie grzechów wszystkim narodom, począwszy od Jerozolimy. Wy jesteście świadkami tego».

Oto słowo Pańskie.

ZESTAW 3 a

Drogie Dzieci,

wyobraźcie sobie, że jesteście teraz w kościele. Za chwilę przeczytam Wam czytania wyjęte z Pisma Świętego. Słuchajcie ich bardzo uważnie. Starajcie się jak najwięcej zapamiętać i zrozumieć. Potem rozwiążecie krótki test, aby sprawdzić, jak rozumiałyście słowo skierowane do nas przez samego Pana Boga. Proszę o skupienie! Wysłuchajmy słowa Bożego.

TEKST 1:

Czytanie z listu świętego Pawła Apostoła do Efezjan.

Bracia. To mówię i zaklinam was w Panu, abyście już nie postępowali tak, jak postępują poganie, z ich próżnym myśleniem. Wy zaś nie tak nauczyliście się Chrystusa. Słyszeliście przecież o Nim i zostaliście pouczeni w Nim - zgodnie z prawdą, jaka jest w Jezusie, że - co się tyczy poprzedniego sposobu życia - trzeba porzucić dawnego człowieka, który ulega zepsuciu na skutek zwodniczych żądź, odnawiać się duchem w waszym myśleniu i przyoblec człowieka nowego, stworzonego według Boga, w sprawiedliwości i prawdziwej świętości. Dlatego

odrzuciwszy kłamstwo: niech każdy z was mówi prawdę do bliźniego, bo jesteście nawzajem dla siebie członkami. Gniewajcie się, a nie grzeszcie: niech nad waszym gniewem nie zachodzi słońce! Kto dotąd kradł, niech już przestanie kraść, lecz raczej niech pracuje uczciwie własnymi rękami, by miał z czego udzielać potrzebującemu. Niech nie wychodzi z waszych ust żadna mowa szkodliwa, lecz tylko budująca, zależnie od potrzeby, by wyświadczała dobro słuchającym. I nie zasmucajcie Bożego Ducha Świętego, którym zostaliście opieczętowani na dzień odkupienia. Niech zniknie spośród was wszelka gorycz, uniesienie, gniew, wrzaskliwość, znieważenie - wraz z wszelką złością. Bądźcie dla siebie nawzajem dobrzy i miłosierni! Przebaczajcie sobie, tak jak i Bóg nam przebaczył w Chrystusie.

Oto słowo Boże

TEKST 2:

Z Ewangelii według świętego Łukasza.

Zbliżali się do Jezusa wszyscy celnicy i grzesznicy, aby Go słuchać. Na to szemrali faryzeusze i uczeni w Piśmie: «Ten przyjmuje grzeszników i jada z nimi». Opowiedział im wtedy następującą przypowieść:

«Pewien człowiek miał dwóch synów. Młodszy z nich rzekł do ojca: "Ojcze, daj mi część majątku, która na mnie przypada". Podzielił więc majątek między nich. Niedługo potem młodszy syn, zabrawszy wszystko, odjechał w dalekie strony i tam roztrwonił swój majątek, żyjąc rozrzutnie. A gdy wszystko wydał, nastał ciężki głód w owej krainie i on sam zaczął cierpieć niedostatek. Poszedł i przystał do jednego z obywateli owej krainy, a ten posłał go na swoje pola żeby pasł świnię. Pragnął on napęlić swój żołądek strąkami, którymi żywiły się świnię, lecz nikt mu ich nie dawał. Wtedy zastanowił się i rzekł: Iluż to najemników mego ojca ma pod dostatkiem chleba, a ja tu z głodu ginę. Zabiorę się i pójdę do mego ojca, i powiem mu: Ojcze, zgrzeszyłem przeciw Bogu i względem ciebie; już nie jestem godzien nazywać się twoim synem: uczyni mnie choćby jednym z najemników. Wybrał się więc i poszedł do swojego ojca. A gdy był jeszcze daleko, ujrzał go jego ojciec i wzruszył się głęboko; wybiegł naprzeciw niego, rzucił mu się na szyję i ucałował go. A syn

rzekł do niego: "Ojcze, zgrzeszyłem przeciw Bogu i względem ciebie, już nie jestem godzien nazywać się twoim synem". Lecz ojciec rzekł do swoich sług: "Przynieście szybko najlepszą szatę i ubierzcie go; dajcie mu też pierścień na rękę i sandały na nogi! Przyprawdźcie utuczone cielę i zabijcie: będziemy ucztować i bawić się, ponieważ ten mój syn był umarły, a znów ożył; zaginął, a odnalazł się".

Oto słowo Pańskie.

ZESTAW 3 B

Drogie Dzieci,

wyobraźcie sobie, że jesteście teraz w kościele. Za chwilę przeczytam Wam czytania wyjęte z Pisma Świętego. Słuchajcie ich bardzo uważnie. Starajcie się jak najwięcej zapamiętać i zrozumieć. Potem rozwiążecie krótki test, aby sprawdzić, jak rozumiałyście słowo skierowane do nas przez samego Pana Boga. Proszę o skupienie! Wysłuchajmy słowa Bożego.

TEKST 1:

Czytanie pierwsze z księgi proroka Izajasza.

Tak mówi Pan, który otworzył drogę przez morze i ścieżkę przez potężne wody; który wiodł na wyprawę wozy i konie, także i potężne wojsko; upadli, już nie powstaną, zgaśli, jak knotek zostali zdmuchnięci. «Nie wspominajcie wydarzeń minionych, nie roztrząsajcie w myśli dawnych rzeczy. Oto Ja dokonuję rzeczy nowej: pojawia się właśnie. Czyż jej nie poznajecie? Otworzę też drogę na pustyni, ścieżyny na pustkowiu. Sławić Mnie będą zwierzęta polne, szakale i strusie, gdyż na pustyni dostarczę wody i rzek na pustkowiu, aby napoić mój lud wybrany. Lud ten, który sobie utworzyłem, opowiadać będzie moją chwałę».

Oto słowo Boże.

TEKST 2:

Czytanie drugie z listu świętego Pawła Apostoła do Filipian.

Bracia: Wszystko uznaję za stratę ze względu na najwyższą wartość poznania Chrystusa Jezusa, Pana mojego. Dla Niego wyzułem się ze wszystkiego

i uznają to za śmieci, bylebym pozyskał Chrystusa i znalazł się w Nim, nie mając mojej sprawiedliwości, pochodzącej z Prawa, lecz Bożą sprawiedliwość, otrzymaną przez wiarę w Chrystusa, sprawiedliwość pochodzącą od Boga, opartą na wierze przez poznanie Chrystusa: zarówno mocy Jego zmartwychwstania, jak i udziału w Jego cierpieniach, w nadziei, że upodabniając się do Jego śmierci, dojdę jakoś do pełnego powstania z martwych. Nie mówię, że już to osiągnąłem i już się stałem doskonałym, lecz pędzę, abym też pochwycił, bo i sam zostałem pochwycony przez Chrystusa Jezusa. Bracia, ja nie sądzę o sobie samym, że już pochwyciłem, ale to jedno czynię: zapominając o tym, co za mną, a wyężdżając siły ku temu, co przede mną, pędzę ku wyznaczonej mecie, ku nagrodzie, do jakiej Bóg wzywa w górę w Chrystusie Jezusie.

Oto słowo Boże.

TEKST 3:

Z Ewangelii według świętego Jana.

Jezus udał się na Górę Oliwną, ale o brzasku zjawił się znów w świątyni. Wszystek lud schodził się do Niego, a On usiadłszy, nauczał. Wówczas uczeni w Piśmie i faryzeusze przyprowadzili do Niego kobietę, którą pochwycono na cudzołóstwie, a postawiwszy ją na środku, powiedzieli do Niego: «Nauczycielu, kobietę tę dopiero pochwycono na cudzołóstwie. W Prawie Mojżesz nakazał nam takie kamienować. A Ty co mówisz»? Mówili to wystawiając Go na próbę, aby mieli o co Go oskarżyć. Lecz Jezus nachyliwszy się pisał palcem po ziemi. A kiedy w dalszym ciągu Go pytali, podniósł się i rzekł do nich: «Kto z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci na nią kamień». I powtórnie nachyliwszy się pisał na ziemi. Kiedy to usłyszeli, wszyscy jeden po drugim zaczęli odchodzić, poczynając od starszych. Pozostał tylko Jezus i kobieta, stojąca na środku. Wówczas Jezus podniósłszy się rzekł do niej: «Niewiasto, gdzież oni są? Nikt cię nie potępił?» A ona odrzekła: «Nikt, Panie!» Rzekł do niej Jezus: «I Ja ciebie nie potępiam. Idź, a od tej chwili już nie grzesz».

Oto słowo Pańskie.